



MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Güz 2018 | Volume 6 – Issue 2, Autumn 2018

Dizin Bilgileri / Indexation

Index Copernicus – ICI Journal Master List
(<https://journals.indexcopernicus.com>)

TR Dizin – Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı | TR Index – Social Sciences and Humanities Database
(<http://cabim.ulakbim.gov.tr/tr-dizin>)

Sosyal Bilimler Atıf Dizini | Social Sciences Citation Index
(<http://atif.sobiad.com>)

Google Akademik | Google Scholar
(<https://scholar.google.com.tr>)

İletişim Bilgileri | Contact Information

Genel Ağ | Web: <http://dergipark.gov.tr/gumusmaviatlas>

E-posta | E-mail: gu.maviatlas@gmail.com

Telefon Numarası | Phone Number: +90 456 233 1000 (6277)

Belgegeçer | Fax: +90 456 233 1119

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Gümüşhane-Türkiye

Yayın Tarihi | Publication Date

30 Ekim 2018 | 30 October 2018

e-ISSN

2148-5232





MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Güz 2018 | Volume 6 – Issue 2, Autumn 2018

GSÜ Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi ve Yayın Kurulu Başkanı | Owner on the behalf of Fac. of Letters at GSÜ & Head of the Editorial Board

Prof. Dr. Bayram NAZIR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Baş Editör | Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Editörler | Managing Editors

Dr. Öğr. Üyesi İlter Kutlu HATİPOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Dr. Öğr. Üyesi Şenay YANAR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Dr. Öğr. Üyesi Zehra YAZBAHAR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Editör Yardımcıları | Editorial Assistants

Dr. Öğr. Üyesi M. Ahmet TÜZEN

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Arş. Gör. Alperen GENÇOSMANOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Arş. Gör. Oğuz Han KARAHAN

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey





MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Güz 2018 | Volume 6 – Issue 1, Autumn 2018

Yayın Kurulu (Üyeler) | Editorial Board (Members)

Prof. Dr. Ahmet Cüneyt ISSI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | İstanbul Medeniyet University, İstanbul-Turkey
&

Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Yunus ÖZGER

Bozok Üniversitesi, Yozgat-Türkiye | Bozok University, Yozgat-Turkey
&

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Erzurum Technical University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Şaban SAĞLIK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Prof. Dr. Ali UTKU

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Önder DUMAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ

Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Marmara University, İstanbul-Turkey
&

Dr. Öğr. Üyesi Orhan BİNGÖL

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Dr. Öğr. Üyesi Celal YEŞİLÇAYIR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey





MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Güz 2018 | Volume 6 – Issue 2, Autumn 2018

Hakem Kurulu | Board of Referees [1]

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

(Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat-Türkiye | Gaziosmanpaşa University, Tokat-Turkey)

&

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey)

&

Prof. Dr. Nuray KARACA

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey)

&

Prof. Dr. Mevlüt ÖZBEN

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey)

&

Prof. Dr. Ahmet BURAN

(Fırat Üniversitesi, Elazığ-Türkiye | Fırat University, Elazığ-Turkey)

&

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

(Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale-Türkiye | Kırıkkale University, Kırıkkale-Turkey)

&

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

(Pamukkale Üniversitesi, Denizli-Türkiye | Pamukkale University, Denizli-Turkey)

&

Prof. Dr. Fatih ÜNAL

(Ordu Üniversitesi, Ordu-Türkiye | Ordu University, Ordu-Turkey)

&

Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı-Türkiye | Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı-Turkey)

&

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla-Türkiye | Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla-Turkey)

&

Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta-Türkiye | Süleyman Demirel University, Isparta-Turkey)

&

Doç. Dr. Şevki İŞIKLI

(Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | MarmaraDemirel University, İstanbul-Turkey)

&

Doç. Dr. Hasan AYAYDIN

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)





MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Bahar 2018 | Volume 6 – Issue 2, Autumn 2018

Hakem Kurulu | Board of Referees [2]

Doç. Dr. Gülay ÇINAR

(Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon-Türkiye | Afyon Kocatepe University, Afyon-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Hakkı YAPICI

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi İlhan GÖK

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih GÖKÇEK

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Ersin KIRCA

(Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli-Türkiye | Kocaeli University, Kocaeli-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin TOZLU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Arif ÇİÇEK

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Adem SAĞIR

(Karabük Üniversitesi, Karabük-Türkiye | Karabük University, Karabük-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ

(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir-Türkiye | Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım YILDIRIM

(Bayburt Üniversitesi, Bayburt -Türkiye | Bayburt University, Bayburt-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Engin GÖKÇÜR

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

(Erzincan Üniversitesi, Erzincan-Türkiye | Erzincan University, Erzincan-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYTAK

(Dicle Üniversitesi, Diyarbakır-Türkiye | Dicle University, Diyarbakır-Turkey)





MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 6 – Sayı 2, Bahar 2018 | Volume 6 – Issue 2, Autumn 2018

Hakem Kurulu | Board of Referees [3]

Dr. Öğr. Üyesi Betül BATIR

(İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Istanbul University, Istanbul-Turkey)

&

Öğr. Gör. Dr. Talat KOÇAK

(Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon-Türkiye | Afyon Kocatepe University, Afyon-Turkey)

&

Arş. Gör. Dr. Emre SARAL

(Hacettepe Üniversitesi, Ankara-Türkiye Hacettepe University, Ankara-Turkey)

&

Arş. Gör. Dr. Fatma KOÇAK

(Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye | Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Turkey)



İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

- [1]. Eminalp MALKOÇ. Soğuk Savaş'a Geçiş Sürecinde *Akşam*'ın Penceresinden Türk Denizciliği (1945-1950) | Turkish Maritime From the Angle of the *Akşam* Newspaper in the Process of Transition to the Cold War (1945-1950), *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 1-27.
- [2]. Muhammed Bilal ÇELİK - Emre KESER. Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati | Travel to the Bukhara Khanate of Meiendorf, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 28-45.
- [3]. Adem IŞIK. İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş | First Cities and Passing to Writing Culture, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 46-74.
- [4]. Kemal SAYLAN. Gümüşhane'deki Osmanlı Dönemi Eserleri: Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılara Dair | Ottoman Period Pieces in Gümüşhane: On the Sultan Süleyman Han Mosque and Their Environment, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 75-94.
- [5]. Büşra COŞANAY. Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesi | The Self-Philosophy Of Muhammad Iqbal, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 95-117.
- [6]. Nafiz MADEN - Yasemin BEKER - Bayram NAZIR. Theophanes Kroniğinde Doğa Olayları Ve Yer Bilimleri Gözlemleri | Natural Events And Earth Sciences Observations In The Chronicle Of Theophanes, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 118-137.
- [7]. Murat KILIÇ. Nurettin Topçu'da Osmanlı-Türk Modernleşmesi: Marazlar ve Tedavi | Ottoman-Turk Modernization in Nurettin Topçu: Diseases and Treatmen, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 138-153.
- [8]. Mehmet GÜNEŞ - Özkan AYDAR - Murat KILIÇ. Öğretmenlerin Tarih Bilgi ve Bilinç Düzeylerinin Tespiti | Determination of Teachers' Levels of Historical Knowledge and Conscience, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 154-169.
- [9]. Erkan DİKİCİ. Celal Nuri İleri'nin Batılılaşma Anlayışı | Celal Nuri İleri's View of Westernisation, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 170-180.
- [10]. Metin AKYÜZ. Üst-Dilden Üst-Kurmacaya "Dil Kayması" | From Metalanguage to Metafiction "Dil Kayması", *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 181-191.
- [11]. Oğuzhan EKİNCİ. Bir Lider Portresi: Almanya Şansölyesi Konrad Adenauer | A Portrait Of A Leader: Konrad Adenauer, The Germany Chancellor, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 192-216.

[12]. Şemsettin ÇELİK. **Erzurum İلمي Muhitine Bir Bakış (On Dokuzuncu Yüzyıla Kadar) | An Overview of the Scientific Environment of Erzurum (Until the Nineteenth Century)**, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 217-245.

[13]. Yunus İNCE. **Bihke'ye Balon, Yüreğimize Kıyamet Korkusu Düştü | The Fear of Doomsday Fell on Us A Balloon fell on Bihke just as**, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 246-261.

[14]. Cihangir KIZILÖZ. **Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği | Equivalence Of T-, K- in Turkish Language**, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 262-281.

[15]. İbrahim ÖZGÜL. **Sultan II. Mustafa Döneminde Osmanlı'daki Eşkiyalık Faaliyetleri | Banditry Incidents in II. Mustafa Period in Ottoman State**, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 282-303.

Mavi Atlas* Hakkında | About *Mavi Atlas, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 304-305.

Yayın İlkeleri | Publication Principles, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 306-309.

Yazar Rehberi | Author Guidelines, *Mavi Atlas* 6(2)/2018: 310-315.

Makale Geliş | Received: 30.07.2018
Makale Kabul | Accepted: 04.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.449150

Eminalp MALKOÇ

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul, TR
Istanbul Technical University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0002-5840-6922
malkocem@itu.edu.tr

Soğuk Savaş'a Geçiş Sürecinde *Akşam*'ın Penceresinden Türk Denizciliği (1945-1950)*

Öz

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından siyasal yapı, galiplerin çekişmesine bağlı olarak birkaç yıla kalmadan iki kutuplu dünya düzeninin eksenini üzerinde şekillenmiştir. Soğuk Savaş adını taşıyacak bu süreçte girilirken denizcilik gibi alanlar birçok farklı yönden Türk basınının ilgi odakları içinde yer almıştır. *Akşam* gazetesinin denizcilik alanındaki yayınları, tarihsel, askeri, ekonomik, kurumsal ve benzeri yönleri kapsayacak şekilde geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Böyle yayınlar genellikle Abidin Daver, Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Cemalettin Bildik gibi dönemin seçkin gazetecileri ile Naci Ark gibi tanınmış mühendislerin imzalarını taşımıştır. Yazıları ve yazarları kanalıyla denizcilik alanında ulusal bir yapıyı savunan *Akşam*, doğaldır ki bu yönde bir toplumsal bilinç oluşturma çabası da sergilemiştir. Denizcilik açısından üretici bir kimlik altında gelişim sağlama vizyonunu içeren böyle çalışma ya da yaklaşımlar, bir Akdeniz ülkesi olan ve üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye'de toplumun denizciliği özümseyip özümseyemediği, bu alandaki ilgi, donanım ve bilgisinin belirlenmesi açısından da kuşkusuz kayda değer bir önem taşımaktadır. Bu çalışma, savaştan sonra dünyanın Soğuk Savaş'a sürüklendiği ve Türkiye'nin çok partili hayata giden bir dönüşümü yaşadığı süreçte, *Akşam* gazetesi üzerinden içerik açısından benzer yazılardan örnekler seçilmek suretiyle Türkiye'de denizcilğe yönelik yaklaşımı ve nasıl bir toplumsal algının varolduğunu özellikle 1947-1950 aralığına odaklanarak tarihsel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abidin Daver, *Akşam*, Deniz Müzesi, Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Türk Denizciliği.

Turkish Maritime From the Angle of the *Akşam* Newspaper in the Process of Transition to the Cold War (1945-1950)*

Abstract

Within a few years after WWII, the political structure shaped on the axis of a bipolar world order based on the competition among the victorious countries. In this period which would be named as Cold War, branches such as shipping were among the areas of interest of the Turkish media for several reasons. The publications of *Akşam* newspaper in the field of shipping formed a broad range that covered historical, military, economic, and institutional aspects. Such publications were generally written by the outstanding columnists of the period like Abidin Daver, Haluk Y. Şehsuvaroğlu and Cemalettin Bildik in addition to well-known engineers such as Naci Ark. Supporting a nationalist structure in the field of shipping via its columns and columnists, *Akşam* presented an effort to orient the society in this direction as one might expect. Without doubt, in Turkey, a Mediterranean country surrounded by three seas, these approaches or

* Makalenin yazarı tarafından *1. Uluslararası Akdeniz Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*'nda (KKTC/Lefkoşa 20-21 Ekim 2016-Yakın Doğu Üniversitesi) "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Soğuk Savaşa Uzanan Yıllarda Türkiye'de Denizcilik Algısı: *Akşam* Gazetesi Örneği" başlıklı bir sunum yapılmıştır.

studies which include a vision to provide improvement with a productive identity in terms of shipping are significant for questioning the adaptation of the society to the issue and identifying its interest, amenities, and knowledge of the subject. With a historical approach, this study aims to analyze the approach to shipping in Turkey and its social perception in a period while the world was drifting to Cold War and Turkey was experiencing the transformation to multi-party system, especially the period between the years 1947-1950, via a content-based selection of similar articles published in *Akşam* newspaper.

Keywords: Abidin Daver, *Akşam*, Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Naval Museum, Turkish Maritime.

Giriş

Kazım Şinasi Dersan (Darülfünun’da Tarihte Usul Müderris Muavini), Necmettin Sadık [Sadak], Ali Naci Karacan ve Falih Rıfkı Atay ortaklığı ile kurulan *Akşam* gazetesi, 20 Eylül 1918 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Mütareke yıllarında İstanbul’da çıkan ve ulusal mücadele ile Mustafa Kemal Paşa’yı destekleyen başlıca gazeteler arasında yer almıştır (Kavaklı 2005: 15-31). Gazete, Cumhuriyet’in kuruluşunda ve devrimler sürecinde Ankara’nın çizgisini savunmuş ve zamanla sanat ve kültür alanlarına ağırlık vermeye yönelmiştir. 1930’lu yıllarda büyüyen *Akşam*, kitap basım ve satış işine de girmişti (Kavaklı 2005: 51-71,81-97).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında “*Ne kimseye boyun eğmek ne de meydan okumak...*” çizgisinde kalmaya çalışan gazete, savaş karşıtı aynı zamanda demokrasi taraftarı bir tutum takınmıştı (Kavaklı 2005: 108-110). Savaş sonrası dönemde gazetenin kadrosu, Enis Tahsin Til (Yazı İşleri Müdürü), Hilali Sıyman (Gazete Sekreteri), Mustafa Ragıp Esatlı (İstihbarat Şefi), Cemalettin Bildik (Sorumlu Yazı İşleri Müdürü), Vala Nurettin Va-nu, Şevket Rado, Cemal Refik, Hıfzı Topuz, Sadettin Gökçepınar, Şahap Balcıoğlu, Remzi Tozanoğlu, Şazi Tezcan, Refik Halit Karay, Halide Edip Adıvar, Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, Sermet Muhtar Alus, Cevat Nizami ve Nihal Karamağaralı gibi isimlerden oluşmaktaydı (Kavaklı 2005: 119-120).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Soğuk Savaş adını taşıyacak ve 20. yüzyılın ikinci yarısının ana hatlarını şekillendirecek sürece girilirken, savaş yıllarında üstlendikleri role bağlı olarak denizcilik gibi alanlar birçok farklı açıdan Türk basınının ilgi odakları içinde yer almıştı. Bu dönemde, *Cumhuriyet* ya da *Akşam* gibi gazetelerin sayfalarını denizcilik açısından değerlendirilebilecek birçok yazı ya da haber işgal etmişti. *Akşam* gazetesinin denizcilik alanındaki yayınları, tarihsel, askeri, siyasal, ekonomik, kurumsal ve hatta deniz kirliliğine uzanacak şekilde geniş bir yelpaze oluşturmaktaydı.

Sayfalarına taşıdığı birçok farklı konu ile denizcilik açısından oldukça renkli ve geniş bir perspektif sunan *Akşam* gazetesinin yazıları, genellikle -ADD imzasını kullanan- Abidin Daver¹, Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Cemalettin Bildik gibi dönemin seçkin gazetecileri ile Naci Ark gibi tanınmış mühendislerin imzalarını taşımıştır.

Bu çalışma, savaştan sonra dünya siyasi düzeninin Soğuk Savaş dönemine sürüklendiği ve Türkiye’nin kendi içinde çok partili hayata giden bir dönüşümü yaşadığı süreçte, özellikle 1947-1950 aralığına odaklanarak *Akşam* gazetesi üzerinden -içerik açısından benzer yazılardan örnekler seçilmek suretiyle- Türkiye’de denizcilığe yönelik yaklaşımı/algıyı tarihsel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

***Akşam*’ın Perspektifinden Denizcilığe Genel Bir Bakış**

Akşam gazetesi, Denizcilik Bayramı ve bu münasebetle gerçekleştirilen tören ve yarışlar hakkında düzenli yayın yapmıştı. Üstelik 1 Temmuz 1926 tarihinde kabotaj hakkının Türk bayrağına verildiği gün, gazete tarafından Türk deniz tarihinin en başarılı günü olarak değerlendirilmekteydi.

Akşam’da Denizcilik Bayramı’na yüklenen önem doğrultusunda 1945 tarihli kutlamalar bir gün öncesinden ele alınmaya başlanmış (*Akşam* 30 Haziran 1945: 4) ve Türk Donanması’nın katılması o yıl ki yoğun ilginin bir nedeni olarak görülmüştü. Gazetenin yayınına göre, o yıl Moda’da yarışların yapıldığı deniz sahası, Yavuz, Mecidiye ve Hamidiye gibi harp gemileri ile Denizyolları İdaresi’nin gemileri tarafından baştanbaşa sarılmıştı (*Akşam* 30 Haziran 1945:4; 1 Temmuz 1945:1; 2 Temmuz 1945:3). Daha önceki yıllarda olduğu gibi *Akşam*, 1947 yılında da Denizcilik

¹ İnönü döneminde gazetenin yazarları arasında yer alan Abidin Daver’in denizcilikle ilgili yazılarının savaş sonrası süreçte ADD imzalı olarak yayımlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abidin Daver, ADD imzasıyla 15 Aralık 1949 tarihinde kaleme aldığı “*Sipariş Edilecek Yeni Gemilere Dair*” başlıklı yazıda, aynı yılın Eylül ortasından Kasım sonuna kadar süren iki buçuk aylık yurtdışı gezisinin büyük kısmını Londra geçirdiğini ve Ankara Vapuru ile döndüğünü, dönüş yolculuğunda Cenova’da Ansaldo tezgahlarını gezme fırsatı bulduğunu anlatmıştı (*Akşam*, 15 Aralık 1949:4). *Cumhuriyet* gazetesi incelendiğinde Abidin Daver’in seyahati sırasında gazeteye çeşitli mektuplar gönderdiği ya da onun seyahatinden gazetenin çeşitli sayılarında bahsedildiği izlenebilmektedir (*Cumhuriyet*, 7 Kasım 1949:2). Ankara Vapuru’nun 29 Kasım’da Türkiye’ye ulaşması ve Abidin Daver’in gemiyle döndüğü haber olmuştu (*Cumhuriyet*, 30 Kasım 1949:1,3). Abidin Daver’in Londra’yı kapsayan gezisinin Burhan Felek’in *Hadiseler Arasında Felek* adını taşıyan köşesine de konu olduğu görülmektedir (*Cumhuriyet*, 5 Aralık 1949:3). Abidin Daver, Ansaldo’da yapılan Türk gemileri hakkındaki izlenimlerini “*Denizcilik Bahisleri-Ansaldo’da Yapılan Yeni Gemilerimiz*” başlığı altında *Cumhuriyet*’e taşımıştı (*Cumhuriyet*, 26 Aralık 1949:1,2). Abidin Daver (1886-1954) ve denizcilığe yaklaşımı hakkında bkz.: Malkoç, Eminalp (2015). “Sivil Amiral Abidin Daver’in Kaleminden Türk Denizciliği”, *II. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013 Turgutreis)*, *Bildiriler*, C.2, ss.316-355, Bodrum: Bodrum Belediyesi Yayınları; Malkoç, Eminalp (2015). “Sivil Amiral Lakabiyla Tannan Gazeteci Abidin Daver’in Kaleminden Türk Denizciliği”, *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7: 57-105.

Bayramı’nın kutlanması ve Moda’da yapılan yarışların programıyla sonuçlarını haber yapmıştı. Yine halkın yarışlara büyük ilgi gösterdiği belirtilmişti. Bu arada Devlet Denizyolları İdaresi tarafından Kabotaj Bayramı münasebetiyle Deniz Lokantası’nda bir suare verildiği gazete sütunlarına yansımıştı (*Akşam* 2 Temmuz 1947:2).

1946 Ekim’inde gazetenin serbest yazı köşesinde denizcilikle ilgili törenlere eleştirel yaklaşan ve S. Çetintaş tarafından kaleme alınmış bir yazı yayımlanmıştı. Yazar, dönemin törenleri üzerine eleştiri niteliğindeki yazısında, geçmişin büyük isimlerini anmanın ve bu uygulamanın yararları üzerinde konuşmanın anlamsız olduğunu ifade etmiş; o dönemin neslinin bu konuda bir hayli bilinçli ve uyanık olduğunun altını çizmişti. Öte yandan anma şekilleri üzerinde konuşmanın ve bunları daha iyi düzenleme ihtiyacının gerekliliğini vurgulamıştı. Yazar, görüşleri doğrultusunda Mimar Sinan Kutlamaları’nı örnek olarak göstermişti. Bu kutlamaların bir dönem radyo, kültür kurumları ve özellikle halkevlerini yerinden oynattığını hatırlatmış; sonraki yıllarda aynı şeylerin söylenip geldiğini ve Mimar Sinan üzerine yeni incelemelerin yapılmadığını eleştirmişti. Bir süre geçtikten sonra ise bu kutlamaların gereksiz olduğundan bahsedilmeye başlandığını aktarmıştı. Ve nihayet bu kutlamadan yavaş yavaş vazgeçilmesini anlamsız bir sonuç olarak değerlendirmişti.

Yazısında Barbaros hakkında kutlamalar yapılırken daha sonra bu organizasyonlara Preveze Deniz Zaferi’nin Yıl Dönümü adının verilmesi yönünde bir eğilimin ortaya çıktığına dikkat çekmişti. Bu girişimin Batı tarafından İnebahtı’nın yıldönümü olarak karşılanmasının incitici olup olmayacağını sorgulandıktan sonra yazar, Türk deniz kahramanları ve denizcilikte gerçekleştirilen başarılarla ilerlemeleri içerecek şekilde Türk denizciliği üzerine bir törenin düzenlenmesini savunmuştu (Çetintaş 9 Ekim 1946:6).

1947 Mayıs’ında yeni bir Deniz Müzesi oluşturulması yönündeki gelişmeleri izleyen gazete, Dolmabahçe’deki Valide Camii’nin müze haline getirilmesi hakkındaki Bakanlar Kurulu kararının Vilayet’e bildirildiğini haber yapmıştı (*Akşam* 13 Mayıs 1947:3). Ardından Müze Müdürü Haluk Y. Şehsuvaroğlu’nun çalışmaları sayesinde Kasımpaşa’da bir depoda harap olmaktan kurtarılan eserler, camiide ayrılan yere yerleştirilecekti. 6 Ocak 1953 tarihinde ise yine Dolmabahçe’de eski Cumhurbaşkanlığı Garaj Binası’nın alt katında Deniz Müzesi’nin Kayıklar Salonu törenle açılmıştı. Bu gelişmeleri konu alan yazısında Cemalettin Bildik, Haluk Y. Şehsuvaroğlu’na takdirlerini bildirerek tebrik etmiş ve salon ile kayıklar hakkında bilgi verdiği gibi

Deniz Müzesi’nin mekan sorunu hakkında geçmişe dönük bir analiz yaparak olası önerileri sıralamıştı².

Gazete, 18 Nisan 1950’de Barbaros Hayrettin Paşa’nın türbesinin törenle açılması (*Akşam* 19 Nisan 1950:2), 1952 Mayıs’ının ilk günlerinde Türkiye Anıtlar Derneği’nin Katip Çelebi, Hızır Bey, Fatih’in donanma komutanı Yunus Paşa gibi isimlerin mezarlarını yaptırmaya karar vermesi (*Akşam* 4 Mayıs 1952:5); 27 Eylül 1952 tarihinde Preveze Deniz Zaferi’nin 414. gününün Donanma Günü olarak kutlanması, Deniz Topçu ve Harekat Okulları’nın törenle açılmaları gibi daha çok haber niteliğindeki gelişmeleri ön plana alarak halka aktarmayı sürdürmüştü (*Akşam* 28 Eylül 1952:1).

Gazetenin sütunlarında deniz ya da denizcilik açısından toplumsal değerler ya da genel kültür/kültür ile ilgili yazıların yanında bunların bir kaçını/hepsini kaynaştıran ya da dünya denizcilik tarihi/gelişmeleri ile ilgili yazılarla da karşılaşılmaktaydı.

1946 Ekim’inde gazetede denizlerden yararlanma hakkında “*Denizler Dünyanın Muazzam Gıda ve Maden Deposudur*” başlığını taşıyan bir makale yayınlanmıştı. Burada denizlere yönelik ilk ciddi incelemelerin 1872 yılında İngilizlerin “Challenger” gemisi ve daha sonra İngiliz ve Norveçli uzmanlardan oluşan inceleme heyeti aracılığıyla yürütüldüğü üzerinde durulmuştu. Makalede okyanuslardan elde edilebilecek kaynaklar incelenmiş; tuz, magnezyum ve altın üretimi ele alınarak deniz yosunlarından sağlanan yararlarından bahsedilmişti (*Akşam* 31 Ekim 1946:7).

ADD/Abidin Daver imzalı yazıda, 18 Mart 1948’de, 83 yıl önce Türk silahlarının kazandığı Çanakkale Zaferi ele alınmış ve o günlerde dahi siyasi önem ve değerini koruduğu belirtilerek Çanakkale Savaşları anlatılmıştı (ADD 18 Mart 1948:5,6). 1949 yazında “*Denizcilik*” başlığı altında Pakistan ve Hindistan donanmaları hakkında bilgi verilmişti (*Akşam* 31 Ağustos 1949:4). Yine aynı dönemde ADD/Abidin

² Bildik, Deniz Müzesi’nin bu salonla tamamlanmış olmayacağını, başta bina olmak üzere aşılması gereken sorunlar bulunduğunu belirtmişti. Yazarın anlatımına göre, Çırağan Sarayı’nın onarılarak Deniz Müzesi’ne tahsis edilmesi yönündeki yayınları ilgi doğurmuş; ancak İstanbul Belediyesi’nin sarayı otel haline getirmek istemesi nedeniyle bu girişim sonuca ulaşmamıştı. Yazar, Çırağan Sarayı dışında Beşiktaş’ta Barbaros Türbesi karşısındaki binaların istimlak edilerek müze yapılması doğrultusundaki görüşlerin de sonuçsuz kaldığını aktarmıştı. Müzede sergilenen kayıklar için ise şu bilgileri vermektedir: Salonunda iki tane saltanat kayığı, dört piyade, bir tahlisiye kayığı ve Atatürk’ün Ankara’da Marmara Havuzu’nda Afgan Kralı ile beraber binerek gezdiği kayık da sergilenmekteydi. Deniz Müzesi’nin asıl değer taşıyan tekneleri ise Kasımpaşa’da Denizcilik Bankası’na ait harap bir çatı altında tutulmaktaydı. Bunların en önemlisi tarihi bir kadirge idi. Geçmiş 17. yüzyıla dayanan kadirge, Müze Müdürü Şehsuvaroğlu sayesinde restore edilmişti. Ancak bunlar salona sığmadıkları için sergiye dahil edilememişti (*Akşam*, 7 Ocak 1953:1; Bildik 7 Ocak 1953:3).

Daver, Jeanne d’Arc okul gemisinin İstanbul’u ziyareti münasebetiyle Fransız Donanması’nı incelemişti. Bu inceleme, Fransız Donanması’nın İkinci Dünya Savaşı’ndaki talihsiz macerasını, 3 ve 8 Temmuz 1940 tarihlerinde İngilizlerin saldırısına maruz kalmasını ve savaş sonlarına kadar sınıflandırılmış şekilde uçak gemileri dahil olmak üzere donanmanın mevcudunu içeriyordu (ADD 17 Haziran 1949:5,7). 1949 sonunda ise Trafalgar Savaşı³ sırasında İngiliz Amiral Nelson’un Fransız Donanması’ndan ele geçirdiği “Implacable” adlı geminin Aralık ayında törenle batırılması, bu savaşın başlıca gelişmeleri ve önemi gazete tarafından okuyuculara aktarılmıştı (*Akşam* 24 Aralık 1949:4).

22 Şubat 1950 tarihinde ADD/Abidin Daver, İngiliz bandıralı “Britannia” gemisinin İstanbul’a ziyarette bulunması sebebiyle “Cunard White Star Line” adlı şirketi ele almıştı. Yazar, şirketin İngiltere ile Amerika arasında gemi işletmek üzere kurulduğunu hatırlattıktan sonra “Britannia” adlı gemiyi tanıtmış ve İngiltere ile Amerika arasında Atlantik’i geçen buharlı gemiler hakkında bilgi vermişti. Şirketin gemi sanayindeki rolünü anlatmış; 1881’de ilk çelik gemisini yaptırdığını ardından “Campania” ve “Lucania” adlarını taşıyan iki gemi daha inşa ettirdiğini ve bu gemilerin Atlantik okyanusunu altı günde geçtiklerini belirtmişti. Şirket, 1907 yılında “Mauretania” ve “Lusitania” adlı gemileri yaptırmıştı. “Mauretania”, 1909 yılında Atlantik’i 4 gün 15 saat 44 dakikada geçerek bir rekor kırmış ve bu rekor 1929 yılına kadar aşılamamıştı. “Queen Mary” gemisini yaptıran şirket, denizcilik sektöründeki öncü rolünü sürdürecekti. Yazar, son olarak; 1830’da İngiltere ile Amerika arasında taşımacılığa başlayan şirketin iki dünya savaşında yaşadığı kayıplara rağmen dünyanın en büyük gemilerini işlettiğini vurgulamış; 1950 itibariyle şirketin sahip olduğu gemileri sıralamıştı (ADD 22 Şubat 1950:4).

İkinci Dünya Savaşı’ndaki deniz mücadelelerinden bazı kesitler sunan gazete, 1950 Nisan sonlarında “*Torpil Adamların Sergüzeşti*” başlığıyla daha sonraları cep denizaltıları, savaş yüzücüleri ve gücüm torpilleri olarak da adlandırılacak girişimi sütunlarına taşımıştı (*Akşam* 29 Nisan 1950:7).

Haziran ayında Cemalettin Bildik, 1938 yılında Türkiye Cumhurbaşkanlığı için satın alınan “Savarona” yatını konu almış; satılmasına karar verilmesinden sonra bir

³ Trafalgar Deniz Savaşı, 1805’te Amiral Horatio Nelson komutasında İngiliz donanmasının Fransız donanmasını yenerek Napolyon’un İngiltere’ye yönelmesini engelleyen ve Akdeniz’de İngiliz üstünlüğünü ortaya koyan mücadele idi (Kahraman 1993:488; Özcan 1996:180; Soysal 1996:183; Sanz 2014:117-118). Ayrıntı için bkz.: Lavery, Brian (2015). *Nelson’s Victory, 250 Years of War and Peace*, S. Yorkshire: Pen and Sword Books Ltd.

Amerikan ve İngiliz şirketinin yatla ilgilendiğini kamuoyuna açıklamıştı. Yatla ilgili teknik ve tarihi bilgiler vermiş ve bu yatın Atatürk ve İsmet İnönü’nün birçok hatırasına tanık olduğunu hatırlatmayı ihmal etmemişti. Yat hakkında bilgi verirken 1931 yılında inşa edildiğini, 7 kattan oluştuğunu, makinelerinin 3600 ve 7200 beygir kuvvetinde olduğunu; 4646 grostonluk yatın 10 ile 16 mil hıza sahip olduğunu anlatmıştı. Bildik, yazısında yatla ilgili ilginç bir pasaja da yer vermişti. Buna göre Hitler bu yatı almak istemiş ancak daha sonra “*Atatürk için Savarona’nın satın alınmak istendiğini öğrenince bu yat Atatürk’e cidden layıktır*” diyerek yatı satın almaktan vazgeçmişti (Bildik 10 Haziran 1950:5).

Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu ve Denizcilik Tarihi

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra gazetenin tarih ile ilgili yazıları, büyük oranda Şehsuvaroğlu (1913-1963)⁴ tarafından kaleme alınmıştı. “*Tarihten Sahifeler*” başlıklı köşede Türk deniz tarihi hakkında da yazılar yayınlamıştı. Şehsuvaroğlu’nun bu yazıları, yayın tarihleri gözetilmeksizin tematik bir yaklaşımla donanmanın yapısı, tersane ve gemiler, denizcilik hatıraları ve tarihsel bazı gelişmeler şeklinde sınıflandırılabilir.

1946 Aralık ayında Tanzimat devrinde Türk Donanması konusunu ele almıştı. Yazar, Tanzimat hareketinin başında bulunan Koca Reşit Paşa’nın denizlerle çevrili Osmanlı Devleti’nin ileri seviyede denizciliğe sahip olmasının zorunlu olduğu ve Avrupa’nın örnek alınarak deniz gücü seviyesinin yükseltilmesi yaklaşımı içinde bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Mustafa Reşit Paşa, buharlı gemilerin önemini kavramış ve her sene bunlardan birkaç tane yapılmasını düşünmüştü. Şehsuvaroğlu’nun aktarımına göre, devrin vakanüvis ve devlet adamlarından Cevdet Paşa da deniz gücü hakkında “*Ukabı saltanatı seniye için evli şevkette pervazı için muhtaç olduğu iki kanattan biri kuvvei bahriyedir*” demektedir.

Tanzimatçılar sosyal alanlarda ve eğitimde Fransız yöntemlerini kullanırken donanma teşkilatında ve Bahriye Mektebi’nde İngilizleri örnek almış; İngiliz uzmanları kullanmışlardı. Şehsuvaroğlu, kaptan-ı deryalık makamının Tanzimat devrinin anlayışına ve çizgisine uygun şahsiyetleri bulamadığı; her şeye rağmen yine de gemiler inşasında, tersanenin gelişmesinde ve Bahriye Mektebi’nin modern bir şekilde kurulmasında ileri adımlar atılabildiği yorumunu yapmıştı.

⁴ Özgeçmiş ve çalışmalarının bir kısmı için bkz.: Malkoç, Eminalp (2015). “Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu’nun Kaleminden İki Reformist Osmanlı Kuşağı: Jön Türkler ve İttihatçılar”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu (Ankara 25 Kasım 2014) Bildiriler*, C.3, ss.65-113, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Donanmanın personel yapısını incelediği yazıda başta Mesudiye, Necmi Şevket, Memduhiye, Nusratiye, Peykizafer gibi kalyonlar olmak üzere sınıflarına göre donanma gemilerini teker teker sıralamış ve bu gemilerin bazı özelliklerini de aktarmıştı. Yazıyı, Sinop Baskını, sonuçları ve Sultan Abdülaziz döneminde ciddi bir ilerleme kaydeden donanmanın Sultan II. Abdülhamit döneminde Haliç’e çekilmesi eleştirisiyle tamamlamıştı (Şehsuvaroğlu 3 Aralık 1946:4)⁵.

Şehsuvaroğlu, 1947 yazında, “*Kaptan paşalar*”la ilgili iki yazı yayınlamış ve merasimlerde giyinme şekillerinden bindikleri kayıklara kadar kaptan paşaları tanıtmış, Osmanlı devleti hiyerarşisindeki konum ve görevlerini anlatmıştı (Şehsuvaroğlu 6 Ağustos 1947:5; 9 Ağustos 1947:5). 1948 Haziran’ında 19. asrın kaptan paşalarını biraz eleştirel yaklaşım içinde ele almıştı. Burada 19. yüzyılda kaptan paşalığın nüfuzlu vezirler ve padişah damatları elinde olduğunu; denizcilikten yetişmiş, idareci, yetenekli vezirlere bu makamda fazla rastlanmadığını yazmıştı. Bu dönemde kaptan-ı deryalığa Damat Mehmet Ali Paşa (altı kez), Damat Mehmet Halil Rıfat Paşa (dört kez), Damat Mehmet Sait Paşa gelmişler; Mehmet Hüsrev, Mehmet İzzet, Firari Ahmet Fevzi, Kıbrıslı Mehmet Emin paşalar gibi dönemlerinin etkili vezirleri çeşitli kereler bu makamı işgal etmişlerdi.

Şehsuvaroğlu, dönemin kaptan paşalarını değerlendirirken Trabzonlu olan ve Kırım Harbi’nde Mahmudiye kalyonunu kumanda eden Ateş Mehmet Paşa’yı tersane işlerine vakıf önemli reformları gerçekleştirebilecek bir şahsiyet olarak yansıtmıştı. Bu çizgide değerlendirdiği isimler arasında Kayserili Ahmet Paşa ile Vesim Paşa da vardı (Şehsuvaroğlu 5 Haziran 1948:5)⁶.

⁵ Yazarın sıralamasına göre donanma “*Mesudiye*”, “*Necmişevket*”, “*Memduhiye*”, “*Nusretiye*” (yazar, Nusratiye şeklinde kaydetmişti), “*Peykizafer*”, “*Nirişevket*” gibi altı kalyon; “*Nesiriferah*”, “*Necmifeşan*”, “*Gülsefit*”, “*Feyzimabul*” ve diğer iki adetle beraber altı korvet; “*Navekibahri*”, “*Şehabibahri*”, “*Nizamiye*”, “*Şerefresan*”, “*Mir’atzafer*”, “*Suriye*”, “*Nesimizazer*”, “*Fazlullah*”, “*Dimyat*”, “*Avnullah*” isimlerinde on fırkateyn; “*Nevidifütuh*”, “*Nirişevket*”, “*Kudsü Zafer*”, “*Cayiferah*”, “*Ahter*”, “*Fecrisefit*”, “*Fethibülent*”, “*Tarzıcedit*”, “*Serağbahri*”, “*Şerefnuma*” ve diğer dört tanesi ile beraber 14 brik, 16 uskuna ve 400 ile 800 beygir kuvvetinde bulunan “*Esericedit*”, “*Mecidiye*”, “*Taif*” ve “*Pervazıbahri*” vapurlarından oluşuyordu. Bu dönemde bir savaş gemisinin mürettebatı, bey ünvanını taşıyan ve yarbay rütbesinde bir süvari, binbaşı rütbesinde ikinci komutan, kara ordusundaki alay eminine muadil bir hoca, 16 subay, bir hekim, iki cerrah, bir imam ve 800 ya da 1000 gemiciden oluşuyordu. Deniz erlerinin Rodos, Gelibolu, Sinop, Batum, Trabzon, Ordu, Erdek, Adalar Denizi’ndeki adalardan alındığını belirtmişti.

⁶ Yazıda Kayserili Ahmet Paşa, bahriye neferliğinden yetişmiş, cesareti ile şöhret kazanmış ve Kırım Savaşı’nın önemli denizci simalarından biri olarak tanıtılmıştı. Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde rol aldığından II. Abdülhamit tarafından istenmeyen ve güvenilmeyen isimler arasında yer almıştı. Yazarın üzerinde durduğu bir diğer isim Bahriye Mektebi’nden yetişme Hacı Vesim Paşa idi. Tersane Emimi Mehmet Reşit Efendi’nin oğlu idi. 1824’te İstanbul’da doğmuştu. Genç bir subayken

Yine 1947 yazında İstanbul Tersanesi’ndeki havuzları konu alan yazısında ise 18. yüzyıl sonunda Kasımpaşa’da Fransa ve İsveç’ten getirtilen yabancı mühendisler aracılığı ile yapılan ilk havuz ve sonrasında Valide Kızağı, Taş Kızak ve Ağaç Kızak adlarındaki kızakların yapımını incelemiştir. Teknik bilgiler yanında Sultan Abdülmecit döneminde başlayan yeni havuz inşaatının ancak Sultan Abdülaziz döneminde bitirilebildiğini aktarmıştır. İmparatorluk devrindeki taş ve yüzer havuzlardan sonra Cumhuriyet devrinde Taşkızak havuz ve fabrikalarında Deniz Yüksek İnşaat Mühendisi Binbaşı Ata Nutku tarafından 2500 ton kaldırma gücünde yüzer bir havuzun yapıldığını belirtmişti (Şehsuvaroğlu 30 Ağustos 1947:5).

1947 Mart’ında 18. ve 19. asırlarda Türk tersanelerinde çalışan Türk ve yabancı gemi inşa mühendislerini konu almıştır. 18. yüzyıl sonunda Türk Bahriyesi’nde başlayan ıslahat hareketlerinin 19. yüzyılda ciddiyetle devam ettiğini, Küçük Hüseyin Paşa ile başlayan bu çizginin 1860’dan sonra tamamen verimli bir noktaya ulaştığına işaret etmiştir. 1795 yılında Mühendishane-i Bahri’nin açıldığını, Avrupa’dan uzmanlar getirildiğini ve tersaneler ile gemilerin asrın ihtiyaçlarını karşılayacak hale sokulduğunu yazmıştır. Bu yaklaşım içinde yabancı uzmanları isimleri (yazarın yazış şekliyle Beyzade Brun, Benoi, Françelu Demirci, Nikola, Mavri, Hristo, Andrey, F. Ross gibi) ve yaptıkları işlerle birlikte değerlendirmiştir (Şehsuvaroğlu 8 Mart 1947:5)⁷.

1946 Kasım’ında -Türk savaş gemileri hakkındaki bilgilerin azlığından yakınmakla birlikte- 19. yüzyılda Türk savaş gemilerinde tezyinat usullerini incelemiş; gemilerin dış taraflarının nakışlandığını, baş, kıç ve borda nakışlarında boyadan başka yıldızların da kullanıldığını aktarmıştır. Süs olarak ise Avrupa gemilerinde de olduğu gibi gemilerin baş ve arka taraflarına tahtadan oyulmuş deniz ejderi ya da aslan

İngiltere’ye gitmiş; filo talim manevralarına katılmıştır. Kırım Savaşı sırasında “*Peyki Ticaret*” vapuru kumandanlığına atanmış; sonra Veliht Abdülaziz Efendi’nin Rükub vapuru olan “*Saiki Şadi*”nin süvariliğine getirilmişti. Çeşitli görevler alan Vesim Paşa, 1877’de Bahriye Nazırı olmuştu. II. Abdülhamit’in -yazar, Abdülmecid olarak aktarmıştır- “*Donanmayı désarmer ediniz*” teklifine karşı donanmayı geliştirmekle sorumlu olduğunu söylediğinden görevinden alınmıştı. Yazarın ifadeleriyle “*donanmamızda zırhlı gemiler yapılmasına amel olmuştu. İyi yetişmiş, bilgili, cesur bir denizciydi*”. Yine onun anlatımıyla “*donanmasının 33 sene çıkarılmamak üzere Haliç’e çekilmesini görmek*” en büyük ıstırapı olmuştu.

⁷ Benoi ve Andrey’nin inşa ettikleri “*Mesudiye*”, 1799’da tamamlanırken Löbral ile Benoi, 1806’da “*Selimiye*” kalyonunu yapmışlardı. 1830’da Gemlik Tersanesi’nde yapılan “*Fethiye*” kalyonunun mühendisi Manol idi. Manol ve Dimitri, “*Teşvikiye*” kalyonunu da inşa etmişlerdi. 1835’te İstanbul Tersanesi’nde Amerikalı mühendis F. Ross (Ron olarak yazılmıştı) “*Nusretiye*” (Nusratiye yazılmıştı) gemisinin inşasına katkıda bulunmuş, iki yıl sonra İstanbul Tersanesi’nde ilk buharlı gemiyi ve ardından “*Peykizafer*” gemisini yapmış; “*Nizamiye*”, “*Tarzıcedit*” ve “*Kudsü Zafer*” gemilerini Türk kalfa ya da mimarlarla inşa etmişti. Buharlı olarak “*Eser-i Hayir*” ve “*Seyr-i Bahri*” vapurlarını inşa etmiştir. Yazar, bunlardan başka Tanaş kalfa ismi üzerinde durmaktadır.

heykellerinin konulduğunu anlatmıştı. İstanbul Tersanesi’nde Nakışhane ile Tavşan Mağazası’nı, gemilerin boya nakış işleriyle mobilyalarını hazırlayan iki sanat şubesi olarak ele almıştı. Walsh adlı İngiliz rahip, İngiliz Cerrah William Wittman ve Yüzbaşı Sis gibi yabancı ziyaretçilerin gemilerdeki süslemeler hakkındaki övücü ifadelerine yazısında geniş ölçüde yer vermişti (Şehsuvaroğlu 19 Kasım 1946:5).

1948’in ilk günlerinde Şehsuvaroğlu, kayıkların Boğaziçi ve Haliç sularının güzelliklerinden olduğunu vurgulayarak Osmanlı döneminde ileri gelenlerin yaz aylarında kayık zevkine sahip olduklarını aktarmıştı. Bunun yanında İstanbul’daki saraylarda büyük havuzların inşa edildiğini ve bu havuzlarda III. Selim, II. Mahmut ve II. Abdülhamit gibi padişahların kayıklarla gezintiler yaptığını anlatmıştı (Şehsuvaroğlu 3 Ocak 1948:5).

Şehsuvaroğlu, denizcilik tarihi bağlamında değerlendirilebilecek çeşitli hatıraları da köşesine taşımıştı. 1947 baharında bir deniz tarihçisi olarak Süleyman Nutki’nin hatıralarını, iki farklı yazıyla okuyucularına tanıtmıştı. Deniz subayı kökenli olan ve 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyıl başlarında deniz tarihi sahasında değerli araştırmalar yapan Süleyman Nutki Bey, Gemi İnşaat Mühendisi Binbaşı Ata Nutki’nin (Ata Nutku) babası idi. Süleyman Bey’in babası Mehmet Seyfi Bey, güverte binbaşısıydı. Babasının mesleğine özenerek Bahriye Mektebi’ne kaydedilmişti⁸. Şehsuvaroğlu, Süleyman Bey’in hatıralarından yararlanarak Bahriye Mektebi’ni tasvir etmişti. Yine bu hatıralardan yararlanarak onun seyahatlerini ve Hint sularını ziyaretini ele almıştı. Aynı yöntemle Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilişinin donanmaya nasıl yansıdığını da yazısının konularından biri haline getirmişti (Şehsuvaroğlu 17 Mayıs 1947:5). Bunlara ek olarak Şehsuvaroğlu, yine Süleyman Nutki Bey’in hatıralarından yola çıkarak, onun 93 Harbi hakkındaki siyasi görüşleri ile donanmanın durumu hakkındaki değerlendirmelerini yazısına yansıtmıştı. Bu bağlamda İstanbul Konferansı’nın ardından donanmada hazırlıklar başladığını, Mesudiye Fırkateyni’nin havuza alındığını, ardından Rıza Bey’in (Langalı) süvariliğe atanmasıyla gemide bir düzen sağlandığını belirtmişti. Marmara’da tatbikatların yapıldığını, daha sonra Mesudiye, Aziziye ve Orhaniye zırhlılarının Karadeniz donanmasına katıldığını, birkaç hareket sonrasında Mesudiye’nin İstanbul’a çağrıldığını ve Kaptan-ı Derya Kayserili Ahmet Paşa’nın görevinden azledildiğini yerine, Bahriye Nazırı ünvanıyla Rauf Paşa’nın getirildiğini anlatmıştı. Sahom kalesinin Türk donanması tarafından alınmasından sonra Mesudiye’nin tekrar Karadeniz’e açıldığını yazmıştı.

⁸ Yazar, önce mektebin sınavlarını kazanamadığını, sonra okula kayıt şeklini uzun uzun anlatmıştı.

Süleyman Bey, Akdeniz’de yaşanan gelişmelere ve bunun yanında Ertuğrul gemisinin Japonya seferine dair oldukça önemli bilgilere anılarında yer vermişti. Süleyman Bey, H.1304 (1886-1887) yılında Nüvidi Fütuh Mektep Gemisi’nin süvariliğinde bulunmuştu. Şehsuvaroğlu, Süleyman Bey’in *Vakit* gazetesinde “*Bağdat Seyahatnamesi*”ni neşrettiğini, ardından *Ceride-yi Bahriye* ve *Mecmua-i Fünun-u Bahriye*’nin çıkarılması göreviyle Fen Komisyonu’na birinci üye olarak atandığını belirtmişti. Ayrıca H.1314 (1896-1897) yılında⁹ Deniz Müzesi ve kütüphanesini kuran Süleyman Bey’in bütün hatıralarının Deniz Müzesi’nde toplanması önerisini yazısında dile getirmeyi ihmal etmemişti (Şehsuvaroğlu 21 Mayıs 1947:5).

Şehsuvaroğlu, 1949 sonbaharında ise yine iki bölüm halinde, daha çok çocuklarının ve torunu Tefik Bey’in anlatısına dayanarak Kaptan-ı Derya Vesim Paşa’nın özellikle siyasal konuları kapsayan anılarını köşesine taşımıştı. Birinci bölümde öğrencilik hayatı, ilk subaylık yılları ve Akdeniz’de dolaşması, binbaşı rütbesiyle Veliaht Abdülaziz’e tahsis edilmiş Peyki Şevket vapurunun süvariliğine tayin olması ve Sultan Abdülaziz’le olan hatıralarından bahsetmişti (Şehsuvaroğlu 8 Ekim 1949:5). İkinci bölümde Paşa’nın Sultan Abdülaziz’in tahttan indirileceğinden daha önceden haberdar olduğunu, yeni padişahı kutlamaya gittiğini, Sultan Aziz’in intiharına yönelik fikirlerini ele almıştı. Ayrıca yazıda şehzâdeliğinden itibaren Abdülhamit ile Vesim Paşa’nın ilişkileri ve Abdülhamit’in kaygılı davranışları hakkında örnekler vermişti. Bunun yanında Paşa’nın eşinin Büyükkada’da bir baloya katıldığı hakkındaki asılsız bir habere nasıl tepki verdiğini anlatmıştı (Şehsuvaroğlu 12 Ekim 1949:5).

1952 yılında ise “*Bizde Hatıra Kitapları*” başlıklı yazısında sınırlı düzeyde olmakla birlikte Barbaros Hayrettin Paşa’nın tercüme-i hal niteliğindeki vakayinamesi üzerinde durmuştu (Şehsuvaroğlu 27 Nisan 1952:5).

Yazar, 1947 yazında, “*Deniz ressamlarımız*” başlıklı yazıyı kaleme almıştı. Burada deniz ressamlarının 15. yüzyılda gelişme gösteren deniz haritacılığının bir devamı gibi görüldüğünü ileri sürmüştü. Bu alan açısından önemli eserlerin yanında Hüseyin Bey, Kandiyeli Emin Baba, Yarbay Şükrü Bey, Fahri Kaptan, Albay Haşım Bey, Ali Sami Boyar, İsmail Hakkı, Ruhi, Hasan Rıza ve Hikmet beylerin isimlerini sıralamış; Bahriye Mektebi mezunu olduklarına işaret etmişti. Bunlardan başka Bahriye

⁹ Takvim türü belirtilmemiştir. Deniz Müzesi, 1897’de açıldığından Hicri takvim kullanılmış olmalıdır.

Mektebi mezunu ve eseri olan diğer bazı sanatçılara da yazısında atıfta bulunmuştu (Şehsuvaroğlu 16 Temmuz 1947:5)¹⁰.

1947 yazındaki “*Türkler ve Amiral Nelson*” adlı yazısında ise 1798 yılında Toulon limanında 500 parça Fransız donanmasının yürüttüğü hazırlığın Babıali’yi şüphelendirmesinden başlayarak Napolyon’un Mısır saldırısını ele almıştı. Bu kapsamda Fransızların Babıali’yi kuşkulandırması üzerine Akdeniz’de Fransız donanmasını takibe memur olan İngiliz Amiral Nelson’a yardım etmeye karar verilmesini, çoğunlukla Napolyon kuvvetlerinin Mısır’a saldırısını, Türklerle İngilizlerin işbirliğini, padişahın özellikle Amiral Nelson’a gönderdiği hediyeleri ve Mısır’ın kurtarılmasının sarayda ve İstanbul’da yarattığı sevinci işlemişti (Şehsuvaroğlu 26 Temmuz 1947:5).

1949 sonbaharında 19. asrın ikinci yarısında İstanbul’da ordu, donanma, eğitim ve birçok alanda Batı usulü yeniliklerin hayata geçirildiğini belirttikten sonra buharlı gemilerin faaliyete geçtiğini; bunun İstanbul’da şehir nakliyat araçlarını değiştirdiğini anlatmıştı. Şirket-i Hayriye ile Vapurlar Müdürlüğü hakkında kısa bilgiler vermişti (Şehsuvaroğlu 1 Ekim 1949:3). Şehsuvaroğlu, Şirket-i Hayriye’nin ilk vapurları hakkında da bir yazı kaleme almıştı (Şehsuvaroğlu 3 Aralık 1949:5).

Basın, Denizcilik ve Uluslararası İlişkiler Üçgeni

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yaşanan gelişmeler; başta Amerika Birleşik Devletleri ve ardından Avrupalı müttefiklerle Türkiye’nin ilişkileri tüm basında olduğu gibi *Akşam*’ın da temel konuları arasındaydı. Savaşın ardından Rus tehditleri karşısında 1947 tarihli Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye’ye yapılacak 100 milyon dolarlık Amerikan yardımı ve sonrasında gündeme gelen Marshall Yardım Planı ile şekillenmeye başlayan sürecin haberleri, 1950’lerin başlarına kadar gazeteden

¹⁰ Saray koleksiyonları arasında II. Beyazıt devrinden “*Göke*” adlı meşhur tekne resmiyle II. Osman devrindeki donanmanın özenle çizilmiş bir resminin bulunduğunu aktarmıştı. Ardından bazı donanma ile ilgili resimlerden bahsederek Karahisari’nin çizdiği Türk kalyonu resmi ve 1736-1737 seferinde Ruslarla yapılan savaş konu alan resim üzerinde durmuştu. 19. yüzyılda Batılı anlamda resim anlayışı başlayınca kadar eski tarzda çalışanlar arasında Hüseyin Bey’i ön plana çıkartmıştı. Donanmayı Avrupalı resim tekniğinde gösteren ilk tablonun Sultan Abdülaziz devrinde yapıldığını belirtmiştir. 19. yüzyılın şöhretli isimlerinden biri Kandiyeli Emin Baba idi. Kendisi birçok ressamı etkilemişti. Yazar, yazısının büyük bir kısmını Emin Baba’ya ayırmıştı. Onu daha çok bir halk ressamı olarak nitelendirmişti. Onun dışında Bey Baba ismiyle anılan Yarbay Şükrü Bey, Fahri Kaptan, Nakkashane müdürü iken resim hocalığına tayin edilen Albay Haşim Bey’in isimlerini sıralamıştı. Son devrin değerleri arasında ise Ali Sami Boyar, İsmail Hakkı, Ruhi, Hasan Rıza ve Hikmet beyleri ele almıştı.

izlenebilecek bir çizgi oluşturuyordu¹¹. Gazete askeri ya da ticari denizcilik açısından da bu ilişkileri kamuoyuna yansıtmaya özen göstermişti. Özellikle ABD filo ya da gemilerinin Türk limanlarını ziyaretleri, bunların karşılanmaları, Türk halkının ilgisi ve gerçekleştirilen kutlamalar, böyle yazı ya da haberler arasında öncelik kazanmıştı.

Nitekim ADD/Abidin Daver, 1948 Haziran’ında ABD’nin Türkiye’ye yardım programına dahil olan 11 küçük geminin Türk Donanması’na teslim edilmesinden yola çıkarak bu gemileri incelemişti. Türkiye’ye sekiz arama tarama gemisi, bir ağ gemisi, bir benzin taşıt gemisi ve bir atölye gemisi verilmişti. 1948 başından beri gemileri kullanacak personelin Amerika’da eğitim aldığını dolayısıyla gemilerin yeni verilmiş olduğunun sanılmaması gerektiğini açıklamıştı. Yazısını, Amerika’ya teşekkür ederek ve Türk donanmasının kruvazörler, muhripler ve denizaltılarla takviyesi gerektiğini hatırlatarak bitirmişti (ADD 17 Haziran 1948:5). Bu yazı, basın, uluslararası ilişkiler ve Türk Donanması açısından dönemin en temel çizgilerini içeren bir özet niteliğindedir.

Türkiye’nin maruz kaldığı Rus tehditleri, Truman Doktrini, Amerikan yardımları ve Marshall Planı gibi başlıca gelişmelerin şekillendirdiği savaş sonrası sürecin haberlerinden Amerikan gemi ve filolarının 1946 Kasım’ında İzmir’i (*Akşam* 24 Kasım 1946:1)¹², 1947 Mayıs’ında İstanbul’u ziyaretleri (*Akşam* 29 Nisan 1947:1; 3 Mayıs 1947:1,2; 7 Mayıs 1947:1,2)¹³, Temmuz’da Amerikan yardımı konusunda incelemelerde bulunmak üzere beş kişilik bir Türk askeri heyetinin Amerika’ya gitmesi, Devlet Demiryolları ve Denizyolları ile limanlarda yapılacak tesislere ait projelerin istenmesi ve bu çalışmaları yürütmek üzere Denizyolları Genel Müdürü Yusuf Ziya Erzincan başkanlığında bir komisyon kurulması (*Akşam* 26 Temmuz 1947:1), 1948 Şubat’ında Amerikan Yardım Heyeti’nin Deniz Kısım Şefi Amiral Seetle’in Türkiye’ye gelmesi (*Akşam* 4 Şubat 1948:2)¹⁴ gibi örnekler sıralanabilir.

1948 Mart’ında Sovyet Rusya’nın İtalyanların Jul Sezar Zırhlısı’nı istemesi (*Akşam* 12 Mart 1948:1), 1949 Nisan’ında Türk Donanması’ndan Levazım Reisi Albay Cezmi Denizmen’in incelemelerde bulunmak ve Amerikan Askeri Yardım Programı ile

¹¹ Türkiye’de basının Truman Doktrini ve Amerikan yardımları karşısındaki tutumu hakkında bkz.: Malkoç, Eminalp (2015). “Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye’ye Amerikan Yardımları (1947-1950)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9 (5):89-127.

¹² Gazete, Amerikalıların karşılanışını, kutlamaları ve şehir halkının filoya gösterdiği ilgiyi ilk sayfasında işlemişti.

¹³ Gazete, Amerikan filosunun Mayıs’ın ilk günlerinde İstanbul’u ziyaret edeceğini, filonun karşılanışını ve takip edilen programı, Amerikan güçlerinin uğurlanışını haber yapmıştı.

¹⁴ Amiral Seetle, basına Türk denizcilerini övmüş ve grubunun Gölcük Tersanesi’nin ıslahı ve takviyesi, deniz okullarının iyileştirilmesi, Türk Bahriyesi’nin donatılması ve savaşta edinilen teknik bilgilerin Türklere aktarılması için çalıştıklarını açıklamıştı.

ilgili olarak Amerika’ya gitmesi (*Akşam* 16 Nisan 1949:1), aynı ay içinde Amerikan yardımları çerçevesinde Gelibolu ve Giresun muhriplerinin Gölcük’e ulaşması (*Akşam* 16 Nisan 1949:1), Ağustos sonunda Deniz Kuvvetleri’nde yapılan terfiler ve terfi listeleri (*Akşam* 31 Ağustos 1949:4), Ağustos sonu ve Eylül başlarında iki İngiliz savaş gemisinin İzmir ile İstanbul’a uğraması ve İngiltere’nin Akdeniz Donanması Başkomutanı Amiral J. Power’ın resmi ziyaretleri (*Akşam* 27 Ağustos 1949:1-2; 31 Ağustos 1949:3; 1 Eylül 1949:1)¹⁵ ve Ekim başlarında iki Amerikan savaş gemisinin İstanbul’a gelmesi (*Akşam* 6 Ekim 1949:2) aynı çizgiyi sürdüren haberler arasındaydı. 1949 yılının son günlerinde ABD Akdeniz Donanması’ndan üç savaş gemisinin ülkeler arası dostluğa katkıda bulunmak amacıyla İzmir’i ziyaretleri (*Akşam* 9 Aralık 1949:2), Amerikan Yardım Programı çerçevesinde Türk Deniz Kuvvetleri’nden 10 subayın Amerika’ya gidişi (*Akşam* 17 Aralık 1949:1)¹⁶ ve ABD tarafından yardım programı dahilinde bir destroyer ile denizaltının Türkiye’ye teslimi için işlemlerin tamamlanmış olması da aynı çizgideki örneklerdendi (*Akşam* 25 Aralık 1949:1). Aynı dönemde Devlet Bakanı Cemil Sait Barlas’ın Marshall Yardımı’ndan sağlanan destekten 33.000.000 Türk lirasının Denizyolları’na tahsis edildiği açıklaması gazetenin dikkat çeken bir diğer haberi idi (*Akşam* 24 Aralık 1949:2).

1950’lerin başlarında da benzer örneklerle karşılaşılmaktaydı. 1950 Mart’ında Türkiye’yi bir Amerikan filosu ziyaret etmişti. Gölcük’e giden filo komutanının temasları (*Akşam* 4 Mart 1950:1) ve Midway Uçak Gemisi’ne gazetecilerin ziyaretleri, gerek haber niteliğiyle gerekse de Şahap Balcıoğlu’nun “*Midway uçak gemisinde neler gördük?*” başlıklı köşe yazısıyla gazeteye yansımıştı (Balcıoğlu 4 Mart 1950:1,2)¹⁷. Gazete, Amerikan yardımları ile ilgili haberlerini düzenli sürdürmüştü. Nitekim 1953 başında Amerikan Askeri Yardım Heyeti Deniz Grubu Başkanlığı’na atanan Tuğamiral F.M. Hughes’ın resmi, gazetenin birinci sayfasını süslemişti (*Akşam* 7 Ocak 1953:1).

¹⁵ Power, “*Newcastle*” kruvazöründeki basın toplantısında 1915’te Boğazlardan geçmeyi başaramadığını, o dönemden beri Türkiye’ye hayranlık duyduğunu ve Türkiye’nin son 30 yılda kattığı yolu hayranlıkla izlediğini söylemiş; Türk-İngiliz geleneksel dostluğu üzerinde durmuştu (*Akşam* 2 Eylül 1949:1,2). Misafir İngiliz denizcilerle Yüzme İhtisal Klübü yüzücüleri arasında yarış düzenlenmiş ve yarışları Türk tarafı kazanmıştı (*Akşam* 3 Eylül 1949:2). Power, Cumhurbaşkanı İnönü tarafından 3 Eylül’de Dolmabahçe Sarayı’nda kabul edilmişti (*Akşam* 4 Eylül 1949:1). Filo, 5 Eylül sabahı İstanbul’dan ayrılacaktı (*Akşam* 5 Eylül 1949:1).

¹⁶ Gazete, yardım programı dahilinde staj için Türk Deniz Kuvvetleri’nden 10 subayın Amerika’ya gönderildiğini haber yapmıştı. Subaylar, resim ve isimleriyle birlikte toplu olarak gazetenin ilk sayfasında verilmişti.

¹⁷ Yazar, gazetecilerin 45.000 tonluk uçak gemisini ziyaretleri hakkında bilgi vermişti. Geminin 13 katlı olduğu, 3000’den fazla personeli bulunduğu, 100’den fazla uçağı taşıdığı, 200 metre karelik asansörlere sahip olduğu, gemide hastane, sinema ve spor salonlarının bulunduğunu belirtmişti.

Altyapı, Sanayii ve Ticaret Açısından Türk Denizciliği

Akşam’da denizcilik sektörü ile ilgili en farklı yazılardan biri, 1947 Haziran’ında Cemalettin Bildik tarafından kaleme alınmıştı. Denizcilikte iş sahasının açılacağı bir dönemde personel yetersizliği, maaşların düşük olduğu iddiaları ve Yüksek Denizcilik Okulu’nun durumu yazının başlıca konularını oluşturmuştu. Nitekim Bildik, altı tanesi Amerikan, ikisi İsveç ve biri de Mexico adını taşıyan 9 vapur alındığını, 18 vapurun daha İstanbul limanına getirileceğini, bunlardan başka 24 geminin daha satın alınacağını dolayısıyla denizcilere iş sahası açıldığını; fakat personelin yetersiz olduğu yorumlarını değerlendirmişti. Buna karşın bir önceki sene okula bir sınıf daha eklendiğinden Ortaköy’deki Yüksek Denizcilik Okulu’nun ancak 1947 yılında 30 kadar mezun vereceğini hatırlatmıştı. Üstelik Bildik’in topladığı bilgi ya da aldığı yorumlara göre okul mezunları hemen tayin edilmelerine ve sekiz senelik zorunlu hizmetlerine rağmen daha fazla para alacakları yerlere geçiyorlardı. Yazar, 11 yıllık bir kaptanın ağzından kaptanların eline geçen paranın 150-185 lira olduğunu aktarmıştı. Maaşların yetersizliği nedeniyle bazı mektep mezunları, Denizyolları’nın vapurlarından çekilmekteydiler.

Bildik, bu yorumlardan yola çıkarak Yüksek Denizcilik Okulu’ndan mezun olan bir öğrenci için ne kadar harcama yapıldığını hesaplamaya çalışmıştı. Yıllık bütçesi 500.000 ile 700.000 lira arasında olan okuldan mezun bir öğrencinin ortalama 16.000 liralık bir harcamaya mal olduğunu kaydetmişti. Yazara göre bu kadar paraya yetiştirilen öğrencilerin gemicilikten uzaklaşmalarına neden olan unsurları önlemenin zamanıydı. Bu arada okulun meslek okulu haline dönüştürülmesi projesinin gündemde olduğunu belirten Bildik, bunun şikayetlere yol açtığını dile getirmişti. Okulun kıdemli hocalarına göre 3 ya da 5 milyon liralık geminin teslim edileceği bir geminin tam bilgili olması gerekirdi ki bu da ancak okulun o günkü şeklinin korunmasıyla sağlanabilirdi (Bildik 3 Haziran 1947:5). Bildik, birkaç gün sonra Devlet Denizyolları Müdürü Yusuf Ziya Erzin’e köşesinde söz vermişti. Erzin, personel sıkıntısı olmadığını belirtirken, Bildik’in yazısına konu olan bütün iddiaları reddetmişti (Bildik 7 Haziran 1947:5). Eylül başında ise Yürük Çelebi, kaptanlardan tayfalara kadar denizcilik alanında çalışan personelin durumunun iyi olmadığını, Türk çocuklarını denizciliğe özendirilecek pek çok şeyin yapılabileceğini ama yapılmadığını gazetede kaleme aldığı bir yazıyla ileri sürmüştü (Çelebi 1 Eylül 1947:3).

Temmuz 1947’de Mühendis Naci Ark, Ulaştırma Bakanlığı’na atfen kaleme aldığı yazısında Türkiye’de denizciliğin alt yapısı ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmıştı. Son siparişler çerçevesinde yeni alınan gemilerin büyük katkı sağlayacağını

değerlendirerek Denizyolları İdaresi’nin o süreçteki şekil ve yapısının ihtiyaçları karşılamaktan uzak olduğunu ileri sürmüştü. Denizyolları İdaresi’nin kuruluşunda olduğu gibi yolcu, posta ve yük nakliyatı ile ilgilenmesini, modern gemicilik açısından havuz ve fabrikalar, tersane, yükleme boşaltma, liman ve antrepoculuk gibi ticaret, ekonomi ve diğer alanlarda uzmanlık gerektiren şubelerin kurumdan ayrılmasını önermişti. Bu alanlar diğer bakanlıklarla, ilgili kuruluşlar, iç ve dış memleketlerin ticaret odaları ile sıkı işbirliği yapacak güçlü bir kurum tarafından Türkiye’nin menfaatlerine uygun şekilde ayrı ve kısmen de tam ticari kuruluşlar haline getirilmeliydi. Bunu, Türkiye’nin kalkınma hedefi için denizciliğin önemini gözeterek bir zorunluluk olarak ele almıştı. Üstelik yazara göre, bu uygulamada geç kalınan her gün, ülke açısından büyük zararlara yol açmaktaydı.

Ark, önerileri doğrultusunda üç noktanın altını çizmişti. Birincisi; bütün bu sektörleri yürüten dünyada tek bir kuruluşun olmadığı idi. İkinci olarak, demokrasiye ilerleyişin, önerileri açısından uygun bir ortam yarattığını vurgulamıştı. Üçüncüsü, ülkenin kalkınması için bunun gerekli olduğunu ifade etmişti. *Nitekim “Memleketimizin denizcilik müesseselerini değil; denizciliğimizin memleketi kalkındırmakla ödevli olduğunu ve buna şiddetle muhtaç bulunduğumuzu bir an bile unutmamalıyız”* tezini savunmuştu (Ark 17 Temmuz 1947:3). Ark, aynı ay kaleme aldığı bir başka yazısında, bir an önce denizciliği geliştirecek bir rekabet düzeninin önünün açılmasının zorunluluk olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı. Bu arada satın alınan İstanbul Vapuru’nu teknik yönleriyle incelemiş ve Denizyolları İdaresi’ne bazı öneriler sunmuştu (Ark 29 Temmuz 1947:5,6).

Ağustos başlarında yeni alınan ve alınacak gemilerin faydaları yanında sürekli savunduğu görüşünü tekrar etmiş; devlet mevzuatı ve kararları ile deniz işletmeciliğinin yapılamayacağını hatırlatmış; modern gemicilik için Denizyolları İdaresi’nden ayrı bir anonim şirketin kurulması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca denizcilik alanında yetenekli ve liyakatli personelin çalıştırılması, maaşların artırılması, yakıt politikasının düzenlenmesi, alınan gemilerin yedek parça ihtiyacının karşılanması, gemi ya da makinelerin revizyon ve tamiri için atölye sorunlarının çözümlenmesi gereği üzerinde durmuştu (Ark 5 Ağustos 1947:5-6).

ADD/Abidin Daver ise 1948 Mart’ında iki yazıda tersanenin tarihini ve bilançosunu incelemişti. Türk denizciliğinin önemli bir eksikliğini, 60 yıldan beri bir tersaneye sahip olunmaması şeklinde değerlendirmekteydi. Oysa Türk tersanelerinde - yazının kaleme alındığı yıla göre- 110 yıl önce buharlı gemi inşaatına başlanmıştı.

Yazar, İstanbul Tersanesi’nde 1837’de “Eser-i Hayır”, bir yıl sonra “Mesir-i Bahri” ya da “Seyr-i Bahri” adlı gemilerin inşa edildiğini hatırlatmıştı. 1840 yılında İzmir Tersanesi’nde “Peyk-i Ticaret” adlı vapurun yapıldığını belirtmiş ve bundan sonra tersane ve yıllarına göre yapılan gemileri sıralamıştı. Bu bağlamda 1873 yılında ilk zırhlı gemi olarak “Mukaddeme-i Hayır” adlı korvetin inşa edildiğinin altını çizmişti. 19. yüzyılın son çeyreği içinde yapılan “Hamidiye”, “Heybet Nüma” ve “Şahin-i Derya” gibi gemileri son inşa edilenler kapsamında sıraladıktan sonra en son gemi olarak 1899 yılında inşa edilen “İstavroz” adlı istimbota işaret etmişti. Cumhuriyet devrinde Boğazların durumu nedeniyle tersanelerin İzmit ile Gölcük’e kaydırılmasını ve bu dönemde denizcilik sanayiini canlandırma çalışmalarını ele almıştı. 1933 yılına kadar daha çok tamir çalışmalarının yapıldığını, küçük ölçekte teknelerin inşa edilebildiğini ve bu arada Şirket-i Hayriye’nin küçük araba vapurları yaptığını anlatmıştı (ADD 4 Mart 1948:5,6).

Daver, -bir önceki yazısından yola çıkarak- ahşap gemi, kürek ve yelken devirlerinde büyük bir varlık gösteren Türk tersanelerinin çelik, makine gemi devrinde aynı başarıyı gösteremediği saptamasına gittikten sonra Haliç Tersanesi’nin cumhuriyet rejiminde kalkındırılması çabalarını yeniden ele almak gereği duymuştu.

Boğazların durumu nedeniyle İzmit Deniz Üssü’nün kurulduğunu, tersanelerdeki atölyelerin Gölcük’e taşındığını, bu arada Haliç Tersanesi’nin perişan hale gelmeye başladığını anlatmıştı. 1930’ların ilk yarısında üç taş havuzdan iki tanesinin çalışabilir durumda bulunduğunu ve gemilerin üstün körü tamir edilebildiğini aktarmıştı. Yazısında 1933 yılından itibaren Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü’nün emrine verilen tesisleri canlandırmaya çalıştığını belirtmiş ve bu kurumun yaptığı işleri maddeler halinde sıralamıştı. Bu doğrultuda eski hurda tezgahların işe yarar duruma getirilmesi, iki numaralı havuzun kapağının yapılarak çalışır düzeye çıkarılması, havuzlara modern elektrikli tulumba tesisleri yerleştirilmesi, makine tamir atölyesine modern tezgahlar alınarak etkinlik kazandırılması, büyük gemileri tamir ve inşa edebilecek bir tesis kurulması ve bir marangoz atölyesinin temellerinin atılması gibi çalışmaları ele almıştı. Ancak yazara göre her şeye rağmen yine de geride oldukça çok eksiklik kalmıştı.

1939 yılından itibaren Pendik’te yeni bir tersane kurma girişiminin Haliç Tersanesi’nin gelişimini engellediğini ifade ettikten sonra Haliç Tersanesi’nde yapılan işleri değerlendirmişti. Bu arada yapılamayan işler arasında, dördüncü bir havuzun tamamlanamadığını anımsatma ihtiyacı duymuştu. Son olarak Türk ticaret filosu için satın alınan yeni gemilerin ihtiyaçlarını karşılayacak alt yapının

bulunmadığının/oluşturulmadığının altını çizmiş; bunun ciddi gidere yol açacağı öngörüsünde bulunmuştu. Önerisi, Devlet Denizyolları’nın atölye ve havuzlarından ayrı, yeni gemi yapabilecek bir tersaneyi küçükten başlayarak yavaş yavaş kurmanın gerçekçi bir çözüm olduğu şeklindeydi (ADD 12 Mart 1948:5,6).

1949-1950 yıllarında ADD/Abidin Daver, yazılarında Ulaştırma Bakanı Kemal Satır’ın açıklamalarına yer ya da karşılık vermişti. Nitekim 12 Haziran 1949 tarihli yazısında Kemal Satır’ın 10 parça deniz aracının alınması dolayısıyla TBMM’deki açıklamalarını halka aktarmıştı. Bu doğrultuda 12.353.000 liraya satın alınan 4 geminin bir yılda 10 milyon liralık döviz sağladığını fakat 14 milyon dolara mal olan 6 yolcu gemisinin ise henüz gelmediğini belirtmişti (ADD 12 Haziran 1949:5).

1950 başlarında ise Bakan Kemal Satır’ın gemilerin Türkiye’de yapılmasının zaman ve fazla masrafa yol açacağı yaklaşımının aksine hatta onun görüşlerini çürütecek şekilde, Haliç’te gemi yapılabileceğini, bunun için gerekli tüm teknik olanaklara Türkiye’nin sahip olduğunu, uzmanların bulunduğunu; sadece tesisleri takviye için modern motor ve makine atölyesi kurulması gerektiğini ileri sürmüştü. Yazar, Teknik Üniversite hocalarından Muhittin Etingü’nün “*Memleketimizde gemilerimizi her memlekette daha ucuza mal edebiliriz. Çünkü işçilik nispeti düşüktür*” sözüne atıfta bulunmayı da ihmal etmemişti. Sonuç olarak, gemilerin bir kısmının mutlaka Türkiye’de yapılması gerektiğini savunmuştu (ADD 4 Şubat 1950:4,7)¹⁸.

Aynı dönemde, 18 Şubat tarihinde yayınlanan yazısında Denizyolları İdaresi’nin Marshall Planı’ndan faydalanarak birçok yeni gemi yaptırmak istediğini, bunlardan bir kısmının mutlaka Türkiye’deki tersanelerde yapılması gerektiğini ısrarlı bir şekilde dile getirmişti. Üstelik yazısına Ata Nutku’nun kendisine yazdığı bir mektubu eklemişti. Prof. Nutku, mektubunda milyonlar dışarı akarken kendilerinin her türlü mahrumiyet içinde takımsız ve tezgahsız gemi yapılabileceğini kanıtlamaya çalıştıklarını anlatmaktaydı. Türkiye’de Cumhuriyet devrinde yerli gemi sanayii oluşturulmasına yönelik önemli adımlar atıldığını ancak daha sonra bu çizgiden sapıldığını aktaran

¹⁸ Yazar, Türkiye’de yapılabilecek her şeyin hayata geçirilmesini, yapılamayanların yabancı şirketlere sipariş edilerek ülkede montajlarının sağlanabileceği üzerinde de durmuştu. Ayrıca Hollanda ve Ansaldo şirketlerinin sipariş edilen gemileri taahhüt edilen takvime uygun yapmadıklarını, geciktirdiklerini belirtmişti. Gemilerin Türkiye’de daha pahalıya ve masraflı yapılacağını reddeden yazar, İtalya’da fiyatların yükseldiği gerekçesiyle Türkiye’nin siparişi olan gemilerin inşasında aylarca ayak diretildiğini, Hollandalıların da 6 Boğaz vapurunu 8.387.633 liraya yapmak yerine çelik fiyatlarının artışını bahane ederek yaklaşık ilk fiyatlara 1.400.000 lira fark koyduklarını anlatmıştı. Daver, gemilerin Türkiye’de yapılması halinde paranın da Türkiye’de kalacağını ifade etmişti. “*Boğaz vapurlarını burada yapmakta güçlük yoktur*” başlığı altında Bakan Kemal Satır’ı, bir takım açıklamalara davet etmişti.

Nutku, Türkiye’nin kendi gemilerinin hepsini yapabileceğini keskin bir üslupla ifade etmişti. Bu arada organizasyon zinciri ve koordinasyon eksikliğinin bulunduğunu açıklamıştı. “*Ekilecek tohumların, dikilecek ağaçların bu toprakta kalması için, yegane çaremiz her türlü imkanı arayarak gemileri memlekette yapmak ve yaptırmaktır*” diyen Nutku, İspanya, İtalya, Yeni Zelanda, Kanada, Hindistan, Brezilya ve Arjantin gibi devletlerin gemi sanayiini aynı bu şekilde kurduklarını yazmıştı. Bu arada Türk tersanesi için bir rapor vermiş olan bir İngiliz amiralinin şu sözlerine mektubunda yer vermişti: “*Artık kendi ayağınızın üstünde durmalısınız. Düşerseniz de tekrar kalkarsınız. Başkasının sırtında yürümek öğrenilmez*”. Nutku’ya göre her geçen gün, hedefe ulaşmak için daha geriye kalmaktan daha geç kalmaktan başka bir işe yaramıyordu. Abidin Daver, bu mektuptan sonra, 1946 yılında Hollanda’ya ısmarlanan 6 Boğaziçi vapuru ile acil ihtiyacı karşılama gerekçesiyle Ansaldo adlı şirkete sipariş edilen gemilerden hiç birisinin teslim alınmadığı üzerinde durmuştu. Son olarak yazar, bunların Türkiye’de yapılabileceğinin altını çizmiş; malzeme ile tezgah ihtiyaçlarının karşılanmasının çaresinin bulunmasını ve gemilerin Türkiye’de yapılmasını önermişti (ADD 18 Şubat 1950:4,6).

Daver, 1950 baharında kaleme aldığı yazısında Devlet Denizyolları ve Limanları İdaresi’nin Marshall Yardım Planı’nın Türkiye’ye tanıdığı tiraj haklarından faydalanarak Avrupa tezgahlarında bazı gemiler inşa ettirileceğini; bunlardan 5 vapur, 8 römork ve 2 maçuna yapımının Hollanda’ya sipariş edileceğini yazmıştı. Bu noktadan yola çıkarak yazının ana konusu olarak Hollanda denizcilik ve gemi sanayiinin gelişimini incelemişti. Yazısında 17. yüzyılda Avrupa’daki 20.000 ticaret gemisinden 16.000 tanesinin Hollandalılara ait olduğunu; ayrıca deniz savaşlarında bir dönem üstünlük kurduklarını hatırlatmıştı. Deli Petro’nun Hollanda’da gemi inşasını öğrendiğini, Hollanda gemi sanayiinin 17. yüzyılda en yüksek seviyesine ulaştığını fakat 19. yüzyılın başlarında Fransız hakimiyetinden kurtulduğu zaman Hollanda’nın gemi sanayiinde herhangi bir rolü kalmadığını belirtmişti. Yazarın asıl vurgusu Hollanda’nın 19. yüzyılda tekrar yükselişi üzerineydi. Nitekim Hollanda, 1850 yılında 12 tanesi buharlı olmak üzere 1793 ticaret gemisine sahipti ve bu tonajla dünya dördüncülüğüne ulaşmıştı. Hollanda, bu sonucu milli gemi inşa sanayisiyle elde etmişti (ADD 17 Mayıs 1950)¹⁹. Dolayısıyla Daver, ulusal gemi sanayiisinin kurulması gerektiği yönündeki tezini, Hollanda örneği ile desteklemişti.

¹⁹ Devlet Bakanı Cemil Sait Barlas, 8 Aralık 1949 tarihinde basına verdiği demeçte tiraj hakkını “*Yani Marshall idaresi bazı memleketlere yaptığı ödeme mukabili, bu memleketler Türkiye’ye mal veriyorlar. Türkiye’ye verilen bu malların bedellerini Türkiye dışarıya ödemiyecektir. Bu da bir nevi hibedir.*

Gazetede denizcilik konusunda yazarların dolaylı ya da kısmen bile olsa Denizyolları İdaresi’nin yurtdışından satın alma politikasını eleştiri konusu yaptıkları rahatlıkla söylenebilir. Nitekim 1949 Eylül’ünde Şahap Balcıoğlu, “*Çürük vapur satın almanın iç yüzü*” başlıklı yazısında doğrudan Denizyolları İdaresi’nin yurtdışından satın alma politikasını eleştirmişti. Yazısında Denizyolları İdaresi’nin gemi alımında nasıl bir oldu-bitti karşısında kaldığını anlatmış ve satış sözleşmesinin bazı maddelerini yayınlamıştı²⁰. Aynı yılın Aralık ayında ise Abidin Daver, “*Şehir hatları vapurlarını burada yapabiliriz*” başlığı altında Hollanda’ya sipariş edilen 6 vapurun kusurlarını on bir madde halinde analiz ederken daha pahalıya mal olduklarını, geç teslim edildiklerini, kalite açısından da istenen düzeyde olmadıklarını ileri sürmüştü (ADD 27 Aralık 1949:6).

Akşam, çeşitli haber ya da köşe yazıları aracılığı ile deniz ticareti üzerinde de durmuştu. Zaman ilerledikçe deniz ticaretinin gelişmesinde bazı sonuçlara ulaşıldığı gazetenin sütunlarından izlenebilmekteydi. Nitekim Liman İşletmesi’nin hazırladığı istatistiğe göre İstanbul Limanı’ndaki faaliyet 1952’de 1951 yılına göre artmıştı. 1951 Nisan’ında limana 98 Türk, 64 yabancı gemi gelmiş; 50.141 ton yük getirmişti. 1952 senesi Nisan ayında ise 102 Türk, 68 yabancı gemi gelmiş; 59.272 ton yük getirmişti.

Türkiye bu malların karşılığını Amerika’dan aldığı hibe gibi merkez bankasına yatırılacak, bunun yüzde beşi Türkiye’deki hizmetlerin karşılığı olarak kullanılmak üzere misyonun emrine verilecek, yüzde doksan beşi de yine Türkiye için ve Türk hükümeti tarafından harcanacaktır... Yani muhtelif memleketlerin karşılıklı ticari münasebeti gelişirken, ödeme açığını kapamak için tanınmış bir haktr” şeklinde tanımlamıştı (*Akşam*, 9 Aralık 1949:2).

²⁰1945 yılında Ulaştırma Bakanlığı’nın talimatıyla Devlet Demiryolları Genel Müdürü Fuat Zincirkıran’ın başkanlığında bir heyet, Demiryolları ve Denizyolları İdarelerine gereken makine, lokomotif ve gemileri ısmarlamak üzere Amerika’ya gönderilmişti. Ancak heyetteki Denizyolları İdaresi’nin temsilcisine acil ihtiyaçlar dolayısıyla kullanıma hazır gemilerin alınması talimatı verilmişti. Temaslara bağlı olarak “*İstanbul*” vapuru ile “*Kastamonu*”, “*Rize*”, “*Ardahan*” ve “*Samsun*” şilepleri; sonra Victory tipindeki “*Çoruh*” ve “*Yozgat*” şilepleriyle “*Kocaeli*” ve “*Sinop*” tankerleri bakanlık emriyle alınmışlardı. Daha sonra bakanlığa 6 yolcu gemisinin alındığı haberi ulaşacaktı. Ulaştırma Bakanı Şükrü Koçak, heyete memnuniyet göstergesi olan tebrik telgrafı çekmişti. Böylece “*Ordu*”, “*Giresun*”, “*Trabzon*”, (İstanbul’un eşi olan) “*Adana*”, “*Ankara*” ve “*Tarsus*” gemileri çok olumlu değerlendirmeler yapılmamakla birlikte satın alınmışlar ve tamire sokulmuşlardı. Altı gemi 2.720.000 dolara satın alınmış, 12.000.000 dolar tamir bedeli ödenmişti. Sonuçta her gemi, en az 10.000.000 Türk lirasına mal olmuştu. Satış sözleşmesinde gemilerin Amerikan hükümetinin mülkiyetinden çıkmadığı, gemilerin bordasına “*Bu gemiler Amerikan hükümetinin malıdır*” yazılması, Amerikan hükümetinin uygun görmediği işlerde kullanılmamaları, gemilerin tamir ve donanım eksiklerinin Amerika’dan sağlanması ve gemilerin Amerikan şirketlerine sigorta ettirilmesi zorunluluğunu konu alan maddeler vardı (Balcıoğlu 6 Eylül 1949:1,2). Öte yandan yukarıda da belirtildiği gibi Kemal Satır’ın TBMM’deki açıklamaları, 12 Haziran 1949’da Abidin Daver’in köşesine konu olmuştu. 1947 senesi Temmuz’unda Amerika’dan satın alınan 6 yolcu vapuru, 2 Victory şilep ve 2 tanker satın alınmalarında Fuat Zincirkıran Heyeti’ne büyük yardımda bulunan Amerikan vatandaşı Mr. Mac Keen ile bir arkadaşına 17.000 dolarlık ödül verilmesi hakkındaki kanunun görüşmeleri sırasında Ulaştırma Bakanı Kemal Satır, gemiler hakkında açıklamalarda bulunmuştu (ADD 12 Haziran 1949:5).

Aynı şekilde 1952 senesi Mayıs ayında 110 Türk, 69 yabancı gemi gelmiş, 58.895 ton yük getirmiştir. Haziran’ın ilk 15 gününde gelen gemi sayısı ise 50 Türk, 34 yabancı gemi idi ve 25.282 ton yük getirilmişti. Gazete böyle limanların işleyiş/faaliyet istatistikleri hakkındaki verilerin dışında yolcu taşımacılığı, limanlardaki yapılanma (rıhtım, antrepo vs) ve benzeri gelişmeleri okuyucularına ulaştırmıştı (*Akşam* 22 Haziran 1952:4). 1940’lı yılların sonları ve 1950’li yılların başlarında gazetenin ağırlık verdiği konu, Denizyolları İdaresi’nden Denizcilik Bankası’na dönüşüm olacaktı.

Türkiye’de Balıkçılık

Akşam’ın sayfalarında denizcilikle ilgili yazıların bir kısmı, Türkiye’de balıkçılar ve balıkçılığın durumu üzerineydi²¹. Nitekim Cemalettin Bildik, 1946 sonbaharında balıkçıların hayatını işlemiş; nasıl çalıştıklarını ve ne/ne kadar kazandıklarını onlarla röportaj yaparak gazetenin sütunlarına taşımıştı (Bildik 24 Kasım 1946:5)

Akşam’da Türkiye’de balıkçılığın durumu özellikle 1940’ların hemen sonlarında Marshall Yardımları’na bağlı olarak gündeme gelmişti. Zaten 1949’un son günlerinde Ankara’da Balıkçılık Kongresi toplanmıştı. Marshall Yardımları’ndan sağlanacak tahsisatın nasıl kullanılacağı hakkında toplantıda yapılan görüşmeler ve yaşanan anlaşmazlıklar gazeteye yansımıştı. Balıkçılığın gelişmesi için ayrılan 7 milyon liralık kredinin 4 milyon lirasıyla balıkçı gemilerinin satın alınması bir görüşü oluştururken balıkçılar ise gemiler için 2 milyon lira ayrılmasını kalan para ile avlanma araçlarıyla soğuk hava depolarının sağlanmasını ve Bilimsel Araştırma Enstitüsü’nün kurulmasını savunmuştu (*Akşam* 10 Aralık 1949:3; 31 Aralık 1949:3).

Aynı dönemde gazetede Marshall Yardımları’nın 1949-1950 yılı kısmından balıkçılığa 2.500.000 doların tahsis edildiği, modern avlanma ve nakliye araçları, soğuk hava tesisleri, konserve fabrikaları ve biyolojik araştırma merkezleri kurulmasının planlandığı; bunların imkan nispetinde sağlanacağı, küçük balıkçıların kooperatifleşmelerinin bu yardımlardan geniş ölçüde yararlanmak açısından faydalı olacağı yönünde yazı çıkmıştı (*Akşam* 24 Aralık 1949:2). O günlerde bir yazı kaleme alan Zeki Can ise Marshall Yardımları’nın balıkçılığa büyük yarar sağlayacağını fakat

²¹ Gazetenin balıkçılık ile ilgili yayımlarından en farklısı, kuşkusuz; T. Revillon’un yazdığı A. Hilali tarafından çevrilen “*Balıkçı*” adını taşıyan hikaye idi. Hikayeye göre zengin bir dul kadının oğlu fakir bir balıkçının kızını sever ve onunla evlenmek ister. Fakat çocuğun annesi buna izin vermek istemez. Çocuk sevdiği kızla evlenir. Bunun üzerine annesinin evinden ayrılmak zorunda kalır. Fakat ilerleyen zamanda büyük bir fırtına çıkar balıkçıların evlerine dönememeleri dul ve zengin kadını oğlu hakkında endişelendirir. Sonuçta bu fırtına kadını oğlunun barışmasını sağlar (*Akşam* 21 Eylül 1952:7).

bu yardımın etkili ve verimli kullanılması gerektiğini ileri sürmüştü. Öncelikle bütün yerli balık üretimi yapılan bölgelerde soğuk hava depoları inşasının gerekliliğini belirtmişti. Aynı şekilde balık nakliyatının gerçekleştirildiği tekne ve diğer araçlara da soğuk hava tesisatı yapılmasını önermişti (Can 31 Aralık 1949:7).

Bütün bu tartışmaların ardından 1950 sonbaharında “*Balıkçılar Cemiyeti yardım istiyor*” haberi gazeteye yansyacaktı. Cemiyet Başkanı Yusuf Yarar, balıkçılığın sıkıntı geçirdiğini ihracat yapılamadığını belirtmiş, yakıt ve av malzemelerinin pahalı olduğundan alınmadığı yönündeki şikayetleri gündeme taşımıştı. Marshall Yardım Planı’nda öngörüldüğü üzere balıkçılığa gemi ve malzeme sağlandığını; bunların üretimi arttıracaklarını ancak balık fiyatlarının mevcut şartlar altında çok düşük seviyede olduğunu, üç tarafı denizlerle çevrili olmasına rağmen Türkiye’de balık yiyen insan sayısının dünya istatistiklerine göre en az seviyede bulunduğunu ifade etmişti (*Akşam* 2 Eylül 1950:2). 1952 yılına gelindiğinde ise Cumhurbaşkanı’nın çeşitli kereler dile getirdiği üzere balıkçılığın geliştirilmesi için adımlar atıldığı ve Sınai Kalkınma Bankası’nın Amerikalı uzmanlar aracılığı ile bir balık fabrikası kuracağı gazeteye haber olacaktı (*Akşam* 3 Ağustos 1952:5).

Değerlendirme ve Sonuç

Akşam, gazetecilik çizgisinde çeşitli denizcilik olay ya da gelişmelerini takip etmesinin yanında denizcilik kültürü ve tarihi açısından önemli olan anma günleri, törenleri ve Denizcilik Müzesi ile ilgili gelişmeleri yakından izlemişti. Özellikle denizcilik tarihi açısından Haluk Y. Şehsuvaroğlu, doyurucu bilgiler aktarmasının yanında Türk denizcilik tarihi hakkında okuyucuların zihninde farklı yön ve alanları içeren somut izlenimler oluşturacak ve bütünlük sağlayacak yayınlar yapmıştı.

II. Dünya Savaşı yıllarında denizciliğin oynadığı önemli rol, öte yandan savaş sonrası dönemde karşılaşılan Sovyet Rusya tehdidi Türk basınında yansımaları göstermiş ve basında, askeri alanı da kapsayacak şekilde Türkiye’nin kalkınma düşüncesi ve hedefi doğrultusunda denizciliğin geliştirilmesi gereği öne çıkarılmıştı. Böyle görüşler çoğunlukla, denizciliğin gelişmesinin Türkiye’nin kalkınmasına büyük katkıda bulunacağı konusunda toplanmaktaydı. *Akşam* da böyle düşüncelerin savunulduğu platformlardan birini oluşturmuştu. Bu denklemin sonucu olarak başta Abidin Daver olmak üzere gazetede ulusal bir deniz sanayiinin kurulması ve öz kaynakların harekete geçirilmesi suretiyle Türkiye’nin kendi deniz araçlarını yapabileceği hatta yapması gerektiği savunulmuştu. Süreç içinde gazetenin yayın politikası içinde belirginleşen bir diğer nokta, üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye’nin bu avantajı kullanmadığı

konusunda farkındalık yaratmaktı. Kuşkusuz gazetenin balıkçılık sektörüne yönelik değerlendirme ve haberleri de aynı yaklaşım içinde ele alınmıştı.

Toplu bir bakış açısıyla; gazetenin Şehsuvaroğlu, Daver, Ark, Bildik gibi tanınmış isimler ve aslında bunların birbirini tamamlayan yazıları aracılığı ile denizcilik alanında geçmiş, o dönem ve gelecek çizgisinde bir bütünlük ve ülke için bir vizyon oluşturmaya çalıştığı hatta oluşturduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Denizcilik açısından üretici bir kimlik altında gelişim sağlama vizyonunu içeren böyle çalışma ya da yaklaşımlar, bir Akdeniz ülkesi olan ve üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye’de toplumun denizciliği özümseyip özümseyemediği, bu alandaki ilgi, donanım ve bilgisinin belirlenmesi açısından da kuşkusuz kayda değer bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla gazetenin denizcilik konusunda ortaya koyduğu performans, kuşkusuz halkın denizcilik konusunda kültürünün ve farkındalığının artmasına katkıda bulunduğu gibi toplumun denizciliğe yönelik algısı açısından da belirleyici olmaktadır.

Kaynakça

Bildiri, Kitap, Madde ve Makaleler:

KAHRAMAN, Kemal (1993). “Cezayir-Tarih, Osmanlı Dönemi”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 7, ss.486-489, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

KAVAKLI, Nurhan (2005). *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

LIVERY, Brian (2015). *Nelson’s Victory, 250 Years of War and Peace*, South Yorkshire: Pen and Sword Books Ltd.

MALKOÇ, Eminalp (2015). “Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu’nun Kaleminden İki Reformist Osmanlı Kuşağı: Jön Türkler ve İttihatçılar”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu (Ankara 25 Kasım 2014) Bildiriler*, C.3, ss.65-113, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MALKOÇ, Eminalp (2015). “Sivil Amiral Abidin Daver’in Kaleminden Türk Denizciliği”, *II. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013 Turgutreis), Bildiriler*, C.2, ss.316-355, Bodrum: Bodrum Belediyesi Yayınları.

MALKOÇ, Eminalp (2015). “Sivil Amiral Lakabıyla Tanınan Gazeteci Abidin Daver’in Kaleminden Türk Denizciliği”, *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7: 57-105.

MALKOÇ, Eminalp (2015). “Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye’ye Amerikan Yardımları (1947-1950)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9 (5): 89-127.

ÖZCAN, Azmi (1996). “Fransa-Tarih”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 13, ss.178-181, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

SANZ, María Jesús Horta (2014). “Napolyon Döneminde Fransa’ya Karşı Yürütülen İspanyol Bağımsızlık Savaşı’nda Gayrı Nizami Kuvvetler (1808-1814)”, *Tarih Dergisi*, 59: 113-135.

SOYSAL, İsmail (1996). “Fransa-Türk Fransız İlişkileri”, *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 13, ss.181-184, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Sürelî Yayınlar:

***Akşam* (1945-1953):**

ADD (1948). “Denizcilik-18 Mart Zaferi”, *Akşam*, 18 Mart 1948: 5,6.

ADD (1948). “Denizcilik-6700 Tonluk Zırhlıdan 186 Tonluk Römorköre”, *Akşam*, 4 Mart 1948: 5,6.

ADD (1948). “Denizcilik-Amerika’nın Bize Verdiği 11 Gemi”, *Akşam*, 17 Haziran 1948: 5.

ADD (1948). “Denizcilik-Tersanelerimizin 25 Yıllık Bilançosu”, *Akşam*, 12 Mart 1948: 5, 6.

ADD (1949). “Denizcilik-Amerika’dan Alınan Vapurlar Meselesi”, *Akşam*, 12 Haziran 1949: 5.

ADD (1949). “Denizcilik-Amerika’dan Alınan Vapurlar Meselesi”, *Akşam*, 12 Haziran 1949: 5.

ADD (1949). “Denizcilik-Fransız Donanması”, *Akşam*, 17 Haziran 1949: 5,7.

ADD (1949). “Denizcilik-Şehir Hatları Vapurlarını Burada Yapabiliriz”, *Akşam*, 27 Aralık 1949: 6.

ADD (1949). “Sipariş Edilecek Yeni Gemilere Dair”, *Akşam*, 15 Aralık 1949: 4.

ADD (1950). “Denizcilik-Dünyanın En Büyük Vapurculuk Şirketi”, *Akşam*, 22 Şubat 1950: 4.

ADD (1950). “Denizcilik-Gemilerimizi Kendimiz Yapabiliriz ve Yapmalıyız”, *Akşam*, 18 Şubat 1950: 4,6.

ADD (1950). “Denizcilik-Gemilerimizin Bir Kısmını Mutlaka Burada Yapmalıyız”, *Akşam*, 4 Şubat 1950: 4,7.

ADD (1950). “Denizcilik-Hollanda Denizciliği ve Gemi Sanayii”, *Akşam*, 17 Mayıs 1950: 5.

ARK, Naci (1947). “Deniz yolları İdaresi’nde Yapılması Gereken Islahat”, *Akşam*, 17 Temmuz 1947: 3.

ARK, Naci (1947). “Denizcilik Bahisleri-İstanbul Vapuru ve Bazı Tavsiyeler”, *Akşam*, 29 Temmuz 1947: 5,6.

ARK, Naci (1947). “Denizcilik Bahisleri-Yeni Şilelerimiz”, *Akşam*, 5 Ağustos 1947: 5-6.

BALCIOĞLU, Şahap (1949). “Çürük Vapur Satın Almanın İç Yüzü”, *Akşam*, 6 Eylül 1949: 1,2.

BALCIOĞLU, Şahap (1950). “Midway Uçak Gemisinde Neler Gördük?”, *Akşam*, 4 Mart 1950: 1,2.

BİLDİK, Cemalettin (1946). “Balıkçılar”, *Akşam*, 24 Kasım 1946: 5.

BİLDİK, Cemalettin (1947). “Denizciliğimiz”, *Akşam*, 3 Haziran 1947: 5.

BİLDİK, Cemalettin (1947). “Denizcilik Bahsinde”, *Akşam*, 7 Haziran 1947: 5.

BİLDİK, Cemalettin (1950). “Savarona’yı Geziyoruz”, *Akşam*, 10 Haziran 1950: 5.

BİLDİK, Cemalettin (1953). “Deniz Müzesi’nin Kayıklar Salonu Açıldı”, *Akşam*, 7 Ocak 1953: 3.

CAN, Zeki (1949). “Balıkçılığımız”, *Akşam*, 31 Aralık 1949: 7.

ÇELEBİ, Yürük (1947). “Denizciliği Cazip Bir Meslek Haline Getirmemiz Lazımdır”, *Akşam*, 1 Eylül 1947: 3.

ÇETİNTAŞ, S. Çetintaş (1946). “Serbes[t] Sütun-Barboros Töreninin Tatsız Tarafları”, *Akşam*, 9 Ekim 1946: 6.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1946). “Tarihten Sahifeler-Tanzimat Devrinde Bahriyemiz”, *Akşam*, 3 Aralık 1946: 4.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1946). “Tarihten Sahifeler-XIX uncu Asırda Harb Gemilerimizde Tezyinat Usulleri”, *Akşam*, 19 Kasım 1946: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-18 ve 19 uncu Asırlarda Tersanelerimizde Çalışan Türk ve Yabancı Gemi İnşa Mühendisleri”, *Akşam*, 8 Mart 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Bir Deniz Tarihçimizin Hatıraları”, *Akşam*, 17 Mayıs 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Bir Deniz Tarihçimizin Hatıraları”, *Akşam*, 21 Mayıs 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Deniz Ressamlarımız”, *Akşam*, 16 Temmuz 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-İstanbul Tersanesinde Havuzlar”, *Akşam*, 30 Ağustos 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Kaptan Paşalar”, *Akşam*, 6 Ağustos 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Kaptan Paşalar”, *Akşam*, 9 Ağustos 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1947). “Tarihten Sahifeler-Türkler ve Amiral Nelson”, *Akşam*, 26 Temmuz 1947: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1948). “Tarihten Sahifeler-19. Asırda Kaptan Paşalarımız”, *Akşam*, 5 Haziran 1948: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1948). “Tarihten Sahifeler-Havuz Sandalları”, *Akşam*, 3 Ocak 1948: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1949). “Tarihten Sahifeler-Kaptanı Derya Ahmet Vesim Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 8 Ekim 1949: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1949). “Tarihten Sahifeler-19. Asırda İstanbul’da Görülen Yenilikler”, *Akşam*, 1 Ekim 1949: 3.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1949). “Tarihten Sahifeler-Kaptanı Derya Ahmet Vesim Paşa’nın Hatıraları 2”, *Akşam*, 12 Ekim 1949: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1949). “Tarihten Sayfalar-Şirketi Hayriyenin İlk Vapurları”, *Akşam*, 3 Aralık 1949: 5.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1952), “Tarihten Sahifeler-Bizde Hatıra Kitapları”, *Akşam*, 27 Nisan 1952: 5.

***Cumhuriyet* (1949):**

DAVER, Abidin (1949). “Denizcilik Bahisleri-Ansolda’da Yapılan Yeni Gemilerimiz”, *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1949: 1,2.

FELEK, Burhan (1949). “Hadiseler Arasında Felek-Öpüşme Merakı”, *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1949: 3.

Makale Geliş | Received: 30.07.2018
Makale Kabul | Accepted: 08.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.449300

Muhammed Bilal ÇELİK

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, TR
Sakarya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Sakarya, TR
ORCID: 0000-0002-8246-134X
bcelik@sakarya.edu.tr

Emre KESER

Doktora Öğrencisi | PhD student
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, GTT Programı, İstanbul, TR
İstanbul University, Institute of Social Sciences, GTT Programme, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0003-0360-7492
mrkeser17@gmail.com

Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati

Öz

İgor Kazimiroviç Meyendorf, 1820 yılında Buhara Hanlığı'na çeşitli antlaşmalar ve incelemeler yapmak için gönderilen Alexander Fedoroviç Negri başkanlığındaki Rus elçilik heyetine dâhil edilmiştir. Çarlık Rusya elçilik heyetlerinde farklı özelliklere sahip kişilere yer vererek Buhara Hanlığı'nı tanımayı amaçlamaktadır. Meyendorf, Rus elçilik heyetinde sekreterlik görevini üstlenmiştir. Yolculuk sürecinde ve Buhara Hanlığı'nda gördüklerini *Voyage D'Orenburg A Boukhara* isimli kitabında yazmıştır. Rus yazarın bu eseri, Türkistan bölgesi ve Buhara Hanlığı'nı tanıtan önemli bir yapıttır. Meyendorf; eserinde hanlığın ekonomisi, askerî sistemi, nüfusu, iklimi, mimari yapısı, tarım ve ticareti başta olmak üzere birçok konu hakkında bilgi vermiştir. Makalemizde, Rus seyyahın içinde yer aldığı Alexander Fedoroviç Negri'nin elçilik heyeti ve Buhara Hanlığı seyahati incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Meyendorf, Rusya, Buhara, Emir Haydar.

Travel to the Bukhara Khanate of Meiendorf

Abstract

Igor Kazimirovic Meiendorf was included in the Russian embassy delegation headed by Alexander Fedorovic Negri, who was sent to the Khanate of Bukhara in 1820 to make various treaties and examinations. The Tsarist Russia intends to recognize the Bukhara Khanate by having people with different characteristics in the embassy delegations. Meiendorf has assumed the employment of secretary in the Russian embassy delegation. He wrote his observations in his journey and in the Khanate in his book entitled *Voyage D'Orenburge Boukhara*. This work by the Russian writer has been an important work promoting the Turkistan region and the Khanate of Bukhara. In his book, Meiendorf gives information about economy, military system, population, climate, architectural structure, agriculture and trade of the khanate. In our study, Alexander Fedorovich Negri's embassy delegation, in which the Meiendorf was involved, and his trip to the Khanate of Bukhara were investigated.

Keywords: Meiendorf, Russia, Bukhara, Emir Haydar.

Giriş

Çarlık Rusya Devleti kendi siyasi birliğini oluşturduktan sonra takip ettiği politika sayesinde doğu sınırlarını Türkistan sahasına kadar genişletmeyi başarmıştır. Sonraki süreçte Türkistan’ın yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürme çabası, daha geniş sınırlara ulaşma isteği, Müslüman olan Türkistan’a Hıristiyanlık dinini yaymak gibi temel sebepler yüzünden Rusya, Türkistan’ı tanıma ve bölge üzerinde hâkimiyet elde etme amacı taşımıştır. Bu amaç doğrultusunda Rusya devleti 16. yüzyıldan Türkistan’ı işgal ettiği 19. yüzyılın sonuna kadar bölgede devamlı faaliyet göstermiştir (Saray 2002: 561).

Rusya’nın 1552’deKazan ve 1556 yılında da Astrahan Hanlığı’nı ele geçirmesi Türkistan sahasına olan ilgisinin artmasına sebep olmuştur. Rusya, bu iki hanlığın işgali ile beraber Kazak bozkırları üzerinden Türkistan sahasına doğrudan bir erişim elde etmeyi başarmıştır. Dönemin Rus hükümdarı IV. İvan’a (1547-1584) Buhara ve Harezm hanlıkları serbest ticaret yapmak için elçiler göndermişlerdir. Buna karşılık Moskova’nın ilk resmî büyükelçisi sıfatıyla bir İngiliz olan Anthony Jenkinson, hanlıkları ziyaret etmiştir. Bu noktadan itibaren Rusya-Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkiler 19. yüzyıla kadar düzensiz fakat sık aralıklarla devam etmiştir (Becker 1968: 12).

Rus Çarı I. Petro (1682-1725),Türkistan bölgesi üzerine emperyalist hedeflerle ilerleme fikrini ortaya atmış ilk Rus hükümdarıdır (Togan 1981: 152).O,Avrupa ülkelerinin güçsüz ülkelerle ticari ilişkilerini geliştirip onları sömürmelerinden etkilenerek mümkün mertebeye çevresindeki tüm güçsüz devletler ile Rusya çıkarına ticari ilişkiler kurma ve geliştirme hedefi belirlemiştir. Bu fikir yapısının yanı sıra Türkistan bölgesinde bulunan Ceyhun Nehri’nde altın tozu olduğunu Harezmli bir yerliden öğrenmiştir (Wanner 2014: 13). Bu bilginin de etkisiyle Türkistan bölgesine keşif amaçlı bir askerî birlik göndermeye karar vermiştir. 1717 yılında Prens Bekoviç Çerkaskiy komutasında 4 bin kişilik bir keşif birliği çeyrek milyon ruble maliyetle donatılarak Türkistan bölgesini tanıma ve iki ülke arasında dostluk ve ticari ilişkileri geliştirme bahanesiyle bölgeye gönderilmiştir (Rywkin 1963: 16).Fakat Türkistan bölgesini tanımadan askerî bir yöntem ile bölge üzerinde hâkimiyet elde etme veya ele geçirme çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rus askerî birlikleri Hive hanının yanlış yönlendirmesi sonucu küçük birliklere bölünmüş ve Hive askerleri tarafından öldürülmüştür (Rywkin 1963: 2; Özkan 2018: 93-111).

Rusya, bölge üzerinde edindiği bu tecrübeden sonra Türkistan’ı yakından tanımak için coğrafya, tarih ve maden gibi alanlarda uzman kişiler ile askerî subayları elçilik heyetleriyle beraber göndermiştir. Bunda amaç bölgedeki Türk devletlerinin nasıl kolay bir şekilde ele geçirileceğinin ekonomik, siyasi ve askerî maliyetini hesap etmektir. Temelde Rusya’nın genişleme siyaseti, karşısında olan hanlıkların zayıf olması ve Rus devletinin teknolojik açıdan daha üstün bir durumda bulunmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Rusya’nın bölgedeki Türkistan Hanlıklarına karşı büyük bir insan ve maddi kaynak avantajı da vardır. Emperyalist hedeflere sahip Rusya’nın yüzyıllar boyunca bu gibi önemli kazançlara sahip olmasının yanı sıra Türkistan Hanlıkları da aksi istikamette teknolojik, askerî ve iktisadi olarak Rusya’ya nazaran çok güçsüz durumda kalmıştır. Türkistan Hanlıklarının 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya’ya karşı bağımsızlıklarını korumasında en büyük etken bölgenin içinde bulunduğu coğrafi şartlar olmuştur (Yetişgin 2000: 1).

Türkistan Hanlıkları ile Rusya arasındaki ilişkilerin 19. yüzyılda sıklaşmasının en önemli nedeni Rusya’nın içinde bulunduğu ekonomik durumdur. Rusya’nın kendisine yakın olan Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları ile yaptığı ticaretten iyi gelir elde etmesi Rus yönetiminin bölgeye büyük ilgi göstermesini sağlamıştır. Türkistan bölgesi ekonomik olarak geri kalmış ve sanayileşmenin tam olarak yaşanmadığı bir alandır. Bu gerekçelerle Rusya, Türkistan bölgesini kâr getiren bir pazar ve hammadde kaynağı olarak görmüştür. Rusya’nın sanayileşmesini tamamlamış ve büyük bir güç hâline gelmiş olan İngiltere ile mücadele içinde olmasından dolayı Türkistan’dan elde ettiği ekonomik ve siyasi kazançlar Rusya için büyük önem taşımaktadır (Halfin 1960: 6).

Meyendorf’un Buhara Hanlığı’nı ziyaret ettiği 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya-Türkistan ilişkileri bu doğrultuda ilerlemiştir. Buhara şehri, Türkistan bölgesindeki Müslümanlar için ayrı bir kutsiyet ifade etmektedir. Ayrıca Buhara, Türkistan bölgesinin en önemli siyasi ve ticari değere sahip şehridir. 1820 yılında Meyendorf, Rus elçilik heyeti vasıtasıyla Buhara şehrini ziyaret etmiştir. Kendisinin bu gidişi diğer seyyahlara örnek olmuş, sonraki yıllarda Khanikoff, Buterrof, Vambery gibi seyyahlar da Buhara’yı ziyaret etmişlerdir (D’encausse 2009: 7).

Meyendorf’un Rus Elçilik Heyetinde Yer Alması

1815 yılında Buhara hükümdarı Emir Haydar’ın (1800-1825) elçisi olarak Çarlık Rusya’nın başkenti St. Petersburg şehrine gelen Azimcan Mumincanov, daha önceleri iki devlet arasında görüşülen Rus-Buhara ticaret antlaşmasının sonuçlandırılması ve bir

elçilik heyetinin Buhara sarayına gönderilmesi taleplerini St. Petersburg’daki yetkililere iletmiştir. 5 Temmuz 1816 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı yöneticilerinden Nesselrode; ticaret yapan kervanların güvenliği, Buhara Hanlığı’ndaki Rus esirlerin serbest bırakılması ve Buhara’ya bir Rus diplomatının atanması konularının çözüme kavuşturulması maksadıyla Buhara Hanlığı’na bir elçi gönderileceğini açıklamıştır. Fakat Rusya, göndermeyi taahhüt ettiği elçilik heyetini göndermek için gerekli adımları hızlı bir şekilde atmamıştır. Bu durum üzerine 1819 yılının Ağustos ayında yeniden St. Petersburg şehrini ziyaret eden Azimcan Mumincanov; yine aynı meseleleri gündeme getirmiş, Buhara Hanlığı’nın Rusya’dan gelecek elçilik heyetini beklediğini dile getirmiştir(Halfin 1974: 155).

Rus Çarı I. Alexander, 3 Temmuz 1820 tarihinde Buhara Emiri Haydar’a gidecek olan elçilik heyetinin başına Alexander Fedoroviç Negri’nin geçmesini onaylamıştır. İgor Kazimiroviç Meyendorf da bu heyetin bir üyesi olarak Buhara Hanlığı’na gidecek ve sonraları Türkistan tarihi açısından çok önemli olan *Voyage D’Orenburg A Boukhara* isimli kitabını yayımlayacaktır.

Buhara Hanlığı’na gidecek heyetin başına Alexander Fedoroviç Negri’nin geçirilmesinin önemli nedenleri bulunmaktadır. 1806 yılında Yunanistan’dan Rusya’ya giden Negri, Çarlığın Dış İşleri Bakanlığı’nda önemli görevler üstlenmiştir. 1818 yılında İran’da bulunan Rus elçilik heyetinde danışmanlık görevinde bulunmuştur. Negri, çok iyi derecede Farsça ve Türkçe bilmektedir. İran ve Türk toplumlarının adetlerini, gelenek ve göreneklerini iyi bildiği için Çarlık makamları tarafından Buhara Hanlığı’na gidecek olan elçilik heyetinin başına geçmesi uygun görülmüştür. Negri’ye Buhara elçiliği için verilen görevin temel amacı Buhara ticaretini Rusların lehine geliştirmek olmuştur (Halfin 1974: 159).

Negri, bu yüzden Türkistan bölgesindeki ticaret kervanlarının korunmasını sağlamak ve tüccarlar için çok kârlı olmayan gümrük vergilerinin düşürülmesini, Buhara makamlarına kabul ettirmek görevini de üstlenmiştir. Rus elçilik heyetinden Buhara Hanlığı’nın endüstriyel durumu hakkında bilgi sahibi olmak, halkın hangi sanayi ve ticaret kollarında daha fazla iş yaptığını, hangi Avrupa mallarına ihtiyacı olduğunu öğrenmek gibi önemli bilgiler edinmeleri de istenmektedir. Buhara Hanlığı’nın Osmanlı, Hive, Hokand ve Safevi devletleriyle olan ilişkileri hakkında bilgi toplaması da elçilik heyetinin önemli görevlerinden biri olmuştur. Fakat Negri başkanlığındaki elçilik heyetinin sadece siyasi ve iktisadi durumlar üzerine sonuçlar alması beklenmemekteydi. Aynı zamanda Türkistan bölgesinin askerî durumunu

incelemek, bölgenin ilerleyen yıllarda faaliyet alanı olacağı düşüncesiyle ticari ve coğrafi yolları gösteren detaylı haritalarının yapılması, bölgenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının belirlenmesi konuları da Negri’nin başkanlığındaki elçilik heyetine yüklenen sorumluluklar arasındaydı (Halfin 1974: 160).

Elçilik heyeti, Buhara seyahati öncesinde birçok sorunla karşılaşmıştır. Bu sorunların çözümü heyetin yola çıkış tarihini etkilemiştir. Seyahate katılacak kişiler, 1820 yılının Ağustos ayında St. Petersburg’a 2346 km uzaklıktaki Orenburg’da bir araya gelmiştir. Elçilik heyetinin güvenlik sorununun halledilmesi için heyete 200 Kazak, 100 piyade askeri, 25 Başkurt atlısı dâhil edilmiştir. Geçilmesi zor akarsulara karşı köprüler ya da çeşitli tedarik araçları temin edilmiştir. Çarlık devletinin bir yasa ile Rus parasının ülke dışına çıkışını yasaklamasıyla beraber heyet masrafları için oluşturulan 72.000 rublenin duka altınına çevrilmesi gerekmiştir. Fakat kısa vadede bu paranın duka altınına çevrilmesinde sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Orenburg valisinin çabalarıyla bölgede güçlü bir konumda bulunan bir Kırgız reisi ile anlaşılmıştır. Bu kişi, Ceyhun Nehri kıyılarındaki kendisine bağlı adamlarıyla elçilik heyetini korumaya ikna edilmiştir. Malların ve eşyaların taşınması için 358 deve, yük vagonları ve seyahat için gerekli 400 atın toplanması da zahmetli bir süreç olmuştur. Böyle önemli hazırlıkların yapılması, heyetin gideceği yere ulaşması için önemlidir. Çünkü heyet bazı kısımlarda en ufak bir akarsu kaynağı bile bulunmayan çöllerde yaklaşık iki ay seyahat etmek zorundadır. 1820 yılının Ekim ayında tüm hazırlıklar tamamlanmış ve yola çıkılması kararlaştırılmıştır (Meyendorf 1827: 309).

Rus elçilik heyetinin kendisine verilen görevler neticesinde Türkistan bölgesini tanımak gibi bir sorumluluğu vardır. Bu yüzden çok farklı alanlarda uzman kişiler Negri’nin başkanlığındaki elçilik heyetinde yer almışlardır. Bu kişilerden biri de İgor Kazimiroviç Meyendorf’tur. Elçilik görevine katılmadan önce Rus ordusu içerisinde kurmay albay rütbesinde olan Meyendorf, elçilik heyetinde sekreterlik görevini üstlenmiştir. Meyendorf, asker olmasının yanı sıra küçük yaştan beri aldığı ciddi eğitim sayesinde astronomi, fizik, matematik ve topografya konularında geniş bir bilgi birikimine sahiptir. Bu yüzden elçilik heyeti içerisinde kendisine verilen pek çok görevi başarıyla yerine getirmiştir. Kendisi ve elçilik heyetinde bulunan birkaç kişi yola çıktıkları Orenburg bölgesinden vardıkları Buhara şehrine kadar tespit edebildikleri tüm güzergâhları kaydetmişlerdir. Bu göreve ek olarak İgor Kazimiroviç Meyendorf, heyet ile birlikte geçtiği bölgelerin geniş kapsamlı bir haritasını da çizmiştir (Nazaryan 2011: 445).

Elçilik heyetinde Meyendorf’tan başka alanlarında uzman birçok kişi bulunmaktadır. Eduard Alexandroviç Eversman ve Genrih Pander gibi doğa bilimciler, Budrin isimli bir din adamı gibi çeşitli meslek gruplarından kişiler elçilik heyetinin üyesi olarak yer almışlardır. Negri başkanlığındaki elçilik heyeti Orenburg’dan yola çıkmış İlek Nehri, Mugocar dağları, Büyük ve Küçük Barsu, Sapakkum, Kamışlı Gölü, Seyhun Nehri, Kızılkum Çölü, Kuvenderyave Yeni Derya mecrası, Betpak Kumulu, Katagan ve Vafkend köyü rotasını takip ederek hanlığın başkenti olan Buhara’ya ulaşmayı başarmıştır (Koç 2017: 74).

Meyendorf’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Görüşleri

İgor Kazimiroviç Meyendorf, elçilik heyetinin Buhara şehrine geldiği 20 Aralık 1820’den şehirden ayrıldığı 10 Mart 1821 tarihine kadar Buhara Hanlığı’nın yönetim yapısını, ekonomisini, iklimini, nüfusunu, askerî sistemini, mimari yapısını, tarım ve ticaretini ayrıntılı bir şekilde inceleme fırsatı elde etmiştir. Meyendorf, Buhara şehrini yakından tanıma şansını elde ederek bu konu hakkında eser yazabilen nadir kişilerdendir. Onun Buhara Hanlığı hakkında yaptığı tespitlerin birçoğu yerinde ve doğrudur. Meyendorf öncelikli olarak Buhara’nın coğrafi yapısı ile ilgili bilgiler verirken hanlığın bulunduğu bölgeyi bir çöl bölgesi olarak nitelendirmiştir. Bu yüzden hanlığın coğrafi olarak sınırlarının saptanması işinin zorluğuna dikkat çekmektedir (Meyendorf 1870: 26).

Meyendorf, Buhara ülkesinin doğu tarafının dağlarla çevrili olduğunu söylemektedir. Bu bölgede bulunan sıradağların Buhara şehrinin kuzeyine kadar uzanıp Semerkand şehrinin batısında sona erdiğini ilave eder. Aynı sıradağların güneyde bulunan Ceyhun Nehri’ne indiği açıklamasında da bulunmaktadır. Rus seyyah, hanlık sınırlarının batı kısımlarını ifade ederken ise büyük engebeli ovalardan bahsetmektedir. Bu ovalarda uzun ve geniş hâlde bulunan birçok küçük tepe olduğu açıklamasında bulunmaktadır. Meyendorf, Buhara bölgesindeki toprak türleri arasında en çok killi topraklar hakkında bilgi vermektedir. Buhara’nın birçok bölgesinde bu toprak türünün görüldüğünden bahseden yazar; killi toprakların Kızılkum Çölü ve çevresinde şekil ve boyutu zaman zaman değişebilen tepelikler hâlinde bulunduğunu, üzerinin gevşek kumlar ile kaplı olduğu durumunu tespit etmiştir. Killi toprak yapısı hakkında yazarın dikkatini çeken bir başka ilginç durumsa Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında bulunan Kızılkum Çölü’nün kuzey-güney yönündeki tüm toprakların killi toprak yapısından oluştuğu açıklamasında bulunmuştur (Meyendorf 1840: 45).

Meyendorf, Buhara’da bulunduğu süre ve edindiği malumatlar itibariyle bölgenin iklimi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yazar, Buhara’da mevsimlerin çok düzenli bir şekilde başladığını açıklamaktadır. O; Şubat ayının ikinci haftası meyve ağaçları, Mart ayının ilk haftasında ise diğer tür ağaçların çiçek açmaya başladığını söylemektedir. Meyendorf, bu dönemlerde yaklaşık 3 hafta kadar sürebilen yoğun yağmurun sona erdiğini ve hissedilen sıcaklıkların insanı bunaltıcı derecelere çıktığı açıklamasında bulunur. Ayrıca Kasım ve Aralık aylarındaki soğukların ve buna mukabil olabilen kar yağışlarının da genel olarak iklime etki ettiği kanısını taşımaktadır (Meyendorf 1870: 28).

Meyendorf; ocak ayında yağın kar yağışlarının genel olarak iki hafta yerde kaldığını, yağmurların ise şubatın ortasına veya sonuna kadar sürdüğünü söylemiştir. Kışın yağmur ve kar yağışlarının olduğu Buhara ikliminde yaz aylarında durum tam tersi bir istikamette seyretmektedir. Meyendorf’a göre yaz aylarındaki kuraklık derecesi o kadar büyük boyutlara ulaşmaktaydı ki halk ancak nehir yataklarından su temin edebilmekteydi. Kışın genellikle yağmur etkisiyle bölgedeki havanın temizlendiğini açıklayan Meyendorf, bölgenin sağlıklı hava ve iklime sahip olduğu konusunu vurgulamıştır (Meyendorf 1870: 29). Bölgede kış ve yaz aylarında esen güçlü rüzgârların iklime büyük ölçüde etki ettiğini açıklayan Meyendorf rüzgârların getirdiği ince tozların dönem dönem havayı grimsi bir renge dönüştürdüğünü söylemektedir. Ayrıca yazar rüzgârların getirmiş olduğu ince tozlar yüzünden Buhara bölgesinde kör olma vakalarına sıkça rastlandığını ifade etmiştir (Meyendorf 1840: 69).

Rus yazar, hanlığın nüfus durumu ile alakalı çok detaylı bilgiler vermiştir. Seyahat boyunca ve Buhara’da bulunduğu dönem içerisinde Türk halklarını yakından tanıma fırsatı elde etmiş olan Meyendorf’a göre Kırgız, Özbek, Türkmen, Kazan Tatarları, Osmanlı ya da Kırım Türkü arasında özellik olarak neredeyse hiçbir fark yoktur (Meyendorf 1840: 42).

Yazar, Buhara Hanlığı içerisindeki nüfus yapısını genellikle ikiye ayırmaktadır. Hanlıkta baskın bir güç olan Özbekleri ilk sırada tanımlamaktadır. Çünkü Özbekler, Buhara’da fatih topluluk konumundadırlar. İkinci ise fethedilmiş olarak tanımladığı Tacikleri hanlığın ana nüfusu olarak tanımlamıştır. Yazarın iki ana sınıfa ayırmış olduğu bu toplulukların dışında Türkmen, Kalmuk, Kırgız, Karakalpak, Afgan, Yahudi, Çingene gibi halklarında hanlıkta yaşamlarını sürdürdüklerinden bahsetmektedir. Meyendorf, bu kadar fazla topluluğun bir arada yaşamını sürdürmeye çalıştığı başka bir yerin bulunmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. Yazar; fetheden topluluk olarak

tanımladığı Özbeklerin de kendi aralarında pek çok kabileye ayrıldığını, bu kabileler arasında en ünlüsünün Mangıt kabilesi olduğunu açıklamaktadır. Fethedilen topluluklar arasına koyduğu Tacikleri ise kısa boylu, siyah saçlı, İranlılardan ten rengi daha açık bir yapıda olan Avrupalı tipler olarak betimlemektedir. Taciklerin, Buhara Hanlığı’ndaki durumuna ayrıca bir parantez açan Meyendorf Tacikleri hoş endamlı, nazik insanlar olarak tasvir etmiştir. Fakat onların hilebaz bir topluluk olduğunu da belirtmektedir. Taciklerin en iyi yaptığı işleri ticaret, çiftçilik ve zanaatkârlık olarak tanımlamaktadır. Yazar; Taciklerin okuma yazma bildikleri, gayet bilgili oldukları açıklamasında da bulunmuştur. Fakat korkak bir karakter yapısına sahip oldukları için sürekli yönetilen tebaa olarak kaldıklarını söylemektedir. Bölgedeki Türkmenleri ise Özbeklerden daha geniş yüz hatlarına sahip Kalmuklara benzer bir tipte tasvir etmektedir. Arap topluluğu hakkında ilginç bilgiler de veren Meyendorf, Buhara’yı Müslümanların fethettiği ilk zamanlardan beri Arapların burada olduklarını koyu kahverengi cilt yapılarıyla ayırt edilebildiklerini belirtmektedir (Meyendorf 1870: 39).

Buhara Hanlığı’nın nüfus yapısı hakkında tespit edebildiği bilgeleri aktarmaya devam eden yazar, bölgede bulunan Kırgızların zaman zaman bozkırda ikamet ettiklerini daha sonra Buhara’ya geri geldikleri bilgisini vermektedir. Genel olarak Buhara’nın kuzeydoğusunda yer alan Miyankal bölgesinde yaşayan Kırgızlar, burada bulunan Karakalpaklar ile oldukça karıştırılmaktadırlar. Yazarın bahsetmek istediği bir diğer topluluk çingenelerdir. Meyendorf, çingenelerin Buhara bölgesinin her yerinde bulduklarını belirtmektedir. Ayrıca çingeneler; küçük gruplar hâlinde gezmekte, falcılık ve at cambazlığı yaparak geçimlerini temin etmektedirler (Meyendorf 1870: 40).

Meyendorf, Buhara Hanlığı’nda yaşayan toplulukların özelliklerini detaylı bir şekilde anlatmaya çalışırken sayısal verilere de başvurmuştur. Yazar; Buhara’da 1.500.000 Özbek, 650.000 Tacik, 200.000 Türkmen, 50.000 Arap, 20.000 Kalmuk, 4000 Yahudi ve Afgan’ın yaşadığı bilgisini vermektedir (Meyendorf 1870: 41).

Meyendorf, bölgenin ticari yapısı hakkında bilgi verirken toprağın önemine dikkat çekmektedir. Yazara göre topraktan elde edilen ürünler hem halka yetecek besinleri sağlamakta hem de halkın ticari faaliyetlerde gelir elde etmelerine imkân vermektedir (Meyendorf 1870: 42). Rus seyyah; Buhara Hanlığı’nın ticarete altın, gümüş ve bakır paralar kullandığını söylemektedir. Buhara Hanlığı’nın Safevi Devleti ve Hindistan coğrafyası ile yaptığı ticaretin büyük bir kısmını değerli taşlar oluşturmaktadır. Siyasi ve sosyal sebepler yüzünden Buhara Hanlığı’ndaki lüks tüketimin çok az olması sebebiyle lüks tüketim malları ihracatta önemli bir yer

kaplamaktadır (Meyendorf 1870: 45). Meyendorf’a göre farklı devletlerden tüccarların bulunduğu Buhara şehri, Türkistan bölgesinin en önemli ticaret merkezidir. Devletlerarasındaki siyasi ilişkilerin seyri değişse bile Buhara şehrindeki ticaret yoğunluğu olağan hâliyle devam etmektedir. Yazar; Buhara şehrinin ticari olarak gelişmiş bir durumda olmasını komşu ülkelerdeki ticari malların değerli olması, Buhara bölgesinin coğrafi konumu ve iklimine bağlamaktadır (Meyendorf 1870: 47).

Meyendorf, Buhara Hanlığı içerisindeki topluluklar arasında ticaretten en iyi anlayanların Tacikler olduğunu söylemektedir. Seyyah, Tacikleri zeki ve tutumlu olarak tarif etmektedir. Ayrıca Taciklerin Buhara Hanlığı’nın ticarete önemli bir konumda olmasında büyük katkıları olduğunu söylemektedir. Rus seyyah, hanlıktaki birçok kişinin maddi beklentileri olduğu çıkarımını yapmaktadır. Yazar; ticaretin yüksek kâr oranı yüzünden devlet memurlarının ticaret yaptıklarını, ticari faaliyetlerinin halk üzerindeki itibarlarını zedeleyeceğini bile düşünmediklerini söylemektedir. Meyendorf, hanlıktaki ihracat vergilerinin kaldırıldığından ve ithalat vergilerinin çok cüzi bir miktara çekildiğinden de bahsetmektedir (Meyendorf 1870: 48).

Meyendorf, Rusya’nın Buharalı tüccarlar için çok cazip bir yer olduğunu belirtmektedir. Buhara’dan gelen tüccarlar, Rusya’da mallarının 9/10 satmaktadırlar. Aynı şekilde Rusya’dan çok miktarda ticari malı Buhara’ya götürmektedirler. Buhara’dan Rusya’ya giden ticari kervanlar, genellikle Hazar Denizi ile Petropovlovsk arasında bulunan Rus sınır kasabalarına gitmektedirler. Meyendorf, Orenburg eyaletinde bir sınır kasabası olarak bulunan Troistk bölgesini Buharalı birçok tüccarın demir ve çelik ürünlerini ucuza alabildikleri için sık sık ziyaret ettiklerinden bahsetmektedir. Rus yazar; Buhara’daki ticaret kervanlarının genellikle Mayıs ayında, Rus-Buhara sınırında ticari faaliyet gösterdiğinden ve Buhara’ya geri gelmek niyetinde olan kervanların ise genellikle Ekim ya da Kasım aylarında yola çıktıklarından bahsetmektedir (Meyendorf 1870: 49).

Meyendorf, Rus-Buhara ticaretinde en fazla hangi ürünlerin tercih edildiğini detaylarıyla açıklamaktadır. Rusya’dan demir çelik, bakır, şeker, beyaz ve mavi kâğıt, pirinç, zeytinyağı ve tereyağı yapımında kullanılan araçlar ve bez gelmektedir. Ayrıca Buharalı tüccarlar; pamuk, firuze taşı, çay, kumaş, gibi ek mamullere de kervanlarında yer vermekteydiler. Rus yazar, Buhara Hanlığı’ndaki tüccarların komşu ülkelerle ticari ilişkilerini de incelemiştir. Hanlık tüccarları; Hindistan ve Afganistan bölgelerine Rus bakırı, demir tel, mercan ve firuze taşları, Buhara’ya özgü renkli ipek elbiseler, porselen

ve at ihraç etmektedir. Aynı şekilde Afganistan ve Hindistan’dan yün ve elbiselik kumaş, sarık, beyaz şeker, baharat, kaplama bezler ithal etmektedir (Zarcone 2014: 78).

Meyendorf, Buhara Hanlığı’nın Safevi Devleti’yle dostane ilişkilerinin olmamasının ticarete de yansıdığını söylemektedir. Rus seyyah; Buhara Hanlığı’nda Safevi Devleti’nden elde edilen yaklaşık 30.000 İran asıllı köle olduğundan, bölgedeki köle ticaretinin gelişmiş olduğundan bahsetmektedir (Meyendorf 1870: 58). Köle mülkiyeti Türkistan bölgesinde sıkça rastlanan bir durumdur. Bölgede köle sahibi olmak zenginlik alameti olarak sayılmaktadır. Buhara bölgesinde yaşayan zengin birinin ortalama 40 kölesi bulunmaktadır. Koşbegi gibi önemli devlet adamlarında ise bu sayı 100 kişiye kadar ulaşmaktadır (Vurgun 2014: 185).

Rus yazar, elçilik heyetiyle beraber gittiği Buhara Hanlığı’nın yönetim yapısı hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Meyendorf, Buhara Hanlığı’nda despotik bir yönetim anlayışı olduğunu söylemektedir. Yazar, despotik yönetimin hanlık içerisinde etkisinin göçebe yaşam ve İslam dini ile bir miktar hafıflediğini ifade etmektedir. Rus seyyah, Buhara Hanı Emir Haydar’ın “Emir-ül Mümin” unvanını kullandığını belirtmektedir. Meyendorf, Han’ın tebaası üzerinde yaşama ve öldürme hakkına sahip olduğunu kesin bir dille dile getirmektedir. O, dinin devlet üzerindeki etkisini de ayrıntılı bir şekilde açıklamayı başarmıştır. Rus seyyaha göre Buhara Hanlığı’nda dini göreve sahip olan mollalar, hanın üzerinde büyük bir etkiye sahiptirler. Meyendorf, Buhara Hanı Emir Haydar’ın divanı topladığında mollaların görüşlerini aldığını söylemektedir. Rus seyyah, Buhara Hanlığı’nın sınırları çok geniş olmadığı için diğer bölgelerdeki valilerin keyfi uygulamalarla halkı baskı altına alamadığını belirtmiştir. Başkente kolay ulaşım imkânı sayesinde halk kendi sorunlarını hana kolayca anlatabilmektedir (Meyendorf 1870: 50).

Meyendorf; devlet içerisindeki bazı muhteris devlet adamlarının kendi görevlerini kötüye kullanabildiklerini, bu durumu ancak hâkimlerin önleyebildiğini anlatmaktadır. Buhara Hanlığı’ndaki devlet görevlileri “Hanın Bendeleri” unvanıyla anılmaktan gurur duymaktadırlar. Meyendorf’a göre devleti Emir Haydar’ın başyardımcısı olan Koşbegive ona bağlı bulunan kişiler kontrol etmekteydiler. Koşbeginin yeğenlerinden biri Semerkand valisi, kardeşlerinden biri de özel meclis üyesi unvanına sahip ayrıcalıklı kişilerdir. Ayrıca vezirin oğullarının hiçbir görevi olmadığı hâlde sanki devlette görev yapıyormuşçasına maaş aldıkları bilgisini de eklemiştir. Meyendorf, bu örneklerden yola çıkarak Buhara Hanlığı’nda genel olarak liyakat sisteminin işlemediğini ifade etmektedir (Meyendorf 1870: 51).

Meyendorf, devletin yönetimi hakkındaki açıklamalarına devam ederken makam sahibi kişilerin kendi adamlarını halka baskı uygulama konusunda serbest bıraktıklarını ifade eder. Yazar, buradaki amacın bir vesile ile zengin kişilerin mallarına el koymak olduğunu belirtmektedir. Rus seyyah, ayrıca hanın şahsına hizmetin devlet hizmeti ile aynı kefeye konulduğunu bu durumun gerçekten yanlış olduğunun altını çizmektedir. Buhara Hanı'nın baş veziri olan Koşbegi ile Osmanlı sadrazamı arasında bir karşılaştırma yapan Meyendorf, yetki alanı ve sorumluluk bakımından Osmanlı sadrazamının daha üstün olduğunu açıklamıştır. Buhara Hanlığı'nın yönetiminde yetki sırası bakımından vezirden sonra ordunun başında bulunan başkomutanın, üçüncü sırada ise din işlerinden sorumlu şeyhülislamın olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca Meyendorf, şeyhülislam makamında bulunan kişinin saray çalışanlarından hiç kimseye karşı sorumlu olmadığı bilgisini de vermektedir (Meyendorf 1870: 52).

Rus seyyah, Buhara Hanlığı'nın ordu sistemini de nüfus yapısında olduğu gibi iki ana sınıfa ayırmaktadır. Meyendorf'a göre ordu sisteminde ilk olarak hanın daimi ordusu yer almaktadır. Süvarilerden oluşan köleler ve paralı askerler ise ordunun ikinci sınıfını oluşturmaktadır. Ordunun ortalama sayısı 25.000 kişidir. Fakat olağan dışı bir durum veya sefer ortaya çıkarsa, bu mevcut 60.000 kişinin üstüne çıkabilmektedir. Yazar Buhara ordusunun olağan bir askerî seferinin genellikle 12.000 veya 13.000 kişilik askerî birlikler ile yapıldığı bilgisini de vermektedir. Hanlıkta bulunan diğer askerî birlikler ise sınır kalelerinin güvenliği ile meşgul olmaktadır. Meyendorf, Buhara Hanı'nın kendisine bağlı birliklere ödemelerini para ya da tahıl yoluyla yaptığını söylemektedir (Meyendorf 1870: 56). Rus seyyahın açıklamış olduğu ordu sistemi Buhara Hanlığı'na batıdan Hive, doğudan Hokand Hanlığı'nın saldırması ve Hive Hanlığı ile uzun süren mücadeleler yüzünden işleyemez bir hâle gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi düzenli birliklere para-tahıl şekliyle ödenen maaşların temin edilebilmesi için pek çok ek vergi alınmıştır. Bu durum vergi ödemek ile mükellef kabileleri rahatsız etmiş ülkede pek çok isyanın çıkmasına neden olmuştur (Ükten 2015: 67).

Yazar, Buhara ordusunun teçizat yapısı hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Buhara süvarilerinin silahları Safevi Devleti'nin süvari birliklerine çok benzemektedir. Buhara süvarileri uzun mızrak, fitilli tüfek ve eğri şekildeki kılıçları kullanmaktadırlar. Ordudaki askerler çelik başlık, zırhlı olan zincir bir gömlek, manda derisinden yapılmış yuvarlak kalkanlara sahiptirler. Meyendorf'a göre Buhara ordusu ağır silah yönünden çok yeterli değildir. Buhara ordusunda 3 veya 4 at arabasının taşıdığı 10 adet Safevi topu bulunmaktadır. Yazara göre eldeki bu toplarında hareket ve kullanım yönünden

büyük zorlukları bulunmaktadır. Meyendorf, Buhara ordusu içerisinde en elit savaşçıların Özbekler olduğu bilgisini vermektedir. Özbekler iyi atlara sahiptirler, hız avantajlarını oldukça iyi kullanırlar ve savaş içerisinde teke tek mücadelelerde oldukça başarılıdırlar. Rus seyyah, Özbeklerin bu özelliklerinin saldırı savaşlarında oldukça işe yaradığını belirtmiştir. Meyendorf’a göre Özbeklerin en büyük eksiklikleri uzun seferlere dayanıksız bir yapıda olmaları ve disiplinsiz bir şekilde savaşmalarıdır (Meyendorf 1870: 57).

Buhara Hanlığı’nın mimari yapısından bahsetmeden önce hanlıkta bulunan pek çok şehrin benzer mimari özellikleri olduğunu belirtmek gereklidir. Her şehir mutlaka surlarla çevrilidir ve şehirlerde biri Cuma Camii olmak üzere en az üç camii bulunmaktadır (Çelik 2009: 26). Hanlıktaki şehirlerin benzer mimari özelliklerine rağmen Rus seyyah, Buhara’nın mimari yapısı hakkında çok ilginç bilgiler vermiştir. Meyendorf, Buhara şehrinin gözüktüğü ilk anda buraya gelen bir Avrupalı için çok endişe verici bir durum yarattığından bahsetmiştir. Bunun en önemli nedeni şehrin dışarıdan ilk bakışta çok güçlü bir devletin başkenti görüntüsü yaratmasıdır. Yazar; ilk anda uzaktan bakıldığında camilerin, kubbelerin, etraftaki sarayların, düz çatılı evlerin insan üzerinde büyük bir hayranlık bıraktığından bahseder. Ama bu mimari yapılara yaklaştıkça bu hislerin yerini büyük bir hayal kırıklığının aldığını söylemektedir (Meyendorf 1870: 33).

Meyendorf’a göre bu hayal kırıklığının en büyük nedeni Buhara şehrindeki cami, hamam, medrese gibi belli başlı yerler haricinde mimari olarak her yerin bakımsız ve kötü bir durumda olmasından kaynaklanmaktadır. Meyendorf, Buhara sokaklarının çok dar olduğundan ve Buhara sokaklarında hızlı bir hareket yapıldığı takdirde bir binek hayvanına çarpıp kendini sakatlama riskinin çok yüksek olduğundan bahsetmektedir. Meyendorf, şehrin savunmasının bel kemiğini oluşturan surların her yerde sabit kalınlıkta olduğunu ve buradaki sur yapısının İran kasabalarının sur yapılarına benzediğini söylemektedir. Meyendorf’a göre Buhara şehrinin 11 kapısı bulunmaktadır. Kapılar tuğladan yapılmakta, yanlarında ise 2 adet kule bulunmaktadır. Rus seyyah; şehirdeki evlerin balçıktan yapılma, caddelerinin son derece kirlili ve bu yapıların düzensiz bir şekilde şehre yayılmış olduğunu açıklamaktadır (Meyendorf 1870: 34).

Meyendorf, düz çatı yapısına sahip Buhara evlerinin ön kısımlarının ve pencerelerinin iç avluya baktığını söylemektedir. Yazara göre Buhara evleri sıcaklardan korunabilmek için az güneş alabilecek şekilde dizayn edilmiştir. Zengin evlerinin

döşemelerinin tuğladan, fakir evlerinin ise tahtadan olduğunu açıklamaktadır (Zarcone 2014: 124).

Meyendorf, son olarak ise Buhara Hanlığı’ndaki tarım ve zanaat yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Rus yazar Buhara Hanlığı’nın tarımı ile ilgili en büyük sorunun su olduğundan bahsetmektedir. Rus yazar; Buhara’da ekilecek olan tarlaların diğer topraklardan ayırma işlemi yapıldığı, bu durumun da tarım faaliyetlerini kolaylaştırdığı bilgisini vermektedir. Meyendorf, tarım işlerini genellikle köle ve esirlerin yaptığını söylemektedir. Rus yazara göre tarım yapılan toprakların küçük boyutlarda olması araziye ve ekilen mamulün kontrolünü kolaylaştırdığı için kalite ve verim artmaktadır (Meyendorf 1870: 42).

Rus seyyah, hanlıktaki arazilerin küçük olmasının yanı sıra belirli bir matematik düzenine göre bölündüğünü ifade etmektedir. Yazar, Buhara Hanlığı’nda Avrupa’da yetiştirilen lahana, kavun, soğan, salatalık gibi pek çok ürünün bilindiğini ve yetiştirildiğini fakat patates ve enginarın hiçbir şekilde bilinmediğini belirtmektedir. Meyendorf’a göre sonbaharda ekilen ürünler Temmuz’da biçilmektedir. Temmuz’dan sonra genellikle toprak tekrar sürülerek bezelye, nohut ekilmektedir. Buhara Hanlığı’nda fakir kesim genellikle siyah keten tohumu ve *küçük mach* isimli bir tarım ürünü yetiştirmektedir. Mart ayının ilk haftasında arpa ekilmekte, arpa ürünü buğdaydan daha önce sürülmektedir (Meyendorf 1870: 43).

Yazar, Buhara Hanlığı’nda büyük fabrika bulunmadığını söylemektedir. Meyendorf, bu duruma ek olarak 4 ya da 5 kişinin aynı yerde çalışabildiği işletmelerin de bulunmadığı bilgisini vermektedir. Rus seyyah; Buhara’da ipek üreticiliğinin gelişmiş olduğundan, buna mukabil deriyi işleme yöntemi olan tabaklamanın ise yeni yapılmaya başlandığından, Buhara’da bulunan Türkmen nüfusun keçe, cübbe, kumaş ve kilim üretiminde başarılı olduklarından söz etmektedir. Buhara’da kumaş boyamanın çok gelişmiş olduğu fakat kumaş işleminin diğer aşamalarında yetersiz kaldığından bahsetmektedir. Meyendorf, Buharalıların ayakkabı tamirciliğini de çok iyi yaptığını söylemektedir (Meyendorf 1870: 46).

Meyendorf’un Eserinin Türkistan Tarihi Açısından Önemi

Rusya’nın, 1820’li yıllardan 1854 yılına kadar Türkistan bölgesi üzerinde kendi hegemonyasını kabul ettirmek ve bölge ülkelerini kendine bağlı hâle getirmek için diplomasiyi kullanmak gibi bir siyaseti vardır. Bu yüzden Türkistan bölgesini tanımak ve uygun siyaseti belirlemek maksadıyla başta Meyendorf olmak üzere çok farklı yeteneklere sahip kişiler elçilik heyetlerine dâhil edilmiştir (Haghayeghi 1995: 3).

Bahsedilen yıllarda Rusya, Türkistan bölgesi hâkimiyeti için İngiltere ile mücadeleye başlamıştır. Rus Çarlığı, İngiltere’nin Türkistan bölgesine etki etmesini engellemek için tüm olanaklarını kullanmıştır. Rusya’nın, İngiltere’ye karşı en büyük avantajı Türkistan topraklarına olan yakınlığı ve Meyendorf gibi kişilerin bölgeyi yakından tanınması sayesinde İngilizlerden daha fazla Türkistan toprakları hakkında bilgi sahibi olmasıdır (Hatunoğlu 2016: 483).

Yukarıda açıklanan siyaset ve amaç doğrultusunda Buhara Hanlığı’na gönderilen elçilik heyeti içerisinde yer alan Meyendorf’un Türkistan tarihi açısından önemi, elçilik seyahatinden döndükten sonra *Voyage D’Orenburg A Boukhara* isimli eserini yayımlaması olmuştur. Meyendorf, 1826 yılında *Voyage D’Orenburg A Boukhara* isimli eserini Paris’te yayımlattıktan sonra Avrupa okuyucusu ilk kez Rusya’nın doğu komşuları hakkında detaylı bilgiye erişme imkânına sahip olmuştur. Kitaba olan yoğun ilgi sebebiyle kitap, aynı yıl Almanya’da da yayımlanmıştır (Nazaryan 2011: 445). Meyendorf’un eseri; dönemin Buhara Hanlığı’nın endüstrisini, ticari yapısını, halkın yöresel kıyafetlerini, dinî fikirlerini, şehirdeki günlük yaşamlarını, eskiden beri süregelen gelenek ve görenekleri hakkında bilgilere yer vermeyi başarabilmiş çok önemli bir eserdir (Nazaryan 2011: 446).

Meyendorf, bir Rus soylusu olmasına karşın *Voyage D’Orenburg A Boukhara* isimli eserini 1826 yılında Fransa’da yayımlamıştır. Meyendorf’un kitabını Rusça değil Fransızca yazması ve bu eseri Rusya’da değil Fransa’da yayımlatmasının önemli bir nedeni bulunmaktadır. İlk olarak Rusya’daki yetkililer, Meyendorf’tan gerekli bilgileri edindikten sonra bir kitap yayımlanması konusunda gerekli ilgiyi göstermemişlerdir. İkinci ve ana neden ise Fransa’nın sosyal ve doğu bilimlerinde diğer devletlere nazaran daha ön planda olmasıdır (Meyendorf 1975: 9).

Voyage D’Orenburg A Boukhara eseri, 1840 yılında Albay Monteith vasıtasıyla Fransızca orijinal hâlden İngilizceye tercüme edilmiştir. Yüzbaşı E. F. Chapman ise Fransa ile aynı yılda Almanya’da yayımlanan sürümünü 1870 yılında İngilizceye tercüme etmeyi başarmıştır. Meyendorf’un eseri diğer ülkelere nazaran çok geç bir tarihte Rus okurlarına ulaşabilmiştir. Eserin Rusça çevirisi 1970 yılında Evgeniy Karloviç Betger tarafından yapılmıştır. 1970 yılından sonra Rus okurlar Meyendorf’un eserini kendi dillerinde okuyabilme imkânına sahip olmuşlardır. Meyendorf’un, doğrudan Türkistan bölgesi hakkında Rus Çarlığına verdiği bilgiler hem Rusya’nın zamanın Buhara Hanlığı’nı anlamasına imkân vermiş hem de kitap Avrupa’da

yayımlandıktan sonra tüm modern dünya Türkistan bölgesi ve Buhara Hanlığı’yla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır (Keser 2018: 69).

Sonuç

Meyendorf’un Buhara Hanlığı’na Rus elçilik heyeti ile beraber gitmesi Türkistan ve Buhara tarihi açısından çok önemlidir. Rus Çarlığı’na yüzyıllardır hizmet etmiş, kökeni Baltık-Alman soylularına dayanan bir aileye mensup olan Kurmay Albay Meyendorf’un topografya ve askerî alanlarda uzman olması elçilik heyetine alınmasını kolaylaştırmıştır. Fakat kendisi Buhara Hanlığı’nda gördüğü, incelediği, duyup teyit edebildiği tüm bilgileri *Voyage D’Orenburg A Boukhara* isimli eserine aktarınca dönemin modern dünyası Türkistan ve Buhara Hanlığı ile alakalı olan tüm bilgi eksikliklerini kapatmayı başarmıştır.

İgor Kazimiroviç Meyendorf; bölgeye kendisinden sonra gelen Vambery, Khanikoff gibi pek çok ünlü seyyahı bölge üzerine araştırma yapmaya ve eser yazmaya dolaylı yoldan teşvik etmiştir. Çünkü Fransa’da yayımlanmış olduğu eser, büyük bir ilgi ve övgüyle karşılanmıştır. Bu durum kendisinden sonra Buhara Hanlığı’na gelen ve hanlık hakkında araştırma yapmak isteyen kişilerin şevkini arttırmıştır. İgor Kazimiroviç Meyendorf’un eseri kendisinden sonra gelenler için bir kaynak eser niteliği taşımıştır. Meyendorf’a kadar Türkistan bölgesini ziyaret etmeyi başarmış kişiler, bu denli detaylı bir eser vücuda getirmeyi başaramamışlardır. Kendisi ile beraber aynı elçilik heyetinde bulunan Alexandroviç Eversman da bir eser yayımlanmış fakat eseri sadece botanik bilimi ile ilgilenenler için önemli bir kaynak olmuştur. Kendisinin yazdığı eser, Meyendorf’un notları kadar heyecan uyandırmamış ve bu esere çok teveccüh gösterilmemiştir.

Meyendorf’un eserinde betimleme gücü ve anlatım bilgisi çok kuvvetlidir. Yazar, aynı şekilde hanlık ve bölge hakkında merak edilebilecek tüm detayları tahmin etmiş, eserinde bunlar hakkında bilgiler vermeye büyük ölçüde gayret göstermiştir. Meyendorf eserini yazdığı sırada Rusya’nın doğu sınırlarında komşusu olan Buhara Hanlığı zor bir coğrafyada olduğu için hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. Rusya’da dahi komşusunun adetleri, örfü, yaşayış biçimi ve devlet teşkilatı hakkında büyük bilgi eksiklikleri bulunmaktadır. Dönemin modern dünyası olan Avrupa’da ise Buhara Hanlığı hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan eserin yazıldığı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya, Türkistan ve Buhara Hanlığı hakkında ilk gerçek ve detaylı bilgileri Meyendorf’un eseri sayesinde öğrenebilmiştir.

İgor Kazimiroviç Meyendorf’un kitabı sayesinde, Buhara Hanlığı ve Türkistan bölgesi bir yabancı gözüyle tahlil edilmiştir. Bu, gayet mühim bir hadisedir. Farklı kültürden birinin değişik bir coğrafyada gözlem yapabilmesi, hanlık ve bölgedeki gerçeklerin daha net bir biçimde ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Çünkü o dönemdeki Buhara Hanlığı’nın içinden bu şekilde gerçekçi bir eserin çıkması hem siyasi hem de sosyal anlamda gerçekten zor bir durumdur.

Meyendorf ve Rus elçilik heyetinin Buhara Hanlığı’na olan ziyareti, hanlığın yönetici kesimi arasında bu tür ziyaretlerin daha normal karşılanmasının başlangıcını da oluşturmaktadır. Her ne kadar Rusya-Buhara ilişkilerinin geçmişi 16. yüzyıla dayanmaktaysa da bu ilişkiler çok sıkı bir şekilde gerçekleşmemiştir. Hanlık, yabancı tüccarlara ekonomik olarak getirisi olduğu için çok karışmasa da yöneticiler ile temas kuran yabancı kişilere her zaman şüphe ve endişeyle bakmıştır. Buhara-Rus ilişkilerinde bunun örnekleri görülebilmektedir. Çarlık Rusya’sı, Meyendorf’un da dâhil olduğu elçilik heyetini bölgeye gönderirken hanlığın durumunu yakından incelemek gibi siyasi, Rusya’nın lehine olan mevcut ticari durumu korumak gibi ekonomik hedeflere sahiptir. Elçilik heyeti, tamamen istenen hedeflere ulaşamamasına rağmen Çarlık Devleti’nin isteklerini kısmen de olsa yerine getirmeyi başarmıştır. Sonuç olarak Rus seyyahın yazdığı eser, aslında doğru davranışlar ile bölge hakkında bilgi edinilebileceğini ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

BECKER, Seymour (1968). *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Massachusetts: Harvard University Press.

ÇELİK, Muhammed Bilal (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

D’ENCAUSSE, Helene Carrere (2009). *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Londra: İ.B. Tauris.

HAGHAYEGHI, Mehrdad (1995). *İslam and Politics in Central Asia*, New York: St. Martin Press.

HALFİN, N.A (1960). *Politika Rossii v Sredney Azii 1847-1868*, Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi.

HALFİN, N.A(1974). *Rossia i Hanstva Sredney Azii*, Moskova: Nauka.

HATUNOĞLU, Nurettin (2016). “Buhara Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, ss. 482-526.

KESER, Emre (2018). *E. K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

KOÇ, Dinçer (2017). “XVI-XIX Yüzyıllarda Buhara Hanlığı’na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 227, İstanbul, s.61-90.

MEYENDORF, Baron George (1827). “Russian Embassy to Bukharia”, *Boston: North American Review*, 57, ss. 308-334.

MEYENDORF, Baron Von (1870). *A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820*, çev. Captain E. F. Chapman, Kalküta: Foreign Department Press.

MEYENDORF, Count (1840). *Journey of The Russian Mission from Orenburg to Bokhara*, çev. Colonel Monteith and Madras Engineers, Londra: Spectator Press.

MEYENDORF, E. K (1975). *Puteşestvie İz Orenburga v Buharu*, çev. Evgeniy Karloviç Betger, Moskova: Nauka.

NAZARYAN, R.G (2011). “Rossiyskiye Nemtsı Pioner İssledovaniya Sredney Azii”, *Grajdanskaya İdentıçnost i Vnutrenniy mir Rossiyskih Nemtsev v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı i v İstoriçeskoj Pamyati Potomkov*, ed. Herman Arkady Adolfovich, Moskova: Msnk-Press, ss. 444-448.

ÖZKAN, Murat (2018). “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 5/1, ss. 93-111.

RYWKIN, Micheal (1963). *Russia in Central Asia*, Londra: Collier Books.

SARAY, Mehmet (2002). “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, Cilt.18, ed. Hasan Celal Güzel, Ankara: Türkiye Yayınları, ss. 561-576,

TOGAN, Zeki Veli (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

ÜKTEN, Selim Serkan (2015). *Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

VURGUN, Seda Yılmaz (2014). “XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14, İzmir, s.179-196.

WANNER, Michal (2014). “Alexander Bekovich Cherkassy’s Campaign to Central Asia and India in 1714-1717”, Budapest: *Öt Kontinents*, ss. 9-32.

YETİŞGİN, Memet (2000). How The Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half Of The Nineteenth Century, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Texas Tech Universty, Texas.

ZARCONE, Thierry (2014). Yasak Kent Buhara 1830-1888, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Makale Geliş | Received: 31.07.2018
Makale Kabul | Accepted: 09.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.449801

Adem IŞIK

Dr.
Avrasya Tarih Derneği
Eurasian Historical Society
ORCID: 0000-0001-2345-6789
adam633@mynet.com

İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş

Öz

Yazı ilk defa MÖ 4000 yılının sonlarında Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Resim yazısı ile başlamış zamanla ideografik yazı şeklini almıştır. İlk olarak çivi yazısı sistemi ile ve Sümerce olarak başlamıştır. İnsanoğlu kentleri kurmadan önce Neolitik Dönem ile yerleşik hayata geçmiştir. Güneydoğu Toroslar'ın eteklerinde, ilk köy yerleşimleri kurulmuştur. Ardından ilk kentler MÖ 4000'li yılların sonlarına doğru Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Sümerler tarafından kurulduğu kabul edilen ilk kentler, aynı zamanda siyasal olarak birer kent devletiydi. Site adı verilen bu kent devletlerine Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Kiş ve Larsa gibi devletleri örnek verebiliriz. Harran, Babil, Kudüs ilk büyük kent örneklerini oluşturur. Mezopotamya'da hukuk ve kanun yazma geleneği Sümerler ile başlamıştır. Bu gelenek ve kanun yazma tekniği zamanla Mezopotamya'da yaşamış olan tüm toplumları etkilemiştir. Urukagina Kanunları, bilinen ilk Sümerce hukuk metnidir. Hammurabi yasaları ise MÖ 1760 yılında Mezopotamya'da ortaya çıkan tarihin en eski ve en iyi bir şekilde korunmuş yazılı kanunları arasındadır. Bu dönemden önce ortaya çıkan yasa koleksiyonları arasında Ur kralı Ur-Nammu'nun kanun kitabı (MÖ 2050), Eşnunna tarafından oluşturulan kanun kitabı (MÖ 1930) ve İsin'li Lipit-İştâr'ın kanun kitabı (MÖ 1870) bulunmaktadır. Yazının bulunması uygarlığın, bugün geldiği noktaya ulaşmasında atılmış en önemli adımdır.

Anahtar kelimeler: Eridu, Yazı, Ur, Kudüs, Babil, Urukagina.

First Cities and Passing to Writing Culture

Abstract

Writing firstly exists in Mesopotamia at the end of the year 4000 B.C. Writing firstly began with hieroglyph in Sumers. It began with picture writing and then changed to ideographic writing. Before building the cities, human beings firstly settled down in Neolytic era. In the valley of the southeastern Toros mountains, they setteler the first villages. After that, the first cities exist in southern Mesopotamia at the end of the 4000 B.C. The first cities which were accepted that Sumers founded were politically city states at the same time. We can give Ur, Uruk, Eridu, Lagoes, Kis and Larsa cities as an example to these city states which were called sites. Harran, Babil and Jerussalem are first big city samples. Judgement and law writing tradition firstly began with Sumers. These judgement and law writings affected all the societies lived in Mesopotamia by the time. Urukagina laws were the first known law writing materials. Hammurabi laws were amongst the oldest and well protected laws which exist in Mesopotamia in 1760 B.C. Among the law collections before this era, the law book of Ur king Ur Namnu (2050 B.C.), Eşnunna law book (1930 B.C) and the law book of Lipit İştâr from Isin can be counted. The invention of the writing is the most important step to reach the culture to the level of our Era.

Keywords: Eridu, Writing, Ur, Jerussalem, Babil, Urukagina

İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş

Düşüncelerin herhangi bir yüzey üzerinde tespiti demek olan yazı, tarih içinde birçok aşamalar geçirmiş ve bugünkü kullanımına ulaşmıştır (Kınal, 1963: 1). Yazı, uygarlık tarihi açısından çok önemli bir kültürel faktördür ki bu özelliğiyle tarih onunla başlamaktadır. Paleolitik Devir’ de avcı ve toplayıcı bir yaşam şekliyle mağaralarda yaşayan insanlar daha iyi avlar bulabilmek için ve av sahnelerini göstermek amaçlı duvar resimleri çizmişlerdir. Yine bu mağara resimlerinde av hayvanlarının bol olduğu bölgeler ile bu bölgelerde hangi cins hayvanların olduğunu gösteren mağara resimlerine de rastlanmıştır (Kınal, 1963: 1; Chiera 1938: 49). Günümüzde yapılan kapsamlı araştırmaların sonucunda çoğu yazı türünün resim yazısından doğduğu anlaşılmış ve yazının Üst Paleolitik devirlerin duvar sanatında başladığı ileri sürülmüştür.

Uygarlık tarihinde önemli bir yer tutan ve tarihsel devirlerin oluşmasını sağlayan yazı, ilk defa MÖ 3200 yılında Mezopotamya ve Mısır’da ortaya çıkmıştır. Yazının ilk olarak kullanıldığı Önasya’nın eski medeniyetleri üzerine sahip olduğumuz bilgilerimiz, 19. yüzyılın başlarına kadar Tevrat’ın veya eski Yunan yazarlarının anlattıkları bilgilerden oluşmaktaydı. Bunlardan Herodotos ve Ksenophon gördükleri, gezdikleri memleketleri, eserlerinde anlatıyorlardı. Hâlbuki bu, eski Önasya kavimleri MÖ 3000. yıldan itibaren kendilerine dair tarih bilgilerini kendi yazıları ile yazmışlardı (Kınal, 1963: 2).

İnsanlık tarihinin en önemli buluşu olan yazı, çivi yazısı sistemi ile başlamıştır. Sümerler tarafından icat edilen ve bugüne kadar çıkarılan eski tabletlerin çoğundan elde edindiğimiz sonuç, bu çivi yazılı metinlerin MÖ 3200 yılına tarihlenebilir ve Sümer dilinde yazılmış olmasıdır. Sümer çivi yazısını Sümer topraklarına yakın milletler de kullanmıştır. MÖ 2000 yılında Yakınoğu’da çokça kullanılan bir yazı olmuştur (Kramer, 2002: 309).

Yazı, yumuşak kil üzerine sivriltilmiş uçlu kamış parçaları ile şekiller çizilerek gerçekleştirilmiştir. Kullanılan kil tabletin kızgın fırınlarda pişirilmesi ile ise kalıcı yazı elde edilmiştir (Köroğlu, 2006,53).

Çivi yazısı, resim yazısı olarak başlamış ve her işaret bir nesnenin resmi, aynı zamanda o nesnenin ismine yakın veya aynı olan kelimeyi de anlatıyordu. Bu sistemde iki zorluk vardı. İşaretlerin şekli ve çokluğu çabuk okumayı zorlaştırıyordu. Sümer yazarları bu birinci zorluğu işaretlerin resim yazısı hâli yok oluncaya kadar basitleştirmekle çözümlenmişler, ikincisini de işaretlerin miktarlarını azaltıp onların ne

olduğunu belirten yardımcı işaret kullanmışlardır. Çok önemli işaretlerin ideografik değeri yerine fonetik değerini kullanmışlardır (Kramer, 2002: 309; Köroğlu, 2006: 54).

İnsanların yazıyı öğrenmesi uzun süren bir aşama ile olmuştur. Önce mağara duvarlarına, kaya ve taşlara yaşadıkları olayları anlatan resimler yapılarak başlamıştır. Ancak bu resimler tam anlamıyla birer yazı niteliği taşımamaktaydı. Zamanla bu resimlerin gelişmesiyle ideografik yazı şekli ortaya çıkmıştır.

Uygarıların kendilerini barbarlıktan ayırt eden özgün başarıları, kuşkusuz yazının ortaya çıkışı ile başlamaktadır. Sümer, Mısır ve Hindistan’da ekonomi, sayı işaretleme, ağırlık ve uzunluk ölçme ve zaman hesaplama sistemleri yazının icadı ile mümkün olmuştur. Bu sayede bilgi biriktirme ile var olan bilgiler kuşaktan kuşağa aktarılmış (Çığ, 1994: 685) ve bu aktarılan bilgiler de yeni tür bilimlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır (Childe, 2009: 147).

Tarihte insanlığın son beş bin yılda dünyanın başka yerlerinde elde ettiği muvaffakiyetlerinin son derece az ve noksan bir kaydı vardır. Tarihin incelediği kesim, insanların dünyada etkin olmaya başladıklarından bu zaman kadar olan bölümün olsa olsa yüzde biri kadardır (Childe, 1996: 19). Anlaşılacağı üzere yazının ortaya çıkışı ve gelişimi ile büyük kentler (şehirler) kurulmuştur. Fakat bir de yazının icadından önce var olan kent oluşumu hakkında açıklayıcı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

İnsanoğlu kentleri henüz kurmadan önce, MÖ 10.000’li yıllarda Neolitik Dönem ile birlikte, ilk kez yerleşik hayata geçmiştir. Bu dönemde “Bereketli Hilal” adı verilen Anadolu’nun Güneydoğu Toroslar’ın eteklerinde, ilk köy yerleşimlerinin kurulduğunu görüyoruz. Diyarbakır/Çayönü ve Körtik Tepe, Batman’da Hallan Çemi, Urfa’da Nevali Çöri ile Göbekli Tepe gibi ilk köy yerleşmeleri, insanlığın toprağa yerleştiği ve üretici bir pozisyona doğru geçtiği bu dönemde kurulmuştur. Bu Neolitik yerleşmeler, kentlerin ortaya çıkışının ilk öncülleri olmuştur. İkinci öncülü ise Orta Anadolu’da MÖ 7000’li yıllarda kurulan Konya-Çatalhöyük ile Kuzey Irak’ta kurulan Jarmo yerleşmeleridir. Araştırmacılara göre nüfusu 10 bin civarında olan Çatalhöyük, artık köy diyebileceğimiz bir yerleşimin özelliklerini çoktan aşmıştır. Çatalhöyük’teki bu yapı, kentlerin ortaya çıkışının habercisi olmuştur (Kuhrt, 2009: 17-19). Bu iki öncülün ardından ilk kentler, MÖ 4000’li yılların sonlarına doğru Güney Mezopotamya’da ortaya çıkmaya başlamıştır. Sümerlerce kurulduğu kabul edilen etrafı surlarla çevrili ve bir tapınak etrafında diğer yapıların yer alması ile şekillenen ilk kentler, aynı zamanda siyasal olarak birer kent devletiydi. Site adı verilen bu kent devletlerine Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Kiş ve Larsa gibi devletleri örnek verebiliriz (Kuhrt, 2009: 23-34).

Bilim adamlarının çoğu ilk kentlerin MÖ 4750 yılında Mezopotamya’da görüldüğü konusunda fikir birliği içindedir. Mezopotamya’da ortaya çıkan bu gelişme, kısa bir süre sonra benzer bir şekilde Mısır’da da ortaya çıkacaktır. Bu iki bölgede kentlerin benzer bir şekilde ortaya çıkmasında coğrafi olarak Mısır’da Nil Nehri’nin, Mezopotamya’da ise Fırat ve Dicle nehirlerinin varlığı etkili olmuştur.

MÖ 4000 yılından sonra Yakınoğu’da madenleri tanımaya başlayan Neolitik toplumlara, MÖ 3500’lerde ise tuncu keşfetmişlerdi. Tuncun iş bölümü ve uzmanlaşma gerektiren bir üretim aşamasına sahip olması tarım dışında faaliyetlerle uğraşan bir nüfus ortaya çıkarmıştır.

MÖ 3000. yılın başlarında Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi’nde örgütlenme açısından basit çiftçilerden oluşan küçük toplumların yerine çeşitli meslek ve sınıfları içeren devletler görülmekteydi. Bu dönemde sadece kulübe ve çiftlik evleri değil anıt mezarlar, tapınaklar ve sarayların çoğaldığını da görmekteyiz. Ayrıca artan gelirlerin muhasebesini tutmak da güçleştiği için rahip yöneticiler, yeni yazı ve rakam düzenekleri geliştirmek zorunda kalmışlardır. Tanrı adına toplanan gelirlerle, tapınaklar sadece dinsel yaşam merkezi olarak değil, aynı zamanda sermaye birikiminin de çekirdeğini oluşturmuştur. Artık, ticaret ilişkileri de oldukça ilerlemiş, kentlerin pazarladıkları ürünler çeşitlenmiştir. Sonuç olarak da kendine yeterli besin üretimine (tarım devrimi) ve dış ticarete dayalı ekonomiye dönüşüm, büyük bir nüfus artışına yol açmış ve ikinci devrim yani “kentsel devrim” gerçekleşmiştir (Child, 1996: 104-112).

Tarım, kentlerin beslenmelerini desteklemek için çok büyük öneme sahip olduğundan kent yerleşmeleri ilk önce tarım ekonomisinin yoğun olduğu bu yerlerde meydana gelmişti. İlk kentlerin ortaya çıkışı ile ilgili çalışmalar yapan Gordon Childe, kentsel devrim dediği yaklaşımında, kentlerin toplumdaki organik dayanışmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmiştir (Huot-Valbella-Tahlmann, 2000: 42; Child, 1996: 104-108).

Tarım alanlarının sulanması sonucu elde edilen artı ürün ve bu artı ürünü korumak için kentlerin etrafının surlarla çevrilmesi, surların kentlerin etrafına çevrilme iradesini ortaya koyan bir örgütsel yapının olduğunu görmekteyiz. Dinsel kurum ile toplumu mukaddes değerler çevresinde birleştirerek bu yapının işleyişini kolaylaştırmak ve artı ürünün yıl boyunca tüketilememesi gerçeği karşısında çevre kentlerle başlayan ticari ilişkilerde daha etkili olan kentlerin büyüüp gelişerek siyaseten bölgesel güç hâline gelmeleri kaçınılmaz olmuştur. Doğan ihtiyaçların sonucu olarak yazı; silindirik mühür ve hukukun ortaya çıkması ile toplumda yönetici, din adamı, asker, tüccar,

zanaatkâr ve çiftçi gibi toplumsal sınıfların oluşmaya başlaması kentlerin oluşum sürecindeki gelişmeleri özetler niteliktedir.

Kentlerin meydana gelişinde tarımın kabullenilmesinden daha öte bir şeye gereksinim duyulmuştur. Çünkü birçok tarımsal bölgede kentler gelişmemiştir. Kentlerin ortaya çıkışı için temel şart, bir uygarlığın mevcudiyetidir. Kent ve uygarlık kelime olarak aynı kökten gelmektedir ve bunlar arasındaki münasebet tarihsel olarak önemli bir kanıt oluşturmaktadır.

İlk kentlerin oluşumuna ilişkin yukarıda kısaca özetlediğimiz süreç, aslına bakılırsa bir anda olup biten bir gelişme değildir. Bu süreç, binlerce yıldır değişim ve dönüşüm geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde kentler, özellikleri itibariyle endüstri kentleri, metropol kentler ve küresel kentler gibi çeşitleriyle, bu değişim ve dönüşümü yaşamaya devam etmektedir.

1. Uruk (Tel El-Varka) Dönemi (Mö 4000-3100)

Akrabalık-aşiret bağlarına dayanan bir toplumdaki bölgesel siyasi örgütlenmiş bir topluma geçiş ile kentlerin temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır. Burada kent kavramının kriterlerini de vermemiz yerinde olacaktır. Kent kavramı altında etnik köken, ırk ve kültür bakımından aynı yapıya sahip fertlerden oluşan, karmaşık bir teknoloji ve iş bölümüne dayanan bir ekonomik sistemi olan, nüfusu çoğalmış, kamusal bir yönetim barındıran yerleşme şeklinde tanımlanmaktadır. Yine kentleşme, toplum bünyesinde genişleyerek artan oranda örgütsellik, işbölümü ve uzmanlaşma meydana getirmektedir. İnsan ilişkilerinde farklılıklara neden olan nüfus birikimi süreci olarak da tanımlanmaktadır (Keleş, 1993). Ekonominin kentleşmede özel bir önemi vardır. Bu nedenle kentleşme tarif edilirken tarımsal üretimden daha yukarıda bir üretim seviyesine geçiş olarak da tanımlanabilir. Bu geçiş bütün üretim denetleme fonksiyonlarının kentlerde bir araya gelmesini zaruri kıldığı gibi, kentlerin daha da büyümesine ve yoğunluk kazanmasına, heterojenlik ve bütünleşme seviyelerinin fazlalaşmasına yol açmıştır. Kent kriterlerini özetle şöylece sıralayabiliriz: İnsanların bir arada yaşaması, kurumsallaşma ve teşkilatlanmanın olması. Ailelerin ihtiyacı olan maddeleri birimlerinde karşılamadan başkalarının ürettiği ürünlerden sağlanması. İhtiyacın dışında ürün üretilmesi ile bu ürünlerin ticaretinin yapılması. Merkez ve taşra arasında köprü görevi yapması. Taşra ve merkezde üretilen ürünlerin toplanması ve dağıtımının yapılması. Dinî, idari, ekonomi ile ilgili kurumları bünyesinde bulundurması. Coğrafi olarak geniş bir bölgenin merkezi konumunda olması. Uzak bölgeler ile ticaret yapılması ve hiyerarşik sisteminin olması (Mieroop, 2006: 40-48; Kuhrt, 2009: 28-33).

Ubaid Dönemi ile başlayan kentleşme süreci, Uruk Dönemi’nde gelişme göstermişti. Yerleşmelerin genişliği ve sayıları artmıştı. Bu durum özellikle Orta ve Aşağı Mezopotamya’da görülmekteydi fakat Orta Mezopotamya’daki kent nüfusunun artışı yavaş ve doğal iken Uruk’taki artış muazzamdı (Köroğlu, 2006: 46-48).

Uruk, bu dönemde etrafında daha küçük yerleşimlerinin bulunduğu bölgesel bir merkez hâline gelmişti ve gerçek anlamda Mezopotamya’nın (insanlık tarihinde) ilk kenti denilebilirdi.

Kent oluşumunun Uruk’ta ortaya çıkması şüphesiz ki bulunduğu bölgede farklı ekolojik alanların oluşu ve verimli topraklarda yer almasıydı. Bölgede yapılan tarım, kanallardan gelen sulama ile gerçekleşmekteydi. Kanalların suyu Fırat’ın kol/kollarından temin edilmekteydi. Verimli topraklar yoğun tahıl üretimini desteklemekte ve aynı zamanda meyve bahçeleri de çoğunlukta idi. Hurma bahçelerinin önemi büyüktü. Sulanan araziler arasında ise bozkırlar bulunmakta ve buralar koyun ve keçi gibi hayvanlara otlatma görevi yapmaktaydı. Ayrıca bu alanlarda yine avcılık da yapılabilmekteydi. Bataklık bölgede ise kuş ve balık avı yapılır ve manda sürüleri güdüldü. Tüm bunlar ürün çeşitliliğine ve üreticiler arasında farklılaşmaya neden olmuş ve sınıflar (çobanlar, balıkçılar, çiftçiler, bahçeciler, avcılar) ortaya çıkmaya başlamıştır (Nissen, 2004: 51). Bu gelişmeler yeni teknolojilerin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Örneğin; saban, tarımın yoğun bir şekilde yapılmasına izin vermiştir. Yoğun tarım ise artı ürüne dönüşmüş ve değiş-tokuş ile yapılan alışveriş kentleşmedeki en önemli faktörü de oluşturmuştur. Uruk nüfusunun çoğunluğu çiftçiydiler. Geri kalanı ise tarım dışı uğraşlara yönelmişlerdi. Bu dönemde birçok iş grubu ortaya çıkmaya başlamıştı (Köroğlu, 2006: 49-52). Bunlar;

- Dokumacılar (kadınlar)
- Maden ergitme atölyeleri
- Silindir mühür ustaları
- Anıt, kabartma/rölyef ve heykeltiricilikte ustalık gerektiren eserler.
- Çanak-çömlek, konik (devrik ağızlı) kenarlı kâseler, bunlar kalıpta, standart boyutlarda şekillendirilmişlerdi. Ön Asya’nın neredeyse her tarafına dağılmıştı. (Mierooop, 2006: 42-44).

Üretimdeki uzmanlaşma ile ürünlerin değiş-tokuşunu yapabilmek için bunu yönetecek bir otoriteye ihtiyaç duyulmuştu. Bu otorite, topluma dâhil olanların ortak bir ideolojisinin temellerine dayanması gerekmekteydi. Böylelikle bu toplumun üyeleri üretimini yaptıkları ürünlerle bu değiş-tokuşu kabul edebilirlerdi. Ürünler tanı

tarafından alınır ve tekrar insanlara dağıtılırdı. Tanrının evi kutsaldı ve tapınak sayılırdı. Ürünlerin toplanması ve dağıtımı bu merkez kurumunda gerçekleşmekteydi. Ubaid Dönemi’nde başlamış bir akım olarak tapınaklar, yerleşimin en görkemli yapılarıydı. Toplumdaki önemli konumlarını vurgulamak için büyük bir emek harcanmaktaydı. Uruk’ta aynı dönemde iki tapınak kompleksi bulunmaktaydı. Bunlar Eanna Kompleksi ve Anu Zigguratı’dır. Bunların ikisi de düz bir topografyada kurulu oldukları için, görkemli bir etki bırakmaktaydılar.

2. Ur (Tel El-Mukayyer)

Ur, Sümer ülkesinde bulunan bir antik şehirdir. Ur, kelime olarak “kent, şehir” anlamında kullanılan bir isimdir. Dünyanın bilinen en eski şehirlerinden biri olan Ur, Fırat Nehri kenarında kurulmuştur. MÖ 3500 yıllarından M.Ö 1850’ye kadar bir ticaret merkezi olarak kalmıştır. MÖ 3000’den M.Ö 2000’e kadar üç hanedanın yönetimi altında kalmıştır. Bu dönem içerisinde Sümer ülkesinin sınırları Asur’dan başlayarak Elam’a kadar uzanmıştı. İncil’de yer alan anlatılara göre İbranice dilini meydana getiren Abraham (İbrahim), Ur kentinde doğmuştur. Ur kenti Sümer ülkesinin de başkentidir (Resim 2)

1929 yılında Sir Leonad Woolley tarafından arkeolojik kazısı yapılan ve Sümerlerce Urim olarak bilinen Ur, bugün “Tell el-Mukayyer” (Koroğlu, 2006: 30) (Ziftli Höyük) olarak bilinmektedir (Kramer, 2002: 18) Nuh tufanının denk geldiği yerlerden birisi olarak insanlığın ilk yerleşme yerlerindedir. Sir Woolley’in kazı yaptığı bölgede derine inildikçe çok önemli bir buluntu ortaya çıkarılmıştı. Bu, Ur şehrinin krallar mezarlığıydı. Araştırmacılar; Sümer krallarının ve soyluların gömülmüş olduğu bu mezarlıkta miğferler, kılıçlar, müzik aletleri, altından ve kıymetli taşlardan yapılmış sanat eserlerine rastlamışlardı.

Ur’da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda iki buçuk metre kadar temiz ve hiçbir buluntu, eser içermeyen kil tabakadan geçilerek derine inilmiş ve yine bu devrin insanları tarafından yapılmış zımpara taşından aletler ve çanak çömlek parçaları tespit edilmişti (Mallowan, 1964: 70). Ur şehrinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan arkeolojik bulgular; buradaki medeniyetin çok büyük bir sel felaketi sonunda kesintiye uğradığını, daha sonra zaman içinde tekrar yeni uygarlıkların meydana çıkmaya başladığını göstermektedir (Resim 5). Ur kazılarının en önemli buluntuları kral mezarlarıdır. MÖ 2500 ile MÖ 2360 arasına tarihlenen bu mezar kalıntıları çok yüksek bir kültür düzeyine işaret etmektedir. Kentin mezarlığında keşfedilen buluntular (Kuhrt, 2009, 43) (1927-29). Mısır’da Tutankamon (1922-24) mezarlarındakileri gölgede

bırakmıştır (Koroğlu, 2006: 31). Ur kenti, yaklaşık 100 yıllık bir süre (MÖ 2100-2000) Mezopotamya'nın en büyük siyasi gücünü oluşturmuştur (Günaltay, 1987: 222-241).

3. Harran

Güneydoğu Anadolu'nun en büyük tarihi kenti olan Harran tufandan sonra yeryüzünde kurulan ilk yerleşmedir. Çivi yazılı metinlerde “yol” anlamına gelen “Harranu” olarak geçmektedir. Ninova'yı Kargamış'a bağlayan ticaret yolu buradan geçmekteydi. Nuh peygamberin torunlarından Kaynan veya İbrahim peygamberin kardeşi Ârân tarafından da kurulduğu düşünülen Harran, tarihin kadim devirlerinden beri, önemli bir ticaret kenti olup ayın, güneşin ve diğer gezegenlerin mukaddes olarak kabul edildiği eski Mezopotamya paganlığının en önemli merkeziydi. Ur şehrinde doğan İbrahim peygamber Filistin'e gitmeden önce vatandaşlarıyla tek tanrı inancında ihtilafa düşünce kabilesiyle birlikte Harran'a gelmiş bir müddet bu şehirde oturmuştur. Harran, İslâm öncesi dönemlerdeki en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Kent büyük bir ziraat ve ticaret merkezi olup aynı zamanda ay, güneş ve gezegenlerin mukaddes sayıldığı eski Mezopotamya paganlığının en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tarih boyunca Babil, Kalde, Hitit, Asur, İran, İskender İmparatorluğu, Roma, Bizans ve İslâm devletlerinin yönetiminde kalmış olan Harran aynı zamanda dünyanın en eski üniversitesinin de kurulduğu ayrıca tıp, astronomi, fizik, matematik öğretimi yanında eski Yunanca ve Süryanice eserlerin çevirilerinin yapıldığı önemli bir bilimsel merkez olmuştur (Özfirat, 1994: 13-17). Romalılar döneminde “Carrae” adıyla anılırdı.

Harran'ın adı ilk kez MÖ 3000. yılın ikinci yarısına ait Ebla metinlerinde geçmektedir. Asurca karayolu, yol, patika, seyahat, yolculuk, kervan yolu (Yardımcı, 2007: 9), iş merkezi, sefer, akın, hizmet birimi ve matematik terimi olarak da zaman anlamlarına gelmektedir.

Kuzey Mezopotamya'yı Doğu Akdeniz kıyılarına, Que (Kilikia) ve Küçük Asya'ya bağlayan önemli kervan yolları üzerinde bulunan Harran, tarihi boyunca geçimini sahip olduğu jeopolitik konumunun da etkisi ile ticaret ile sağlamıştır. Harran'ın sahip olduğu bu jeopolitik konum önemini arttırmış ve hızlı bir nüfus artışına da zemin hazırlamıştır. Fakat bölgenin su kaynaklarının yetersizliği nedeniyle zirai faaliyetleri istenilen düzeyde gelişmemiştir.

Harran tarihini aydınlatan en doğru bilgiler, yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkmıştır. Harran tabirine ilk olarak, Kaneş ve Mari'de yapılan kazılarda rastlanmıştır. MÖ 2000'li yıllara ait çivi yazılı tabletlerde, “Har-ra-na” (veya “Ha-ra-na”) şeklinde adı geçmektedir. Ebla tabletlerinde ise Harran'dan “Ha-ra-na” olarak bahsedilmektedir. MÖ

2000 yılının ortalarına ait ele geçen Hitit tabletlerinde, Harran’da bulunan Ay tanrısı (Sin) ve Güneş tanrısı (Utu) adı geçmektedir.

Harran, bir zamanlar Mezopotamya’nın en görkemli kentlerinden biriydi. Assur İmparatorluğu’nun ve Emeviler’in son başkentiydi.

Bazı yöreler ve bazı kentler Anadolu Yarımadası’nda önemli yere sahiptir, Harran da kuşkusuz bunlardan biri olmuştur. Mezopotamya ve Anadolu arasındaki oldukça önemli ticari ve coğrafi konumunun yanı sıra Tevrat’ta Hz. İbrahim’in kenti olarak anılması, Babil Kralı Babonidus’un annesinin de rahibelik yaptığı ve binlerce yıl boyunca kentin tüm Yakın Doğu’da özellikle olmasını sağlayan Ay Tanrı Sin’e ait ünlü tapınağın varlığı, önceleri bir Assur eyalet merkezi ardından da Assur İmparatorluğu’nun son başkenti olması gibi ayrıcalıklı yeri sayesinde Harran kenti, uzun geçmişi süresince önemini hep korumuştur (Özfirat, 1994).

4. Babil

Mezopotamya’nın en büyük ve ünlü kentlerinden biri olan Babil; Irak’ta, Dicle ve Fırat nehirleri arasında çok verimli bir sahada Samilerin bir kolu olan Amurrular tarafından kurulmuştur (Yıldırım, 2004: 54). Bugün Irak’ın El- Hilla kasabası üzerindedir. MÖ 2000 yılında Mezopotamya’nın en büyük devleti olan I. Babil Devleti (MÖ 1800-1600), burada kurulmuştur. Kuzey Babil Devleti’nin merkezi ise bugün Şırnak ilimizin İdil ilçesinin güneyinde bulunan Babil köyüdür. Babil Devleti’nin en ünlü hükümdarı, Hammurabi’dır (MÖ 1792-1750) (Günaltay, 1987: 512). Hammurabi zamanında Mezopotamya’da ilk olarak gerçek anlamda merkezileştirilmiş bir krallık kurulmuştur. Kent, yaklaşık MÖ 1450-1160 yılları arasında Kassitlerin egemenliğine girmiştir. MÖ 1110’lardan itibaren Asur Devleti burayı hâkimiyeti altına almıştır. Asur Devleti’nin ortadan kalkması üzerine MÖ 626’da bir Arami kabilesi olan Kaldeliler burada Babil halkının da içinde yer aldığı Yeni Babil Devleti’ni kurmuşlardır (MÖ 626-539). Şehir, MÖ 539-331 arasında Pers egemenliğine girmiştir. Büyük İskender’in MÖ 331’de Persleri yenilgiye uğratması, Babil’in İskender İmparatorluğu’na dâhil edilmesine neden olmuştur. Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre Babil kentinin Uraş, Zabaka, Marduk, Enlil, İştâr, Samaş, Adad ve Sin adında sekiz kapısı vardır. Dünyanın yedi harikası olarak adlandırılan “Babil’in Asma Bahçeleri”, Koldowey’in (Koldowey 1914) kazıları ile ortaya çıkarılmıştır (Resim 2). İskender’in Babil’de bulunduğu söylenen astronomi cetvelleri ile Babil adetlerine göre günün 24’te birine eşit zaman parçasını ifade eden Babil saatleri, yeryüzünde dillerin ilk olarak ortaya çıktığı rivayet edilen Babil kulesi, Babil kralı Nabukadnezar’ın Yahudilerin Mısırlılar ile

birlikte yürüttüğü entrikalar üzerine MÖ 586’da Kudüs’ü ele geçirerek Yahudileri sürgüne gönderdikleri yer ve Hammurabi Kanun metinlerinin yazıldıkları yer olarak Babil kenti dünya tarihinde önemli yerini almıştır (Erdem, 1991: 392-395; Herzfeld, 1979: 177-179).

Babil toplumunda kral, çoban ve çiftçidir. Bu dönemde saray yalnızca tapınaklar ve onların ekonomik olanaklarından yararlanmamakla yetinmemiş tapınak toprakları devletleştirilmiştir. Tapınaklardaki rahipler ise kralın memur sürüsüne katılmışlardı. Üç sosyal sınıf mevcuttu, bunlar:

- Awilum (Özgür Adam)
- Meşkenum (Bağımlı) (Tosun, 1973: 272)
- Wardum (Köle)

Bu sosyal sınıflardan Bağımlıların statüsünü anlamak oldukça zordur. Bağımlılar; tüm gün sarayda çalışır ve hizmet ederlerdi, çok nadir dışarıdan hizmetçi alınır. Yasalar bir kişinin statüsüne göre değişebilmekteydi. Cezaların ağırlığı da buna göre şekillenirdi. Babil krallarından Hammurabi, tanrı krallardan değildir. Tanrılar tarafından görevlendirilmişti. İktidarı meşru idi ve kim buna karşı gelirse günah işlemiş olurdu. Hammurabi, kendisini Güneş ve Adalet Tanrısı Şamaş’ın, gözdesi olarak tanıtmaktadır. Hammurabi’nin tanrı kenti olan Sippar’ı bir ara başkenti yapması, ona bağlılığını göstermektedir. Babil’in baş tanrısı ise Marduk’tu. Fakat bu tanrı Hammurabi ve ardılları tarafından çok öne çıkarılmamıştır. Kral tapınaklara egemendi onları emrine bağlamıştı ve onlardan sorumluydu. Kurban sunumu ve tapınakların onarılmasını, geçinmesini sağlama görevleri krala aitti. III. Ur’dan itibaren de tapınaklar sadece tanrının evi değil tanrının sarayı durumundaydılar ve artık yalnızca bir tür hayırsever kurum değil en üst ahlaki merci konumuna ulaşmışlardı (Quates, 2004: 71-74).

5. Kudüs

Tevhid akidesinin merkezi olan Kudüs, “kutsal ve temiz” anlamına gelmektedir. Akdeniz ile Kızıldeniz arasında yer alan Kudüs, Tel Aviv’in 40 km güneydoğusunda ve denizden 750 metre yüksekte bir sırt üzerinde kurulmuştur. Yerusalayim, Jerusalem, Urşelim, Yeruselim, İlya, Eliya, Moriya, Makdis, Beyt-ül Makdis, olarak da bilinmektedir (Harman, 2002: 323-332 ; Buhl, 1979: 952-964).

Kudüs; MÖ 4000’li yıllara kadar uzanan tarihi ile Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen bir şehir olmuştur. Kudüs; Hristiyanlar,

Yahudiler ve aynı zamanda da Müslümanlar tarafından mukaddes bir şehir olarak hürmet görür. Mescid-i Aksa, Ağlama Duvarı ve Kıyamet Kilisesi şehrin ev sahipliği ettiği her üç dinin en belirgin göstergeleridir.

Son Tunç Çağ’da MÖ 2000-1550 Kenanlıların soyundan gelen Yabusilerin kontrolünde olan şehirde (Tanlak, 1988: 18) Tanrı *Salem* adına bir tapınak yapılmış ve şehir ulu “*İlah Salem*” adıyla anılmıştır. Kudüs bir Kraliyet şehriydi. En bilinen kralları Kadum Salem, Malkisadek ve Adoni Sadek olarak tanınıyordu. Tevrat’ta Salem adlı bir şehrin kralından söz edilmektedir. Eski İbrani paralarında *Yerushalayim* olarak geçen isim; Aramice “*Yerushlem*”, Süryanice “*Urishlem*” ve Asurca “*Urusalim*” şekillerinde geçmektedir. *Salem*, İbranice “*Şalim*” köküne dayanmaktadır ki, bugün o kelime “*Yeruşalim*” olarak okunmaktadır. İbranice “*Şalim*”, Arapça “*Salem*” ile aynı kökten kaynaklanmakta olup her ikisi de barış anlamındadır (Sarı, 1982: 775). Tarihte Arami ya da Babil kaynaklı kelimeler olarak “*Varya Salem*” ve “*Yaro Salem*” olarak da geçmektedir. Yine Kenanlıların bir kolu olan Jebusitler’den ötürü MÖ 1400 dolaylarında Kudüs’e “*Jebus*” dendiğini de söyleyebiliriz.

MÖ 996 yılında Kudüs, Davut peygamber tarafından kurulan İsrail krallığının başkenti olmuştur. Davud’un şehri almasına kadar “*Sion*” adının kullanıldığı ve ele geçirilmesinden sonra da şehre “*Davud Şehri*” denildiği bilinmektedir. Kral Davut, Hz. Musa’nın ahit sandığını buraya getirmiş ve onun ölümüyle birlikte oğlu Kral Süleyman MÖ 960 yılında Beytü-l Makdis’i inşa ettirerek ahit sandığını buraya yerleştirmiştir.

Kudüs, MÖ 500 yılında Babilliler tarafından ele geçirilmiş ve buradaki Yahudiler, Nabukadnezar tarafından Babil’e sürgüne gönderilmiştir (Günaltay, 1987: 315-343). Öldürülmeyen İsraililerin Babil’e götürülmeleri ve orada köle edilmeleri MÖ 586 yılında başlamaktadır. Pers İmparatoru onların ancak 50 yıl sonra dönmelerine izin vermişti ancak az bir kısmı geri dönebilmişti. Bu işgallerde yerli halk içinde bir bölümü toprağından hiç ayrılmamıştı. Kudüs’te kalan Kenanlılar ve onların kolu Jebusitler, kuzeyden inen Hititler, Kudüs’ün ve Filistin’in yerli halkını oluşturmağa devam etti.

Büyük İskender Hellenes’ten geçinceye kadar bu topraklar iki yüz yıl kadar barış içinde kaldı. İskender Kudüs’e adımını hiç atmadıysa da, ordusunun Mısır’a kadar uzanmasıyla Kudüs 960 yıl kadar önce Hellen, sonra da Roma tesirlerine açık kaldı. Roma komutanı Pompeius, Roma adına Suriye’ye müdahale ettiğinde Filistin de bu kanadın altına girmiş ancak yönetimde bir derece özgürlük kazanmıştı. Hükümdar Herodes’in oğullarının yönetimi entrikalarla doluydu. İsa’nın Beytlihem’de (Bethlehem) doğumu da bu zamana denk gelmektedir. Farklı bir öğretiyi yaymağa

çalışan İsa'nın öğretisi, Kudüs'te ve Filistin'de baskı altında tutulmuş ancak bu defa başka topraklarda yayılmağa yüz tutmuştu. Ne var ki bu baskıya yenilerinin de ilave edilmesiyle birbirini izleyen isyanlar İmparator Konstantin'in MS 325 yılında Hristiyanlığı kabulüyle durulmuştu. Bu dinin ilk önemli yapıları işte bundan sonra görülmeye başlamaktadır. İsa'nın çarmıha gerilmeye çalışıldığı yerde kurulan kilise bu döneme aittir. Ancak Perslerin sallanan Roma İmparatorluğuna bu topraklarda darbeler vurmaya başladığı bu sıralarda, güneyde Müslüman Araplar kuzeye doğru yayılıyorlardı (Türkkaya, 1981: 31-32). MÖ 100 yılına gelindiğinde Kudüs, Romalılar tarafından ele geçirilmiştir. Kudüs'te Tapınak Dağı ile Ağlama Duvarı olarak bilinen Batı duvarı Yahudiler için İsa'nın göğe yükseldiğine inanılan yer olan Kutsal Sepulchre kilisesi Hristiyanlar için Mescid-Aksa (en uzak mescit) ile Kubbet-üs Sahra'da Müslümanlar için kutsal olarak bilinmektedir. Kudüs Kur'an'ın da ifade ettiği gibi, Hz. Muhammed'in Mekke'den Kudüs'e geceleyin yaptığı mucizevi yolculuğa (İsra) tanıklık etmiş ve İslam kaynaklarına göre Hz. Peygamber Kudüs'ten göklere çıkmıştır. Kudüs, Hristiyanlık dini için kutsal bir sığınak ve bir başlangıç yeridir. Hz. İsa da Hristiyanlık da bu kutsal kentte doğmuştur. Hristiyanlar için büyük önem itihaz eden Kutsal Gömüt, Veladet Kilisesi ve daha birçok Hristiyan tapınağı oradadır. İsa'nın doğumu, yaşamı ve ölümüyle ilgili tüm yerler Kudüs'te ve hemen onun çevresindedir. Kudüs'te Hristiyanlık deyince içine Roma Katolikliği, Yunan ve Rus Ortodoksluğu, Ermeni, Kıpti, Maruni ve birçok Protestan Kilisesi girmektedir (Edwin, 1973).

6. Sümer ve Babil Kanun Metinleri

Mezopotamya'da hukuk ve kanun yazma geleneği Sümerler ile başlamıştır. Sümerlerin hukuki belgelerin düzenlenmesinde, kullanılan üslup, ifade ve formüller konusunda kalıplaşmış bir sistemleri vardı. Bu gelenek ve kanun yazma tekniği zamanla Mezopotamya'da yaşamış tüm toplumları etkilemiştir.

Bütün toplumlarda olduğu gibi Sümerler de yazılı hukuka, örf ve adet hukuku ile geçmişlerdir. Elimizde MÖ 3000 yılından kaldığı tahmin edilen Sümerlere ait ev, tarla, eşya gibi malların satışına ait belirli formlarda yazılmış ve tanıkların da belirtildiği belgelere rastlanmıştır (Kramer, 2002: 42-49). Bu belgeler bize, Mezopotamya'da yaptırımları da içeren bir hukuk düzeninin ve buna bağlı olarak bir hukuk geleneğinin oluştuğunu göstermektedir (Bilgiç, 1963: 103-107). Bu dönemdeki metinlerin hukuki niteliğinin ne olduğuna ilişkin pek çok görüş ortaya atılmıştır. Kimine göre bu metinler sözlü gelenek ve uygulamaların yazılı hâle getirilmesi ihtiyacı ve mevcut hukuklarını değişen ekonomik, politik ve sosyal şartlara uygun olarak güncelleme ihtiyacıdır.

Bundan farklı diğer bir görüş ise, bu metinlerin tamamen bir örf ve adet derlemesi olduğu düşüncesidir. Bir kısım araştırmacı ise bunların sadece hukuk formüllerini ve ideal toplumu tarif eden hayalî metinler olduğunu, kanunların uygulandığına ilişkin belgelerin var olmadığını ileri sürmektedir. Kanun metinlerinin kralın tanrılara ve gelecekteki krallara, hatta insanlara sunduğu bir vasiyeti ve kendi iktidar döneminde yaptıklarına ilişkin bir savunması olduğu düşüncesini benimsemektedirler (Wersteeg, 2000: 13-15).

Yeryüzünün bilinen en eski adalet belgesi Sümer kökenli olup, ezilen halkı rahiplerin ve yöneticilerin baskısından kurtarmak ve ülke idaresini düzenlemek amacıyla Lagaş Kralı Urukagina (MÖ 2351-2342) tarafından hazırlanmıştır (Tosun, 1989: 11). Lagaş kralı Gudea (MÖ 2100) ise baş tanrı Ningirsu tapınağına diktirdiği heykeli üzerine kazdırdığı ıslahat yazıtında zengine fakiri, güçlüye zayıfı ezdirmediğini reformlarında bahsetmiştir (Tosun-Yalvaç, 1989: 11-12) (Resim 6). İlk gerçek yasa metni III. Ur sülalesinin kurucusu Ur-Nammu (MÖ 2111-2094) tarafından yazdırılmıştır. Hazırlanan kanun metninin ilk kısmı “büyücülüğe, asker kaçaklığına ve yaralamaya” aittir. (Dinçol, 2003: 5). Ana İttişu adı verilen kanunlar ise “vadesi gelinceye kadar” demek olup aile hukuku, köle kiralınması, fiyat tespitleri ile ilgili metinler içermektedir (Bahar, 2011: 82). İsin kralı Lipit-İştur (MÖ 1934-1924) yasaları Eski Babil devrine ait yasalar olup bunlar Hammurabi yasalarının prototipidir (Tosun-Yalvaç, 1989: 13-14; Dinçol, 2003: 8-9). Eşnunna krallığı yasaları ise kral Daduşa zamanında yazılmış ilk Akkadça yasa kodeksidir. Hammurabi öncesi kanunlar hem Sümerce hem de Akkadca ile yazılmıştır (Tosun-Yalvaç, 1989: 10).

Başlangıçtan itibaren belirli bir kalıp şeklinde yazılmış olan bu kanunlarda önce bir prolog, sonra hükümleri içeren bir kanun metni ve en sonunda da epiloğu bulunmaktadır. Bu sistem tüm Mezopotamya toplumlarınca uygulanmış bir yöntemdir. Kanunların özelliğine ilişkin bir diğer hususta, epilog ve prologlarda, kralın tanrılar tarafından çağrıldığına, adalet ve özgürlüğü sağladığına, insanları hoşnut ettiğine ilişkin ifadeler bulunmasıdır. Bu ifadelerin temeli Sümerlere dayanmakla beraber, tüm Sümer ve Sami kökenli krallar tarafından belli bir din ve devlet anlayışı ve etkisiyle kanun metinlerinde yer almaktadır. Bu ifadelerden kralların, halka onların refah ve mutluluğunu sağlama gayreti içinde olduklarını duyurmayı ve bunun sonraki nesiller tarafından da bilinmesini istedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bütün kanunlarda, tanrıların sözlerinin yerine getirildiğine ilişkin ifadeler bulunmaktadır (Bilgiç, 1963: 115-119).

6.1. Urukagina Kanunları

Urukagina Kanunları, bilinen ilk Sümerce hukuk metnidir. MÖ 2400 yıllarında yazıldığı tahmin edilen metinde “güçlünün güçsüzü ezmeyeceği” bir anlayış hâkimdir (Tosun-Yalvaç, 1989: 11). Metin kanun yapma geleneğine uygun olarak üç kısımdan oluşan metinde bir prolog, kanun metni yerine talimatlar içeren kısım ve bir epilog bulunmaktadır. Prolog kısmında Lagaş beyi ile rahiplerin işbirliği yaparak halkı nasıl sömürdükleri anlatılmaktadır. Daha sonra yolsuzluk yapan memur ve rahiplerin görevden uzaklaştırıldığı belirtilir ve yeni vergi ve fiyat ayarlamaları ilan edilir. Epilog kısmında ise, Urukagina'nın yaptığı yeniliklerden, özgürlükleri yeniden tesis edişinden ve tanrının sözünü yerine getirdiğinden bahsedilmektedir (Dinçol, 2003: 5). Kanunun metninin amacı, önceki iktidar döneminden kalma yolsuzluk ve huzursuzlukları kaldırmaktır. Getirilen reformlar arasında en dikkat çekici olan, boşanmalarda erkeğin ödediği ağır nafakanın kaldırılmış olmasıdır (Bilgiç, 1963: 108). Nafakayı ödeyemeyen erkek, karısının tekrar başka bir erkekle evlenmesini engelleliyordu, böylece çok kocalılık (poliandri) durumu ortaya çıkmaktaydı. Bu düzenlemeyle çok kocalılık durumunun önüne geçilmektedir ve eğer bir kadın birden çok eş alırsa suya atılma cezası almaktaydı (Memiş, 2007: 150) (Resim 7).

6. 2. Ur-Nammu Kanunu

Eski Mezopotamya'da bulunmuş ve MÖ 2100 yıllarında III. Ur sülalesinin ilk kralı olan Ur-Nammu tarafından yazdırılmış ilk gerçek yasa metnidir (Tosun, 1973: 566). Üç tableten oluşan kanunun uzun bir proloğu ve kırka yakın maddesi bulunmaktadır. Epilog kısmı yoktur (Dinçol, 2003: 5). Kırık ve eksik olarak ele geçirilen tabletlerde mevcut hükümlerin de çoğu tam anlaşılammamaktadır (Bahar, 2011: 77). Prolog kısmında tanrılar tarafından nasıl kral seçildiğinden kralın egemenliğini memleketin üzerinde nasıl tesis ettiğinden, eski iktidar döneminin ahlaksızlıkları ve yolsuzluklarından bahsedilmiş ve Ur-Nammu'nun reformları ile bunları düzelttiğini, tartı ve ölçülerde yeni ayarlamalar yaptığını belirtmektedir (Bilgiç, 1963: 108-109). Kanunda yer alan hükümler genellikle usul hukukuna ilişkin olarak yalan suçlamalar, mülkiyete ilişkin olarak kaçak köleler, ceza hukukuna ilişkin olarak yaralamalar ve aile hukukuna ilişkin olarak da evlilik konularına ilişkindir (Tosun-Yalvaç, 1989: 30). Kanunun en dikkat çekici özelliği ise oldukça insancıl bir yapıda olmasıdır. Gerçekten de sadece üç hükmünde ölüm cezası ve bir hükmünde hapis cezası görülmektedir. Diğer hükümlerde genel olarak para cezası uygulanmaktadır. Kanunda pek çok değerini yükseltildiği ve pek çok menfaatin korunduğu gözükse de genel olarak daha yüksek

sınıfların menfaatinin korunmasının öncelikli olduğu gözden kaçmamaktadır (Versteeg, 2000: 21-24).

6.3. Ana-İttişu Kanunu

Hem Sümerce hem de Asurca olarak Asurlu katiplere Sümerceyi öğretmek için iki dilde yazılmıştır ve yedi tabletten oluşmaktadır. İlk kelimesi, “Ana-İttişu” olduğu için bu adla anılmaktadır. Kanun metni “vadesi gelinceye kadar” ifadesi ile başlamaktadır (Dinçol, 2003: 6). Tam olarak kimin tarafından ve ne zaman yazıldığı belli olmayan Kanun’un bazı maddelerinin Ur-nammu Kanunu’na benzemesi III. Ur sülalesi zamanında yazılmış olabileceği sonucunu çıkarmaktadır (Memiş, 2007: 152). Kanun metninde aile hukukuna, köle kiralınmasına ve fiyat tespitlerine ilişkin hükümler bulunmaktadır (Tosun-Yalvaç, 1989: 44).

6.4. Lipit-İştar Kanunu

İsin şehrinde hüküm süren İsin sülalesinin beşinci kralı olan Lipit-İştar tarafından yapılan kanun metni tahmini MÖ 1920’li yıllarda yazılmıştır. Kanun Sümerce yazılmıştır fakat Lipit İştar ve sülalesi Sami kökenlidir. Bunun sebebi, son Sümer devleti olan III. Ur Sülalesi’nin egemenliğinin daha yeni çökmüş olması ve İsin şehri halkının çoğunun Sümerli olmasıdır. Dinî olarak da Sümer kültürünün etkisi hâlâ devam etmektedir (Memiş, 2007: 152-154).

Kanunun bir proloğu, bir epilogu ve günümüze kalmış okunabilen kırka yakın maddesi bulunmaktadır. Prolog kısmında kralın memlekete adalet getirmek, Sümer ve Akkadlıların bedenlerini hoş etmek için tanrılar tarafından göreve çağrıldığından bahsedilmektedir. Epilogda ise, aynı konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca kanun hükümlerine uyulması gerekliliğinden bahsedilmekte ve gelecekte uymayanların ya da kanun metninden Lipit-İştar’ın adını silenlerin lanetleneyeceği bildirilmektedir (Bilgiç, 1963: 110-111).

Şekil açısından incelendiğinde maddeler genellikle “eğer”, Sümercesi “*tukum-bi*”, ifadesi ile başlamaktadır (Roth, 1997: 24). Kanun’un okunabilen maddeleri, gemi inşaatına ve kiralınmasına, özellikle vergiye ilişkin olarak gayrimenkullere, özellikle evlenmeye ilişkin olarak aile hukukuna, kölelik, tımar, veraset ve hayvan kiralaması konularına ilişkindir (Bilgiç, 1963: 111). Ayrıca “*miqtum*” adı verilen özel bir sınıfa ilişkin hükümleri de içermektedir (Dinçol, 2003: 7).

Ağırlıklı olarak mal sahibinin menfaat ve haklarının düzenlendiği kanunda söz konusu mallar; öküz, gemi, meyve bahçesi ve diğer tarım alanları ve kölelerdir. Aile

hukukuna ilişkin düzenlemeler, kanunda en geniş yeri tutmaktadır. Evlilik dışı doğan çocukların miras ve sosyal durumlarına ilişkin düzenlemeler yapılmış olan kanunda ayrıca yargılama sürecinin zayıf, yanlış ya da yalan ithamlar karşısında güvenliğini ve sağlığını sağlamak için yalancı tanıklığa ilişkin bir maddesi de mevcuttur. Kanun metninde ölüm cezası sadece hamile kadına yönelik yaralama ya da öldürme eylemlerine karşı uygulanmasını öngören maddeler mevcuttur (Versteeg, 2000: 25-27).

6.5. Eşnunna Kanunu

Sadece Akkadça olarak yazılmış elimize geçen ilk kanun metnidir (Tosun, 1973: 569). Hammurabi Kanunu'ndan kısa bir süre önce yazıldığı tahmin edilmektedir. Lipit-İştar, Urnammu ya da Hammurabi Kanunu'ndan farklı olarak bu kanun, yapan kişinin adıyla değil de yapıldığı şehrin adıyla anılmaktadır (Versteeg, 2000: 27). Bunun sebebi kanunun giriş kısmının kırık olmasıdır. Tam olarak hangi zamanda ve hangi kral tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kral Daduşa olarak tahmin edilse de aksi görüşte olanlar da vardır (Dinçol, 2003: 7).

Bir epilog ya da bir proloğu bulunan kanunun sadece kısa bir girişi vardır. Burada, kralın tanrı Enlil tarafından seçildiğine ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Kanun, altmışa yakın hüküm içermektedir (Bilgiç, 1963: 111-112). Eşnunna Kanunu'nda hükümler çeşitli şekillerde yazılmıştır. Genel olarak “eğer”, Akkadça ifadesi “*şumma*” kelimesi ile hükümler başlamaktadır. Ayrıca “bir adam ki...”, “*awilum şa*” ifadesi ile başlayan hükümler de yer almaktadır. Fiyat ve kiralama durumlarına ilişkin hükümler ise “bir tüccar...meyecek...” şeklinde uygulanmıştır (Roth, 1997: 58).

Kanun'da en geniş yeri fiyat ve kira bedellerinin ayarlanmasına ilişkin finansal konulara yönelik hükümler tutmaktadır. Ayrıca düğün hediyelerine, çocukların bakımı ve yetiştirilmesine ve boşanmaya ilişkin hükümlerde aile hukukuna yöneliktir. Borçlar hukukuna ilişkin hükümler, borç iddiası ve haksız haciz konularına yöneliktir. Bunlar dışında emanete, köleliğe, kamu görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmalarına ilişkin maddeler de bulunmaktadır. Kanunda en dikkat çekici nokta ise kamu güvenliği ve refahını ilgilendiren, ev bekçisinin sorumluluğu, zayıf duvarın ev sahibine verdiği zarardan ötürü sorumluluk ve hayvan zararlarına (köpek ve öküzlerin) ilişkin hükümlerdir.

Kanun hükümleri incelendiğinde birçoğunun daha çok yüksek sınıfın menfaatlerini koruduğu gözlemlenmektedir. Pek çok fiyat ve kira bedellerinin ayarlanmasına ilişkin hüküm bulunmaktadır. Kanunda kamu güvenliği ve refahına

yönelik ve sosyal değerleri destekleyici nitelikte aile hukukuna ilişkin maddeler mevcuttur (Versteeg, 2000: 20-31).

Eşnunna Kanunu, daha çok zirai nitelikte hükümler içermektedir. Gayrimenkullerde müşterek aile mülkiyeti anlayışı hala kuvvetlidir ve bu nedenle doğal ekonomiden para ekonomisine geçiş sürecini temsil etmektedir. Fakat Eşnunna Kanunu’nda pek çok hüküm yaptırımsız olarak kalmıştır (Bilgiç, 1963: 112).

6.6. Hammurabi Kanunları

Bu kanunlar, MÖ 1760 yıllarında Mezopotamya’da ortaya çıkan tarihin bilinen en eski ve korunmuş yazılı kanunları arasındadır (Dinçol, 1963: 8). Bu dönemden önceki yasa koleksiyonları arasında Ur kralı Ur-Nammu’nun oluşturmuş olduğu kanun kitabı (MÖ 2050), Eşnunna (MÖ 1930) ve İsin’li Lipit-İştar’ın kanun kitapları (MÖ 1870) yer almaktadır.

İlk Babil kanunları, Hammurabi (MÖ 1793-1750) tarafından edebi üslupla yazılmış bir “prologue/önsöz” ve bir “epilogue/sonsöz” olmak üzere var olan kanunların düzenlenmiş yeni şekilleri ile yeni ilave maddelerin ortaya konması ile 282 maddeden ibaret olarak hazırlanmıştır. Genel olarak kanunda yer alan hükümler “eğer”, “*summa*” ifadesi ile başlamaktadır (Memiş, 2007: 158; Roth, 1997: 72). Hammurabi Kanunu’nu, diğer kanunlardan ayıran en önemli özellik ise epilog ve prologu da dâhil olmak üzere diğer kanunlardan çok daha uzun, detaylı ve sistematik oluşudur. Hammurabi Kanunu hem daha önce yapılmış olan kanunların ve örf adet hukukunun bir derlemesiyle hem de zamanın yeni çıkan ihtiyaçlarını dikkate alınarak oluşturulmuştur (Bilgiç, 1963: 113). Fasih ve klasik bir Babilce ile kaleme alınmıştır. Hammurabi’nin bu kanunları imparatorluğa geçiş sürecinde bölgelere göre değişmeyen bir hukuk ve yönetim anlayışı kurmak için yaptığı sanılmaktadır (Resim 1) (Memiş, 2007: 158).

Prologue

...Vaktinde, üstün Anum..göğün ve yerin efendisi Enlil, memleketin kaderini tayin eden Ea’nın büyük oğlu olan Marduk için bütün insanlık üzerine Enlil’iğini (krallığını) onun tayin etti... Babil Şehrini üstün adıyla andı; Onu cihanda üstün yaptı. (orada) temelleri gök ve yeri gibi sağlam olan ebedi bir krallık sağladı. O günde methedilmiş kral, tanrı korkusu olan ben Hammurabi’yi, memlekette adaleti tecelli ettirmem için, şikayet ve kötüyü yok etmem için, kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için, güneş gibi kara başların (insanların) üzerinde yükselmem için, memleketi aydınlatmam için..... Anum ve Enlil adımı andılar. Enlil’in çağırdığı çoban Hammurabi’yim ben..... . Krallığın ebedi tohumu, kuvvetli kral, Babil’in güneşi, Sümer ve Akkad memleketleri üzerine nur yağdıran dört cihana boyun eğdirten kral, İştar’ın sevgilisiyim ben. Marduk, insanları doğru idare etmem ve memleketin idaresini

ele almakla beni görevlendirdiği zaman, memleketin diline doğruluk ve adalet koydum... (Tosun-Yalvaç, 1989: 181).

Epilogue

...Tanrı Enlil'in bana hediye ettiği, çobanlığın tanrısı Marduk'un bana verdiği kara başları (insanları) ihmal etmedim...Aydınlığı onların üzerine çıkarttım. Tanrı İnanna ve Zababa'nın bana emanet ettikleri kuvvetli silah ile Enki'nin bana verdiği görüş kuvveti ile, Marduk'un bana verdiği güç ile yukarda ve aşağıdaki düşmanı söküüp attım...Koynumda Sümer ve Akkad memleketlerinin insanlarını taşıdım...Göğün ve yerin büyük hakimi olan tanrı Şamaş'ın emriyle adaletim memlekette tecelli etsin..Hakkı yenilmiş ve şikayeti olan adam, adaletin kralı olan benim heykelimin önüne gelsin. Yazılı stelimi okusun. Gelecek günlerde sonsuzluğa kadar var olacak olan kral, ..memleket hükümlerini değiştirmesin. Kitabelerimi kenara atmasın. Eğer o Adam, stelimdeki söze dikkat etmezse, (80 satır lanetleme) , o adam ister kral, ister bey, ister Ensi veya adı ne olursa olsun halkının dağılmış olması, krallığının devrilmesi, hayatının su gibi akması, Tanrı Şamaş yukarı hayattan onu ayırsın, aşağıda, yerde ruhlarını suya susatsın., saltanatının günlerini, aylarını ve yıllarını ızdırıp ve göz yaşı içinde bitirsin. Tanrı Adad, memleketini kıtlık ve açlıkla mahvetsin, tanrı Zababa savaş yerinde onun silahını kırsın, Tanrı İnanna onun hükümlerini lanetlesin onun iyiliğini kötülüğe çevirsin, onun kahramanlarını yere vursun onların kanları yeri sulasın. Ordusunun ceset yığınlarını kırlara döksün. Memleketin yüksek sahibesi Nintu, beni dünyaya getiren Ana, onu evlat sahibi yapmasın. İnsanlar arasında insanlık tohumuna sahip kılsın. Tanrı Anum'un kızı Ninkarrak, ağır bir hastalığı, kötü bir hastalık cinini, iyi olmayacak bir yarayı, hekimin bilemediği sargılarla saramadığı, onun vücuduna yerleştiresin, nefesi sönene kadar kaybolan kudreti için ağlasın... (Tosun-Yalvaç, 1989: 211).

Prolog kısmında baş tanrı Marduk hakkında övücü sözler bulunmakta ve Marduk ile adalet tanrısı Şamaş tarafından nasıl kral seçildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Hammurabi, adalet ve doğruluğu tesis ettiğinden Babil ve komşu şehirlere huzur ve refahı getirdiğinden söz etmektedir. Söz konusu şehirlerin adlarını ve Hammurabi'nin bu şehirler üzerinde ne zaman hakimiyet kurduğunu incelediğimizde, bu kanunun iktidarının yirmi iki ila yirmi üçüncü yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Epilog kısmında ise aynı hususlar tekrarlanmakta ve ilave olarak, halkın ağzından şikayetleri sildiğinden, zenginlik fakiri, güçlünün zayıfı ezmesinin engellendiğinden bahsedilmektedir. Son olarak, gelecekteki kralların ve insanların bu kanununa uyması öğütlenmekte ve kanunun yazıldığı anıtı tahrip edenin veya üzerinden Hammurabi'nin adını silen lanetleneceğinden bahsedilmektedir (Tosun, 1963: 130-131).

Hammurabi kanunları Eski Babilce yazılmış olup, 2.25 m. yüksekliğinde diorit bir dikme taşta 49 sütun hâlinde kazınmıştır. 1901-1902'de bir Fransız arkeolog başkanlığında yürütülen Susa kazılarında bulunmuştur. (Louvre) Stelin üst kısmı,

Adalet ve Güneş Tanrısı Şamaş'ı bir taht üzerinde oturmuş ve önünde dua eder şekilde duran Hammurabi'yi tasvir etmektedir. Yazıt eski çivi yazısı belgeler gibi dikey olarak kesilmiştir. Gerçek anlamda bir yasa derlemesi değildir. Kapsamı geniş değildir ve hiçbir yerinde hükümlerin yerine getirecek özel hâkim veya benzeri memurların yemini yoktur (Mieroop, 2012: 95). Hammurabi tarafından açıkça ölüm cezası öngörülen birçok suç için daha sonraki kral Ammi-Saduka'nın bir fermanla karşı yasalar çıkarılmasından anlaşılmaktadır. Yasa maddeleri, mülkiyet tasarrufu ve mesuliyet ile ticaret hukukunun bazı alanları ağırlıkta olmak üzere çok değişik konuları kapsamaktadır. Hammurabi kanunlarından sonra eski Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi orta Asur devrine ait olan (MÖ1450-1250) Asur kanunlarıdır (Tosun-Yalvaç, 1989: 15). 14 tablet hâlinde il devrine ait (MÖ 625-539) kırık tablet evlilik ve veraset ile ilgilidir (Dinçol, 2003: 9). Eski Babil kanunları, Sümer kanunları örnek alınarak hazırlanmıştır (Tosun-Yalvaç, 1989: 16).

7. Mısır ve Sümer'deki Resim ve Çivi Yazıları

Yazı, en büyük medeniyet unsurudur. Hiyeroglif (kutsal yazıt) yazı, 700'den fazla işaretle oluşmaktaydı. Her bir işaret özel bir sesi ve nesneyi temsil etmekteydi. Cisimlerin yönüne göre soldan sağa veya yukarıdan aşağıya olarak yazılabilirdi. Önceleri levhalar üzerine kazılan bu yazı, sonradan kazılmayıp yazılınca resimlik vasfı kaybolarak Hieratik yazı haline dönüştü. Hieratik yazının da kısaltılıp kullanışlı bir hâle gelmesiyle Demotik yazı meydana geldi (İnan, 1992: 254). Hiyeroglif yazının Hieratik şekli, Yunan ve Romalı din adamlarınca kullanılırken 25. ve 26. hanedan zamanından itibaren Demotik şekli de günlük hayatta kullanıldı. Philae adasındaki kutsal İsis tapınağında en son hiyeroglif yazılar yazıldı. İlk olarak Fransız dilci Jean- Francois Champollion tarafından 1822 yılında okundu (İnan, 1992: 21). İnsanlık tarihinin en önemli buluşu olan yazı ilk olarak Sümer rahipleri tarafından tapınak ve depolarda bulunan malları kaydetmek için MÖ 3200 yıllarından itibaren geliştirilmiştir (Yıldırım, 2004: 66-67). Tüm yazı türlerinin Sümer yazısından kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yumuşak kil üzerine sivriltilmiş uçlu kamış parçaları ile şekiller çizilerek gerçekleştirilmiştir. Kil tabletin kızgın fırınlarda pişirilmesi ile yazı kalıcı hale dönüştürülmüştür (Köroğlu, 2006: 54).

Yazı birdenbire ortaya çıkmamış zamanla geliştirilmiştir (Hırçın, 2000: 22). Önce mağara duvarlarına yaşanan olaylar resmedilmiş zamanla bunlar geliştirilerek ideografik yazı ortaya çıkmıştır. Çivi yazısı İran'dan Anadolu'ya ve tüm dünyaya

yayılmış ancak öğrenilmesi çok kolay olan Fenike alfabesi çıkınca kullanılmaz hale gelmiş ve zamanla unutulmuştur (Kınal, 1963: 1-10).

Yazı, devlet yapısında ve gelişen ekonomik ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan karışıklıkları önlemek ve çalışmalarını düzene koyma çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Güney Mezopotamya'nın nüfus oranları gelişen kentlerinde, merkezi idarenin devam ettirdiği inşaa projeleri arttıkça, tapınak ambarlarında toplanan ve buradan dağıtılan ürünlerin miktarı çoğaldıkça bunların hesaplarının tutulmasına yardımcı olan basit işaretler, sayılar ve listeler ihtiyacı karşılayamayacak bir vaziyet almıştır. Yazı, çok yönlü ve karmaşık verileri düzenlemek amacıyla bu engelleri aşmak için geliştirilmiştir. Yaygınlaşan yazı zaman içerisinde küçülerek resim özelliğini kaybetmiştir. Tabletlere çizilen yatay hatlar üzerine resim karakterinden devşirilen çivi biçimli işaretler yapılmaya başlanmıştır. Çivi işaretleri, değişik pozisyonlarda dikey veya yatay biçiminde ıslak kile uygulanıyordu. Sözcükler çivi yazısında tek bir işaretle değil, her biri sadece bir heceyi gösteren çivi işaretleri ile yazılıyordu. Ayrıca eski sistemin devamı olan, işaretler de kullanılıyordu (Köroğlu, 2006: 54). Zamanla dilin yapısına göre karmaşık, ancak belli kuralları olan bir yazı sistemi oluşmuştur. Bu gelişim süreci, 3000. yılın ortalarına kadar tamamlandı ve gerçek anlamda bir çivi yazısı oluşmuştur. Sonraları çivi yazısını kendine uyarlayan her toplum, dillerinin özelliklerine uygun değişiklikler yaparak bu sistemi geliştirdi (Resim 3).

Yazının yaygınlaşmaya başlaması, bir yazıcı sınıfın ve okul geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Bulunan tabletler arasında, yazıcı sınıfın öğrenim aşamasında yaptıkları tekrarları gösteren karalama defterleri türünde olanları mevcuttur. Uruk tabletlerinin bir bölümünde satılan malların listesi, hayvan ve görevli isimlerini içeren listeler de mevcuttu. Bu listeler, başlangıçta tapınaklarda bulunan okullarda uzun yıllar boyunca okuma yazma öğretilirken kopyalanmış ve çoğaltılmıştır (Köroğlu, 2006: 55). Çivi yazısının kullanıldığı diller Sümerce, Akadça, Eblaca, Elamca, Hurice, Hititçe, Urartuca, Ugarit dili ve eski Persçe'dir (Yıldırım, 2004: 68).

Sümerce, günümüzde bilinen hiçbir dille doğrudan akrabalığı kurulamamış bir dildir. Bu bağlamda Sümerlerin kökeni üzerinde çeşitli teoriler üretilmiştir. Kuzeyden, Asya'dan (Çığ, 1994: 685) geldikleri ya da Güney Mezopotamya'nın yerli halkı olabilecekleri yönündeki görüşler vardır. Sümerce 4000. yılın sonunda ve özellikle de 3000. yılın sonunda yaygın biçimde kullanılmaktaydı. 2000. yılın başında ise resmî işler ve kült törenlerinde kullanılıyordu. Ne zaman ortadan kalktığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Sümerlerin geliştirdiği yazı sistemi ile birlikte inançları

konusundaki temel anlatılar, dünya görüşleri, tanrıları ve tapınakları da sonradan gelen toplumlar tarafından benimsenmiştir. Sümerce ilk yazılı belgeler, MÖ 3200 yılına tarihlese de bunların büyük bölümü daha geç tarihlidir. En erken belgeler arasında M.Ö 2800 yıllarına ait Ur tabletleri, M.Ö 2500 yılında yazılmış Fara ve Abu Salabih yazıtları sayılabilir. Erken Sümer Hanedanlar dönemine ait en büyük grup ise Lagaş kentinde ele geçmiştir. Çivi yazısı ve bu yazı ile yazılmış tabletler son yüzyıl içinde okunmuş ve anlaşılmuştur. MÖ 4000. yıldan milada kadar olan bu 3-4 bin yıl gibi uzun bir zamanı kapsayan yeni bir dünyayı önümüze sermiş olmaktadır. Bu zaman diliminde yaşamış olan insanlar hakkında, yine bu insanların kurmuş olduğu büyük imparatorluklar hakkındaki bilgimiz, o dönemin insanların bıraktıkları ve toprak altından çıkarılan ve hala çıkarılmakta olan ve yüzyıl öncesine kadar hiç kimsenin okuyamadığı bir yazı ile yani çivi yazısı ile yazılı belgelerin okunmasını ve insanlığın ilgisini bekliyordu. Çivi yazılarının çözülmeye başladığı bu yüzyılda Eskiçağ tarihinin yalnız İncil menkıbelerinden bilinen karanlık devirleri aydınlanmaya başlamıştı (Tosun-Yalvaç, 1989: 1). Sümerlerin geliştirip kullanmaya başladıkları çivi yazısı, insanlık tarihine yaptıkları en önemli katkıdır. Çivi yazısı, kil üzerine, üç köşeli ve ucu sivri bir kalem ile yazılıyordu. Bu yazının önemli başka bir özelliği işaretlerin eşyaları değil düşünce ve heceleri de ifade edebilmesiydi. Çivi yazısı bütün Mezopotamya halkları tarafından kullanılmıştır. Mısır’da ise Roma İmparatorluğu’nun sonuna kadar üç dil kullanılmıştı: Hiyeroglif, Grek, Kopt. Hiyeroglif yazısı IV. yüzyılda, Grekçe VII. yüzyılda sona ermiş Koptça ise Hristiyanların dini bir dili olarak manastırlarda ve kiliselerde XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Herodotos’un “kutsal yazılar” olarak adlandırdığı hiyeroglifler hakkında Bizans döneminde rahip “Tzetzes”in hiyeroglifli sözlükten kopyalar çıkardığı görülmektedir. 1771 yılında Anquetil du Peron Pehlevince’ye dayanarak Avesta dili ve eski Persçe’yi çözmüştür. Grotefend 1802 yılında Persepolis’te çivi yazılarındaki öz adlarını okumuştur. Mısır yazısını okuyabilmenin başlıca yolu; iki dille yazılmış “*bilingue*” belgeler ve eski dilin devamı sayılabilecek bir lehçeyi konuşan veya yazan halkın bulunması gerekmektedir. (Köroğlu,2006:30) Eski dille Kopt dilinin bağlantısı 1643 yılında Kirscher tarafından keşfedilmişti. 1899 yılında Rosette taşı (Reşit taşı) keşfiyle trilingual (üç dilli) bir belge ele geçmişti. Bu MÖ 196 yılında V. Epifan tarafından Mısır tapınaklarına bir ferman gönderilmişti. Bu belgede Grekçe, Hiyeroglif (kutsal yazılar) ve Demotik (halk yazıları) yazıları yer almaktaydı. XIX. yüzyıldan itibaren ise araştırmalar birbirini izlemiş ve XX. yüzyılda eski Mısır tarihi üzerindeki bilgiler birçok yönden artmıştır.

Sonuç

Uygarlık tarihinde önemli bir yer tutan ve tarihi devirlere geçişi sağlayan yazı, ilk defa MÖ 4000. yılın sonlarında Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. Yazı, ilk olarak çivi yazısı sistemi ile ve Sümerce olarak başlamıştır. Mağara duvarlarına, kaya ve taşlara yaşadıkları olayları anlatan resimler yapılarak başlanmış ve zamanla bu resimlerin gelişmesiyle ideografik yazı şekli ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu kentleri kurmadan önce, MÖ 10.000’li yıllarda Neolitik Dönem ile birlikte ilk kez yerleşik hayata geçmiştir. “Bereketli Hilal” adı verilen Anadolu’nun Güneydoğu Toroslar’ın eteklerinde, ilk köy yerleşimlerinin kurulduğunu görüyoruz. Diyarbakır-Çayönü, Körtik Tepe; Batman-Hallan Çemi; Urfa-Nevali Çöri ve Göbekli Tepe gibi ilk köy yerleşmeleri, insanlığın toprağa yerleştiği ve üretici bir duruma geçtiği bu devirde kurulmuştur. Bu yerleşmeler, kentlerin ortaya çıkışının öncülük olmuştur. Orta Anadolu’da MÖ 7000’li yıllarda kurulan Konya-Çatalhöyük ile Kuzey Irak’ta kurulan Jarmo yerleşmeleri de ikincil derece de önemli başka merkezlerdir. Bu iki öncülün ardından ilk kentler, MÖ 4000’li yılların sonlarında Güney Mezopotamya’da ortaya çıkmaya başlamıştır. Sümerler tarafından kurulduğu kabul edilen ilk kentler, aynı zaman da siyasal olarak birer kent devletiydi. Site adı verilen, bu kent devletlerine Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Kiş ve Larsa gibi devletleri örnek verebiliriz. Bilim adamlarının çoğu, ilk gerçek kentlerin MÖ 4750 yılında Sümerler de görüldüğü konusunda hem fikirdir. Mezopotamya’da ortaya çıkan bu gelişme, kısa bir süre sonra benzer bir şekilde Mısır’da da ortaya çıkacaktır. Bu iki bölgede kentlerin benzer bir şekilde ortaya çıkmasında coğrafi olarak Mısır’da Nil Nehri’nin, Mezopotamya’da ise Fırat ve Dicle nehirlerinin varlığı etkili olmuştur. Ubaid Dönemi ile başlayan kentleşme süreci, Uruk Dönemi’nde gelişme göstermişti. Uruk, gerçek anlamda Mezopotamya’nın ilk kenti denilebilirdi. Akrabalık-aşiret bağlarına dayanan bir toplumdaki bölgesel siyasi örgütlenmiş bir topluma geçiş ile kentlerin temelleri, Uruk Dönemi’nde MÖ 4000-3100 atılmaya başlanmıştır. Ur III. Hanedanlığı yıkıldıktan sonra bu bölgeler kendi düzenlerine dönmüşlerdir. Ur, kelime anlamı olarak “kent, şehir” manasında kullanılan bir isimdir. Güneydoğu Anadolu’nun en büyük tarihi kenti olan Harran tufandan sonra yeryüzünde Mezopotamya’nın en büyük ve ünlü kentlerinden biri olan Babil; Irak’ta, Dicle ve Fırat nehirleri arasında çok verimli bir sahada Samilerin bir kolu olan Amurrular tarafından kurulmuştur. Tevhid akidesinin merkezi olan Kudüs. Akdeniz ile Kızıldeniz arasında yer alır ve Tel-Aviv’in 40 km güneydoğusunda kurulmuştur. MÖ 4000’li yıllara kadar uzanan tarihi ile Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen bir şehir olmuştur. Mezopotamya’da hukuk ve kanun

yazma geleneği Sümerler ile başlamıştır. Bu gelenek ve kanun yazma tekniği zamanla Mezopotamya’da yaşamış olan tüm toplumları etkilemiştir. Urukagina Kanunları, bilinen ilk Sümerce hukuk metnidir. Hammurabi yasaları ise Mezopotamya’da MÖ 1760 yıllarında yazılan tarihin bilinen en eski ve korunmuş yazılı kanunları arasındadır. Bundan başka yazılmış diğer yasa koleksiyonları arasında MÖ 2050 yıllarında yazılmış Ur kralı Ur-Nammu’nun kanun kitabı, MÖ 1930 yıllarında oluşturulan Eşnunna kanun kitabı ve İsin’li Lipit-İştar’ın MÖ 1870 ‘de hazırlanmış kanun kitabı yer alır. Hiç şüphesiz yazının bulunması uygarlığın, bugün geldiği noktaya ulaşmasında atılmış en önemli adımdır.

Kaynakça

ATAÖV, Türkkaya (1981). *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Ankara: Yonca Matbaası.

BAHAR, Hasan (2011). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya: Kömen Yayınevi.

BİLGİÇ, Emin (1963).“Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve Ananesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXI, 3- 4, 103-119.

BUHL, F. (1979). “Kudüs” İstanbul: *İslam Ansiklopedisi*. Ankara.

CHİLDE, Gordon (1996). *Kendini Yaratan İnsan*, İstanbul: Varlık Yayınları.

CHİLDE, Gordon (2009). *Tarihte Neler Oldu*, İstanbul: Kırmızı yayınları.

CHİERA, E. (1938). *Sie schreiben auf Ton*, Leipzig.

ÇİĞ, Muazzez İlmiye (1994). “Sümerlilerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular” Ankara: Belleten, C. VIII.

DİNÇOL, Belkıs (2003). *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

GÜNALTAY, Şemsettin (1987). *Yakın Şark III, Suriye Filistin*, Ankara.

GÜNALTAY, Şemsettin (1987). *Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya*, Ankara.

HARMAN, Ömer Faruk (2002). “Kudüs”, İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 26, s. 323-327.

HERZFELD, Ernst (1979). “Babil”, İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi, C 2.

- HIRÇIN, Selen (2000). *Çivi Yazısı*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- HUOT, Jean-Louis; Thalmann, Jean-Paul; Valbelle, Dominique (2000), *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara: İmge Kitabevi.
- EDWIN, M. Wright (1973). *Tale of Two Hamlets, Cleveland*, the Northeast Ohio Committee on Middle East Understanding.
- ERDEM, Sargon (1991). “Babil”, İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 4.
- İNAN, Afet (1992). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KELEŞ, R. (1992). *Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar (1975-1992)*, İstanbul: Iula-Emme Yayını.
- KINAL, Fürüzan (1963). “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, Ankara: D.T.C.F.D Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 12.
- KOLDOWEY, Robert (1914). Johns Agnes, *The Excavations Babylon*, London.
- KÖROĞLU, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kudüs (Tarihî Belge) (1988). (Tercüme: Acar Tanlak), Yayınlayan: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara.
- KUHRT, Amelie (2009). *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- KRAMER, S. Noah (2002). *Sümerler*, İstanbul.
- MALLOWAN, Max (1964). *Noah's Flood Reconsidered*, C. XXVI-2, Iraq.
- MEMİŞ, Ekrem, (2007). *Eskiçağda Mezopotamya*, Ankara: Ekin Kitapevi.
- M. A. M., (1938). “Jerusalem”, *The Jewish Encyclopedia*, Newyork.
- NİSSEN, Hans J. (2004), “*Ana Hatlarıyla Mezopotamya*”, Çev. Zühre İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÖZFIRAT, Aynur (1984). *Eskiçağda Harran*, İstanbul.
- POSGATE, Nicholas (2004). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*, Glasgow.
- QUATES, Joan (2004) *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

ROTH, Martha T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, Georgia: Scholars Press.

SARI, Mevlüt (1982). *Arapça - Türkçe Lügat*, İstanbul.

SEVİN, Veli (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul: Der Yayınları.

YARDIMCI, Nurettin (2007). *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, İstanbul: Ege Yayınları.

YILDIRIM, Recep (2004). *Uygarlık Tarihine Giriş*, İstanbul.

YILMAZ, Saim (1996). “İslam Tarihinde Kudüs”, İstanbul: Yedi İklim Yayınları, s. 75/76.

TOSUN, Mebrure (1963). “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, Ankara: DTICFD, XXI, 3-4, 127-141.

TOSUN, Mebrure (1973). “Sümer, Babil ve Assurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, Ankara: Belleten, XXXVII, 145-148, 557-581.

TOSUN, Mebrure Tosun, Yalvaç, Kadriye (1989). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi- Şaduga Fermanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

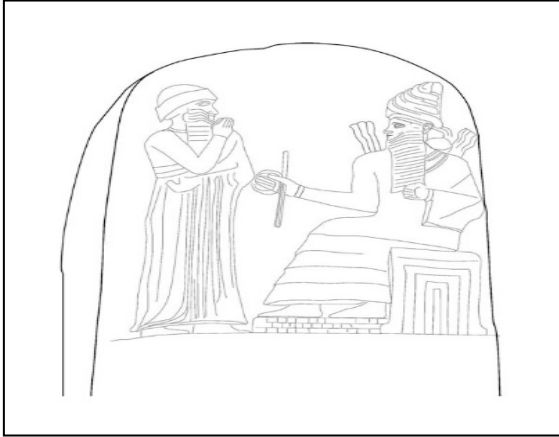
Van De Mieroop, Marc (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Ankara: Dost Yayınları.

Van De Mieroop, Marc (2012). *Hammurabi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

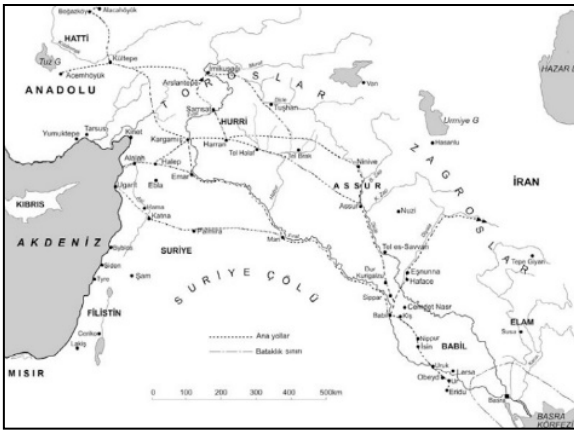
VERSTEEG, Russ (2000). *Early Mesopotamian Law*, Durham, North Carolina: Carolina Academic Press.

WOOLLEY, C. Leonard (1929). *Ur of the Chaldees. A record of seven years of excavation*, London.


























Ekler:



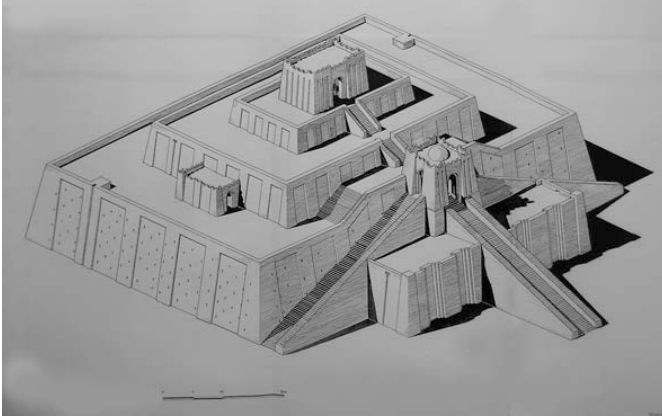
Resim 1 : Hammurabi stelinin üst bölümü. Solda kral Hammurabi,sağda ise Güneş Tanrısı Şamaş, alt bölümde ise kanunları da kapsayanuzun bir yazıt yer alır. (**Kaynak:** Köroğlu 2010)



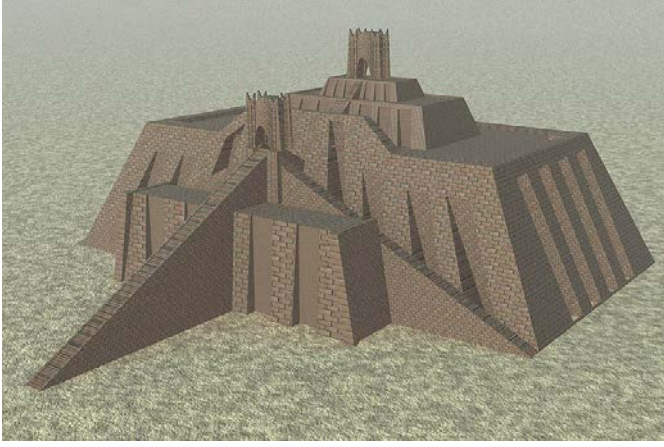
Resim 2: İkinci binyılda Mezopotamya **Kaynak:** Köroğlu 2010

Resim 3: Başlangıçta resim karakteri taşıyan yazı zaman içinde stilize olarak çivi yazısı biçimine dönüşmüştür. **Kaynak:** Postgate 1992



Resim 4: Ur Zigguratı'nın kentteki kazıları yürüten Woolley tarafından yapılan rekonstrüksiyonu. Kademeli bir biçimde yükselen zigguratın tepesinde bir tapınak yer almaktadır **Kaynak:** Wooley 1939



Resim 5: Ziggurat of Ur-Own work, based on a 1939 drawing by Leonard Woolley, *Ur Excavations*, Volume V. *The Ziggurat and its Surroundings*, Figure 1.



Resim 6: Lagaş Kralı Gudea...Musée du Louvre, Atlas database



Resim 7: Urukagina Kanunnamesi

Mésopotamie, room 1a: La Mésopotamie du Néolithique à l'époque des Dynasties archaïques de Sumer. Richelieu, ground floor. This work is part of the collections of the Louvre (Department of Near Eastern Antiquities).

Makale Geliş | Received: 03.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 11.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.452309

Kemal SAYLAN

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Faculty of Arts, Department of History, Gümüşhane, TR
ORCID: 0000-0001-6493-7001
kemalsaylan52@gmail.com

Gümüşhane'deki Osmanlı Dönemi Eserleri: Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılara Dair*

Öz

Sultan Süleyman Han Cami'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmese de Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapıldığı kabul edilmektedir. Cami ve çevresindeki yapılarla birlikte kasaba merkezinde küçük bir külliye mahiyetindedir. Yapıların merkezinde Kanuni Sultan Süleyman Han (Cami-i Kebir) Cami bulunmaktadır. Diğer yapılar ise caminin etrafında şekillenmiştir. Caminin çevresinde farklı tarihlerde türbe, hazire, çeşme, kütüphane, medrese ve vakıf binaları inşa edilmiştir. Ancak bu yapılardan bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Günümüze kalabilen yapılar cami, türbe, hazire ve çeşmeden ibarettir.

Sultan Süleyman Han Cami, Gümüşhane Kasabası'nın kuruluşu, gelişimi ve tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bölgedeki gümüş madenlerinin ekonomik değerinin artmasıyla birlikte kasaba gelişmiş ve kasaba merkezinde bir cami inşa edilmiştir. Kasaba nüfusun artması üzerine Türk şehir yapısına uygun olarak caminin çevresinde yeni evlerin ve çarşının inşa edilmesiyle de Gümüşhane Kasabası idari bir merkez halini almıştır. 19. yüzyıldan itibaren de Osmanlı taşra teşkilatında Trabzon Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi olmuştur.

Gümüşhane Kasabası bugün terkedilmiş bir şehir görünümündedir. Kasaba, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Harşit Vadisi'ne kaymaya başlamıştır. Bölge, Günümüzde Gümüşhane şehrinin bir mahallesi konumundadır ve Süleymaniye adıyla anılmaktadır. Bölgede ayakta kalabilen en önemli yapı ise Sultan Süleyman Han Cami (Cami-i Kebir)'dir.

Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıtlardan hareketle cami ve çevresindeki yapıların Osmanlı dönemindeki fonksiyonları konu edilecek, ayrıca bu yapıların günümüzdeki durumlarına değinilecektir. Böylece günümüzde kaybolmaya yüz tutmuş olan bu yapıların değeri ve önemi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gümüşhane, Sultan Süleyman Han, Cami, Kütüphane, Vakıf.

* Bu çalışma 17.F1210.02.01 nolu Gümüşhane Üniversitesi Bap Projesi kapsamında hazırlanmış olup 24-26 Nisan 2018 tarihleri arasında Trabzon'da düzenlenen I. Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu'nda sunulan "Gümüşhane'de Osmanlı Dönemi Eserleri: Sultan Süleyman Han Külliyesi" adlı özet bildirinin genişletilmiş halidir.

Ottoman Period Pieces in Gumushane: On the Sultan Suleyman Han Mosque and Their Environment

Abstract

It is accepted that the construction date of the Sultan Süleyman Han Mosque was made during the reign of Sultan Suleyman the Magnificent. It is a small complex in the town center with the mosque and surrounding structures. Kanuni Sultan Suleyman Han (Cami-i Kebir) Mosque is located at the center of the constructions. Other constructions are formed around the mosque. In different dates around the Camin, tombs, haziras, fountains, libraries, madrasa and foundation buildings were constructed. However, some of these structures have not survived. The buildings that can manage to survive are the mosque, the tomb, the treasure and the fountain.

Sultan Suleyman Han Mosque is of great importance for the establishment, development and history of Gumushane Town. As the economic value of the silver mines in the region increased, the town developed and a mosque was built in the town center. On the increase of the population of the town, Gumushane Town became an administrative center by constructing new houses and bazaar around the mosque in accordance with the Turkish city structure. From the 19th century, it became a sanjak center connected to Trabzon Province in the Ottoman provincial organization. Gumushane Town is a deserted city today. From the second half of the 19th century, the town began to slip into the Harshit Valley. Today, the region is a neighborhood of the city of Gumushane and is known as Suleymaniye. The most important structure that can survive in the region is the Sultan Suleyman Han Mosque (Cami-i Kebir).

In the present study, the functions of the mosque and its surrounding structures in the Ottoman period will be discussed with reference to the records in the Ottoman Archives of the Prime Ministry and the present situation of these structures will be mentioned. Thus, it will be tried to reveal the value and importance of these structures that have been disappearing today.

Keywords: Gumushane, Sultan Suleyman Han, Mosque, Library, Foundation.

Giriş

Gümüşhane Kasabası'nın ilk kurulduğu yer olarak kabul edilen bölge günümüzde Gümüşhane Şehri'nin bir mahallesidir ve Kanuni Sultan Süleyman'a atfen Süleymaniye olarak anılmaktadır. Bazı yerel kaynaklarda kasaba tarihinin milattan öncelere kadar uzandığı ifade edilmektedir (Cumhuriyetin 75. Yılı: 40; San 1991: 119; Üçüncüoğlu Trhsz, 45, 54; Karpuz 1991: 155; Uslu 1980: 4; Yüksel 1997: 21). Ancak günümüzde bu ifadeyi destekleyen herhangi somut bir belgeye şu ana kadar ulaşılmış değildir. Osmanlı öncesi yazılı kayıtlarına bakıldığında bu bölgede Osmanlı öncesi herhangi bir şehir ya da idari birime rastlanmadığı görülmektedir.¹ Bu bilgiden hareketle kasabanın Osmanlı döneminde kurularak geliştiğini söylemek mümkündür. Bu durumla ilgili *Cumhuriyetin 50. Yılında Gümüşhane* adıyla yayınlanan 1973 il

¹ Örneğin, MÖ 400'lü yıllarda Ksenophon'un kaleme aldığı Onbinlerin Dönüşü adlı kitapta Süleymaniye veya çevresinde yer alan her hangi bir birimden bahsetmediği görülmektedir. Yine 1294 yılında bölgeden geçtiği iddia edilen Marko Polo, 1404 senesinde İspanyol kralı tarafından Timur'a hediyeler sunmak için gönderilen Gümüşhane'den geçen Ruy Gonzales de Clavijo da bölgeden geçerken yöredeki yerleşim birimlerinin isimlerini vermiş ancak Gümüşhane'ye dair herhangi bir bilgi vermemektedir (Saylan 2016: 68-69).

yılığında Kanuni Sultan Süleyman’ın “tarihten beri gümüş madenleriyle ünlü Gümüşhane bölgesinin imarını emretmesi üzerine bugünkü Süleymaniye çevresinde maden ocaklarında çalışanlar için çok sayıda ev inşa edildiğini ve bölgeye bir de cami yapılarak şehrin gelişmeye başladığı” ifade edilmektedir (GİY 1973: 1). Fakat bu bilginin doğruluğunu da Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde tasnifte bulunan mevcut kaynaklardan teyit etmek mümkün değildir. Yani Gümüşhane’nin bir Osmanlı Kasabası olduğunu kabul etmekle birlikte kaç tarihlerinde, hangi padişah döneminde kurulduğunu ve gelişmeye başladığını tam olarak tespit etmek mevcut kaynaklardan hareketle mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte eldeki mevcut bilgilerden hareketle şöyle bir yorum yapmak mümkündür. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Gümüşhane bölgesinde bulunan Hazine, Mağara ve Kırkpavli madenlerine yakın mevkide bir cami yaptırılmıştır. Daha sonra yörede yeni gümüş madeni ocaklarının açılmasıyla bölgeye madenlerde çalışacak işçiler aileleriyle birlikte yerleşmeye başlamıştır. Bölgedeki nüfusun artması üzerine Türk şehir yapısına uygun olarak caminin çevresinde yeni evler ve çarşı inşa edilmiştir.² Böylece Gümüşhane Kasabası gelişmeye başlamıştır. Zamanla gelişen kasaba, 16. yüzyılda bir ara Erzurum Beylerbeyliği’ne bağlanmışsa da (Bostan 2002: 232) 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı idari teşkilatında Trabzon Vilayeti’ne bağlı bir sancak merkezi olarak yerini almıştır (Saylan 2014: 26-27).

Gümüşhane Kasabası, bugün terkedilmiş bir şehir görünümündedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kasaba çevresindeki madenlerin ekonomik değerini yitirmesi ve Trabzon-Erzurum Yolu’nun Harşit Irmağı’nın kenarında inşa edilmesi gibi nedenlerden dolayı şehir Harşit Vadisi’ne kaymıştır (Saylan 2016: 67-74). Bütün bu bilgiler ve yorumlar şehrin kuruluşunda Sultan Süleyman Cami’nin önemini ortaya koymaktadır. Bu cami, kuşkusuz şehrin en eski yapılarından biridir. Günümüzde dahi kasabadan geriye kalan ve yıkılmadan ayakta durabilen yegâne eserlerinden biridir. Kasabanın merkezinde yer alan caminin bulunduğu mahalle de kasabanın en önemli ve en büyük mahallesi olmuştur. 19. yüzyıl arşiv vesikalarında mahallenin adı Cami-i Kebir olarak geçmektedir. Mahallede, 20. yüzyılın başlarında Sultan Süleyman Han Cami’nin yanı sıra büyük hanlar, hamamların yanı sıra 2 fırın, 16 dükkân, 2 kasap, 1 kalaycı, 1 sobacı, 1 purut (küp, güveç, kiremit yapan esnaf), 1 berber, 1 terzi ve 3 adet kahvehane bulunduğu bilinmektedir (San 1991: 121).

² Camilerin özellikle de Ulu Camilerin şehrin mahalle ve yerleşim planının oluşmasındaki önemi için bkz. (Faroqhi 2011); (Ergenç 1995); (Ergenç 2013); (Düzbakar 2003: 97-108).

16. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği tahmin edilen Süleyman Han Cami'nin çevresine farklı tarihlerde türbe, hazire, çeşme, kütüphane, medrese ve vakıf binaları inşa edilmiştir.³ Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde bu yapılar, kasaba merkezinde küçük bir külliye mahiyetini arz etmeye başlamıştır. Ancak bu yapılardan bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. Günümüze kalabilen yapılar cami, türbe, hazire ve çeşmeden ibarettir.

Bu çalışmada Gümüşhane şehrinin kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir rolü bulunduğunu düşündüğümüz Sultan Süleyman Han Cami'nin Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Osmanlı Arşivi vesikalarından hareketle 19. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Böylece günümüzde değeri ve önemi hakkında çok az bilgiye sahip olunan bu yapının tarihi süreç içindeki gelişimi hakkında kısmen de olsa bilgi edinileceği düşünülmektedir. Ayrıca günümüzde varlığı dahi bilinmeyen fakat camiyle ilgisi bulunan vakıf, kütüphane gibi yapıların yeniden ayağa kaldırılması için bir farkındalık oluşturulması hedeflenmektedir.

Sultan Süleyman Han Cami ve Çevresindeki Yapılar

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği tahmin edilen Süleyman Han Cami'nin etrafına farklı tarihlerde çeşitli yapıların da eklenmesiyle bu yapılar 19. yüzyıldan itibaren kasaba merkezinde küçük bir külliye mahiyetini arz etmeye başlamıştır. Bu yapılar şunlardır: Süleyman Han Cami, haziresi, medresesi, kütüphanesi ve çeşmesi ile Hacı Tahir Efendi Türbesi'dir.

1- Sultan Süleyman Han Cami

19. yüzyıl arşiv kaynaklarında caminin adı kahir ekseriyetle Sultan Süleyman Han Cami olarak belirtilmektedir. Ancak bazı vesikalarda Cami-i Kebir adıyla anılmaktadır. Günümüzde halk arasında caminin adı Süleymaniye Cami ya da Ulu Cami olarak bilinmektedir.

Üzerinde kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan Sultan Süleyman Han Cami'nin yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak caminin Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaptırıldığı kabul edilmektedir. Halk arasında caminin Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferi sırasında yöreden geçerken gümüş madenlerinin çıkarıldığı bu bölgede evlerin yapılmasını emretmesi üzerine inşaatına başlandığına inanılmaktadır.

³ Bugün caminin girişinde yapım tarihi olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat tarihleri olan 1520-1566 tarihleri verilmektedir.

Bazı kaynaklarda da bu bilgiden hareketle caminin ve şehrin Kanuni Sultan Süleyman’ın emriyle inşa edildiği belirtilmektedir (Uslu 1991: 151; Tuncel 1996: 275).

Cami, Erzurum, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun 24.09.1989 tarih ve 160 sayılı kararıyla tescil edilmiştir. 2016 tarihli Gümüşhane Kültür Envanterinde caminin düzgün dikdörtgen bir plan üzerine oturtulduğu, tamamen kaba yontma taştan inşa edildiği ifade edilmektedir. Caminin köşelerinde, pencere çevrelerinde, üst sınırını belirleyen kısımlarında, son cemaat yerinin yan cephesini belirleyen kısımlarda, bütün camiye donatan ve yapıyı iki kat gibi gösteren kısımda ise dışa taşmış olarak bir sıra düzgün kesme taş kullanılmıştır. (GKE 2016: 29).

Caminin Batı cephesi yamaca dayanmaktadır. Bu nedenle alt sırada pencere bulunmamakta sadece üst sırada pençeler yer almaktadır. Güney cephede üstte üç, altta iki pencere olmak üzere toplam 5 pencere, doğu cephesinde ise altta ve üstte dörder olmak üzere toplam 8 pencere yer almaktadır.

Caminin orijinal ve dokunulmayan tek bölümü olan minaresi kesme taştan yapılmıştır. Minare, kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Güneydoğu köşesine doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiş minarede kaidenin doğusundan açılan bir giriş kapısı bulunmaktadır.

Caminin kuzeyinde iki kat şeklinde düzenlenmiş son cemaat yeri mevcuttur. Son cemaat yerinin üst kat dış mahfiline, mekânın dışından başlayan ve batı duvarına içten bitişik olan merdivenle çıkılmaktadır. Giriş kapısının bulunduğu kuzey cephesinde caminin içerisindeki iç mahfile açılan ve basık yuvarlak kemerli girişte kesme taştan örülmüş ikinci bir kapı bulunmaktadır. Her iki girişin yanlarında birer pencere vardır. Caminin içinde düz ahşap tavan yer almaktadır. İki sırada taş kaideli ikişer ahşap sütunla taşınan üst örtü, duvarlara bitişik ahşap sütunlarla desteklenmiştir. Ahşap taşıyıcılar birbirine basık yuvarlak kemerlerle bağlıdır. Mihrap ise kesme taştan yapılmıştır. Mihrabın üzerinde 1901 senesinde Salih adında bir hattat tarafından yazıldığı belirtilen ayet kitabesi bulunmaktadır. Caminin içinde 1881, 1868, 1874 ve 1900 tarihli olan kıblegâhlar yer almaktadır (Yurttaş 2007: 61-62).

Günümüzdeki durumu yukarıda ifade edildiği gibi olan camiyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların büyük bir bölümü caminin 19. yüzyıldaki durumuyla ilgilidir. Elimizdeki kayıtlarda camide görev yapanlara ve caminin tamirine dair bilgiler bulunmaktadır.

a. Camide Görev Alanlar

Arşiv kayıtlarına bakıldığında 19. yüzyılın sonlarında Sultan Süleyman Han Cami’nde imam-ı evvel, imam-ı sani, hitabet, müezzin, müezzin-i molla, fetihhan, muarrihan, aşırhan, devirhan, ser-mahfel aşırhan, Cuma vaizi, şeyh-ül kurra, ferraş, suyolculuk, hafızkütüplük, tevliyet ve kayyum gibi görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, Y. MTV: 107/24; BOA, EV. BRT: 158/21; BOC, E. EV: 13/1524 vd). Konuyla ilgili Ocak 1887 tarihinde Gümüşhane Mutasarrıflığı İdare Meclisi tarafından Trabzon Vilayeti’ne gönderilen mazbatada bu görevlilerden bazılarının aldıkları ücretler şu şekilde belirtilmiştir:

- İmam evi bulunan Hacı Raşid Efendinin vazife-i seneviyesi 52 kuruş 10 para
- Boş bulunan imam-ı sanilik (ikinci imamlık) maaşı yevmi 24 akçe (8 kuruş)
- Hitabet maaşı vazife-i senevisi 16 kuruş
- Mü’ezzinlik maaşı vazife-i senevisi 49 kuruş
- Diğer mü’ezzinlik maaşı yevmi 10 akçe
- Mü’ezzin-i molla ve fetihhan ve muarrihan (tarif edici) maaşları yevmi 50 akçe
- Aşırhan ve devirhan maaşları yevmi 52 akçe
- Ser-mahfel aşırhan maaşı vazife-i senevisi 21 kuruş
- Sülüs hisse Cum’a vaizlik maaşı senevisi 33 kuruş 30 para, diğer hissenin vazife-i senevisi 11 kuruş 30 para
- Nısf hisse müderrislik maaşı vazife-i senevisi 32 kuruş 20 para
- Şeyhü’l-kuralık maaşı vazife-i senevisi 48 kuruş 20 para
- Ferraş (süpürgeci) ve kayyumluk (cami hademesi) maaşı vazife-i senevisi 8 kuruş 20 para
- Tevliyet maaşı vazife-i senevisi 11 kuruş

Görevlilerin aldıkları ücretlerin toplamının 260 kûsur kuruşa denk geldiğinin belirtildiği bu yazıda; beratların yenilenememesi, caminin vilayet dâhilinde herhangi bir gelirinin ve vakfının bulunmaması gibi sebeplerden dolayı camide görev yapan kişilerin bu ücretlerle görevlerini layıkıyla yerine getiremedikleri ifade edilmektedir. Bu nedenle camideki görevlilerin maaşlarının

- İmam-ı evvellik maaşının 200 kuruş
- İmam-ı sanilik maaşının 250 kuruş
- Hitabet maaşının yıllıktan aylığa çevrilerek aylığının 100 kuruş
- Müezzinlik maaşının aylığa çevrilerek aylık 150 kuruş

- Fetihhan, devirhan, marufhan ve salâhân maaşlarının aylık 75 kuruş
- Şeyhü'l-kurralık maaşının aylık 150 kuruş
- Ser-mahfel-i aşırhan maaşının aylık 40 kuruş
- Farraş ve kayyumluk maaşlarının aylık 130 kuruş
- Müderrislik ve vaizlik maaşlarının aylık 200 kuruş

olmak üzere toplam aylıklarının 1.145 kuruş olması talep edilmektedir. Trabzon Vilayeti’ne gönderilen bu yazı Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne havale edilmiştir (BOA, Y. MTV: 107/24). Ancak bu talebe ilişkin Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nden herhangi bir cevap gelmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Gümüşhane Mutasarrıflığı camide görev yapan bu kişilerin ücretlerini başka yollardan temin etmeye çalışmıştır. Bu durum da ezanların vakitsiz okunmasına, hatta camide imam-ı evvellik ve medresede müderrislik görevi yapmakta olan Hacı Raşid Efendi’nin geçimini sağlayamadığından, Kelkit Kazası’na bağlı Posus Köyü’nde ikamet etmek zorunda kalmasına neden olmuştur (BOA, Y. MTV: 107/24).

17. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemdeki kayıtlar incelendiğinde camide görev alanların ücretlerinin Gümüşhane Mukataası emvalinden ödendiği anlaşılmaktadır (BOA, AE. SMST. III: 371/29425; BOA, EV. BRT: 14/7). Örneğin 1675 tarihinde camide fetihhanlık yapan Osman Efendi’nin bir senelik ücretini Gümüşhane Mukataası Emni Zülfikar Ağa karşılamıştır (BOA, AE. SMMD. IV: 19/2098). 1681 senesinde müezzin olarak camide görev yapan Osman Efendi’nin aylık 8 akçe olan ücreti (BOA, AE. SMMD. IV: 2/141) ve camide müezzin olarak görev yapan Molla Mehmed’in aylık 3 akçe olan maaşı (BOA, AE. SMMD. IV: 2/180) ile aylık sekiz akçe ulufe ile emekliye ayrılan Yeniçeri Cemaati’nden Hüseyin Süleyman Efendi’nin emeklilik ücretleri Gümüşhane Mukataası’ndan karşılanmıştır (BOA, AE. SMMD. IV: 2/184). 1682 tarihinde camide günlük 4 akçe ile devirhanlık yapan Mevlana Mehmed Halife bir yıllık ücretini Mukataa Emni Ömer Ağa’dan almıştır (BOA, AE. SABH. I: 352/24685). 1745 tarihinde camide müezzin olan Süleyman Efendi vazifesine ait beratı sureti ile bir yıllık alacağını Mukataa Emni el-Hac Abdurrahman Ağa’dan teslim almıştır (BOA, AE. SMHD. I: 247 20167). 1786 tarihinde camide vaiz olarak görev yapan Seyyid Mehmed 12 akçe olan alacağını Gümüşhane Mukataası’ndan tahsil etmiştir (BOA, AE. SABH. I: 252/16886).

Arşiv belgelerine bakıldığında camide görev yapan hizmetlilerin maaşlarının Gümüşhane Mukataası’nın yanı sıra bazen de boyahane ve ağnam mukataalarından karşılandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1675 senesinde camide aşırhan olarak görev

yapan Molla Cuma Efendi bir senelik ücretini Boyahane Mukataası Emimi Zülfikar Ağa’dan tahsil etmiştir (BOA, AE. SMMD. IV: 41/4676). 1681 tarihinde camide hatiplik yapan Salih Efendi bir senelik alacağını yine Boyahane Mukataası’ndan tahsil etmiştir (BOA, E. ML: 33/3212).1774 senesinde camide imam-ı sani olarak görev yapan el-Hac Ali Halife ise bir yıllık ücreti Trabzon Adet-i Ağnam Mukataası emvalinden karşılamıştır (BOA, AE. SABH. I: 326/22244; BOA, AE. SABH. I: 326/22243).

Camideki görevlilerin alacaklarının zaman zaman hazineden karşılandığı ile ilgili arşiv belgelerinde bazı ifadeler yer almakla birlikte bu konuda ihtilafın söz konusu olduğu görülmektedir. Örneğin Ekim 1898 tarihli yazıda Kanuni Sultan Süleyman Han Evkafı’ndan olup sonradan padişah iradesiyle tamir edilen Sultan Süleyman Han Cami hademesinin ücretlerinin Anadolu Vilayeti Müftüsü Şakir Paşa’nın talebi üzerine eskisi gibi hazineden ödenmesi talep edilmektedir (BOA, BEO: 1206/90415). Ancak arşiv belgeleri incelendiğinde bu konuyla ilgili ihtilafların devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ekim 1898 tarihli belgede Sultan Süleyman Han Cami’nin, Kanuni Sultan Süleyman Hazretlerinin hayratlarından olup bir süreden beri harap olması nedeniyle daha önce irade ile gereği yerine getirilmiş olan Sultan Süleyman Han Cami hademesinin ödeneği olmadığından bahisle uygun miktar maaş ile görevlendirilmelerine dair caminin imam, hatip ve müezzini tarafından bir arzuhal verilmiştir. Bu talebin yerine getirilmesi üzerine Anadolu Vilayeti Müşiri Şakir Paşa hazretleri tarafından da daha önceden bu tahriratla birlikte talepte bulunulmuş ve bunun üzerine yapılan incelemede Sultan Süleyman Cami hademesinin ücretlerinin Canca nam-ı diğer Erzurum Mukataası emvalinden olmak üzere Maliye Hazinesi’nden ödendiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine hademelerin ücretlerinin eskisi gibi Maliye Hazinesinden tahsis ve tesviye edilmesinin uygun olacağına dair Maliye Nezareti’ne yazı yazılmıştır. Maliye Nezareti’nden gelen yazıda ise camide Canca Mukataası’ndan olmak üzere fetihhanlık, aşırhanlık, devirhanlık ve maarifhanlık maaşlarının senelik 116,5 kuruş ile Hafız Ahmed Efendi, hitabet maaşı olarak senelik 22 kuruş ile Mahmud Efendi uhdelere tevcih edildiği, hitabet görevinin ise 1865/66 tarihine kadar tesviye olunarak ondan sonra talep edilmemesi nedeniyle değerlendirmeler haricinde kaldığı anlaşılmış ise de caminin Sultan Süleyman hazretlerinin vakıfları arasında yer almasından dolayı hademelerin ücretlerinin Evkaf-ı Hümayun Hazinesi’nden ödenmesi talep edilmiştir. Ancak Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nden bildirilen yazıda cami hademesine Evkaf-ı Hümayun Hazinesi tarafından görev verilmesinin mümkün olmadığı çünkü cami hademesinin hizmetlerinin Evkaf-ı Hümayun Hazinesi’ne dâhil olmadığı bu nedenle de

eskisi gibi Maliye Hazinesi tarafından ödenmesi gerektiği bildirilmiştir (BOA, BEO: 1237/92760).

Sultan Süleyman Han Cami’nde görev yapan kişiler hakkında bazı arşiv belgelerinde kısmi bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, 1767 senesinin hemen başında Sultan Süleyman Han Cami Vaizi Hacı Mustafa Efendi’nin vefat ettiği belirtilmektedir. Torul Kadısı Mahmud Efendi imzasıyla yazılan yazıda aylığı 3 akçe ile görev yapan Hacı Mustafa Efendi’nin yerine vaizlik görevinin Hafız Ebubekir Efendi’ye verilmesi talep edilmektedir (BOA, AE. SMST. III: 371/29425). 1808 tarihli başka bir arşiv vesikasında boşta bulunan Sultan Süleyman Han Cami hitabetinin Abdullah Halife’ye tevcih olduğu belirtilmektedir (BOA, HAT: 1499/18). 1823 tarihli belgede aylığı beş akçe ile Sultan Süleyman Han Cami mütevellisi olan Ahmed Efendi’den boşalan göreve aynı maaşla oğlu Mehmed Şakir Efendi’nin atandığı ve 1849 tarihinde ise Mehmed Şakir Efendi’ye berat-ı şerif tevcih edildiği ifade edilmektedir (BOA, EV. BRT.: 14/7).

20 Temmuz 1902 tarihli Sadaret Mektubi Kalemî’nden Maliye ve Evkaf-ı Hümayun nezaretlerine gönderilen yazıda Kanuni Sultan Süleyman Han’ın vakıflarından olan ve Gümüşhane Kasabası’nda bulunan Sultan Süleyman Han Cami’nde görev yapan hizmetlilerin vazifelerinin düzenlenmesine dair bir irade gönderildiği belirtilmektedir. Ancak yazıda iradenin üst yazı ekinde bulunduğu ifade edilmesine rağmen ekinde bu irade yoktur (BOA, BEO: 1888/141591).

b. Caminin Tamiri

Cami günümüze gelinceye kadar birçok onarımdan geçmiş hatta 19. yüzyılın sonlarında yıkılmaya yüz tuttuğundan yeniden inşa edilmiştir. Bu nedenle yeniden inşa ve onarımlar nedeniyle orijinal özelliklerinin bir bölümünü kaybetmiştir. Son olarak 2006 ve 2016 senelerinde yenileme çalışmaları yürütülmüştür. 2006 yılında gerçekleştirilen onarımda, caminin içi ve son cemaat yeri yenilenmiş, avlusuna tuvaletler ve gasilhane yaptırılmıştır (Yurttaş 2007: 61). 2016 tarihindeki yenileme çalışmalarında ise cami içi duvarlarda hat sanatıyla yazılar yazılırken, caminin tabanında bulunan ahşap kaldırılarak ısıtma sistemi ile birlikte beton dökülmüştür. İç kısımda bulunan sütunların ahşapla kaplandığı camide halılar yenilenmiş, minber ve mihrap değiştirilmiş, caminin ortasında bulunan mihrap, duvar ile birleştirilerek bütünlük sağlanmıştır.⁴

⁴ <http://www.gumuskoza.com.tr/sultan-suleyman-han-camii-yenilendi.html> (24.04.2018)

Caminin tamiriyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde farklı tarihlerde yapılan tamirlere dair çok sayıda belgeye rastlamak mümkündür. Konuyla ilgili arşiv kayıtlarında yer alan bazı yazışmalar şunlardır:

2 Şubat 1856 tarihinde Gümüşhane Meclisi tarafından gönderilen mazbatada Sultan Süleyman Han Cami’nin yıkılmaya yüz tuttuğu, bu nedenle cemaatin aşırı derecede zorlandığı, yapılan keşifte 100.000 kuruş masrafla cami ve çevresindeki yapıların tamiratının gerçekleştirilebileceği, şimdi tamir edilmez ise ileride tamamen yıkılacağı, Gümüşhane kasabasının Ayasofyası konumunda olan bu caminin hiç olmazsa 50.000-60.000 kuruş gönderilirse elbirliğiyle onarımına başlanacağı belirtilmektedir (BOA, MVL: 296/26). Gümüşhane Meclisi tarafından gönderilen bu mazbata önce Meclis-i Vala’ya oradan da Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne havale edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nden gelen cevabi yazıda ise caminin tamirinin hayır işlerinden olduğu ancak caminin Kanuni Sultan Süleyman’ın Dersaadet ve başka yerlerde bulunan hayrat vakıfları idaresinde bulunmadığı gibi vakıf, varidat ve hizmet görevlerine dair hazine tarafından ayrılan herhangi bir kaydının olmadığı ifade edilmektedir. Yazıda bu nedenle bundan sonra icabına bakılmak üzere her şeyden önce caminin mahallinde vakıf ve varidatı var mıdır? Varsa ne tür şeylerdir ve şimdiye kadar yapılan tamirat ve hizmet görevleri ne taraftan karşılanmıştır? gibi soruların cevaplarının etraflıca araştırılması istenmektedir (BOA, A. MKT. UM: 223/18).

Mayıs 1862 tarihinde Gümüşhane’den Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne yazılan yazıda Sultan Süleyman Cami’nin tamir, onarım ve kuvvetlendirmesine dair talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır (BOA, A. MKT. NZD: 388/91).

Ocak 1887 tarihinde Gümüşhane Mutasarrıflığı İdare Meclisi tarafından yazılan mazbatada Sultan Süleyman Han Cami’nin yıkılmaya yüz tuttuğu, bu nedenle yeni baştan imar ve inşasına dair padişah tarafından irade verildiği ifade edilmektedir. Yazının devamında caminin resim ve haritası gereğince memur ve yardımsever ahalinin de yardımlarıyla kasabadaki Dere Cami, Küçük Cami ve Çarşı Cami ile birlikte yeni baştan inşa edildiği belirtilmektedir (BOA, Y. MTV: 107/24).

28 Eylül 1891 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nden Sadaret’e yazılan yazıda Sultan Süleyman Han Caminin yeniden inşasıyla ilgili yapılan keşif gereği mecdi 19 kuruş hesabıyla 41.900 kuruş harcanarak yeniden inşa edilmesi ve inşaat tamamlandığında keşifnamesinin daha sonra Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne gönderilmesi, inşaatın yapımı esnasında mahalli Evkaf müdürü, meclisi-i idare azasından ve erbab-ı vukufdan birer kişinin de bulunması, inşaat masraflarının da

padişah hazretlerinin kişisel hesabında bulunan 1 milyon 43.900 küsur kuruştan karşılanması talep edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin bu teklifi Sadaret tarafından padişaha sunulduktan sonra kabul edilerek gereğinin yapılmasına karar verilmiştir (BOA, İ. ŞD: 111/6653).

Aralık 1899 senesinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne yazılan yazıda Sultan Süleyman Han Cami’nin 41.900 kuruş harcanarak yeniden inşası için mecdi 20 kuruş hesabıyla 17.631 kuruşun daha harcanmasına izin verilmesi istenmektedir. Sultan Süleyman Cami eskiden beri şamdanlar ile aydınlatılmış olduğu halde şamdanların bazıları kullanılmayacak derecede eskidiği, geri kalanlarıyla da caminin aydınlatılmasının mümkün olmadığı, bu nedenle eskisi değiştirilmek üzere 20 mum ve 1 petrol lambası yakılacak bir avize, hasır, tarih taşı, hat levhası satın alınarak gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yazıda talep edilen eşyaların ölçüleri, uzunluğu, genişliği ve yüksekliğine dair gönderilmiş olan iki adet defterde yazılı vasıflara nazaran eşyalardan avize için 13.000, tarih taşı için 400, hat levhası için 2.200, hasır için 300 ve bunların mahalline nakli için 500 kuruş olmak üzere toplam 5.400 kuruş harcanması gerektiği belirtilmiştir. İnşaatın tamamlanması için harcanması zorunlu görülen yukarıda zikredilen 17.631 kuruştan akçe farkı olan 881 kuruş 20 paranın çıkarılarak geri kalan 16.809,5 kuruş eşya için tahmin edilen 5.400 kuruşun ilavesiyle hepsinin toplamı 22.209,5 kuruş olduğu bildirilmektedir. Bu paranın mahalli hasılat vakfiyesinden olmak üzere geçen 1900 tarihli Evkaf-ı Hümayun Bütçesi’nden harcanmasına izin verilmesi talep edilmektedir. Yazının sonunda caminin yeniden inşasıyla ilgili 5 Aralık 1895 ve 24 Ağustos 1898 tarihli iki adet yazı yazıldığı ancak bu yazılarla ilgili padişahın herhangi bir iradesinin tebliğ edilmediği, bu nedenle de durumun bu kez Trabzon Vilayeti İdare Meclisi’nden mazbatayla tekid edildiği belirtilmektedir (BOA, İ. EV: 24/39).

Ağustos 1907 tarihli belgede ise caminin aydınlatma masrafları için Gümüşhane Mal Sandığı’ndan aylık 150 kuruşun ödenmesine dair izin talep edilmektedir (BOA, ŞD: 432/25).

Yukarıdaki belgelere bakıldığında Gümüşhane İdare Meclisi’nin caminin sorunlarıyla yakından ilgilendiği, aydınlatma gibi küçük maliyetli işlemleri mal sandığından karşılamaya çalıştığı, büyük tamiratlar söz konusu olduğunda ise Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne müracaat ederek tamirat masraflarının karşılanması için girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

2- Sultan Süleyman Han Cami Haziresi

Cami haziresi, caminin doğusunda ve cami zeminin hemen altında bulunmaktadır. Hazire Erzurum kültür ve tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun 24.06.1989 Tarih ve 160 sayılı kararıyla tescil edilmiştir. Hazirede, 1800-1905 yılları arasında vefat eden kişilere ait 10 adet mezar vardır (GKE 2016: 213). Hazirede yer alan mezarlardan bazıları kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla şunlardır: Es-Seyyid Mehmed kızı Mahbube Hatun (Ölüm tarihi 1800-1801/1215), Hüseyin oğlu Mustafa (Ölüm tarihi 1892-1893/1310), Şiran Kaymakamı Hafız Ahmed Rıza (Ölüm tarihi 1897), Mine hanım (Ölüm tarihi 1900-1901/1318), Gümüşhane muhasebecisi Rüşdi Efendinin Eşi Rukiyye Hanım (ölüm tarihi 1900-1901/1318), Kılınççı Hacı Hüseyin Efendi’nin kızı Hatice Hanım (Ölüm Tarihi 1902), Çalikoğlu Süleyman Ağa’nın kızı Dursune Hanım (Ölüm Tarihi 1905)’dir.

Hazirede yer alan mezar taşlarından bazıları üçgen başlıklı, bazıları fes başlıklı, bazılarının başlıkları da güllerle süslüdür. Taşlardaki yazılar ise daha çok sülüs ve talikle yazılmıştır. Kitabelerin birçoğu bitki motifleriyle süslenmiştir. Mezarlardan bazıları sanduka üzerine oturtulmuştur. Ancak birçok mezarın taşları ve sandukaları bakımsızlıktan hasar görmüş durumdadır (Yüksel 1997: 107-122).

3- Hacı Tahir Efendi Türbesi

Türbe caminin kuzey doğusunda hazirenin ortasında yer almaktadır. Türbenin üç yönünde birer pencere bulunmaktadır. Kitabesinde anlaşıldığı kadarıyla Hacı Tahir Efendi’nin Mısır el-Ezher Medresesi’nde eğitim aldığı ve 1755-1834 tarihleri arasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak Hacı Tahir Efendi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Türbenin 19. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği ve hazirenin oluşmasında en etkili unsurlardan biri olduğu tahmin edilmektedir (Yurttaş 2007: 67).

Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun 01.11.2002 tarih ve 4587 sayılı kararıyla tescil edilen türbe 2016 tarihli Gümüşhane Kültür Envanteri’nde Mısırlıoğlu Türbesi olarak kayıtlıdır. Kültür envanterinde türbenin doğu cephesinde yer alan girişin, sivri kemerli olduğu, kemer nişinin düzgün kesme taştan yapıldığı belirtilmektedir (GKE 2016: 232). Türbe içinde iki adet sanduka bulunmaktadır. Bunlardan büyük olanı Hacı Tahir Efendi’ye, küçük olanı ise Tahir Efendi’nin yakınlarından birine aittir (Yurttaş 2007: 67).

4- Sultan Süleyman Han Medresesi

Arşiv belgelerinden hareketle Sultan Süleyman Han Medresesi’nin durumu hakkında kesin ve net bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Bununla birlikte medresenin 19. yüzyıldaki durumu hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Belgelere bakıldığında 19. yüzyılın ikinci yarısında medresede 10 dersliğin bulunduğu, 5 müderrisin görev yapmakta olduğu ve 176 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır (BOA, MVL: 296/26; TVS 1888: 267; MUS 1321: 605-606). Ancak yüzyılın sonlarına doğru medresenin oda sayısının azalarak 4’e düştüğü anlaşılmaktadır (BOA, Y. MTV: 107/24).

Ocak 1856 tarihli Sultan Süleyman Han Cami ile çevresinde bulunan medrese odalarının çok zamandan beri tamir göremediği için harabeye döndüğü, bu nedenle burada öğrenim gören talebelerin başka yerlere göç ettiği ifade edilmektedir. Caminin ve medreselerin bu durumunun Erzurum’dan bölgeye gelen Anadolu Ordu-yu Hümayun komutanlarından Rıza Efendi tarafından da görüldüğü belirtilen yazıda eğer camiyle birlikte bu medrese odalarının da tamir edilmemesi halinde artık tamirinin mümkün olmayarak tamamen harap olacağı belirtilmektedir (BOA, MVL: 296/26). Ocak 1887 tarihinde Gümüşhane Mutasarrıflığı İdare Meclisi tarafından yazılan yazıda yıkılmaya yüz tutan medreselerin yeni baştan imar ve inşasına dair padişah tarafından irade verildiği ve cami ile birlikte bitişiğinde bulunan medrese odalarının da yeniden inşa edildiği ifade edilmektedir (BOA, Y. MTV: 107/24).

Bazı belgelerde de medrese görev yapan müderrislerin durumları ile ilgili kısmi bilgilere ulaşılmaktadır. Örneğin 1887 tarihinde Gümüşhane Mutasarrıflığı İdare Meclisi tarafından yazılan yazıda medresede görev yapan müderrislere nısfı hisse müderrislik görevi için senelik 32 kuruş 20 para ödendiği ancak bu paranın yetmediği belirtilmektedir. Bundan dolayı müderrislik ve vaizlik görevleri için aylık 200 kuruş ödenmesi talep edilmektedir. Yazının devamında müderrislere ödenen maaşların yetersizliği nedeniyle gayet takvalı ve ilm-i ulemadan olan Hacı Raşid Efendi’nin Gümüşhane Kasabası’nda geçinemediği ve bu yüzden Kelkit Kazası dâhilinde bulunan Posus Köyü’nde ikamet etmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle de medrese yeniden inşa edilse de burada okuyacak talebe kalmadığı vurgulanmaktadır (BOA, Y. MTV: 107/24).

Belgelerden medresede görev yapanların maaşlarının nereden karşılandığı ile ilgili bilgilere de ulaşılmaktadır. Belgelere bakıldığında müderrislerin maaşlarının daha çok Gümüşhane Mukataası’ndan karşılandığı anlaşılmaktadır. Örneğin maaşı 40 akçe

olan Hüseyin Efendi 1735 tarihindeki istihkakını Mukataa Emini el-Hac Sadullah Efendi’den tahsil etmiştir (BOC, AE. SMHD. I: 86/5862). 1740 tarihinde müderrislik yapan Hüseyin Efendi ise birikmiş olan ücretini bu tarihte Mukataa Emini Mehmed Ağa’dan almıştır (BOC, AE. SMHD. I: 103/7298).

5- Sultan Süleyman Han Kütüphanesi

Kütüphane, Sultan Süleyman Han Cami’nin bitişiğinde 1892 senesinin başlarında açılmıştır (GŞS, 3: 130-134, Saylan 2014: 180). Faaliyete geçmeden hemen önce kütüphaneye Erzincanî Hacı Fehmi Efendi adına Cel’i hatla yazılmış 30 adet Kur’an-ı Kerim bağışlanmış, 1892 senesinin Haziran ayında ise Gümüşhane mutasarrıfı Ahmed Rıfat Bey kütüphaneye matbu basılmış çok sayıda kitap hediye etmiştir (GŞS, 3: 130-134, Saylan 2014: 180). Ahmed Rıfat Bey’in hediye ettiği kitaplar şunlardır:

- 2 cilt Hafız-ı Şirazî Divânı’nın Şerhi Hafız-ı Şerh-i Suri
- 7 cilt Mesnevî-i Şerif Şerhleri Ankaravî
- 5 cilt Kühü’l Ahbar Tarihi
- 2 cilt Füsüsü’l Hikem Tercümesi
- 2 cilt (.....)
- 4 cilt Âlem Tarihi
- 1 cilt Hüsnâ Terkimi
- 1 cilt Muhiddin-i Arabî Divânı

6- Sultan Süleyman Han Cami Vakfı

Vakıf, Sultan Süleyman Han Cami’nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. 3 nolu Gümüşhane Şer’iyye Sicili’nden anlaşıldığına göre 20. yüzyıl başlarında Sancak Tahrirat Müdürü Nimet Haib bin Mustafa Âlim Efendi, vakfın mütevellisi olarak görev yapmıştır (GŞS, 3: 130-134, Saylan 2014: 180). Ancak günümüzde bu vakfa ait herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç

Kasabanın kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir rolü olan Sultan Süleyman Han Cami, çevresine yeni yapıların da inşa edilmeye başlamasıyla 19. yüzyıldan itibaren küçük bir külliye mahiyetini arz etmeye başlamıştır. Cami ve çevresindeki yapılar şehrin merkezinde olması ve halka ziyadesiyle hizmet vermesi nedeniyle 19. yüzyıl boyunca birkaç kez önemli onarımdan geçmiştir. Ancak yüzyılın sonlarına doğru şehrin yer değiştirmesi nedeniyle şehirdeki diğer yapılar gibi Sultan Süleyman Han

Cami ve çevresindeki yapılar da kendi haline bırakılmıştır. Bu nedenle cami ve çevresindeki yapılar yıkılmaya yüz tutmuştur.

Aslında bu durum sadece Sultan Süleyman Han cami ve çevresindeki yapılarla ilgili de değildir. Terk edilen ve kendi haline bırakılan bu şirin kasabadan geriye 100 yıl gibi kısa bir sürede sadece sahipsiz binalar yığını kalmıştır. Bölgenin simgelerinden biri olan ve gururla övündüğümüz bölge konaklarının çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşabilen konaklar ise yıkılmak üzeredir. 19. yüzyılda Gümüşhane’nin sosyal hayatında çok önemli bir role sahip olan vakıfların birçoğu ise günümüze dahi ulaşamamıştır. Bugün sağlam olarak ayakta kalabilen en önemli yapının Süleymaniye Cami ve çevresindeki hazire ve türbe olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüzde caminin şehrin kuruluşundaki önemi her sene düzenlenen bir dizi etkinlikle hatırlanmaktadır. 2009 yılından beri her yıl Gümüşhane Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından Trabzon’daki Muhteşem Kanuni Sultan Süleyman Vakfı’nın da katılımlarıyla “Kanuni Günleri” düzenlenmektedir. Etkinlik genel olarak, mehter takımı eşliğinde Fuadiye Caddesi’nden Atatürk Caddesi’ni takip ederek Belediye Hizmet Binası önünde sona eren yürüyüşle başlamakta olup, Sultan Süleyman Han Cami önündeki konuşmalar, mehter takımı gösterisiyle devam etmektedir. Tören, katılımcılara Kanuni Pilavı ikramıyla da sona ermektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, A. MKT. MHM, No: 313/80, sene 03 Cemaziye’l-evvel 1281(4 Ekim 1864)

BOA, A. MKT. UM, No: 223/18, sene 25 Cemaziye’l-evvel 1272 (2 Şubat 1856)

BOA, A. MKT. NZD, No: 388/91, sene 29 Cemaziye’l-ahir 1278 (4 Mayıs 1862)

BOA, AE. SABH. I, No: 252/16886, sene 10 Cemaziye’l-evvel 1200 (11 Mart 1786)

BOA, AE. SABH. I, No: 352/24685, sene 30 Zilhicce 1093 (30 Aralık 1682)

BOA, AE. SMHD. I, No: 103/7298, sene 29 Rebiü’l-ahir 1153 (24 Temmuz 1740)

- BOA, AE. SMHD. I, No: 247/20167, sene 24 Rebiü'l-evvel 1158 (26 Nisan 1745)
- BOA, AE. SMHD. I, No: 86/5862, sene 20 Muharrem 1148 (12 Haziran 1735)
- BOA, AE. SMMD. IV, No: 2/141, sene 20 Cemaziye'l-evvel 1092 (7 Haziran 1681)
- BOA, AE. SMMD. IV, No: 19/2098, sene 17 Şevval 1085 (14 Ocak 1675)
- BOA, AE. SMMD. IV, No: 41/4676, sene 20 Şevval 1085 (17 Ocak 1675)
- BOA, AE. SABH. I, No: 326/22243, sene 10 Safer 1197 (15 Ocak 1783)
- BOA, AE. SAMD. III, No: 28/2646, sene 21 Receb 1115 (30 Kasım 1703)
- BOA, AE. SMST. III, No: 371/29425, sene 10 Şaban 1180 (11 Ocak 1767)
- BOA, AE. SABH. I, No: 326/22244, sene 10 Safer 1188 (22 Nisan 1774)
- BOA, AE. SMMD. IV, No: 2/180, sene 06 Şevval 1092 (19 Ekim 1681)
- BOA, AE. SMMD. IV, No: 2/184, sene 10 Şevval 1092 (23 Ekim 1681)
- BOA, BEO, No: 1237/92760, sene 12 Cemaziye'l-evvel 1316 (28 Eylül 1898)
- BOA, BEO, No: 1888/141591, sene 16 Rebiü'l-ahir 1320 (23 Temmuz 1902)
- BOA, BEO, No: 1206/90415, sene 21 Cemaziye'l-evvel 1316 (2 Ekim 1898)
- BOA, C. EV, No: 138/6865, sene 29 Zilhicce 1217 (22 Nisan 1803)
- BOA, E. EV, No: 13/1524, sene 13 Cemaziye'l-evvel 1092 (31 Mayıs 1681)
- BOA, E. EV, No: 16/1900, sene 04 Zilhicce 1076 (7 Haziran 1666)
- BOA, E. ML, No: 33/3212, sene 14 Receb 1092 (30 Temmuz 1681)
- BOA, EV. BRT, No: 14/7, sene 21 Rebiü'l-evvel 1239 (25 Kasım 1823)
- BOA, EV. BRT, No: 58/13, sene 04 Receb 1259 (31 Temmuz 1843)
- BOA, EV. BRT, No: 158/21, sene 26 Zilhicce 1278(24 Haziran 1862)
- BOA, İ. ŞD, No: 111/6653, sene 10 Rebiü'l-evvel 1309 (14 Ekim 1891)
- BOA, İ. EV, No: 24/39, sene 01 Zilhicce 1317 (2 Nisan 1900)
- BOA, HAT, No: 1499/18, sene 29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808)
- BOA, MVL, No: 296/26, sene 6 Cemaziye'l-evvel 1272 (14 Ocak 1856)
- BOA, ŞD, No: 148/16, sene 20 Rebiü'l-evvel 1320 (25 Eylül 1861)

BOA, ŞD, No: 432/25, sene 25 Cemaziye’l-ahir 1325 (5 Ağustos 1907)

BOA, Y. MTV, No: 107/24, sene 23 Rebiü’l-ahir 1312 (19 Ocak 1887)

Şer’iyye Sicilleri

3 nolu Gümüşhane Şer’iyye Sicili.

Salnameler

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1321). İstanbul.

Salname-i Vilayet-i Trabzon (1305). İstanbul.

Kitap ve Makaleler

BOSTAN, Hanefi (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara.

DÜZBAKAR, Ömer (2003). “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, s. 97-108.

ERGENÇ, Özer (1995). *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı (XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya)*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara.

ERGENÇ, Özer (2013). *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

FAROQHİ, Suraiya (2011). *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Gümüşhane Valiliği (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Gümüşhane*, Ankara.

Gümüşhane Valiliği (1999). *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane*, İstanbul.

Gümüşhane Valiliği (2016). *Gümüşhane Kültür Envanteri*, Gümüşhane İl Turizm Müdürlüğü Yayınları.

KARPUZ, Haşim (1991). “Gümüşhane Evlerinin Mimari Özellikleri”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildirileri (13-17 Haziran 1990)*, Ankara, s. 155-183.

SAN, Sabri Özcan (1991). “Gümüşhane Müstakil Sancağındaki Mahalleler, Aileler (Efsaneler, Hikayeler)”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildirileri (13-17 Haziran 1990)*, Ankara, s. 119-140.

SAYLAN, Kemal (2014). *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

SAYLAN, Kemal (2016). “Süleymaniye-Daltaban Arasında Gümüşhane’nin Şehirleşme Süreci”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, C. I, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, s. 67-74.

TUNCEL, Metin (1996). “Gümüşhane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul, s. 275.

USLU, Gülyüz Akagün (1980). *Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri*, İstanbul.

USLU, Gülyüz Akagün (1991). “Gümüşhane’nin Tarihçesi ve Turistik Değerleri”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildirileri (13-17 Haziran 1990)*, Ankara, s. 141-153.

ÜÇÜNCÜOĞLU, Adnan Güngör (Trhsz), *Torul-Kürtün Tarihi*, Torul Belediyesi Yayınları, Trabzon.

YURTTAŞ, Hüseyin (2007). “Gümüşhane Süleymaniye (Ulu) Camii, Çeşmesi, Haziresi ve Hacı Tahir Efendi Türbesi”, *Sanat Dergisi*, Sayı: 12, s. 61-72.

YÜKSEL, Murat (1997). *Gümüşhane Kitabeleri*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, İstanbul.

İnternet Siteleri

<https://www.haberler.com/gumushane-de-8-kanuni-gunleri-etkinligi-8415462-haberi/> (24.04.2018)

<http://www.gumuskoza.com.tr/sultan-suleyman-han-camii-yenilendi.html> (24.04.2018)

Ekler:



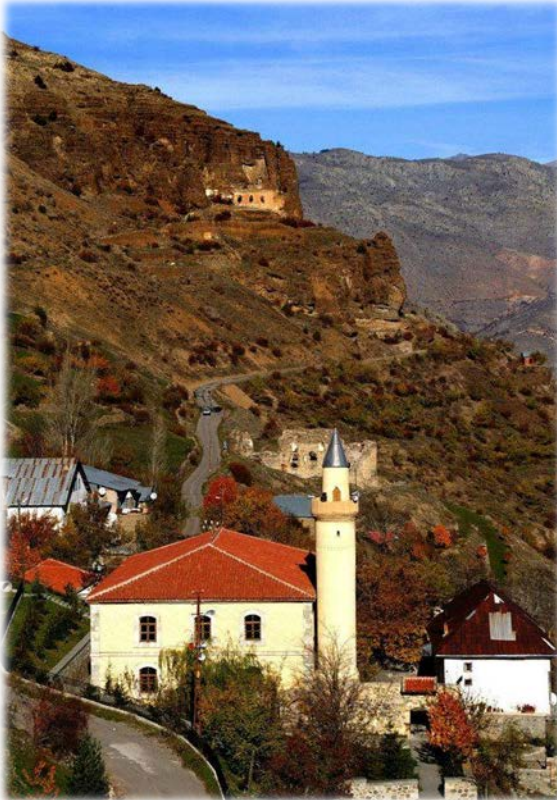
<http://turizm.gumushane.edu.tr/tr/sayfa/gumushanede-turizm/suleymaniyeh-mahallesi-eski-gumushane>
(24.04.2018)



<http://www.gumushane.gov.tr/suleymaniyeh-mahallesi> (24.04.2018)



<http://www.gumushane.gov.tr/suleymaniye-mahallesi> (24.04.2018)



<http://www.gumushane.gov.tr/suleymaniye-mahallesi> (24.04.2018)

Makale Geliş | Received: 09.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 16.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.452309

Büşra COŞANAY

Arş. Gör. | Res. Assist.
Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Artvin, TR
Artvin Çoruh University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy, Artvin, TR
ORCID: 0000-0002-2918-6131
busracosanay@artvin.edu.tr

Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesi

Öz

Muhammed İkbâl'in düşüncesinde Tanrı ve evrene ilişkin bir açıklama yapabilmek için onun benlik felsefesini bilmek hayati önem taşır. Çünkü o, Tanrı ve evren söz konusu olduğunda tüm açıklamalarını ben felsefesi üzerinden yapar. Onun benlik felsefesinde Tanrı ve evrendeki her şey bir *bene* sahiptir. Evrendeki işleyişi anlamak ve varlığa ilişkin bir şeyler söylemek için benin mahiyeti, işlevleri, yetenekleri ve sınırlarının açıklanması gerekir. Çalışmamızda benin mahiyeti, insanın şuurlu tecrübesinden hareketle sahip olduğu eylemler sistemi olarak tanımlanmış olup benin insanda tecrübeler yoluyla açığa çıktığı, insanı sahip olabileceği en yüksek noktaya götürebileceği İkbâl'den alınan şiir ve düz yazı örnekleriyle açıklanmıştır. Aynı zamanda insana özgürlüğünü ve Tanrı'yla iletişim imkânını vermek bakımından benin metafiziksel yönü açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, Benlik Felsefesi, Tanrı, Evren, Tasavvuf.

The Self-Philosophy of Muhammad Iqbal

Abstract

In the thinking of Muhammad Iqbal, it is vital to know his self-philosophy in order to make an account of God and the universe. Because he make all their explanations through self-philosophy when God and the universe are concerned. God and everything in the universe has an ego in his self-philosophy. It needs to explain the nature, functions, capabilities and boundaries of ego in order to understand what is running of the universe and to say something about it. In our work, the nature of ego is defined as a system of actions in which a person has act of conscious experience. It's explained by examples of poetry and plain writing from Iqbal that it can be brought to the highest point that person can have, which ego has come to open in person through experiences. At the same time it has been tried to explain the metaphysical aspect of ego in terms of freedom and communication with God.

Keywords: Muhammad Iqbal, Self-Philosophy, God, Universe, Sufism.

1. Giriş

Muhammed İkbâl'in temel düşüncesini, modern dönemde Whitehead'den aldığı, *Kur'ân-ı Kerîm* ve tasavvuf anlayışı ile temellendirdiği *dinamizm* anlayışı oluşturur. O, Tanrı-evren ilişkisi söz konusu olduğunda *Kur'ân*'ın öne sürdüğü dinamik hayatı yani amelî hayatı haklı görür. Bu sebeple İkbâl, dinamizmi reddeden ve oluşu yadsıyan her türlü düşüncenin karşısında yer alır ve Aristoteles'ten beri süregelen statik evren anlayışını, evreni mekanizme hapsettiği gerekçesi ile kabul etmez. İkbâl'e göre bir

düşüncenin tam manâsıyla anlaşılabilmesi için Tanrı tasavvuru gereklidir. Çünkü ona göre, yaratıcısıyla ilişkilendirilmeyen hiçbir bilgi tam anlamıyla doğru sayılmaz. İkbâl, duyu tecrübelerimizin verilerine güvendiğimiz kadar dînî tecrübelerimize de güvenmemiz gerektiğini düşünür ve doğa bilimlerinin yanına mistisizmi de bir bilgi kaynağı olarak koyar. Ona göre, *Kur’ân*’da anlatılan dinamizm düşüncesi, modern bilimle birlikte kanıtlanmıştır. Mistik bilgi ise bize hayatı anlamlandırmayı ve doğa bilimleriyle elde edemediğimiz gerçeklik imkânını sunar.

İkbâl, Tanrı ve evreni birbirinden bağımsız iki varlık olarak görmez; o, bu anlamda Tanrı’nın evrende aşkın olduğu düşüncesine karşı çıkar. Çünkü ona göre evrendeki her şey yaratıcısına organik bir bağla bağlıdır. Dolayısıyla evrendeki tüm olaylar ve varolan şeyler Tanrı’nın bir açılımıdır. Tanrı, diğer tüm şeylere göre sonsuz ve sınırsızdır fakat bu sonsuzluk zaman ve mekân bakımından değil yoğunluk bakımındandır. Onun her bir açılımı evrende yeni bir yaradılışı gerçekleştirir.

“İkbâl’e göre hakikat, bir ruhtur ve bu da *benlik*dir. Klasik İslâm filozoflarının kullandığı *nefs* kavramına karşılık gelen bu kavram, İkbâl’in eserlerinde *ene*, *hûdî* ve *ego* olarak kullanılmıştır” (Aydın, 2000: 119). İkbâl’in benlik felsefesi, evrende varolan her şeyde, Tanrı’dan atoma kadar, bir benlik bulunduğunu ileri sürer. Tanrı Mutlak Ben’dir yani sonsuz bendir ve diğer tüm varlıklar da sonlu benliğe sahiptir. Tanrı Mutlak Ben olduğu için diğer tüm benler varlığını mutlak olandan almıştır ve yaratıcısına organik bir bağla bağlıdır. Tanrı ise yaratıcı olması bakımından sürekli faal bulunur.

İkbâl, vahdet-i vücûd düşüncesinden hatırlayacağımız üzere, sonlu benlerin Mutlak Ben’de kendini yok ettiği düşüncesini kabul etmez. Onlar, Mutlak Ben karşısında kendi benliğini ve potansiyellerini bilir. Benliğin bu anlamda, en önemli işi faal yani etken bulunmaktır. Eğer ben eylemsizliğe kapılırsa yok olur bu nedenle o, her an faal olan Tanrı’ya ulaşmak ve ebedileşmek için eylemde bulunmalıdır. Sonlu benler, kendi benliğini geliştirmeli ve bu sayede Mutlak Ben’le bir temas kurmayı amaç edinmelidir. İkbâl, Mutlak Ben’e en fazla yaklaşan bireyin en fazla birey olduğunu ve kemâle erdiğini düşünür. Mutlak Ben’e ulaşmanın yolu ise, ona göre bir mürşide bağlanmak ve bu yolla benliği güçlendirmektir.

İkbâl’in hakikat anlayışında tasavvuf düstûru önemli bir yer tutar. Çünkü o, hakikate ulaşmanın bir yolunu mistik tecrübeye bağlar. Yani onun düşüncesinde insan, bir an için Mutlak Hakikat’i deneyimleyebilir; bu ise yalnızca gönüldeki *aşk* bağlamıyla mümkündür. İkbâl, düşüncenin Hakikat’e yalnızca akılla ulaşılabilceğini düşünen Batı

düşüncesini eleştirerek tasavvufi manâda bir sezgi yani feyz olmadan asla gerçeğe ulaşamayacağını söyler. Ego ve aşk arasında çok yakın bir ilgi kuran İkbâl, temelde benliği güçlendirmenin önemini vurgularken, bunun için mutlak hakîkate duyulan aşkın gerekliliğine de dikkat çeker. Onun tasavvuf anlayışı, benliği zayıflatan veya yok eden bir anlayış değildir. Aksine bir müslümanın her dâim kendi gücünün ve potansiyelinin farkında olması ve insanların benliğini güçlendirerek sürekli amellerde bulunması gerektiğini düşünür.

Ona göre, evrendeki hareket ve dinamizm sürekli yaradılışın bir yansımasıdır. Bu nedenle insanlar da buna paralel olarak dinamik yapının bir parçasıdır. *Kur’ân* da insanlara amelleri emreder ve ancak bu ameller doğrultusunda onları bir değere sahip kılar.

2. Benliğin Mahiyeti

Benlik kavramı, kendi başına sığ bir konu olmayıp hemen her konuyu içeren bir genişliğe sahiptir. Onun izini pek çok filozofta sürebiliriz. Sofist, ‘insan her şeyin ölçüsüdür’ derken bilen özneyi merkezileştirir. Sokrates, ‘kendini bil’ sözünü bir buyruk hâline getirirken, ben bilgisinin önceliğine işaret eder. ‘Kendini bilen Rabbini bilir’ sözü ben bilgisini Tanrı’yı bilmenin yollarından biri olarak görür. Hallâc-ı Mansur’dan Mevlâna’ya uzanan ve oradan günümüze doğru gelen tasavvuf çizgisinde beşeri benliğin mahiyeti ve ilâhi benlikle olan ontolojik ilişkisi üzerinde durulur. Pascal, evrenin derinliği karşısında kendi iç derinliğinden hayranlıkla söz eder. Kierkegaard, ruhun ve beden, sonlunun ve sonsuzun, özgürlük ve zorunluluğun sentezi olarak tanımladığı benliği, varoluşun anlamı ve en üst telosu olarak görür. (Taşdelen, 2013: 27-28). Kısacası varlığın hakîkati ve içselliğini, varoluşa dair tüm düşüncelerin merkezini benlik kavramı oluşturur. Anlama ve yorumlama insandan bağımsız olamaz dolayısıyla bir yargıda bulunabilmek için insanın insana veya insanın kendine dönmesi gerekir. Sokratik görüşte olduğu gibi, hakîkat insana sunulmaz, onun içindedir. Aynı zamanda her insan kendisinin orta noktasıdır ve kendi bilgisi Tanrı bilgisi olduğu için bütün dünya yalnızca o insanda odaklanır (Kierkegaard, 2017a: 3).

Ben kavramı, insanda temel olarak psikolojik, metafizik ve ahlâki boyutta anlam kazanır. Psikolojide ben, ego olarak karşılık bulur ve “Freud, ben’i (ego) id ile süperego arasında gerçeklik ilkesine göre hareket eden düzenleyici olarak belirler. Jung’a göre ego kavramı, farkındalığın merkezini oluşturur. Ruhsal yapının bilinçli düşünceler, duygular, anılar ve algılardan oluşan ve kişiye kalıcı ve sürekli bir kimlik duygusu

veren parçasıdır” (İnanç; Yerlikaya, 2012: 21, 70). Ego, nefsin bitmek bilmeyen istekleri ile ahlâki normlar arasındaki dengeyi sağlayan aracı gibi gözükmektedir.

İkbâl benliğinin psikolojik niteliğine modern psikolog W. James’i eleştirerek değinir; W. James’e göre benlik, kişisel duygulardan müteşekkildir ve bu itibarla, düşünce sisteminin bir bölümünü oluşturur. Düşüncenin her titreyişi, ister mevcut ister geçmiş olsun, bilen ve hatırlayan bölünmez bir birliktir. Mevcut titreyişin geçici titreyişi, daha sonraki titreyişin de mevcut titreyişi tasarruf etmesi olayı “benlik”tir (İkbâl, 2014: 123). İkbâl’e göre, W. James’in şuurla ilgili bu teorisi benliğinin niteliğini açıklamaktan acizdir. Çünkü ona göre, düşüncelerin geliş ve gidişi devamlılıktan yoksundur. Bir düşünce veya fikir aklımıza gelince ikincisi tamamıyla kaybolup gider. Böyle bir durumda aklımızdan geçen bir fikir, daha doğrusu, geri dönmez bir şekilde kaybolup gitmiş geçici bir düşünce, o sırada kafamızda mevcut olan düşünce tarafından nasıl bilinip benimsenebilir? Benlik, bir gerginlik durumudur ve kendi tecrübesiyle şekillenir. Ben’i mekânda bir şey veya zamana ait düzen içinde bir takım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Ben’i hükümlerimle, iradi tutumlarımla, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı, anlamalı ve takdir etmelisiniz (İkbâl, 2014: 123-125). Ben, nefsi durumların emsalsiz, eşsiz ve birbirine olan bağlılığıdır (İkbâl, 2014: 121).

İkbâl’in benlik görüşü, psikolojik değil metafizik ve ahlâk düşüncesinin bir ürünüdür. İkbâl’in metafiziğinde atomdan insana kadar bütün varlık mertebelerinde bir *ben* vardır; Tanrı ise, *Mutlak Ben* (ene)’dir.

Mutlak Ben, zât-ı ilahiyi; diğer benler beşeri benlikleri temsil eder. Burada asıl olan, aşkınlaşmaya tâbi olan beşeri benliktir. Mutlak benlik, aklın kavrayış alanının dışında bulunur. Onunla akıl yoluyla değil, gönül yoluyla temas geçilir. Tanrı’ya giden yol, bir sevgi ve aşk yoludur. Mutlak Benlik, tüm varlığın çıkış ve erim noktası olarak var edici ve var kılıcı ilkeyi gösterir. Onunla en iyi sevgi ve iman ile, bir gönül yaşantısı ile iletişim kurulabilir. Bu iletişim ve temas, bütün benliklerin kaynağı ve imkânıdır (Taşdelen, 2013: 33).

İkbâl’in benlik anlayışında, nefsini geliştirebilecek en yetkin varlık insandır. İnsan, kendi içindeki iradesi ve iç yetenekleri sayesinde bunu yapabilir ve bu sayede o, Mutlak Ene’ye diğer varlık mertebelerinden daha yakın durur. (Aydın, 2000: 157).

“Varlığın şekli, benliğin eserlerindedir. Her gördüğün şey, benliğin sırlarındandır.

Benlik, kendi kendini uyandırınca bu vehim ve zan âlemini zuhura getirdi.

Onun zatında yüzlerce cihan gizlidir. Ondan gayrısı, onun ispatından meydana gelmiştir.

...

Kendini göstermek benliğin huyudur. Her zerrede uyuyan, gizlenen benlik kudretidir.

Benlik, hayat kudretini bir araya topladı mı hayat ırmağından muazzam bir deniz vücuda getirir” (İkbâl, 2005: 32-34).

İkbâl’e göre, âlemin nizamının aslı benliktir. O, her varlıkta bulunur ve kendini açığa çıkarma kuvvesine sahiptir, ancak benliğin ispatıyla ondan gayrı olan anlaşılabilir. Çünkü her şeyde bulunan benlik kendini farklı şekillerde açığa çıkarır ve her şey onun eseridir. Benlik kendini güçlendirmesi ölçüsünce Mutlak Ben’e daha yakın olur. Bu, onun değersiz varlığına değer katar ve sonlunun sonsuza doğru hareketini imler.

Mademki âlemin hayatı, benlik kudretindedir; o hâlde o ne kadar metin ve muhkem olursa hayat da o derece metin olur.

Katre, benlik sözünü ezber ederse değersiz varlığını inci hâline getirir.

Dağ, benlikten geçti mi sahra olur. Denizin coşkunluğundan şikâyet eder (İkbâl, 2005: 34).

İkbâl, ben olmaktan vazgeçen bir varlığın, omurgası alınan bir canlı gibi ayakta duramayacağını, bir dağın sahraya dönüşmesi gibi yere serileceğini söyler. Benliği yadsımak, son kertede kendi varlığını yadsımak olacaktır (Taşdelen, 2013: 27).

İkbâl, *Kur’ân-ı Kerîm*’den hareketle insanın yaratılmış en iyi yaratık olduğunu ileri sürer. Onun düşünce ve irfan dünyasının kalkış noktası da, zirve noktası da insandır. Her şeyin merkezine oturduğu insanı tanıyarak, gerçeklerini fark etmeye ve bu farkındalığı diğer insanlara da aktarmaya çalışmıştır. Bu yolla, ideal bir insan ya da insan-ı kâmil ideasını ortaya koyan İkbâl, sonsuz bir mucizeler zincirini teşkil eden insanoğlunu her dem diri tutmaya çalışmıştır. Çünkü kâmil insan, insanlık kervanını kurtuluşa erdirebilecek önderdir (İkbâl, 2015: 26-27).

İkbâl, *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*’nde insan şahsiyetinin merkezini teşkil eden insanın şuur birliğinin, İslâm düşüncesi tarihinde dikkate değer bir konu olarak ele alınmadığı için yakınır. İnsanın ruh ve maddeden oluştuğunu söyleyen düalist anlayışın eksik kaldığını, insanın iç tecrübesinin birliğinin yalnızca tasavvuf düşüncesi tarafından anlaşıldığını söyler (İkbâl, 2014: 116).

İnsanoğlu dediğin, bir var bir yok olma büyüdür,

Tanrı sırrıdır; kelimeler kifayetsiz ifade etmeye.

Zaman, ezel sabahından beri yol kat etmekte,

Fakat onun bu koşturması yetmedi insanı eskitmeye.

Aklın karışmazsa sana açıkça söyleyeyim:

İnsanoğlunun varlığı ne ruh ne de bedendir (İkbâl, 2013a: 76).

İkbâl, benliğin bir başka deyişle egonun, gerçek niteliğinin ne olduğuna dair bir takım açıklamalar yapmaya çalışır. Ona göre insan, evrende Tanrı’nın eli, kolu gibidir. Eğer insan benliğini güçlendirir ve kemâl derecesine ererse zamandan tasarruf etmeye başlar. Artık zamânın hükmettiği değil zamâna hükmeden rolünü üstlenir. Bu nedenle insanı, ruh-beden ikilisi kadar basit düşünmemek gerektiğini söyler.

Ego, bizim nefsi addettiğimiz durumlarda kendini ortaya koyar. Ne var ki, nefsi durumlar müstakil veya bağımsız bir varlığa sahip değildirler. Bunlar birbirinin anlamını ifade eder ve birbirini sarar. Bunlar, nefis (zihin) olarak tabir ettiğimiz karmaşık bir bütünün davranış ve safhalarıdır. Ayrıca, bu birbirine bağlı durumlar veya olayların organik birliği kendine özgü bir birliktir (İkbâl, 2014: 119). İnsanın şuur birliği, mental davranışlarının birliğidir. İnsanın düşüncesi, gösterdiği eylemlerle paraleldir ve kendine özgü organik bir bütünlük içindedir. İkbâl’in organizm fikri, modern dönemde Whitehead’de yankısını bulur. Whitehead’e göre, “evrende bütün var olanlar arasında organik bir bağ bulunmaktadır. Bir şey öteki şeylerden tamamıyla soyutlanamaz. Her bil-fiil şey, öteki bil-fiil şeyleri kavrar. Kendinden önce gelenleri kavrar; kendisinden sonra gelenlerce kavranır. Bunun sonucu olarak bir varlığın ötekini duyması, ötekinde objektifleşmesi mümkün olur” (Whitehead, 1929: 66). Whitehead’in organizm fikrini benimseyen İkbâl için de durum aynıdır. Şeyler arasında iç içe geçmişlik ve bütünlüklü bir bağ bulunur.

Bu bütünlük egoyu ne maddi bir varlık olarak tek bir mekâna bağlı kılar ne de doğa olaylarının zamâna tâbi olması gibi zamâna tâbi olur. Benlik, birden fazla mekânda bulunabilir tıpkı rüyada iken farklı mekânlarda bulunması gibi ve benliğin zaman süreci mekân içinde üslenir ve kendine özgüdür. Benlik, geçmiş ve geleceğe bağlıdır fakat bir tabiat olayı gibi değil çünkü gerçek zaman süreci şuarsaldır ve benliğe bağlıdır.

Benlik birliğinin diğer bir önemli özelliği, her benliğin yegâneliğini meydana koyan esas yalnızlık durumudur (İkbâl, 2014: 121). İnsan şuuru bir birlik olduğu için

belli bir mantıkî hükme ulaşmak için bütün kıyasların aynı zihinde yapılması gerekir. Yani iki öncülden birini ben ileri sürerken ikincisini başka bir zihnin ileri sürmesi aynı mantıkî kabule götürmez. O nedenle, bir yeri tanımak için başkasının tecrübesine değil kendi tecrübelerimize başvururuz bu ise bizim şuur birliğimizin ve zihnî durumlarımızın birbirine bağlılığını gösterir.

İkbâl, benliği nefsi durumlardan ayrı, sade, bölünmez ve değişmez ruhani bir cevher olarak kabul eden başta İmam-ı Gazâlî olmak üzere İslâm ilahiyat ekolünün görüşünü eleştirir. Bizim şuurlu tecrübemiz, ruh özünün özellikleri arasında sayılamaz. Ayrıca ruhun varlığını ister şuurlu tecrübelerimizin bir izahı, ister ölmezliğin temeli olarak alalım bunun ne psikolojiye ne de metafizik görüşe yararı vardır. Ona göre, Kant’ın bölünmez şeyin şiddetli bir durum gibi yavaş yavaş hiçlik içinde kaybolması veya birden bire yok olması teorisi de psikolojiye herhangi bir katkıda bulunmaz. İlk önce maddi bir cismin tartışını o cismin özelliği saymak ne kadar güç ise, bizim şuurlu tecrübemizin unsurlarını da bir ruh özünün özellikleri addetmek öylece güçtür. Gözlemin bize gösterdiğine göre, tecrübe, herhangi bir şeyi vurgulayan ve kanıtlayan fiillerdir ve bu bakımdan kendilerine mahsus bir varlığa sahiptirler (İkbâl, 2014: 121-122).

İkbâl, şuurlu tecrübeden benliğin manevi bir cevher olduğu yargısının belli olamayacağını söyler. Fakat yine de şuurlu tecrübemizin açıklanması bizi benliğe ulaştıracak tek yoldur. Bir şeyi idrak ettiğimizde, bununla alakalı düşüncemizi açıkladığımızda veya irademizi kullandığımızda benliğimizle baş başa oluruz. Benliğin hayatı bir gerginlik durumudur. Benlik bu gerginliği, kendi çevresine nüfuz etmek veya ondan etkilenmek amacıyla yaratmıştır. Benlik, karşılıklı saldırıların yapılmakta olduğu arenanın dışında kalmaz aksine, bu arenada yön veren bir enerji olarak durur ve kendi tecrübesiyle şekillenir, gelişir (İkbâl, 2014: 124).

Benliğin niteliği, bir ruh veya beden ikiliğinden ziyade bir eylem olarak belirmektedir. İnsanın tecrübesi onun eylemlerinin bir dizisidir. O hâlde, “bizim tüm realitemiz yönelimsel tutumumuzda, karakterimizde ve davranışlarımızda yatar. Beni, mekânda bir şey veya zamâna ait düzen içinde bir takım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Beni, hükümlerimle, iradi tutumlarımla, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı anlamalı ve takdir etmelisiniz” (İkbâl, 2014: 125). İkbâl, ruh ve bedeni fiilde birleştirir. Yani yaptığım bir hareket bölünmez, emsalsiz ve tektir. Ego dediğimiz şey ise hareketlerimizin birliğidir. Hareketlerin bölünemezliği, ruh ile beden farkını ortadan kaldırmamakla birlikte onları birbirine yakın hâle getirir.

3. Benliğin Metafizik Yorumu

Benlik, kendi çevresini bir sebep-netice sistemi olarak gördüğünden kendi çevresini anlamak ve ona bağlı yaşamak zorundadır. Ego, kendi çevresini anlayıp kendi tasarrufu altına alır ve bu şekilde hürriyetini elde eder, genişletir. Böylece, egonun faaliyetindeki yol gösterici ve yönlendirici kontrol unsuru, onun müstakil, şahsi bir illiyet olduğunu açıkça ortaya koyar. Ego, Nihai Hakikat veya Nihai Ego’nun hayat ve hürriyetini paylaşır (İkbâl, 2014: 130).

Egonun yönlendirici tutuma sahip olması, onun kaderin hükümleri altında ezilen bir şahsiyet olmadığına da işaretidir. Şöyle ki, kendi hürriyetini elde eden ego, Nihai Ego’nun da hürriyetini paylaşarak aynı zaman da kendi iradesini ortaya koyar. Böylelikle ego, kaderin hükmettiği değil, kadere hükmeden rolünü üstlenir.

Denizde fırtına neden yok senin?

Ey Müslüman sen neden benliksizsin?

Yaratıcının kaderinden şikâyet abes;

Sen neden bizzat yaratıcının kaderi değilsin? (İkbâl, 2013b: 271)

Şiirde, benliğini güçlendirmenin önemine dikkat çekilerek, kadere teslim olmaktansa kadere hükmedebileceği dile getirilmiştir.

Câvitnâme’de ise şöyle der;

Bizim işimiz ümit ve korkudan başka bir şey değildir, tam bir teslime herkesin himmeti yetmez.

Ey böyle diyen: olacak bu idi oldu, işler bu idi ve oldu âyinine uydu.

Kaderin manâsını anlamamışsın; ne *beni* ne Allah’ı görmemişsin (İkbâl, 2000: 240).

Kader, kişinin içinde bulunan istidatlarının farkına varması ve bunlarla yaşamına çizilen seçeneklerde tercih yapmasıdır. Kuşkusuz bireyin iç yeteneği kendini geliştirilmesiyle kuvveden fiile dönüşür. O hâlde, İkbâl’in sözünü ettiği benliğini geliştirerek Mutlak Ego’ya erişmek, aslında bireyin potansiyel olarak taşıdığı yetenekleri açığa çıkarmasıdır. Bu durumda yapılması gereken şey ise, kişinin benliğe dönmesi ve kendi potansiyelinin farkına varmasıdır.

İkbâl’e göre, “kim dinamik aşkın imkânları ölçüsünde kendi egosunu kuvvetlendirir ve bu ölçüler içerisinde hareket ederse, o kimse kendi kaderini tayin eder” (Schimmel, 2007: 75).

Benliği güçlendirerek kadere bile hükmeden insan, başkasına muhtaç olmakla benliğini zayıflatır.

Birisine ihtiyaç arz edip bir şey istemekten benliğin cüz’leri dağılır.

Benlik Tur-ı Sina’sının ağacında tecelli nuru görünmez.

Kendi bir avuç toprağını dağıtıp saçma. Ay gibi rızkını kendi vücudundan yontup çıkar.

...

Hak’tan himmet iste, felekle mücadele et. İslâmiyet’in şerefini ayaklar altına alma (İkbâl, 2005: 40).

İkbâl, benliğin güçlenerek Mutlak Ben’e yakın olma ölçüsünde değer ve azamet kazandığını söyler ve bunun bir yolunu da ilâhi aşka bağlar. Böylelikle benliğin tasavvufî manâda bir feyzle güçlenebileceğinin altını çizer.

İkbâl, doktora çalışması esnasında vahdet-i vücûd felsefesine ve mutasavvıflara büyük ilgi duymuştur¹. Ancak daha sonra İmam-ı Rabbânî’nin vahdet-i şuhûd görüşünü benimsemiştir. Ona göre, İbn Arabî’nin düşüncesi benliği hiçe sayarak Müslümanları ibadetten ve duadan uzaklaştırıp tembelleştirir. Bir örnekle İbn Arabî’nin bu konudaki düşüncesine bakacak olursak;

O olmayınca bulamadım yolu Hakk’a

Orada oldum Hakk’la diri, buldum beka

Kendimi, kendim yitirdim; yine bulam kendimi

Hep olursun, hiç edince kendi kendini (Arabî, 2000: 40-41).

Şiirde Arabî, benliğini yok eden kişinin Hakk’a ulaşabileceğini yani sonlunun sonsuzda kaybolmasıyla birlikte benliğin nihai amacına ulaşabileceği dile getirilmiştir. Bu düşünce, İkbâl’in benlik felsefesinin tam zıttı gibi görünmektedir. Onun

¹ İkbâl doktora tezi olan ve Türkçe’ye ‘*İslâm Felsefesine Bir Katkı*’ olarak çevrilen kitabının özellikle *Sûfî Metafiziğinin Değişik Veçheleri* başlığı altında Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Hallac-ı Mansûr gibi mutasavvıfların düşüncelerine yer verir. Ayrıca *Nur ya da Fikir Olarak Hakikat* başlığı altında da İshrâkî felsefenin temsilcisi olan Şeyh Şehabeddin Sühreverdî ve vahdet-i vücûd felsefesinin temsilcisi Muhyiddin İbn Arabî’nin düşüncelerine yer vermiştir. Bkz. Muhammed İkbâl, *İslâm Felsefesine Bir Katkı (İran’da Metafizik İlimlerin Tekâmülü)*, Çev. Cevdet Nazlı, 1995, İstanbul, İnsan Yayınları.

düşüncesinde, benlik her ne kadar Mutlak Ben’e yakınlığa da O’nda yok olmaz. Çünkü o, imanda inanan ve kendisine inanılan ikilisini gerekli görür. İkbâl vahdet-i vücûd düşüncesinin Tanrı ile kul arasındaki ontolojik mesafeyi iyi açıklayamadığını düşünerek vahdet-i şuhûd düşüncesini kendine daha yakın bulur. Benlik düşüncesini de kendisine önder kabul ettiği Mevlânâ’ya gönderme yaparak açıklar.

Mevlânâ’ya göre, Hakikat sırf ruhtur. Ama tabii ki ruhun çeşitli dereceleri vardır. Ben Mutlak Hakikat’i bir ego veya benlik olarak düşünüyorum. Mutlak Ego’dan ancak egolar doğar. Dünya, madde atomu dediğimiz mekanik hareketten insan kişiliğindeki serbest fikir hareketine kadar, bütün ayrıntılarıyla, Mutlak Benlik’in kişiliğinin belirtisidir. Benliğin niteliğinin ortaya çıkışında dereceler vardır. Vücûd gamının, başından sonuna kadar benliğin giderek tizleşen nağmesi, insan kişiliğinde kemâlini buluncaya kadar yükselir. Bundan dolayıdır ki, *Kur’ân*’da Mutlak Hakikat insana şah damarından daha yakındır (Kaf, 50/16), diye buyurulmuştur (İkbâl, 1984: 102-103).

“İkbâl’in benlik felsefesi, kişinin kendi zâtını bilmesi, hissetmesi ya da salahiyetlerinin (yetkilerinin) farkına varmasıdır. Bundan maksat da, kişinin Tanrı’nın kendisine ne gibi kabiliyetler ihsan ettiğini ve onlardan nasıl yararlanabileceğini ve bunların yardımıyla kendi milleti ve belki bütün insanlığın gelişimi ve refahı için neler yapabileceğini bilmesidir. Bu da insanın kendisini tanıması ve kendisine güvenmesiyle mümkündür” (Çelik, 2004: 125).

İkbâl’in düşüncesinde egonun gerçek amacı Tanrı’ya ulaşmaktır. Yani Tanrı’yla doğrudan ilişki kurabileceği dini tecrübeyi yaşamaktır. İkbâl, insanın Mutlak Hakikat’e olan yakınlığını şöyle dile getirir;

Ne Kâbe’ye sığarsın, ne puthaneye gelirsin.

Lâkin seni yana yana isteyenlere yana yana koşarsın!

Sana hasret çekenlerin canının içine pervasızca ayak bas.

Sen ev sahibi değil misin? Niçin hırsızlar gibi gizli gizli geliyorsun?

...

Ey canımdan daha yakın olan, fakat göze görünmeyen sevgili!

Senin hicranın bana başkalarının visalinden (kavuşma) daha güzeldir (İkbâl, 1971: 115,117).

Biz seni arıyoruz, sen gözden uzaksın

-hayır, yanlış: Biz körüz ve sen hazır bulunuyorsun (İkbâl, 2000: 12).

Benliğin Tanrı’yla olan ilişkisini de bu bağlamda yorumlayabiliriz. Nitekim anladığımız kadarıyla, atomdan insana kadar her varlıkta bulunan benliğin asli görevi kemâle erişmektir. İnsanın kemâle erişmesi de benliğini güçlendirmesi ve Tanrı’ya ulaşma isteğidir. Yani benlik, insanın Mutlak Hakikat’e varması için bir araçtır. O’nunla olan tüm ilişkisini benlik aracılığıyla kurabilir.

İkbâl’e göre, “Nefsini bilen Rabbini bilir” hadis-i kutsisinden hareketle benliğin en önemli özelliği, benliğini bilmek ve onun şuurunda olmaktır. Benliğini bilen insan hiçbir müşkülattan çekinmez, acı olan bile ona tatlı gelir. Vücûd kalıplarının da çerçevesinden kurtularak kendisine nasip olanı kendi kuvvetiyle bütün âlemden söküp alır (Kılıç, 2013: 188).

İkbâl, benliğin önemini şöyle vurgular;

“Benliğinden haberi olan kullar

Zarardan bile kazanç çıkarırlar” (İkbâl, 2014: 214).

“Yaşam bir sedef ve benlik nisan damlası

O damlayı cevhere dönüştürmeyen sedef işe yarar mı?

Eğer benlik kendini bilir, geliştirir ve kendini korursa

Elde edersin ecelin gelmesi ile dahi ölmeme imkânını” (İkbâl, 2015: 28).

Bu açıdan bakıldığında İkbâl’in düşüncesinde oldukça merkezi bir yer işgal eden ben kavramı birisi ahlâki diğeri metafizik olmak üzere iki anlama gelir. Metafizik anlamda ben, her bireyin emsalsizliğini, biricikliğini, tekliğini tesis eden tanımlanamaz bir benlik duygusu iken, ahlâki ben, hayatta kendine güvenme, kendini tasdik etme, kendine saygı duyma ve ölüm karşısında bile hakikate yapışmayı elden bırakmama, doğru yoldan ayrılmamadır (Gündoğdu, 2013: 166).

İkbâl, benliğin Mutlak Ego’ya ulaşmasının iki yolla mümkün olduğunu düşünür. Ona göre, Hakikat’in müşahade edilen ve edilemeyen tarafları vardır. Bu anlamda o, insanın bilme yetileri ile evrenden hareketle Mutlak Hakikat’in simgesel olarak öğrenilebileceğini belirtmektedir. Hakikat’in müşahade edilen tarafına akılla erişilebilirken müşahade edilemeyen tarafına ise dini tecrübeyle ulaşılabilir.

Duyu, gözlem ve düşünce, bize Tanrı’yı dolaylı olarak takdim edebilir. Çünkü akıl ve duyu, doğası gereği hakikati parçalara bölerek idrak eder, bu da hakiki olan ile kendileri arasına kaçınılmaz olarak bir perde örür. Oysa dini tecrübe, bize, Mutlak

Hakikat’i aracısız olarak bilmemizi sağlar. Dolayısıyla ona göre, gerek Sonsuz Ben’in ve gerekse sonlu benlerin dini tecrübeden hareketle gerçek anlamda bilinmesi, Bergson’cu bir sezgi ile mümkündür (Peker, 2013: 46).

Öyle görünüyor ki, İkbâl’in açıkladığı düşüncede akıl, duyulur olanları görüp müşahade ederken; asıl hakikat, dini tecrübe ile edinilir. Sonsuz Ben de kendini ancak bu yolla gerçekleştirebilir. Hakikati anlamak imanın gücüyle mümkün görünmektedir.

Batıda benzer düşünce Kierkegaard’da görülebilir. Kierkegaard bu noktada, Tanrı’nın birey onu tam olarak anlayabilsin diye bireyle eşitlik temelinde olmak istediğini söyler. Bu eşitlik aslında mutlak farklılığı (Tanrı-insan farklılığı), mutlak eşitlikle iptal etmek isteyen bir paradokstur (Kierkegaard, 2017a: 44). Nihayetinde bu paradoks akıl-iman paradoksunun da bir formudur. Akıl, mutlak farklılığın bilincinde iken aynı anda mutlak eşitliği de kavrayamaz. Bu paradoks ancak imanın gücüyle açıklanabilir. Kierkegaard bu yolla hakikate ulaşmada imanın gerekliliğinin altını çizer ve Tanrı-insan arasında eşitlik derecesine kadar bir iletişimin mümkün olabileceğini düşünür. O hâlde “Hegel’in dinsel imanı akılcı bir sisteme yerleştirme çabası da işe yaramaz görünür” (Carlisle, 2006: 110). Bu anlamda Kierkegaard, Hegelci felsefeye ve özellikle de onun akılsal düşüncesinin dinsel inançtan daha bütünlüklü bir hakikat anlayışını temsil ettiği iddiasına karşı çıkar ve bu yorum İkbâl için de geçerli sayılabilir.

İkbâl, *Kur’ân*’dan verdiği örneklerle (Bakara, 2/164; En’am, 6/97-99; Rûm, 30/22, 23; Ğ’âşiye, 88/17-20) tabiatın incelenmesi ve bu konuda derin derin düşünülmesi gerektiği fikrinin bizde tabiatın, hakikatın bir simgesi olduğu konusunda şuur uyandırma çabası olduğunu söyler. Ona göre, *Kur’ân*’da genellikle tecrübeye önem verilmiştir ve biz bu tecrübeler sayesinde hem hayatımızı zenginleştirebiliriz hem de ufkumuzu genişleterek keskin görüşler elde edebiliriz (İkbâl, 1984: 32-33).

İkbâl, benliği fark etmenin ve ona ulaşmanın yolunun yine bu tecrübelerden geçtiğini söyler. Dolayısıyla ona göre,

Benlik, tecrübenin dışında değildir. İç tecrübe, benliğin işbaşında olması hâlidir. Bir şeyi idrak ettiğimizde, bununla ilgili düşüncemizi açıkladığımızda veya irademizi kullandığımızda benliğimizle baş başa oluruz. Bunu temele alarak, *beni hükümlerimle*, irâdi tutumlarımla, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı, anlamalı ve takdir etmelisiniz (İkbâl, 1984: 142, 144).

Burada *benin* oluşum süreci kişinin iradesine, amaçlarına ve tutumlarına bağlanmıştır. Yani şuurlu tecrübe olarak tarif ettiği bilinç hâlidir. Bu bilinç, insanın akıl yoluyla elde ettiği deneyimlerdir.

Hakikat’le ilişki kurmanın yolu, gözlem ve düşüncelere dayalı tecrübeler dışında bir de his ve idrak aracılığıyla olur. İnsan doğayla ilişkisi esnasında, doğayı yönetme gücünü haksız bir hâkimiyet bağlamında kullanmaktan ziyade manevi hayatta özgür bir şekilde gelişmek için kullanılmalıdır. Bu bakımdan insan, ilham yoluyla Hakikat’e ulaşır. Bunun için *Kur’ân*’da Secde Sûresi 32/7-9. âyetlerde² sözü geçen *kalbe* ihtiyaç vardır. Kalp, *Kur’ân*’a göre her şeyi görür ve kalbin bildirdikleri tam anlamıyla yorumlanırsa asla yanlış sayılmaz. Bu ise, Hakikat’le uğraşmanın bir yolu sayılmalıdır (İkbâl, 1984: 33-34).

Buradan anlaşılacağı üzere, hakikate varmak için hem şuurlu tecrübelerimize hem de mistik tecrübelerimize başvurmak bakımından iki yol mevcuttur.

Şuurlu tecrübelerimiz Hakikat’i uzaktan gözlerken mistik tecrübelerimiz Hakikat’le daha yakın bir temas içinde olmak ister. Biri teori, diğeri ise yaşanan bir tecrübedir, bir yakınlık, bir kaynaşmadır. Bu konuda başarılı olabilmek için, dinin dua ve ibadet diye adlandırdığı zihnî bir atılımda bulunması gerekir (İkbâl, 1984: 90).

Bu bize hakikatin bizden ayrı bir yerde değil aksine bizim şuurumuzla dâimi bir birlik içinde olduğunu gösterir. Bu açıdan bakıldığında, Tanrı ve evren birbirinden bağımsız değildir ve evren İkbâl’in dediği gibi Tanrı’nın bir tezahürü ve açılımıdır.

Yine Kierkegaard ile birlikte söylersek; Hakikate ulaşmak isteyen birey kendi içine dönmeli, kendine dönen Tanrı’ya dönmüş olur. İnsanı harekete geçiren imanın verdiği inanma gücüdür çünkü “imanın kendisi fiiliyattır” (Kierkegaard, 2013: 12). Kierkegaard, hakikat terimini kullanırken öznel ile nesnel, içerisi ile dışarısını karşı karşıya getirir. İçe dönüklüğü yitiren kişi, kendisiyle dolaysız ilişki kurma olanağını yitirir (Kierkegaard, 2017b: IX).

İbn Arabî de, içine dön, yalnız dışınla meşgul olma. Çünkü sen cisminle değil, ruhunla insansın sözüyle aynı düşüncenin izini taşır.

Mistik bir yolda ilerleyen insanın amacı, zamâna ait dünyadan, zamansız dünyaya ve ezeliyete geçmek, yani Tanrı’yı doğrudan doğruya kavramaktır. Bu yönüyle

² Secde Sûresi (32/7-9); “O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir. Ve sizin için kulaklar, gözler, kalpler yaratmıştır”.

mistisizmin kaynağı, görünen dünyanın üstünde ve ötesinde görünmeyene ilişkin şuurdur. Mistik, ezeli olanı, gerçek hakikati doğrudan doğruya tecrübe etmeye çalışmaktadır (Çelik, 2004: 104).

Ölümlü yani sonlu varlık olan “insan için dizili olmayan zamâna erişmek en yüksek maksatlardan biridir. Âşık ve ârif, bir ân için bu mutlak zamâna kavuşabilir. Bu ân, İkbâl’in fazlaca zikrettiği ‘benim Allah’la bir vaktim var’ hadisinde sözü edilen bir vakittir. Bu vakitte insanla Tanrı arasında ne mekân ne zaman ne de melek bulunur. Bu yüzden İkbâl hesabı, sene ve aydan olmayan zamânı bulmaya çağırır insanı³” (Karadeniz, 2013: 467).

Ey bakışı şahinden daha keskin olan (padişah), sana Allah’ın ihsan ettiği bu mülke bir bak.

Bu gördüğümüz şeyi kim bize kader etmiştir? Lâzım olduğu hâlde bulunmayan şey nedir?

Gece ve gündüz bizim tedbirimizin aynasıdır. O gece ve gündüz bizim kaderimizin aynasıdır.

Ey çok gayretli genç, sana söylüyorum: yarın nedir? Bugün ve dünün kızı değil midir?

Bugüne sahip olan insanın etrafında felek fırıl fırıl döner.

Böyle insan renk ve koku cihanının yüzünün suyudur. Dün, bugün, yarın, onun hükmündedir.

Allah adamı gece ve gündüzlerin sahibidir (sermayesidir). Zira o, kendi bahtının yıldızıdır⁴ (İkbâl, 1976: 55).

³ Söz konusu hadisin tamamı şu şekildedir; “Benim Allah ile öyle bir vaktim vardır ki ne mukarreb bir melek ne de Mürsel bir nebi benimle birlikte o vaktin içine sığmaz”. Hadis olarak nakledilen bu söz sahih hadis kaynaklarında geçmemekle birlikte çoğu âlim tarafından mevzu olarak kabul edilmiştir. Bu söze daha çok tasavvuf âlimleri eserlerinde yer vermiştir; örneğin İmam Rabbâni’nin *Mektûbat*’ında 175. Mektupta geçer ve İkbâl’in de İmam Rabbâni’yi kendisine müşrid edindiği dönemde bu hadisi öğrendiğini düşünmekteyiz. Bkz. İmam-ı Rabbâni Ahmed-î Fârûkî Serhendî, *Mektûbat Tercemesi*, Çev. Hüseyin Hilmi Işık, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2008, s.217.

⁴ Aynı şiir A. Metin Şahin tarafından şu şekilde çevrilmiştir;

“Gün, gecen tedbirlerin bir aynası,
Gün, gecen takdirlerin bir aynası.
Söyle ey genç, söyle ki yarın nedir?
Hem bugün, olmuş dünün kız, söylenir!
Bugünün sahibi olmuş kimseye,
Hep felek gelmiş tavaf etsek diye.
O, cihânın renk ve itrin yüzüsu,

Şiirlerinde sık sık zamânın dizgisinden kurtulmak gerektiğine ve kaderin önceden belirlenmiş, dışına çıkılmayan katı bir yazgı olmadığına dikkat çeken İkbâl, insanın sınırlarını aşmasını ve olup biten olaylar karşısında savrulmaması gerektiğini söyler. Her insan kendi potansiyelini fark etmeli ve onu harekete geçirmelidir.

Benliği sıkı sıkı kucaklamak,

Fâniliği beka ile birleştirmektir.

Benliğin benliğe sığması muhaldir,

Benliğin tâ kendisi olmak kemâldir (İkbâl, 2006: 90).

Görüldüğü üzere, insanı küçük bir âlem olarak gören İkbâl için kendi içine dönüp o âlemi keşfeden insanın Mutlak Zât’a erişebileceği sıkça vurgulanmaktadır. Bu düşünce bize *Kur’ân-ı Kerîm*’de geçen “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız” (Kaf, 50/16) âyetini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla İkbâl’e göre, bize şah damarımızdan daha yakın olan yaratıcıyı kendi içimizde ve benliğimizde aramak, ebedileşmek için doğru bir yol gibi görünmektedir. İkbâl;

Zayıflar kendilerini Tanrı’nın varlığında kaybederler;

Güçlüler ise kendi varlıklarında O’nu keşfederler (İkbâl, 2007b: 72)

diyerek insanın Mutlak Hakikat’i bulmasında benliğin önemini vurgular. İkbâl, “insan âlemin ruhudur; âlem ise cesettir. Bunların toplamı âlemi yapar ki o da büyük bir insandır. Eğer yalnız olarak bu âlemi insansız, düşünecek ve bakacak olursan, onu ruhsuz, düzgün yapılmış bir ceset olarak görürsün. Cesedin ruhla kemâle erdiği gibi âlemin kemâli de insanla olur” (Arabî, 1977: 234) diyen İbn Arabî’yle aynı görüşü paylaşır.

İnsanın ulaşmayı hedeflediği asıl amaç ebediyettir, o da ancak Mutlak Hakikat’in ebediyetine ulaşmakla mümkündür. Benliğini güçlendiren ve kemâle ermek isteyen insan, ilâhi aşkın ateşiyle yanarak ebediyete ulaşabilir. İkbâl, “bütün âlem aşka secde eder. Akıl sûmenâtının (puthane) Mahmudu aşktır” (İkbâl, 2005: 71; İkbâl, 2014c: 107; İkbâl, 2012: 84) der. Bu beyitte akıl, bir puthaneye aşk ise onu fetheden tarihî bir kişiliğe benzetilmiştir. Puthane, Hindistan’ın batısında bulunan ve Gazneli Mahmud (998-1030) tarafından büyük bir seferle fethedilip putlarının parçalandığı yer olan Sûmenat (Somnat)’a, aşk ise aynı tarihî olayda putları parçalayan Gazneli

Dün, yarın hükmünde, bil sen doğruyu!”. Bkz. Muhammed İkbâl, *Misafir*, Çev. Ahmet Metin Şahin, İrmak Yayınları, İstanbul, 2007, s.144.

Mahmud’a bir gönderme olarak yorumlanabilir. Benzer gönderme İkbâl’in başka bir eserinde açıkça görülmektedir;

Kâbe ehli müslüman bile Somnat puthanesi yapmış, bekliyor;

Bunları kırmak için muhakkak Mahmud Gaznevî bekleniyor!

...

Bunları yaptırarak akıl ve basiretin kılavuzu ilâhi aşktır,

Onsuz şeriat ve din, tefekkür puthanesinden başka nedir? (İkbâl, 1983: 113)

Beyitlerde, hakîkate ulaşmanın yolunu yalnızca aklın rehberliğine bağlayan putlaşmış düşünceyi yıkacak şeyin gönüldeki aşk olduğu anlatılmak istenmiştir.

İkbâl’in insan-ı kâmil düşüncesinde ortaya koyduğu ideale ulaşma fikri, Platon’la da paralellik kurabileceğimiz Sühreverdî Maktul’un tasavvuf düşüncesinde de görülmektedir. Ona göre, “ruh, duyuların etkisinden sıyrılabildiğimizde yükseliyor, nefsânî ve maddî şeylerle meşgul olduğumuzda yine eski hâlini alıyor. Böylece ruh, maddenin kesafetiyle hiçbir gerçeği göremiyor ve karanlıkla ifade edilen maddî nesnelere içinde kalıyor. Ruhta duyulardan sıyrılma veya riyazet yoluyla yeniden ulvî âlemin veya vatanın arzusu beliriyor. İçeride doğan bir bilgiyi ifade eden ilhamla, asıl vatanı olan ideler veya akıllar âlemine gidilecek yolu ve yoldaki tehlikeleri öğreniyor. İlk tabii bulanıklıklardan arınmanın şart olduğu, fitrî güçle beraber riyazet bilgisinin lüzûmu dolayısıyla hırs ve alâkalardan sıyrılmanın ve şehvetin engelleyici etkisinin giderilmesi veya kontrol altına alınması yahut terk edilmesi zarurî olmaktadır. Yolculuk esnasında bu ve benzeri tutkuların sırasıyla vazgeçilecek ve ölümün yakınlığı bilinecektir. Bütün bunlar ilham sayesinde elde edilmektedir” (Sühreverdî, 1987: 214). Sühreverdî’den serimlenen düşüncenin İkbâl’in ilâhi aşkla, nefsin karanlıktan kurtulup Hakk’a ulaşma fikrinin benzerliği görülebilir.

Aynı düşünce Batı’da Nietzsche’nin üstün insan fikrinde işlenir. Nitekim İkbâl, bazı eserlerinde Nietzsche’ye göndermelerde bulunarak ondan etkilendiğini bize düşündürmektedir. Özellikle onun insan-ı kâmil ile Nietzsche’nin üstün insanı birkaç bakımdan benzerlik gösterir. Her iki düşüncede de insanın ulaşmayı hedefleyeceği bir ideal insan belirtilmiştir ve yaşamın amacı da bu ideale dayandırılmıştır. Nietzsche’nin üstün insanı, “yeryüzünün anlamıdır ve insanların hor görüsünün batacağı bir ummandır. İnsan ise, hayvanla üstün insan arasına geçirilmiş bir iptir. İnsanda büyük olan, bir köprü olmasıdır onun, yoksa bir amaç değil; sevilebilecek olan insanda, bir karşıya geçiş ve batış olmasıdır onun” (Nietzsche, 2012: 22-23). Üstün insan ahlâki

olarak, ahlâkın dışındadır yoksa ahlâksız değildir. Çünkü Nietzsche’ye göre insanlar eşit değildir ve mevcut ahlâk yasası kölelere göre şekillenmiştir. Bu nedenle üstün insanın ahlâkı mevcut ahlâkın dışında ve üzerinde bir yeredir. Dolayısıyla üstün insan âlemde manevi ve ahlâki bir amaç görmez ve Tanrı’yı inkârdadır. Oysa insan-ı kâmil illâllah’ın bilincindedir. İkbâl, Nietzsche’ye dair birkaç beyit yazmıştır. Örneğin *Câvitnâme*’de şöyle geçmektedir;

Arkadaşları onun cezbe hâline dair doğru bir fikir edinmemiş, onu mecnun zannetmişler.

Onun sarhoşluğu her camı kırdı, Allah’tan çekildi, kendinden de ayrıldı.

Onun varlığı Kibriya makamı idi; o makam, akıl ve hikmetin ötesidir.

O, Lâ’da kaldı, illâ’ya gitmedi; abduhu makamını bilmeden gitti (İkbâl, 2000: 297-301).

İkbâl, Nietzsche’nin fikri seviyesinin oldukça yükseldiğini fakat geldiği noktada, Tanrı’yı inkârdan öteye geçemediğinden daha fazla ilerleyemediğini düşünür. Başka bir eserinde *Nietzsche* adlı şiirinde şunları söyler;

İnsanı vücûda getiren unsurların gevşekliğinden canı sıkılan hakîm, daha kuvvetli bir vücut yarattı.

Frenk diyarına yüzlerce yeni şuriş (kargaşa) ve karışıklık saldı. Sanki şişeci dükkânına bir deli girdi.

Eğer nağme istiyorsan ondan kaç. Onun kaleminden çıkan fikirler gök gürültüsü gibidir.

Garbın gönlüne o neşter sokmuştur; eli salibin (haçın) kanı ile kırmızıdır.

O, Kâbe zemini üzerine puthane bina etmiştir. Kalbi mü’min, dimağı (zihni) kâfirdir.

Kendini o Nemrud’un ateşine yak. Zira İbrahim’in gülistanı ateş üzerinde açmıştır (İkbâl, 1971: 137).

İkbâl, şiirde garbın gönlüne neşter sokmak ve haçın kanını akıtmak sözleriyle, Nietzsche’nin Hristiyanlığın temel savlarına karşı çıkması ve onları yıkma çabasını anlatmaktadır. İkbâl, Nietzsche’nin Tanrı bilincine varamamasını göz önüne alarak insanlara onun fikirlerinden kaçınıp mü’min kalbiyle teslimiyeti önerir. Üstün insandan farklı olarak, İkbâl’in ideal insanı, “kendi kişiliğini ne ebedilikten ne de Tanrı’nın yolundan ayırmak ister” (Hasan, 2004: 93). Kendini bu yola adayan insan, her dâim

Mutlak Varlık’la bir olmak ve O’na ulaşmak ister. Onun bu isteğinin temeli ise, gönlündeki ilâhi aşktır. Ancak o ilâhi aşk sayesinde zaman ve mekânın ötesine geçebilir ve bu sebeple hakîkate ulaşabilir.

İkbâl’e göre, evrendeki hiçbir bilgi Tanrı’yla ilişkilendirilmeden tam mânâsıyla kavranamaz. Bundan ötürü her şey yaratıcısıyla arasındaki organik bağ göz ardı edilmeden düşünülmelidir. İkbâl bu anlamda Hegel’i de eleştirir ve onun düşüncesinin hayâlde kaldığını, yere basmadığını düşünerek şu dizeleri yazar;

Hegel’in istiridyesi incisizdir;

Onun büyüü tamamen hayâlidir.

Yaşam daha da güçlü nasıl olur?

Benlik nasıl dünya bağından kurtulur?

...

Sendeki tutkunun ateşi sönmüş hâlde

Gönlü aydınlatan o noktayı benden dinle.

Aklın sonu huzursuz kalmaktır,

Felsefe yaşamdan uzaklaşmaktır.

Fikirlerdeki o sessiz melodiler,

Amel tutkununun ölümüdür.

Din, hayat ülküsünü güçlendirir,

Din, Muhammed ve İbrahim gizidir (İkbâl, 2013a: 25-26).

İkbâl burada, Hegel’in organizm fikrinin, evrenin bir yaratıcı güce dayandırılmadan temellendirilmesinin hayâli bir felsefe olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim aklın sonu huzursuzluktur derken bize, evrendeki asıl gerçekliğin yalnızca akılla kavranamayacağını düşündürüyor.

Ayrıca onun hayâli felsefesini alaya alarak şunları söyler;

Her ne kadar düşüncesinin bâkir kızı gelinler gibi süslenmişse de; onun akla istinat eden (güven veren) felsefesi duygu ile bir araya gelmedi.

Onun felâketlerle cevelân eden aklının kuşu, nedir biliyor musun? O kuş, bir tavuktur ki, şehvetin baskısıyla horoza yaklaşmadan döl alır (İkbâl, 1971: 140).

Şiirde Hegel’in düşüncesinde akıl ile duygunun bir araya gelmediğini dolayısıyla tinin Mutlak Varlık’la bir ilişkisinin olmamasına işaret edilmiştir. Böylelikle yaratmanın, zamânın ve benliğin ebediyetle olan bağı tam manâsıyla açıklanamamıştır, bu nedenle bu teori İkbâl tarafından hayâli olarak değerlendirilmiştir. İkbâl, Hegel’i bu şekilde eleştirirken aklın Hakikat’i müşahade etmedeki yetersizliğini göstermeye çalışır ve bu eksikliğin kişideki sezgi ile tamamlanabileceğini düşündürür. Bu fikrini ise, Hegel ile Mevlânâ’nın kendisinde nasıl bir etki bıraktığını söyleyerek anlatır.

Bir gece tefekkür tırnağı ile Alman hakîminin düğümlerini çözmeğe çalışıyordum.

O Alman hakîmi ki, tefekkürü ile (ebedî) üzerindeki zaman elbisesini çıkarıp atmış, onu çırılçıplak ve apaçık bir hâle getirmiştir.

Hayâlinin genişliği önünde dünya, darlığından utanç duymuştur.

Onun denizine dalınca akıl gemisi tufana tutuldu.

Sanki büyülenmiş bir uykuya daldım. Bâki ve fâniden gözümü yumdum.

Aşk bakışı daha keskinleşti. O anda ilâhi ihtiyar (Mevlânâ) bana göründü.

O bir güneştir ki, tecellisinden Rûm ve Şam aydınlanmıştır.

Bu mayası karanlık cihanda onun alevi çölde perhiz tutanların mumu gibidir.

Onun sözünden mânâ, gelincikler gibi fişkırır.

Bana: ne uyuyorsun kalk dedi; bir seraba gemi sürüyorsun!

Aşk yolunda akılla mı yürüyorsun?

Güneşi mumla mı arıyorsun? (İkbâl, 1971: 138)

İkbâl, Hegel’in fikri düşüncesinin çok ilerlediğini fakat onun düşüncesiyle yola çıkıldığında bir noktadan sonra aklın rehberliğinden çıkıp hayâl dünyasına kapıldığını söylemektedir. O, bu noktada ona Mevlânâ’nın önderlik ettiğini ve aklın düştüğü karanlıktan onun düşüncesiyle kurtulduğunu söyler. Buradan anlayabiliriz ki, onun sezgi diye bize anlattığı şey, tasavvuf düşüncesindeki aşk fikridir. İkbâl, aşk yolunda akılla yürünemeyeceğini söyleyerek, Hegel’in asıl gerçekliğe ulaşamamasının nedenini, ilâhi aşkın eksikliğine dayandırmış gibi görünüyor.

Yine İkbâl’in dizeleriyle söylemek gerekirse;

İlimde aşk olmazsa, batıl bir ilim olur

Aşk varsa ilimde, ilâhi kimliğe kavuşur

Sevgisiz ilim ve hikmet, birer ölü

Akıl bir ok, kaybetmiş yönünü

Aç körün gözüne göster Hak cemâlini

Hz. Ali hâline getir Ebû Leheb’i! (İkbâl, 2014b: 96)

Şair, aklın hedefe varması için aşka ihtiyaç duyduğunu ve aşksız ilmin kör bir göze benzediğini belirterek, ilmin değerini Tanrı’yla arasındaki ilişkiye bağlamıştır.

4. Sonuç

İkbâl’in ben dediği kavram, her varlık mertebesinde bulunur ve en yüksek seviyesine insanda ulaşmıştır. Onun benleri Leibniz’in monadları gibi birbirine kapalı görünmemekte aksine birbiriyle etkileşim hâindedir. Benin mahiyeti ise, ruh ve beden ortak faaliyeti olan eylemler bütünüdür. İkbâl, insanı yalnızca ruh ve beden ikilisi olarak görmeyip onun geçmiş tecrübelerine dayandığı şuurlu tecrübesini de önemli bir özellik olarak ortaya koyar. Ben dediği kavram şuurlu tecrübenin iş başında olması hâlidir. İnsan şuurlu tecrübesiyle zamanı algılar, anlamlandırır ve kendini bu zaman içinde ortaya koyar. Geçmişini hatırlayarak, şimdide karar vererek geleceği ise hayal ederek yaşar. Tüm bunlar insanın benini ortaya koyan esas durumlardır.

İkbâl, benin yönlendirici tutumu sayesinde insanın şahsi bir kimlik kazandığını ve benliğin gücü ölçüsünce özgür olduğunu düşünür. Bu özgürlük beni, kaderin zincirinden kurtarıp hür iradeye sahip kılar. Böylelikle ben, Mutlak Ben’in yaratıcı hürriyetini paylaşır ve Mutlak Ben’in yeryüzündeki temsilcisi olmayı başarır. Ben, böylelikle metafiziksel bir anlam kazanır ve insanın Mutlak Hakikat’e ulaşmasında önemli bir rol oynar.

İnsanın bu dünyadaki asıl amacı ebediyete ve mutlak olana erişmektir. Onu bu yola götürecek olan da şuurlu tecrübesinin yanı sıra dini tecrübedir. Şuurlu tecrübemiz bize hakikatle ilgili kısmi bilgiler verebilir fakat dini tecrübe hakikatle daha yakın temas ve kaynaşma imkânı sunar. Böylelikle insan ebediyete ve Mutlak Hakikat’e bir an olsun perde aralamış olur. Sonlu benlerin tek gayesi Sonsuz Ben’e ulaşmak olmalıdır. Bunu yapabilmek için de dinin öğrettiği ibadetleri yapmakla birlikte ilâhi aşka da sahip olmak gerekir. İkbâl, bunun için bir mürşide bağlanması gerektiğini düşünür ve kendisinin Mevlânâ’ya bağlı olduğunu söyler.

İlahi aşkın benliği güçlendirmesi için Mevlânâ’nın yolundan gitmek gerektiğini düşünür. Çünkü insanı önemsemeyen tasavvuf düşünürleri, beni yok etmekle hakikate varılacağını düşünür ve İkbâl bunu şiddetle eleştirir. Beni yok eden bu düşünce, insanı pasifleştirir ve eylemlerinden kaderi sorumlu tutmasına yol açar. Oysa Tanrı, insanı hür

iradesiyle birlikte yaratmıştır. Bu anlamda İkbâl, insana sahip olduğu tüm değerleri teslim eder ve benliğini geliştiren insanın yeryüzünde Tanrı’nın eli olabileceğini söyler.

Kaynakça

ARABÎ, Muhyiddîn-i İbn (1977). *Fütûhat-ı Mekkiye*, Çev. Selâhaddin Alpay, İstanbul: Garanti Matbaacılık ve Neşriyat.

ARABÎ, Muhyiddîn-i İbn (2000). *Lübb’ül-Lübb (Özün Özü)*, Çev. İsmail Hakkı Bursevî, İstanbul: Bahar.

AYDIN, Mehmet S. (2000). *İslâm Felsefesi Yazıları*, İstanbul: Ufuk Kitapları.

CARLİSLE, Clare (2006). *Kierkegaard: A Guide for the Perplexed*, New York/London: Continium Int. Pub. Group, (ss. 110-131).

ÇELİK, İsa (2004). *Muhammed İkbâl’in Tasavvufî Düşüncesi*, İstanbul: Kaknüs.

GÜNDOĞDU, Hakan (2013). İkbâl’in Benlik Felsefesi ve Demokrasi, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Muhammed İkbâl Sayısı (S. 193, ss. 164-176)*.

HASAN, R. (2004). İkbâl’in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader, Çev. A. İ. Demir, *Kelam Araştırmaları Dergisi 2 (S. 1, ss. 83-94)*. Ankara.

İKBÂL, Muhammed (1971). *Şarktan Haber (İkbâl’den Şiirler içinde)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul: İş Bankası.

İKBÂL, Muhammed (1976). *Yolcu*, Çev. A. N. Tarlan, İstanbul: Eser Matbaası.

İKBÂL, Muhammed (1983). *Cebrail’in Kanadı* Çev. Yusuf Salih Karaca, İstanbul: Furkan.

İKBÂL, Muhammed (1984). *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. N. A. Asrar, İstanbul: Birleşik.

İKBÂL, Muhammed (2000). *Câvitnâme*, Çev. Annemarie Schimmel, Ankara: Kültür Bakanlığı.

İKBÂL, Muhammed (2005). *Esrar ve Rumuz* Çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul: Sûfi Kitap.

İKBÂL, Muhammed (2006). *Yeni Gülşen-i Râz (Kulluk Kitabı içinde)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul: Sûfi Kitap.

İKBÂL, Muhammed (2007a). *Misafir*, Çev. Ahmet Metin Şahin, İstanbul: Irmak.

- İKBÂL, Muhammed (2007b). *Yansımalar*, Çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs.
- İKBÂL, Muhammed (2012). *İslâmî Benliğin İçyüzü* Çev. Ali Yüksel, Ankara: Hece.
- İKBÂL, Muhammed (2013a). *Musa Vuruşu*, Çev. Celal Soydan, Ankara: Hece.
- İKBÂL, Muhammed (2013b). *Hicaz Armağanı*, Çev. Celal Soydan, Ankara: Hece.
- İKBÂL, Muhammed (2014a). *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, Çev. Beste Yılmazoğlu, İstanbul: Araf.
- İKBÂL, Muhammed (2014b). *Câvitnâme*, Çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs.
- İKBÂL, Muhammed (2014c). *Benliğin Sırları*, Çev. Beste Yılmazoğlu, İstanbul: Araf.
- İKBÂL, Muhammed (2015a). *Şikâyet ve Cevabı*, Çev. Halil Toker, İstanbul: Demavend.
- İNANÇ, Banu Yazgan; YERLİKAYA, Eset Ercüment (2012). *Kişilik Kuramları*, Ankara: Pegem Akademi.
- KARADENİZ, Abdurrahim (2013). Muhammed İkbâl’in Zaman-Mekân, Ölüm ve Ebedîlik Tasavvuru. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Muhammed İkbâl Sayısı (S. 193, ss. 465-468)*.
- KILIÇ, Cevdet (2013). İkbâl’in Mücadelesi ve İslâm Dünyasına Etkileri. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Muhammed İkbâl Sayısı (S. 193, ss. 177-204)*.
- KIERKEGAARD, Soren (2013). *Meseller*, Çev. Osman Çakmakçı, İstanbul: Pinhan.
- KIERKEGAARD, Soren (2017a). *Felsefe Parçaları Ya Da Bir Parça Felsefe*, Çev. Doğan Şahiner, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- KIERKEGAARD, Soren (2017b). *Kaygı Kavramı*, Çev. Türker Armaner, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- NİETZSCHE, Friedrich Wilhelm (2012). *Zerdüşt Böyle Buyurdu*, Çev. Osman Derinsu, İstanbul: Varlık.
- PEKER, Hidayet (2013). Muhammed İkbâl’de Tanrı Evren İlişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (C: 22, S. 1, ss. 39-55)*.

SCHİMMEL, Annemarie (2007). *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, Çev. Senail Özkan, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

SERHENDÎ, Rabbân-î Ahmedî Fârûkî (2008). *Mektûbât Tercemesi*, Çev. Hüseyin Hilmi Işık, İstanbul: Hakikat Kitabevi.

SÜHREVERDÎ, Şehâbeddin (1987), *Filozofların İnançları, Ruhun Yolculuğu*, Çev. İsmail Yakıt, *Felsefe Arkivi* (S. 26, ss. 213-226).

TAŞDELEN, Vefa (2013). Muhammed İkbâl’de Aşkın Ben. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Muhammed İkbâl Sayısı* (S. 193, ss.26-42).

WHITEHEAD, A. N. (1929). *Process and Reality*. Newyork: Macmillan Publishing.

Makale Geliş | Received: 15.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 26.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.453800

Nafiz MADEN

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Fac. of Engineering and Natural Sciences, Dep. of Geophysical Engineering, Gümüşhane, TR
ORCID: 0000-0001-5201-850X
nmeden@gumushane.edu.tr

Yasemin BEKER

Arş. Gör. | Res. Assist.
Gümüşhane Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Fac. of Engineering and Natural Sciences, Dep. of Geophysical Engineering, Gümüşhane, TR
ORCID: 0000-0001-5045-7808
bekeryasemin@gumushane.edu.tr

Bayram NAZIR

Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Faculty of Arts, Department of History, Gümüşhane, TR
ORCID: 0000-0002-4098-1304
bayramnazir@gmail.com

Theophanes Kroniğinde Doğa Olayları ve Yer Bilimleri Gözlemleri

Öz

Bu çalışmanın amacını Bizanslı tarihçi Theophanes'in MS 284-813 yılları arasındaki olayları anlattığı kroniğindeki doğa olayları ve yer bilimleri gözlemleri oluşturmaktadır. Theophanes 758/760 yıllarında İstanbul'da zengin ve aristokrat bir ailenin çocuğu olarak doğmuş ve 818 yılında sürgünde olduğu Semadirek adasında vefat etmiştir. Annesi Theodora, babası ise Bizans İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki adalarının valisi Isaakios'dur. Theophanes, 810/811 yıllarında ölen Georgios Synkellos'un teşvik ve arzusuyla onun yarım kalan kroniğini devam ettirmeye karar vermiştir. MS 284-813 yıllarında arasında kapsayan "Chronographia" isimli eserini 810-814 yıllarında tamamlamıştır. 90 adet doğa olayı ve yer bilimleri kaydına yer veren Theophanes'in kroniği çok eski kaynaklara ulaşması ve kaybolmuş kaynakları kullanması açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Theophanes, Bizans, Doğa gözlemleri, Yer Bilimleri Kayıtları

Natural Events and Earth Sciences Observations in the Chronicle of Theophanes

Abstract:

The purpose of this work is the natural phenomena and earth sciences observations recorded in the chronicle of the Byzantine historian Theophanes from AD 284 to 813. Theophanes was born in 758/760 in Istanbul as a child of a wealthy and aristocratic family and died in exile of Samothroke island in 818. His mother name is Theodora and his father is Isaakios, the governor of the Mediterranean islands of the Byzantine Empire. Theophanes decided to continue unfinished chronic of Georgios Synkellos who died in the year 810/811 with the encouragement and desire of him. He completed his work entitled "Chronographia" covering the period between 284 and 813 years in 810-814. The chronicle of

Theophanes including 90 natural events and earth sciences records is very important in terms of using very old and lost resources.

Keywords: Theophanes, byzantine, Natural observations, Earth Sciences records

1. Giriş

Theophanes, asil ve zengin bir ailenin çocuğu olarak İstanbul’da doğmuştur (758/760-12 Mart 817/818). Babası Akdeniz adaları imparatorluk valisi İsaakious, annesi ise Theodora’dır. Üç yaşında babasının ölmesi ve yetim kalması üzerine Bizans imparatoru Theophanes’i sarayda himaye etmiş ve eğitimi ile ilgilenmiştir. Theophanes 20 yaşında evlenmiştir. 799 yılında imparatorun ölümünden sonra Theophanes Marmara Denizi’nin Anadolu tarafında Sigriane¹ isimli bölgede kurduğu manastırda 815/816 yılına kadar dini bir hayat sürmüştür (Turtledove 1982: Viii; Mango vd. 1997: Xiii).

İkonoklazm, Bizansta V. Leo (813-820) tarafından yeniden canlandırıldı. Theophanes, çoğu keşiş gibi, kutsal sembollerin imha edilmesini reddetti ve ikinci İznik Konsili’nde ikonaların kutsandığı kararlara imza attı. Bizans imparatoru V. Leo (813-820)'a muhalefeti için tutuklanarak İstanbul'da hapsedildi ve 818 yılında öldüğü Samothrake² adasına sürüldü. Ölümünden sonra birçok mucizeleri olduğuna inanılarak Doğu Kilisesi tarafından Aziz ilan edildi (Turtledove 1982: IX; Mango vd. 1997: XIX).

Theophanes’in Kroniği aslında 810 ya da 811 yılında ölen çok yakın dostu papaz George Synkellos'un Âdem’den MS 284 yılına kadar olan olayları anlattığı “Chronographia” adlı eserinin devamıdır. Dolayısıyla Theophanes’in Kroniği yaradılıştan başlamaz. Theophanes MS 284-813 yılları arasındaki olayları anlattığı kroniğini George Synkellos'un ölümünden sonra MS 814 yılında tamamlamıştır. Şu an kaybolmuş çok eski kaynaklara ulaşarak kronolojik olarak dünya tarihine ait olayları yazdığı Theophanes’in eseri V. Leo'nun (813-820) imparator olduğu yılda son bulmuştur. Eser özellikle VII-VIII. yüzyıllardaki olayların aydınlatılması açısından oldukça önemlidir (Turtledove 1982: 176; Mango vd. 1997: 681).

Theophanes’in Kroniği üzerinde birçok araştırmacı (Bakır 2005: 3-9; Karatay 2010: 1-18; Bahadır 2011: 685-703; Berbercan 2013: 219-230; Karatay 2014: 51-57; Koçak 2015: 67-76) çalışmalar yapmış ve döneminin olaylarına açıklık kazandırmaya çalışmıştır. Bakır (2005: 3, 8), İstanbul şehri ve çevresinde IV-XV. yüzyıllar arasında oluşan depremleri insanların nasıl algıladığı konusu üzerinde çalışmasını oluşturmuştur. Karatay (2010: 3, 9), Tuna Bulgar devleti üzerine yaptığı çalışmada Theophanes’in

¹ Bugün Kurşunlu yakınlarında Erdek ile Orhaneli Çayı arasındaki bölge.

² Yunanistan’a bağlı Semadirek adası

eserini de kullanmıştır. Bahadır (2011: 685, 701), yaptığı çalışmasında Bizans-Sasani etkileşimi üzerine durmuş ve Theophanes’in Bizans ve Sasani toplumlarının IV-VII. yüzyıllar arasında evrensel denge ve düzeni sağlayarak birbirlerini tamamladıklarını savunmuştur. Berbercan (2013: 221) ve Koçak (2015: 68) Hazarlar üzerine yaptıkları çalışma sonucunda Theophanes’in Hazarları “Doğu Türkleri” olarak zikrettiğini ortaya koymuşlardır. Karatay (2014: 52) ise Karadeniz’in kuzeyinde Büyük Bulgar devleti üzerine yaptığı çalışmasında Theophanes’in Kroniğinden önemli ölçüde yararlanmıştıdır.

Bu çalışmada Theophanes’in MS 814 yılında tamamladığı kroniğinde Bizans ve çevresinde yaşanmış toplam 90 adet deprem, kuraklık-kıtlık, meteorolojik olay, güneş tutulması ve gökyüzü gözlemleri konu edinilmiştir. Yaşanan bu olayların Bizans dünyasında algılanışı ve o dönemin bilgi seviyesi hakkında değerlendirmeler bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. Theophanes Kroniğinde Doğa Olayları ve Yer Bilimleri Kayıtları

Theophanes Kroniğinde doğal olaylar ve yer bilimleri kayıtları dikkate alındığında Çizelge 1’de verilen kronolojik liste oluşturulabilir. Toplam 90 adet kaydın yer aldığı liste incelendiğinde, kayıtların daha çok İstanbul ve Suriye/Filistin bölgelerine ait olduğu görülmektedir. Bu olaylara ait istatistiki bilgi ise Çizelge 2’de verilmiştir. Çizelge 2’de en fazla deprem kaydına (49 adet) yer verildiği görülmektedir. İkinci olarak Kuraklık/Kıtlık bilgisi (10 adet) kronikte yer almaktadır. Daha sonra Güneş tutulması (8 adet) Kuyruklu yıldız (6 adet), ve diğer gözlemlere yer verilmiştir. Bu gözlemler aşağıda ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

2.1. Deprem Kayıtları

Theophanes Kroniğinde değişik tarihlerde Bizans coğrafyasında yaşanan birçok deprem hakkında oldukça dikkat çekici bilgiler vermektedir. Nitekim onun verdiği bilgilere göre İskenderiye (Mısır) kentinde 319 yılında çok şiddetli bir deprem olmuş, birçok ev yıkılırken bir hayli insan da yaşamını kaybetmiştir (Mango vd. 1997: 29). Theophanes kroniğinde verilen bilgilere göre, 332 yılında Kıbrıs’ın Salamis³ şehrinde meydana gelen şiddetli depremde ise şehir yıkılmış, birçok insan hayatını yitirmiş (Mango vd. 1997: 48); 341 yılında Antakya’da meydana gelen şiddetli deprem 3 gün sürmüştür (Mango vd. 1997: 60), 342 yılında meydana gelen şiddetli deprem sırasında Salamis şehri yıkılmış (Mango vd. 1997: 61), 343 yılında meydana gelen şiddetli deprem sırasında Niksar şehri, kilise ve piskoposun sarayı dışında yıkılmış (Mango vd. 1997: 62) aynı yılda (343) Rodos adası şiddetli deprem nedeniyle yıkılmıştır (Mango vd. 1997: 62). Theophanes, 344 yılında Draç (Arnavutluk) kentinin deprem nedeniyle

³ KKTC, Gazimagusa şehri yakınlarında yer alan bir antik kent.

tahrip olduğunu, Roma'nın üç gün boyunca sallandığını ve Campania'daki⁴ on iki şehrin yok olduğunu; 347 yılında Beyrut (Lübnan) kentinin büyük bir kısmının şiddetli bir deprem sırasında çökmesi sonucunda birçok paganın kiliseye Hıristiyan olmak için girdiğini kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 65). 357 yılında Theophanes İzmit'in gece 11:00 sularında meydana gelen şiddetli bir depremde yıkıldığı ve pek çok kişinin hayatını kaybettiği bilgisini vermiştir (Mango vd. 1997: 75).

Theophanes 367 yılında meydana gelen deprem ve ardından oluşan Tsunamiyi ise şöyle anlatmıştır: “Bütün dünyada gece boyunca büyük bir deprem oldu, böylece kıyıda bulunan İskenderiye demirli gemileri yüksek binaların, duvarların üzerinden aştı ve şehir içinde avlu ve evlerin arasında sürüklendi. Su geri çekildiğinde kuru arazide kaldılar. Deprem yüzünden şehirden kaçan insanlar, karadaki gemileri yağmalamaya gittiler. Ama geri dönen su hepsini yuttu. O sırada Adriyatik'te yelken açan denizcilerin gemileri deniz yatağında karaya oturdu. Ancak kısa bir süre sonra sular tekrar deniz yatağını doldurdu ve yolculuklarına devam ettiler” (Mango vd. 1997: 75).

Theophanes 407 yılında yedi gün boyunca meydana gelen deprem nedeniyle Roma'da yerin inlediğini (Mango vd. 1997: 123), 437 yılında İstanbul'da dört ay süren şiddetli depremler meydana geldiğini, Bizanslıların şehirden korkuyla kaçtıklarını ve piskoposla birlikte günlerini Tanrıya yalvararak geçirdiklerini kroniğinde anlatmıştır (Mango vd. 1997: 144). 442 yılında, Mayıs ayından on beş gün önce (17 Nisan 442) meydana gelen depremde dünyanın sarsıldığını ve inlediğini yine kroniğinde bildirmiştir (Mango vd. 1997: 150). Onun verdiği bilgiye göre 457 yılında Antakya'da meydana gelen korkunç depremde nerdeyse tüm şehir yok olmuştur (Mango vd. 1997: 170).

Theophanes kroniğinde 25 Eylül 478 yılında İstanbul'da korkunç bir deprem olduğunu, çok sayıda kilise ve evin yıkıldığını, sayısız insanın gömüldüğünü, Forumdaki dünya heykeli ile Theodosios heykelinin düştüğünü, duvarlarda büyük çatlaklar oluştuğunu, depremin çok uzun sürdüğünü bu yüzden şehrin kokmaya başladığını anlatmıştır (Mango vd. 1997: 193). 502 yılında Niksar'da meydana gelen depremde şehir St. Gregori kilisesi dışında tamamen yıkılmıştır (Mango vd. 1997: 223). 506 yılında meydana gelen deprem Theophanes kroniğinde Anastasios'un (430/431-518) emri ile Büyük Konstantin adına yapılan bronz eserlerin ve kendi adına dikilen heykellerin deprem sırasında düşüp paramparça olduğunu anlatmıştır. 521 yılında Draç'ın (Arnavutluk) tanrının gazabına (deprem) uğradığını, imparatorun şehrin tamirati için çok fazla para harcadığını Theophanes kroniğinden öğreniyoruz. (Mango vd. 1997:

⁴ İtalya'nın güneyinde kısmi özerklik verilmiş bölge.

256). Theophenes kroniğinde 524 yılında Anazarbos’un⁵ korkunç depremden etkilendiğini ve tüm şehrin çöktüğünü (Mango vd. 1997: 262), 4 Ekim 525 yılında Tanrı’nın öfkesinin (deprem) Antakya kentini ziyaret ettiğini anlatmıştır (Mango vd. 1997: 263).

Theophenes kroniğinde 26 Mayıs 526 tarihinde meydana gelen depremde Antakya piskoposu Euphrasios’un deprem sırasında yutulduğunu ve yok olduğunu, evlerin, kiliselerin çöktüğünü ve şehrin güzelliğinin yok olduğunu, hiçbir neslin Tanrının bu derece büyük bir afetine maruz kalmadığını anlatmıştır (Mango vd. 1997: 264). 29 Kasım 528 yılı Çarşamba günü Antakya’da meydana gelen depremin bir saat sürdüğünü, korkunç bir gürültü işitildiğini, tüm binaların ve duvarların devrildiğini, 526 yılında yaşanan depremde yıkılmayan eski binaların yıkıldığını Theophenes kroniğinden anlıyoruz (Mango vd. 1997: 270). Theophenes 535 yılında Pompeiopolis⁶ şehrinde meydana gelen depremde yerin bölündüğünü ve insanlarla birlikte şehrin yarısının yutulduğunu, bağırmalarının duyulduğunu, imparatorun kazı yaparak onlara yardım ettiğini ve hayatta kalanlara hediye verdiğini kroniğinde anlatmıştır (Mango vd. 1997: 314). Theophenes kroniğinde 16 Ağustos 542 tarihinde İstanbul’da büyük bir deprem meydana geldiğini, kiliselerin, evlerin, Altın Kapı yakınındaki şehir duvarının bir kısmının çöktüğünü, birçok insanın öldüğünü ve şehirde büyük korku yaşandığını (Mango vd. 1997: 322), 6 Eylül 543 yılında Pazar günü dünya çapında büyük bir deprem olduğunu (Mango vd. 1997: 324), 545 yılında Bizans’ta yine büyük bir deprem olduğunu (Mango vd. 1997: 326), 548 yılı Şubat ayında bir dizi deprem meydana geldiğini (Mango vd. 1997: 329), 9 Temmuz 551 yılında Filistin, Arabistan, Mezopotamya, Suriye ve Finike’de şiddetli ve korkutucu bir deprem olduğunu, Sur⁷, Sayda⁸, Beyrut, Trablus⁹ ve Biblos¹⁰, da çok sayıda insan öldüğünü, Batroun¹¹ şehrinde, denize yakın duran Lithoprosopon¹² dağının büyük bir kısmının kırılarak denize düştüğünü, denizin bir mil geriye çekildiğini ve birçok geminin kaybolduğunu, daha sonra denizin kendi yatağına geri döndüğünü anlatmıştır (Mango vd. 1997: 332). Theophenes kroniğinde devamla 15 Ağustos 554 pazar günü, geceleyin korkunç bir deprem olduğunu, özellikle Altın Kapı yakınlarında birçok ev, hamam, kilise ve şehir

⁵ Adana’nın Kozan ilçesinin 28 km güneyinde bulunan antik kent.

⁶ Yeri bilinmiyor

⁷ Lübnan’ın Akdeniz kıyısında yer alan antik dönemdeki Tyre olan tarihi liman kenti

⁸ Beyrut’un güneyinde Akdeniz sahilindeki eski ismi Sidon olan şehir

⁹ Beyrut’un 85 km kuzeyinde yer alan antik dönemdeki ismi Tripolis olan şehir

¹⁰ Beyrut’un kuzeyinde yer alan antik liman kenti

¹¹ Kuzey Lübnan’da yer alan antik dönemdeki ismi Botrys olan dünyanın en eski kıyı kentlerinden biri

¹² Bugün Râs ach-Chaq’a’ adıyla bilinen, kuzey Lübnan’da eski adı bir burun

surlarının bir kısmının zarar gördüğünü, birçok insanın öldüğünü, İzmit’te de bir çok evin çöktüğünü ve sarsıntıların 40 gün sürdüğünü ifade etmiştir (Mango vd. 1997: 335).

11 Temmuz 555 günü büyük bir deprem olduğunu (Mango vd. 1997: 336), 16 Nisan 557 Pazartesi günü hiçbir hasara yol açmayan korkutucu bir depremin olduğunu yine Theophanes kroniğinden öğreniyoruz (Mango vd. 1997: 338). 558 yılında meydana gelen depremleri Theophanes kroniğinde şu şekilde kaydetmiştir: “19 Ekim 558 Cuma günü bir deprem oldu, cumartesi günü doğmak üzereydi. 14 Aralık 558’de, İstanbul’un hem Constantinos (272-337) hem de Theodosios (347-395) tarafından inşa edilen iki duvarına zarar veren çok korkutucu başka bir deprem oldu. Depremin korkunç tehdidinden zarar görmeyen bir yer yoktu. St Stratonikos ve St Kallinikos kiliseleri, her ikisi de Rhegion’da toprağa çöktü. Secundianai (Iucundiana) Sarayının önünde duran heykelin önündeki porfir sütunu çöktü ve yere 8 metre gömüldü. Çöken binalarda çok sayıda kayıp vardı. Bazı insanlar harabeye gömüldükten iki ya da üç gün sonra kurtarıldı. Aynı durumun diğer şehirlerde de olduğu bildirildi. Bu neslin yeryüzündeki hiçbir insanı böyle çok büyük ve korkunç bir depremi daha önce yaşamamıştır. Dünya on gün boyunca gündüz ve gece sallanmaya devam etti” (Mango vd. 1997: 339). Theophanes 10 Mayıs 583 tarihinde büyük bir deprem olduğunu, herkesin kiliselere sığındığını ve bu nedenle at arabası yarışlarının yapılmadığını kroniğinde bildirmiştir (Mango vd. 1997: 374).

Yine onun verdiği bilgiye göre 632 yılında Filistin’de bir deprem olmuştur. Ayrıca depremden sonra gökyüzünde güneyden kuzeye uzanan kılıç şeklinde bir işaret gözlenmiştir (Mango vd. 1997: 467). Theophanes, 658 yılı haziran ayında Filistin ve Suriye şehirlerini yıkan büyük bir depremin olduğu bilgisini vermiştir (Mango vd. 1997: 484). 678 yılında Theophanes’in Mezopotamya’da meydana gelen şiddetli bir depremin Urfa’daki kilisenin vaiz kürsüsünü ve kubbelerini yıktığını söylemiştir (Mango vd. 1997: 497). 28 Şubat 713 yılında yine Suriye’de güçlü bir depremin meydana geldiğini kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 533).

Theophanes, 718 yılında Suriye’de meydana gelen güçlü bir depremden sonra ise Halife Halife Ömer bin Abdülaziz’in¹³ şarabı yasakladığını ve Hristiyanları din değiştirmeye zorladığına dair bilgileri kroniğinde anlatmaktadır. Bu depreme ilgili bilgi verirken İslam inancına hiç uymayan ifadelerle Halife Ömer’in dinden dönenleri vergiden muaf tuttuğunu, dönmeyenleri ise öldürdüğünü ifade etmiştir. Ayrıca Hristiyanların bir Saracen’e¹⁴ karşı şahitliğinin kabul edilemez olduğuna dair yasa

¹³ 8.ci Emevi Halifesi, Doğumu 682 ve Ölümü 720.

¹⁴ Haçlıların Müslüman ve Türklere "Hristiyan olmayan" anlamında taktığı ad

çıkardığını; Bizans İmparatoru V. Leo’yu ise din değiştirmeye ikna etmek amacıyla dogmatik bir mektup gönderdiğini kroniğinde kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 550).

Theophanes, kroniğinde 26 Ekim 740, çarşamba günü saat 8:00’da İstanbul’da güçlü ve korkutucu bir deprem meydana geldiğini, birçok kilise ve manastırın devrildiğini ve çok sayıda insanın öldüğünü bildirmiştir. Attalos Kapısı¹⁵ üzerindeki Büyük Konstantin heykelinin kapının kendisi gibi düştüğünü, Xerolophos kolonu üzerindeki Arkadios anıtının ve Altın Kapı geçidi üzerindeki Büyük Theodosios heykelinin devrildiğini, Trakya, Nikomedeia (İzmit), Prainetos (Karamürsel) ve Nikaia’daki (İzmit) şehir duvarlarının, kasaba ve köylerin de aynı şekilde yıkıldığını anlatmaktadır. Bazı yerlerde denizin kendi sınırlarından geriye çekildiğini, artçı şokların 12 ay boyunca devam ettiğini kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 572).

742 yılında Saba¹⁶ çölünde karşı karşıya olan dağların bulunduğu alanda bir deprem meydana geldiğini ve bölgedeki köylerin yeraltına gömüldüğünü anlatmıştır (Mango vd. 1997: 577). 742 yılında Hazar geçidinde de bir depremin olduğunu kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 579). 18 Ocak 746 tarihinde, saat 4:00’da Filistin, Ürdün ve tüm Suriye’de güçlü bir deprem olduğu, on binlerce kişinin öldüğü ve özellikle kutsal şehrin etrafını çevreleyen çölde kilise ve manastırların yıkıldığı gözleminden bahsetmiştir (Mango vd. 1997: 585).

Theophanes kroniğinde 749 yılında Suriye’de meydana gelen bir deprem ile büyük ve dehşet verici bir çökme hakkındaki gözlemlerini, deprem sonrasında şehirlerin bazılarının tamamen, bazılarının ise kısmen yerle bir olduğunu anlatmıştır. Gözlem yaptığı yerlerde dağlardan ovalara kadar duvarlardan binalara kadar her şeyin 6 mil veya biraz daha fazla hareket ederek aşağıya doğru gömüldüklerini söylemiştir. Görgü şahitlerinin anlattıklarına da yer veren Theophanes Mezopotamya topraklarının tamamıyla 2 mil derinliğe kadar birbirinden ayrılarak koptuğunu, bu derinlikten çok beyaz ve kumlu yeni bir toprağın ortaya çıktığını anlatmışlardır (Mango vd. 1997: 589).

Theophanes, 9 Mart 756 tarihinde Filistin ve Suriye’de küçük olmayan bir deprem olduğunu söylemiştir (Mango vd. 1997: 594). 9 Şubat 790 tarihinde korkunç bir deprem olduğunu, insanların bazılarının evlerinde uyumaya cesaret edemediğini, zamanlarını meyveliklerde ve açık hava çadırlarında geçirdiklerini ifade etmiştir (Mango vd. 1997: 639). Nisan 796 yılında bir cumartesi gecesini Girit adasında korkunç bir depremin, 4 Mayıs 796 tarihinde ise İstanbul’da ürkütücü başka bir depremin olduğunu kroniğinde kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 646).

¹⁵ Theodosius hanedanlığı döneminde yapılan Altın Kapı

¹⁶ Güney Arabistan’da bir çöl

2.1. Kuraklık ve Kıtık Kayıtları

Theophanes, yaşadığı dönemde Bizans'ta yaşanan kuraklık ve kıtlık olaylarına da kroniğinde yer vermiştir. 331 yılında, Doğu'da büyük bir kıtlık meydana geldi, bu nedenle köylülerin bir araya toplanarak gece-gündüz birbirlerine saldırdıkları ve hırsızlık yaptıklarını, kıtlık nedeniyle gıda fiyatlarının aşırı şekilde yükseldiğini (Mango vd. 1997: 47), 563 yılı kasım ayında kuraklık nedeniyle suların azaldığını, çeşmelerin etrafında birçok kavga meydana geldiğini (Mango vd. 1997: 349), 684 yılında Suriye'de kıtlık ile birlikte büyük bir veba olduğunu (Mango vd. 1997: 503), 686 yılında ise Suriye'de kıtlık nedeniyle erkeklerin çoğunun Romanya'ya gittiğini kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 507). Theophanes 717 yılında Arapların ciddi bir kıtlık içinde olduklarını, bu nedenle at, eşek ve deve gibi ölü hayvanları yediklerini (Mango vd. 1997: 546), 743 yılında yine Saba çölünde (Mango vd. 1997: 577) ve Bizans'ta şiddetli bir kuraklık yaşandığını aktarmıştır. 743 yılında Bizansta yaşanan kıtlığın şiddetle büyüdüğünü ifade eden kroniği şu şekilde devam etmektedir: “O kadar ki yaklaşık 2 galon¹⁷ arpa 12 nomismataya¹⁸ satıldı, 2 galon bakliyat 19 nomismataya ve darı veya acıbakla bile 8'e satıldı. 5 poundluk¹⁹ zeytinyağları 1 nomismaya ve bir xestes²⁰ şarap bir nomismatanın yarısına satıldı. İnsanlar öldüğü için, Artavasdos²¹ şehirden ayrılmaları için halka izin vermek zorunda kaldı” (Mango vd. 1997: 580).

Bir başka kıtlık bilgisi de şu şekilde anlatılmaktadır: “763 yılının mart ayında yaşanan kötü bir kuraklık su kaynaklarını kurutmuştur” (Mango vd. 1997: 601). 766 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle gökyüzünden hiç saf su düşmedi ve halk tümüyle şehri terk etmişti. Su depoları ve hamamlar boşaldı. Bizans devleti yaşanan bu kıtlığa kayıtsız kalmamış ve bir dizi önlem almak durumunda kalmıştır. Bizans'a su getirmek amacıyla eski suyollarını tamir etmek için yoğun gayret içinde olmuştur. Bu durum kronikte şu şekilde anlatılmaktadır: “İmparator yaşanan kıtlığı gördüğünde Heraklius zamanına kadar kullanılan Valentinus Su Kemerini'ni yeniden inşa etmeye başladı. Ancak Avarlar tarafından yerle bir edildi. O çeşitli yerlerden yetenekli işçileri topladı ve onları İstanbul'a götürdü. Asya ve Pontus'tan 1.000 ev ustası, Yunanistan'dan 200 sıvacı, adalardan 500 kiremit döşeyici, Trakya'dan 5.000 işçi ve 200 çömlekçi. İşçilerin sorumluluğuna müfettişler ve bir soylu koydu. Böylece iş bittiğinde su şehre ulaşmıştı” (Mango vd. 1997: 608).

¹⁷ Katı maddeler için ağırlık ölçüsü

¹⁸ Bizans dönemi para birimi (tekili nomisma)

¹⁹ Sıvı maddeler için ağırlık ölçüsü

²⁰ Katı ve sıvı maddeler için hacim birimi

²¹ Haziran 741-Kasım 743 yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatoru

2.2. Meteorolojik Kayıtlar

Theophanes Kroniğinde Bizans'ta özellikle Urfa şehrinde yaşanan Meteorolojik olaylara da yer vermiştir. 524 yılında büyük ve ünlü bir şehir olan Urfa'da, ortasından geçen Fırat nehri nedeniyle sel meydana geldiğini, selin bir deniz gibi evleri sakinleriyle birlikte sürüklediğini ve batırdığını (Mango vd. 1997: 262), 19 Temmuz 555 tarihinde korkunç bir gök gürültüsü, şimşek ve şiddetli bir güney-batı rüzgârının olduğunu, bu nedenle Rhesion kapısının içinde duran haçın düştüğünü (Mango vd. 1997: 336), 667 yılında kışın Urfa'da bir tufan (sel baskını) olduğunu ve pek çok can kaybı yaşandığını anlatmıştır (Mango vd. 1997: 490). 673 yılının mart ayında gökyüzünde bir gökkuşağı görüldüğünü ve bütün insanlığın bu olay nedeniyle ürperdiğini ve herkesin bu olayı dünyanın sonu olarak söylediğini dile getirmiştir (Mango vd. 1997: 493). 717 yılında Trakya'da kışın çok şiddetli geçtiğini anlatan Theophanes Kroniğinde 100 gün boyunca dünyayı kristal bir karın kapladığını, çok sayıda düşmanın atları, develeri ve diğer hayvanlarının öldüğünü bildirmiştir (Mango vd. 1997: 546). Theophanes Kroniğinde 724 yılında meydana gelen sel nedeniyle Urfa şehrinin sular altında kaldığını ve birçok insanın öldüğünü (Mango vd. 1997: 558), 28 Ocak 740 yılında yine Urfa'nın sel nedeniyle sular altında kaldığını (Mango vd. 1997: 572) ifade etmiştir. Theophanes Kroniğinde 763 yılı Ekim ayı başlarındaki şiddetli kış gözlemini şu şekilde anlatmıştır: “Bu yılda ekim ayı başlarından itibaren sadece bizim memleketimizde değil, doğuda, kuzeyde ve batıda çok keskin bir soğuk vardı. Soğuktan dolayı, Karadeniz'in kuzey kıyısı, yüzlerce mil uzaklığa ve otuz kubit²² derinliğe kadar dondu. Benzer durum balkanlarda Tuna, Dinyester, Dinyeper gibi birçok nehirde gerçekleşti. Bütün bu buz kütleleri sürekli kar yağması nedeniyle yirmi beş kubit daha büyüdü, böylece deniz kara ile birleşti. Kırım, Bulgaristan ve diğer komşu ülkelerde insanlar ve hayvanlar bu buzların üzerinde yürüyebiliyorlardı” (Mango vd. 1997: 600).

2.3. Güneş Tutulması ve Gökyüzü Gözlemleri

Theophanes, Bizans döneminde birçok gökyüzü gözlemi ve güneş tutulması olaylarını da Kroniğinde anlatmıştır. O döneme dair verdiği bilgilere göre 534 yılında gökyüzünde bir alamet şeklinde güneş tutulması meydana geldiğini, bir yıl boyunca güneşin karanlık ve ışısız ay gibi parladığını, açık bir şekilde parlamadığını anlatmıştır (Mango vd. 1997: 297). 5 Kasım 644 yılında cumartesi günü saat 9:00'da yine güneş tutulması olduğunu Theophanes kroniğinde kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 477). Bir başka güneş tutulması olayının 4 Ekim 693 Pazar günü meydana geldiğini ve bazı parlak yıldızların gökyüzünde görüldüğünü (Mango vd. 1997: 513), 15 Ağustos 760

²² Bizansta kullanılan uzunluk ölçüsü birimi

Cumartesi günü Afrika'da güneş tutulması sonrası savaş olduğunu (Mango vd. 1997: 597), 9 Eylül 787 günü Pazar günü kutsal ayın sırasında güneş tutulması gerçekleştiğini (Mango vd. 1997: 636), 20 Şubat 798 tarihinde güneşin on yedi gün boyunca karanlığa gömüldüğü ve ışınlarını yaymadığı için gemilerin kaybolarak sürüklendiğini (Mango vd. 1997: 649), 14 Mayıs 811 Cuma günü üç buçuk saat süren büyük bir güneş tutulması olduğunu (Mango vd. 1997: 679) kroniğinde yazmıştır. Theophanes'in kroniğinde bir başka güneş tutulması ise şu şekilde ifade edilmiştir: “Yıldız haritasına göre 4 Mayıs 813'te Boğa Burcu 12 derecede iken Güneş doğarken tutuldu. Bu olay paniğe sebep oldu” (Mango vd. 1997: 680).

Theophanes'in kroniğinde gökyüzünde gözlenen Kuyruklu yıldız ve nişanelerini de kroniğine şu şekilde kaydetmiştir: “632 yılında Filistin'de meydana gelen depremden sonra gökyüzünde güneyden kuzeye uzanan kılıç şeklindeki bir işaret görülmüştür. 30 gün boyunca gökyüzünde kalan bu işaret Bizanslılar tarafında Arap Fethi'nin gelişinin önceden habercisi olarak yorumlanmıştır” (Mango vd. 1997: 467). 30 gün boyunca gözlenmesi ve kılıç şeklinde olması sebebiyle bu işaretin Kuyruklu yıldız olması ihtimali yüksektir. 743 yılında Suriye'de büyük bir kuyruklu yıldız görüldü (Mango vd. 1997: 583). 759 yılında doğuda on gün boyunca çok parlak bir kuyruklu yıldız, batıda yirmi bir gün boyunca başka bir kuyruklu yıldız ortaya çıktı (Mango vd. 1997: 597). 762 yılında doğuda bir kuyruklu yıldız ortaya çıktı (Mango vd. 1997: 599). Bir başka kuyruklu yıldız gözlemi de şu şekilde kaydedilmiştir: “1 Kasım 813'te görülen kuyruklu yıldızın iki küçük ay şeklinde parladığı gözlemlendi. Onlar birleşti ve farklı bir şekil alarak kafasız bir adamın resmi gibi bir kez daha ayrıldılar” (Mango vd. 1997: 683).

Bizans'ta gözlenen ve anlam verilemeyen işaretler değişik tarihlerde gözlenmiştir ve şu şekilde kaydedilmiştir: “354 yılında Hamsin Yortusu²³ gününde hayat veren Haç işareti gökyüzünde ortaya çıktı. Aydınlıktı ve Mesih'in çarmıha gerildiği Golgotha'dan²⁴, tutulduğu Zeytin Dağı'na²⁵ uzanıyordu. Görünen işaretin tamamı gökkuşağı gibi bir taçtı” (Mango vd. 1997: 69). Theophanes kroniğinde 465 yılında 40 gün boyunca her akşam gökyüzünde trompet şeklinde bir bulutun ortaya çıktığını (Mango vd. 1997: 178), 557 yılı kasım ayında gökyüzünde kuzeyden batıya doğru mızrak şeklinde bir ateşin ortaya çıktığını bildirmiştir (Mango vd. 1997: 338). Theophanes kroniğinde devamla 667 yılında Kışın Urfa'da gökyüzünde bir işaret görüldüğünü (Mango vd. 1997: 490), 674 yılında bir cumartesi günü gökyüzünde bir işaret belirmediğini (Mango vd. 1997: 495), 734 yılında gökyüzünde yanan bir sembol gibi parlayan bir işaret görüldüğünü (Mango vd. 1997:

²³ Hristiyanlıktaki başlıca bayramlardan biri

²⁴ Kudüs surlarının hemen dışında İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan tepe

²⁵ Kudüs'ün doğusunda yer alan Zeytin ağaçlarıyla dolu tepe

569), 742 yılı haziran ayında gökyüzünün kuzeyinde bir işaret görüldüğünü (Mango vd. 1997: 577), ve 742 yılında kuzeyde bir işaret görüldüğünü, çeşitli yerlere tozlar düştüğünü kaydetmiştir (Mango vd. 1997: 579).

3. Sonuçlar

Bu çalışmada günümüz tarih araştırmacılarının çok da üzerinde durmadıkları toplam 33 adet yer bilimleri ve doğa gözlemleri kaydının incelenmesiyle, Bizans toplumunun deprem algısı ve doğa olaylarına dini bakış açıları değerlendirilmeye çalışılmış olup aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

1. Theophanes Kroniğinde 14 adet olmak üzere en fazla deprem olayına yer vermiştir. Anadolu'nun bir deprem kuşağı üzerinde bulunması nedeniyle bu coğrafyada her dönem depremlerin meydana gelmiş olması doğaldır. En fazla deprem kaydına yer verilmesinin ana nedeni olarak depremlerin yıkım ve ölüm sonucu insanları daha fazla etkilemesi olduğu kanaatine varılmıştır.

2. Kronikte anlatılan gözlemlere göre Bizans imparatorluğunda halkın doğa olayları ve oluş sebepleri hakkında bilgi seviyesinin oldukça düşük olduğu görülmüştür. Basit olaylar dahi abartılı şekilde anlatılarak dünyanın sonuna ve kıyamet olayına atfedilmiştir.

3. Bizanslılar genel olarak depremleri işledikleri günahlardan dolayı Tanrının kendilerini cezalandırma aracı olarak düşünmüşlerdir. Depremler ve ardından görülen gökyüzü gözlemleri bölgelerinde yaşanacak savaşlar ve fetihlere yorumlanmıştır.

4. Deprem kayıtlarının gözlendiği yerler dikkate alındığında İstanbul ve çevresi ile Suriye-Filistin bölgesi olmak üzere iki farklı bölge öne çıkmıştır. Tüm Anadolu coğrafyasında depremlerin olduğu düşünüldüğünde Bizans bilim merkezlerinin bu iki bölge etrafında yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır.

5. Yine deprem kayıtlarında yer verilen (750, Suriye depremi) düşey atım miktarları bölgede oluşan depremlerin mekanizmaları hakkında yer bilimcilere önemli bir kaynak sunmaktadır.

6. Kuraklık/Kıtlık, şiddetli kış, sel/tufan gibi gözlemleri Bizans'ın o döneminin iklim bilgisinin ortaya konulmasında yardımcı veri olarak kullanılabilir.

Teşekkür

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında ve kalitesinin artırılması konusunda eleştirileriyle destek veren hakemlere, dergi editörüne teşekkür ederiz.

Kaynakça

BAHADIR, Gürhan (2011). “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII Yüzyıllar)”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1: 685-703.

BAKIR, Mevlüde (2005). “Depremlerin Oluş Nedenlerine İlişkin Bizans Teorileri”, *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1): 3-9.

BERBERCAN, Mehmet Turgut (2013). “İtirafçı Theophanes’in Kitabındaki Batı Türkleri Üzerine Notlar”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 1(1): 219-230.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History (AD 284- 813), Çev. Cyril Mango, Roger Scot ve Yardımcısı Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford 1997.

The Chronicle of Theophanes: Anni Mundi 6095-6305 (AD 602-813), Çev. Turtledove, Harry, University of Pennsylvania Press, USA 1982.

KARATAY, Osman (2010). “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2: 1-18.

KARATAY, Osman (2014). “Karadeniz Kuzeyindeki Bucak Yer Adının Kökenine Dair”, *Karadeniz Araştırmaları*, 43: 51-57.

KOÇAK, Talat (2015). “Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu’nda Türk Kökenli Bir Komutan: Bardanes Tourkos ve İsyanı”, *History Studies International Journal of History*, 7(2): 67-76.

Çizelge 1. Theophanes Kroniğinde doğal olaylar ve yer bilimleri kayıtlarının kronolojik listesi.

Sıra No	Tarihi	Olay	Yeri	Gözlemler
1	319	Deprem	İskenderiye	Çok şiddetli bir deprem olmuş, birçok ev yıkılmış, bir hayli insan da yaşamını kaybetmiştir.
2	331	Kıtlık	İstanbul	Köylüler bir araya toplanarak gece-gündüz birbirlerine saldırmışlar ve hırsızlık yapmışlardır.
3	332	Deprem	Salamis	Şiddetli depremde Salamis şehri yıkılmış, birçok insan hayatını yitirmiştir.
4	341	Deprem	Antakya	Şiddetli deprem 3 gün sürmüştür.
5	342	Deprem	Salamis	Salamis şehri yıkılmıştır.
6	343	Deprem	Niksar	Niksar şehri, kilise ve piskoposun sarayı dışında yıkılmıştır.
7	343	Deprem	Rodos	Rodos adası şiddetli deprem nedeniyle yıkılmıştır.
8	344	Deprem	Draç (Arnavutluk)	Kent deprem nedeniyle tahrip olmuştur.
9	347	Deprem	Beyrut (Lübnan)	Kentin büyük bir kısmı şiddetli bir deprem sırasında çökmüştür.
10	354	İşaret	İstanbul	Hamsin Yortusu gününde Haç işareti gökyüzünde ortaya çıkmıştır.
11	357	Deprem	İzmit	Gece 11:00 sularında meydana gelen şiddetli depremde şehir yıkılmış ve pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.
12	367	Deprem	İstanbul	Depreminden sonra Tsunami oluşmuştur.
13	407	Deprem	İstanbul	Yedi gün boyunca yer inlemiştir.

14	437	Deprem	İstanbul	Dört ay süren şiddetli depremler meydana gelmiştir.
15	17 Nisan 442	Deprem	İstanbul	Dünya sarsılmış ve inlemiştir.
16	457	Deprem	Antakya	Depremde nerdeyse tüm şehir yok olmuştur.
17	465	İşaret	İstanbul	40 gün boyunca her akşam gökyüzünde trompet şeklinde bir bulutun ortaya çıkmıştır.
18	25 Eylül 478	Deprem	İstanbul	Çok sayıda kilise ve evin yıkılmış, sayısız insan gömülmüştür.
19	502	Deprem	Niksar	Şehir St. Gregori kilisesi dışında tamamen yıkılmıştır.
20	506	Deprem	İstanbul	Yapılan bronz eserler ve dikilen heykeller düşüp paramparça olmuştur.
21	521	Deprem	Draç (Arnavutluk)	Şehir Tanrının gazabına (deprem) uğramıştır.
22	524	Deprem	Anazarbos	Tüm şehir çökmüştür.
23	524	Sel	Urfa	Sel bir deniz gibi evleri sakinleriyle birlikte sürüklemiş ve batırmıştır.
24	4 Ekim 525	Deprem	Antakya	Tanrı'nın öfkesi kenti ziyaret etmiştir.
25	26 Mayıs 526	Deprem	Antakya	Evler, kiliseler çökmüştür.
26	29 Kasım 528, Çarşamba	Deprem	Antakya	Deprem bir saat sürmüş, korkunç bir gürültü işitilmiş, tüm binalar ve duvarları devrilmiştir.
27	534	Güneş tutulması	İstanbul	Gökyüzünde bir alamet şeklinde güneş tutulması meydana gelmiştir.
28	535	Deprem	Pompeiopolis	Yer bölünmüş ve insanlarla birlikte şehrin yarısı yutulmuştur. Yerin içinden bağırışmalar duyulmuştur.

29	16 Ağustos 542	Deprem	İstanbul	Kiliseler, evler, Altın Kapı yakınındaki şehir duvarının bir kısmı çökmüş, birçok insan ölmüştür. Şehirde büyük korku yaşanmıştır.
30	6 Eylül 543, Pazar	Deprem	İstanbul	Dünya çapında büyük bir deprem olmuştur.
31	545	Deprem	İstanbul	Büyük bir deprem olmuştur.
32	Şubat 548	Deprem	İstanbul	Bir dizi deprem meydana gelmiştir.
33	9 Temmuz 551	Deprem	Mezopotamya	Şiddetli ve korkutucu bir deprem olmuştur.
34	15 Ağustos 554, Pazar	Deprem	İstanbul	Geceleyin meydana gelen deprem özellikle Altın Kapı yakınlarında birçok ev, hamam, kilise ve şehir surlarının bir kısmına zarar vermiştir.
35	15 Ağustos 554, Pazar	Deprem	İzmit	Birçok ev çökmüş ve sarsıntılar 40 gün sürmüştür.
36	11 Temmuz 555	Deprem	İstanbul	Büyük bir deprem olmuştur.
37	19 Temmuz 555	Gök gürültüsü	İstanbul	Korkunç bir gök gürültüsü yaşanmıştır.
38	16 Nisan 557, Pazartesi	Deprem	İstanbul	Hiçbir hasara yol açmamıştır.
39	Kasım 557	İşaret	İstanbul	Gökyüzünde kuzeyden batıya doğru mızrak şeklinde bir ateş ortaya çıkmıştır.
40	19 Ekim 558, Cuma	Deprem	İstanbul	Cumartesi günü gün doğarken meydana gelmiştir.
41	14 Aralık 558'de	Deprem	İstanbul	Çok korkutucu bir deprem olmuştur.
42	Kasım 563	Kuraklık	İstanbul	Suların azalmış, çeşmelerin etrafında birçok kavga meydana gelmiştir.

43	10 Mayıs 583	Deprem	İstanbul	Herkes kiliselere sığınmış ve bu nedenle at arabası yarışlarının yapılamamıştır.
44	632	Deprem	Filistin	Kuyruklu Yıldız gözlenmiştir.
45	632	Kuyruklu yıldız	Filistin	Güneyden kuzeye uzanan kılıç şeklinde bir işaret görülmüştür.
46	5 Kasım 644, Cumartesi	Güneş Tutulması	İstanbul	Saat 09.00 meydana gelmiştir.
47	Haziran 658	Deprem	Filistin, Suriye	Şehirler yıkılmıştır.
48	667	İşaret	Urfa	Gökyüzünde bir işaret görülmüştür.
49	667	Sel, Tufan	Urfa	Pek çok can kaybı yaşanmıştır.
50	Mart 672	Gökkuşluğu	İstanbul	Bütün insanlık ürpermiş, herkes bu olayı dünyanın sonu olarak yorumlamıştır.
51	674	İşaret	İstanbul	Cumartesi günü gökyüzünde bir işaret belirmiştir.
52	678	Deprem	Mezopotamya	Urfa'daki kilisenin vaiz kürsüsü ve kubbesi yıkılmıştır.
53	684	Kıtık	Suriye	Büyük bir veba salgını olmuştur.
54	686	Kıtık	Suriye	Erkeklerin çoğu Romanya'ya gitmiştir.
55	4 Ekim 693, Pazar	Güneş Tutulması	İstanbul	Bazı parlak yıldızlar görülmüştür.
56	28 Şubat 713	Deprem	Suriye	Güçlü bir deprem olmuştur.
57	717	Şiddetli Kış	Trakya	Çok sayıda düşmanın atları, develeri ve diğer hayvanları ölmüştür.
58	717	Kıtık	Arabistan (Suriye?)	At, eşek ve deve gibi ölü hayvanları yemişlerdir.

59	718	Deprem	Suriye	Güçlü bir deprem olmuştur.
60	724	Sel	Urfa	Şehir sular altında kalmış ve birçok insanın ölmüştür.
61	734	İşaret	İstanbul	Gökyüzünde yanan bir sembol gibi parlayan bir işaret görülmüştür.
62	28 Ocak 740	Sel	Urfa	Şehir sular altında kalmıştır.
63	26 Ekim 740, Çarşamba	Deprem	İstanbul	Birçok kilise, manastır devrilmiş, çok sayıda insan ölmüştür. Bazı yerlerde deniz çekilmesi gözlenmiştir.
64	742	Deprem	Saba çölü	Bölgedeki köyler yeraltına gömülmüştür.
65	742	Kıtlık	Saba çölü	
66	742	Kuraklık	Bizans	
67	742	Deprem	Hazar geçidi	
68	Haziran 742	İşaret	Saba çölü	Gökyüzünün kuzeyinde bir işaret görülmüştür.
69	742	İşaret	İstanbul	Kuzeyde bir işaret görülmüş, çeşitli yerlere tozlar düşmüştür.
70	743	Kıtlık	Bizans	Fiyatlar artmıştır.
71	743	Kuyruklu yıldız	Suriye	
72	18 Ocak 746	Deprem	Filistin, Ürdün, Suriye	Saat 04:00’da olmuş, on binlerce kişi ölmüş, çölde kilise ve manastırlar yıkılmıştır.

73	749	Deprem	Suriye	Büyük ve dehşet verici çökme olmuş, şehirlerin bazıları tamamen, bazıları kısmen yıkılmış, bazı yerlerde 6 mil düşey atım olmuş, 2 mil genişlikte fay kırığı oluşmuştur.
74	9 Mart 756	Deprem	Filistin, Suriye	Küçük olmayan bir deprem oluşmuştur.
75	759	Kuyruklu yıldız	İstanbul	Doğuda on gün boyunca çok parlak bir kuyruklu yıldız ortaya çıkmıştır.
76	759	Kuyruklu yıldız	İstanbul	Batıda yirmi bir gün boyunca başka bir kuyruklu yıldız ortaya çıkmıştır.
77	15 Ağustos 760, Cumartesi	Güneş tutulması	Afrika	Güneş tutulması sonrası savaş olmuştur.
78	762	Kuyruklu yıldız	İstanbul	Doğuda bir kuyruklu yıldız ortaya çıkmıştır.
79	Mart 763	Kuraklık	İstanbul	Su kaynakları kurumuştur.
80	Ekim 763	Şiddetli kış	İstanbul	Soğuktan dolayı, Karadeniz'in kuzey kıyısı donmuştur.
81	Mart 764	Yıldız kayması	İstanbul	Çağın sonu olarak yorumlanmıştır.
82	766	Kuraklık	İstanbul	Halk şehri terk etmiştir.
83	9 Eylül 787, Pazar	Güneş tutulması	İstanbul	Kutsal ayın sırasında güneş tutulması gerçekleşmiştir.
84	9 Şubat 790	Deprem	İstanbul	İnsanların bazıları evlerinde uyuyamamış, meyveliklerde ve açık hava çadırlarında yaşamışlardır.
85	Nisan 796	Deprem	Girit	Korkunç bir deprem olmuştur.
86	4 Mayıs 796	Deprem	İstanbul	Ürkütücü bir deprem olmuştur.

87	20 Şubat 798	Güneş tutulması	İstanbul	Güneş on yedi gün boyunca karanlığa gömülmüş ve ışıklarını yaymadığı için gemiler kaybolarak sürüklenmiştir.
88	14 Mayıs 811, Cuma	Güneş tutulması	İstanbul	Üç buçuk saat süren büyük bir güneş tutulması olmuştur.
89	4 Mayıs 813	Güneş Tutulması	İstanbul	Paniğe sebep olmuştur.
90	1 Kasım 813	Kuyruklu yıldız	İstanbul	İki küçük ay şeklinde parlamıştır.

Çizelge 2. Theophanes Kroniğinde yer alan gözlem ve kayıtlara ait istatistiki bilgiler.

Olay	Sayısı
Deprem	49
Kuraklık/Kıtlık	10
Güneş Tutulması	8
İşaret	8
Meteorolojik Kayıtlar (Şiddetli Kış, Sel, Tufan, Gökkuşığı)	8
Kuyruklu yıldız	6
Yıldız kayması	1
Toplam	90

Makale Geliş | Received: 15.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 28.08.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.453834

Murat KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir, TR
Nevşehir Hacıbektaş Veli University, Faculty of Art and Science, Department of History, Nevşehir, TR
ORCID: 0000-0001-5048-5227
muratkilic@nevsehir.edu.tr

Nurettin Topçu'da Osmanlı-Türk Modernleşmesi: Marazlar ve Tedavi

Öz

Başlangıcı 18. yüzyıla kadar götürülebilecek olan Türk modernleşmesi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde benzer dinamiklere ve problemlere sahiptir. Bu dinamikler ve problemler, pek çok kez pek çok kişi tarafından incelenmiş ve eleştirilmiştir. Söz konusu kişilerden biri de Cumhuriyet Dönemi Türk muhafazakârlığının en önemli ve önder isimlerinden olan Nurettin Topçu'dur. Topçu, muhafazakâr bir isim olarak reform ve inkılap konularında farklı görüşlere sahiptir. Değişimin, insanlar ve toplumlar için zaruri olduğunu ve gerçek inkılabın muhafazakârlığa ters düşmediğini savunmaktadır. Osmanlı-Türk modernleşme sürecini de bu görüşler çerçevesinde ele almakta ve eleştirmektedir. Topçu'nun yaklaşık iki asırlık bu süreci eleştirisinde, üç konu öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki inkılap adı altında yapılan yeniliklerin şekilsel değişikliklerden öteye gidemediği yani bir Batı taklitçiliği olduğudur. İkincisi yapılan yenilikler sırasında özden koparak mazinin inkâr edilmesidir. Üçüncüsü ise yeni ve eski taraftarları şeklinde toplumun ikiye bölünmesidir. Topçu; bu sorunların çözümü olarak ise aklın egemen olduğu, mazinin inkâr edilmediği, yeni felsefe sistemine dayanan bir Türk-İslam Rönesansı'nı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Türk Modernleşmesi, Nurettin Topçu, Reform, İnkılap, Batılılaşma

Ottoman-Turk Modernization in Nurettin Topçu: Diseases and Treatment

Abstract

The Turkish modernization, which can be taken up to the beginning 18th century, has similar dynamics and problems in the Ottoman and Republic era. These dynamics and problems have been reviewed and criticized many times by many people. One of them was Nurettin Topçu, one of the most important and leading names of the Turkish conservatism of the Turkish Republic era. He has different views on reform and reform as a conservative name. He alleges that change is necessary for people and societies and that the real revolution is not contrary to conservatism. He also criticizes the Ottoman-Turkish modernization process within the framework of these views. In this criticism of the process about two centuries, three issues come to the forefront. The first of these is that reforms made under the name of revolution could not go beyond the formal changes and are Western imitation. The second is the denial of the past during reforms. The third is the division of society into new and old supporters. He suggests a Turk-Islam Renaissance based on a new philosophical system in which the mind is dominant as a solution to these problems and the past is not denied.

Keywords: Ottoman-Turk Modernization, Nurettin Topçu, Reform, Revolution, Westernization

Giriş

Toplumların bir hâlden başka bir hâle geçişi yahut aynı hâl içerisindeki dönüşümleri gibi değişimler, zor ve meşakkatli süreçlerdir. Hele bu değişim, iç dinamiklerle değil de dışarıdan bir etki ya da müdahale ile gerçekleşirse sürecin çok daha sancılı olması muhakkaktır. Toplumlar için köklü bir değişimi ifade eden “modernleşme” olgusu da aynı çerçevede düşünülebilir. Nitekim Batı’da modernleşme, kendi iç dinamikleri sayesinde ve birkaç asra yayılan bir süreçte kendiliğinden gerçekleşmiştir. Batılı olmayan toplumlarda ise modernleşme, ani yahut kısa bir sürede kendiliğinden olmayan ve genellikle yukarıdan ya da dışarıdan itici bir gücün etkisiyle daha sancılı şekilde ortaya çıkmıştır (Köker 2004: 50).

Başlangıcı, yaklaşık olarak 18. yüzyıla kadar uzatılabilecek olan Türk modernleşme süreci de bu genellemeden azade değildir. Osmanlı Dönemi’nde ilk olarak devleti ihya etme ve biraz sonra beka kaygısıyla ilerleyen modernleşme süreci, Cumhuriyet Dönemi’nde yeni rejimin ve devletin içselleştirdiği bir amaç hâline gelmiştir. Yaşanan bu değişime karşın her iki dönemin modernleşme ile ilgili sıkıntıları, kırılğanlıkları ve çatışmaları benzerdir. Bunlar arasında en ciddi ve yoğun olarak hissedilene ise modernleşme süreçlerinde yaşanan kamplaşmalardır. Kamplardan birini modernleşme süreçlerini sahiplenen ve bu süreçlerin katalizörü görevini üstlenenler oluştururken ikinci kamp, eski düzenin değerli olduğuna inanan muhafazakâr bir tepki etrafında ikame edilmektedir. Bununla birlikte Tanzimat Dönemi’nden itibaren süregelen bu kamplar arasında son derece değerli ve istisnai figürler görmek mümkündür. Bunlardan biri de 1930’ların sonlarından 1975’te ölümüne kadar geçen sürede Türk muhafazakârlığı ve muhafazakârları için önemli ve önder bir isim olan Nurettin Topçu’dur. Topçu’nun düşünce dünyası ve bunu yansıtan yazılarında Osmanlı-Türk modernleşmesinin eleştirisi, önemli bir yer tutmuştur. Ancak bu eleştiriyi değerli ve Nurettin Topçu’yu istisna hâline getiren şey, Topçu’nun muhafazakâr kimliğine karşın her iki kampta da yer almaması ve söz konusu sürece dışarıdan bakabilmesidir. Bu bakışın neticesinde pek çok konuda olduğu gibi modernleşme hususunda da içinde bulunduğu iklimin atmosferine tam olarak uymayan bir refleks ortaya koymuştur. Muhafazakâr tavrı ve kaygısını sürdürürken değişime de sırtını dönmemiştir. Bu iki yaklaşımın çatıştığı değil, bir arada hayat bulabileceği ve Bora tarafından “muhafazakâr devrimcilik” olarak isimlendirilen (Bora 2017: 377) bir “üçüncü yol”un savunusunu gerçekleştirmiştir.

Bu çalışmada da Nurettin Topçu’nun önce “değişim, reform ve inkılâp” kavramlarını nasıl ele aldığı, bunlar hakkında ne düşündüğü ortaya konulacaktır. Daha sonra ise Osmanlı-Türk modernleşmesinin Topçu tarafından tespit edilen marazları ele alınacaktır. En son ise bu marazlara karşı sunulan tedavi yani Topçu’nun idealindeki modernleşme modeline değinilecektir.

1. Reform ve İnkılap

Bir muhafazakâr olarak Topçu, yenileşme hareketleri karşısında şüpheci, temkinli bir tavır takınmakla birlikte her türlü değişimi olumsuzlayan ve bunlara kayıtsız karşı çıkma gibi bir refleks içerisinde de değildir. Bilakis reform hareketlerinin toplumlar için kaçınılmaz ve doğal bir olgu olduğunu düşünmektedir. Reformu, “ıslahat yapmak düzeltmek gayesiyle değişiklik yapmak” olarak tanımlayan Topçu, insan hayatını da “her adımda kendini ıslah yolunda ilerleyiş” olarak nitelemektedir. Tıpkı insan gibi cemiyetin de tekâmülü/kemali için sürekli ve düzenli şekilde kendi kendini ıslah etmesi gerekmektedir. İnsan ve cemiyet için elzem bir noktaya konumlandığı reform kavramının korkulacak bir şey gibi gösterilmesi ve bu kavrama ürpertici anlamlar yüklenilmesini ise tuhafılık, bir irade hastalığı olarak niteleyen Topçu, bunu yapanları ise oldukça sert bir şekilde eleştirmektedir:

Reformdan yani ıslahattan tiksinenler, ilk ve son şekillerini bir defada kazanmış, taşlaşmış ve kalıplaşmış olanlardır; beşeriyet kervanında sonsuzluğa doğru yürümekten korkanlardır. Bunlar, iptidai insanın ruh haline sahip, kendilerini olmuş bitmiş sanan zavallılar veya beşeri bir yığın leş gibi sürünmekten hoşlanan, işleri tıkrında insafsız istismarcılardır (Topçu 1978: 212).

Reformun zarureti konusunda şüphe sahibi olmayan Topçu için bu konu tartışmaya açık değildir. Tartışılması gereken esas mesele reformun nasıl yapılacağı ve reformun planıdır. Nitekim Topçu’ya göre burada ilim ve akıl, ihtiyaç ve imkânlarla görüşüp anlaşarak karar verecektir (Topçu 1978: 215).

Topçu’nun aynı çerçevede ele aldığı bir diğer kavram da inkılaptır. İnkılap kavramını da insanlığın tekâmülü açısından ele almakta ve açıklamaktadır. Topçu’ya göre inkılap, “gelişigüzel değiştirmek gibi değersiz bir hareket” değildir. Tekâmülün tamamlayıcısı ve yardımcısıdır. Ancak inkılabın reformdan farkı, bir “sıçrayış” şeklinde tezahür etmesidir. Bu açıdan Topçu, inkılabı canlılar dünyasındaki “mutasyon”a benzetmektedir. Canlıların tekâmül zincirinde bazen bir halkanın evvelki halkalarla izah edilemeyişi, mutasyon kavramı ile açıklanmıştır. Cemiyetin tekâmül yolunda tıkanıdığı, tekâmülün durduğu ve artık reform ile aşılamayan noktalarda yaşadığı ve tekâmülüne devam etmesini sağlayan köklü değişim yahut Topçu’nun ifadesiyle “isyan” da inkılâp

olarak tanımlanmaktadır. Hatta Topçu’nun nezdinde tarihte yapılan bütün inkılaplar, birer isyan hareketidir:

[...] İnkılâp veya sıçrayış şudur ki, hayat, şuur ve cemiyet akışlarının normal oluşu, yani tekâmülün esnasında engellerle karşılaşan varlık, normal oluşun, yani tekâmülün hızını kaybeder, istikametini değiştirir veya tıkanır, kendi gayesini arayan bu engele karşı, kendi bünyesine yine kendi mazisinden dolan bütün kuvvetlerle mücadeleye geçiyor, ayaklanıyor, mutlaka gayesine ulaşmak için savaşıyor, bir kelime ile isyan ediyor. İşte inkılap bu isyanın adıdır. Böylece tarihte yapılan bütün inkılaplar, birer büyük isyan hareketi olmuştur. İslamiyet, Türk cemiyetinde Şamanizme karşı isyandı. Romantizm, klasik sanata; sosyalizm kapitalist rejime, demokrasi istibdada isyandır (Topçu 2017: 121).

Bu isyan hareketleri yani inkılaplar ise şüphesiz alelade değişimler yani sadece cemiyetin nicel olarak bir halden başka bir hâle geçmesi değildir. Topçu’nun bu noktada inkılabın niteliği ile ilgili temel iki ölçütü mevcuttur. Öncelikle “inkılabın bütün kuvveti, bütün ruh ve manası, inkılabı yapan cemiyetin mazisinde bulunmaktadır.” Dolayısıyla Topçu’ya göre cemiyet, tekâmülüne önündeki engelleri devirirken gücünü mazisinden almalıdır. İkinci olarak ise inkılabın cemiyeti daha aşağı bir plandan yukarı bir plana geçirmesi ve maddeden ruha doğru yönelmesi gerekmektedir. Aksi hâlde inkılap, sadece cemiyetin hâl değiştirmesi ve eski değer hükümlerini atıp yeni değer hükümlerinin benimsenmesinden ibaret kalacaktır. Böyle bir değişimin değeri ise daima şüpheli kalacaktır. Zira kötü hâlden iyi hâle geçildiği gibi iyi hâlden kötü hâle de geçilme ihtimali söz konusudur. Çocukluktan ergin çağa geçiş, iyi bir inkılap iken; ergin çağdan ihtiyarlığa geçiş, Topçu’nun nezdinde kötü bir değişimdir (Topçu 2017: 120-122). Topçu’nun bu iki esas üzerine inşa ettiği inkılap tarifi ise şu şekildedir: “Bir cemiyetin kendi mazisinden kuvvet alan ve cemiyetin hayatını evvelkinden daha yüksek ruhi değerler planına yükselten, içtimai ve tabii oluşun kaydettiği sıçrayış hareketine inkılap denir.” (Topçu 2017a: 123).

Topçu, bu inkılap tarifine isnat eden bir inkılapçılık anlayışının ise muhafazakârlığa zıt bir temayül değil, muhafazakârlığı tamamlayıcı bir cevher olduğunu belirtmektedir. “Milli hayata ve muayyen bir nizama” bağlılık şartı ile bu nizam ve milli hayat içerisinde devrin icaplarına göre tekniğin, ilim hareketlerinin, felsefe metotlarının ışığında mevcut nizamın inkişafına yeni yeni istikametler verilmesi, inkılapçılığın ta kendisidir. Bu minvalin dışındaki girişimleri ve tutumlar ise Topçu’dan onay alamamıştır. Köksüz bir şekilde akıl, bilim ve maziye dayanmadan sadece “inkılap için inkılap yapanların” anarşistler olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan hayati inkişaf hangi şartlar içerisinde girerse girsin inkılapta inkılap olduğu için nefret edenler de Topçu tarafından “mutaassıp ve softa” olarak tanımlanmaktadır (Topçu 1948: 4).

Belirlediği bu temel prensipler, muhafazakâr bir isim olarak Topçu’yu alışılmışın dışında bir yere konumlandırmaktadır. Reformu ve inkılabı, cemiyetin tekâmülü için zaruri addetmesi, içinde bulunduğu atmosfer düşünüldüğünde son derece değerlidir. Bu manada Topçu’nun yaklaşımı, değişim ve muhafazakârlık arasındaki zıtlığı (yahut zıtlık sanısını) da aşmış gözükmektedir. Bunlarla birlikte ani ve köksüz değişimlere karşı tavrı, katılığını korumaktadır. Bu tavrı ve değişim hususundaki fikirleri Topçu’nun Osmanlı-Türk modernleşmesini ele alırken kullandığı çerçevenin ana hatlarını oluşturacaktır.

2.Osmanlı-Türk Modernleşmesi

Son iki asırlık dönemde Türkiye’deki yenileşme hareketleri, temel olarak iki başlık altında ele alınabilir. Bunlardan ilki, Osmanlı’nın Batı karşısında geri kaldığının idrakinden sonra giriştiği yenilikleri kapsayan reform/ yahut “ıslahat”tır. İkincisi ise Cumhuriyet döneminde yapılan köklü değişiklikleri belirtmek için kullanılan “inkılap”tır. Yani Osmanlı Dönemi’nde girişilen yenileşme hareketleri, “reform”; Cumhuriyet Dönemi’ndekiler ise daha radikal olmak üzere “inkılap” olarak tanımlanmaktadır (Karpuz 2010: 79).

Topçu ise böyle bir ayrıma gitmemiş, daha doğrusu gitmeyi uygun bulmamıştır. Çünkü gerek Osmanlı reformlarının gerekse Cumhuriyet Dönemi inkılaplarının arkasında yatan zihniyetin aynı olduğunu düşünmektedir. Başka bir ifadeyle Tanzimat aydını ve Cumhuriyet Dönemi eliti, aynı zihniyetin temsilcisidir. Dolayısıyla Osmanlı-Türk modernleşmesi, yaklaşık iki asırlık kesintisiz bir süreçtir. Ancak Topçu’ya göre bu süreç, aynı zamanda Türk milletinin gerçek manada inkılaptan kopuşunun gerçekleştiği zaman dilimidir. Nitekim mazisinde dinden eğitime kadar pek çok sahada inkılaplar yapmış olan ve bu kavrama yabancı olmayan Türk milleti, bu iki asırlık sürede bir inkırapa uğramış ve gerçek manada inkılaptan uzaklaşmıştır. Topçu, bu uzaklaşmanın iki safhada gerçekleştiğini belirtmektedir. İlk olarak 18. ve kısmen 19. yüzyılda yapılan yenilikler, “aşağı bir hayat seviyesinden daha mükemmel ve üstün bir yaşayışa yani ideale yükseliş vasfını kaybetmiş; sakal kesmek, kıyafet değiştirmek, sultanın resimlerini astırması gibi alelade örflerde ve şekillerde” yapılan değişikliklerle sınırlı kalmıştır. İkinci safhada kısmen 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda yapılan yeniliklerin çoğunda Türk milletinin mazisiyle alakası kesilmiştir ki, bu hâl, Topçu’ya göre “kendi kendini çürütmek, kendi köklerini koparmak, bir nevi intihar” manasına gelmektedir (Topçu 2017a:125-126).

Neticede Topçu’da Osmanlı-Türk modernleşmesinin üç önemli marazi hâli öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki reform hareketlerinin yüzeyselliği ve Batı taklitçiliği, ikincisi ise maziden kopuştur. Üçüncüsü ise ilk ikisine bağlı olarak toplumda ortaya çıkan kutuplaşmadır.

2.1. Yüzeysellik ve Batı Mukallitliği

Modernleşme süreçlerini olduğundan daha çetrefilli hâle getiren hususlardan biri de şüphesiz süreç ve süreci yönetenler ile Batı arasındaki ilişkidir. Öyle ki bu ilişkinin dozajına göre modernleşme süreçleri, belli bir müddet sonra salt bir “Batılılaşma” hamlesine dönüşebilmektedir. Ancak Tunaya’nın işaret ettiği üzere Batılılaşmayı istemek ve Batılı olmak arasında fark vardır. Dolayısıyla önce Batılılaşmanın mahiyetini tayin etmek gerekmektedir; Batılılaşmanın bir teknik iktibas mı, bir medeniyet alanından diğerine geçmek mi, yoksa mevcut medeniyeti terk ederek Batı medeniyetini olduğu gibi kabul etmek mi olduğuna karar verilmelidir (Tunaya 2004: 18).

Topçu’nun Osmanlı-Türk modernleşmesi hususunda ilk dikkat çektiği ve tenkit ettiği nokta da bu hususta verilen yanlış karar ya da kararsızlık neticesinde yapılan yeniliklerin yüzeysel bir Batı taklitçiliğinden ibaret kalmasıdır. Sorunların kökenine inilmeyerek yüzeysel çözümlerle gün kurtarılmaya çalışılmıştır. Topçu, “bir buçuk asırdan beri yapılan inkılâpların her birinin bir şekil değiştirmeden ibaret kaldığını ve her inkılâbın kahramanının, milletin yaralı vücuduna yarayı örten yeni bir boya vurmakla onu kurtardığını sandığını” belirtmektedir (Topçu 1947: 2). Ancak en az bunun kadar vahim olan mesele, Topçu’ya göre boyanın nevidir. Bu boya Osmanlı-Türk toplumunun kendi mamulü değil, Avrupa’dan/Batı’dan ithaldir. Üstelik bu ithalat sırasında Osmanlı-Türk toplumu kendisinin olanı da kaybetmiş, Batıyı tek kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır:

Avrupa’dan parça parça ilim, ahlak, sanat almak istedik. Askerlik ve eğitim işlerimizi onlar gibi düzenledik. Avrupa’nın resim ve şeklini, kıyafet ve her zevkini memleketimize soktuk. Bütün bu gayretlere rağmen Avrupalı, yani Avrupalı gibi olamadık. Zira gelişigüzel neyimiz varsa yıktık. Maksatsız şekilde bütün enerjimizi harcadık. Avrupa’da ruh kuvvetiyle içten yapılanı bir göz, kulak ve el kuvvetiyle dışarıdan elde etmeye çalıştık. Bütün cansız uzuvları birleştirerek bir insan meydana getirmeye çalıştık. Bize içimizden hayat veren kaynakları da kuruttuk. Şimdi hepimizin içi karanlıktır (Topçu 2017b: 60).

Topçu, bu karanlığın başlıca müsebbibi olarak ise Tanzimat Dönemi’nden itibaren aydınların ve idarecilerin içine düştüğü Avrupa hayranlığını ve aşağılık duygusunu görmektedir. Tanzimat’la başlayan Batı münasebetleri, birçok neslin gözünü kamaştırmış ve aydınlar, Batı’nın yükselişinin sırrını aramaya koyulmuşlardır. Bu

araştırmayı yaparken de farkında olmadan kendi iç dünyalarını, Batı’nın içinde bulmuşlardır. Neticede ise “Avrupa’ya benzemek için ne yapmalıyız?”; “Garplılaşma nasıl olmalı?” diye sayıklamaya başlamışlar ve bir aşağılık duygusu içerisinde Batı taklitçiliğine sürüklenmişlerdir (Topçu 2017c: 13-14).

Topçu tarafından Avrupa mukallitliğinin “eser sahibi” olarak nitelenen bu çevrelerin ilk hareketi ise Avrupa’dan bir şeyler alıp memlekete getirmek olmuştur. Asrın icaplarına ait her şeyin Avrupa’da bulunduğunu söyleyerek gözlerini hırsla Avrupa’ya çeviren bu Avrupa hayranları arasında Avrupa’dan alınacak şeyin ne olduğu konusunda ise Topçu’ya göre iki görüş ve grup ortaya çıkmıştır. Birinci gruptakiler, Avrupa’dan sadece teknik ve makine almak lazım olduğunu ileri sürenlerden oluşmaktadır. Bu cepheden yükselen ve “Avrupa apartmanlar, tayyareler, otomobiller yapıyor buhar ve elektrik kuvvetlerinden istifade etmesini biliyor. Tabiat unsurlarını insanın emri altında uşak gibi kullanıyor” diye haykıran ses, Osmanlı-Türk toplumunu güya medeniyete ulaştırmak isteyenlerin ilk sesleri olmuştur. Avrupa’dan makine ve teknik alırken kültür ve ahlak almamayı öngören bu görüş ise Topçu’ya göre teknik ve kültürü ayrı ayrı düşünerek ciddi bir sosyolojik hata içerisine düşmüştür. İkinci Garplılaşma inkılabını yapanlar ise Topçu’ya göre bu hataya düşmeyen, “insan ruhunun parçalardan meydana getirilmiş yamalı bohça olmadığını ruh biliminde iyi öğrenmiş olan münevverlerdir.” Garbı, teknik ve kültürüyle olduğu gibi kabul etmek zaruretine inanan bu gruba göre “evimize kabul ettiğimiz misafirin ayaklarını ve bedenini içeri alıp başını dışarıda bırakmayı düşünmek gülünç” olmaktadır (Topçu 1943: 257-258). Topçu, ilk grubun düştüğü hataya düşmemelerine karşın bu grubun da davalarını doktrinleştirdiklerini ve garbı taklit hevesiyle kendi kültürlerini küçümsediklerini belirtmektedir (Topçu 1978a: 69).

Topçu’nun buradaki temel eleştirisi, dayanaksız ve kuru bir batı karşıtlığı yahut düşmanlığına dayanmamaktadır. Bilakis Batı’ya hakkını teslim etmektedir. Onun eleştirisi Batı’yı anlamadan Batı’nın yükselişinin nedenlerini idrak etmeden girişilen körü körüne Batı taklitçiliğine ve kısa yoldan emek harcamadan onun seviyesine ulaşma gayesindedir:

[...] Batı tekniği bir asırdan beri damla damla gelmektedir. Teknik kültürden sızan bir usare, kültür ağacının yetiştirdiği bir meyve idi. Hâlbuki bizim kendi kültürümüz, tekniğimizi yaratmadı. Onu emanet bohçalar içinde Garptan aldık. Yaratmanın zevkini biz yaşamadık... Medeniyet satın alınır zannettik, elbiseyi aldık, insanı göremedik bile ve hazır aldığımız bu teknik, sahibi tarafından kullanılmayan, sahibine yabancı bir gizli el tarafından sahibinin hesabına ve onun varlığında kullanılan bir bıçak gibi benliğimizde derin yaralar açtı. Biz

ağacı yetiştirmeden meyvesini toplamaktan zevk aldık. Hakikat aşkını duymuş nesiller yetiştirmeden, insan hayatının değerine dair bir cümle öğretmeden, ilmin meyveleri olan, hakikatin yemişleri olan teknik vasıtaları memlekete doldurduk (Topçu 2017d: 24).

Batı’nın tekniğinin alınması ve kendi üretmediğini ithal etmek, Topçu tarafından şüphesiz marazi bir durum olarak görülmektedir. Dahası kendi kültürünü yaratmadan yahut var olan kültürünü yıktıktan Batı’nın tekniğini kopya etmiş olmanın benliklerde yaratacağı hasara dikkat çekmekte ve bu durumu, insanı eşyaya feda etmek olarak nitelenmektedir (Topçu 2017d: 25). Topçu’ya göre Türkiye’de durum bundan daha vahimdir. Sadece teknik alanda değil, her sahada milli kültür ve benlik feda edilmiştir. İnkılap adı altında girilen hareketler, milli kültürden sıyrılma hamlelerine dönüşmüştür. Batı taklitçiliği de milli kültürden sıyrılarak garbın medeniyet ve kültürüne teslim olma yolunda kullanılan yegâne metot hâline gelmiştir (Topçu 1978a: 65).

Topçu’da modernleşme sürecinin tek problemi, Batı taklitçiliği değildir. Bu taklit sırasında özden, mukaddesattan ve onu yaratan maziden kopuş, bir diğer ciddi sorundur.

2.2. Mazinin İnkârı

Neticesi başarılı yahut başarısız olsun her modernleşme teşebbüsü, toplulukları değiştiren ve yeni kurumların ortaya çıkmasına yol açan süreçlerdir. Bu sırada en önemli meselelerden biri, yeni ortaya çıkan kurumların kendi arasında yahut yeni ortaya çıkan kurumlar ile eski kurumlar arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulmasıdır. Türkiye’de Osmanlı’dan itibaren bu ilişkinin kurulmasında sorunlar yaşanmıştır (Mardin 2004: 25-26). Kimi zaman ise bu sorunları aşmanın yolu olarak maziden kısmi bir kopuş ya da mazinin topyekûn inkârı söz konusu olmuştur.

Topçu da Türk modernleşmesi sürecine yönelik ikinci eleştirisini bu noktaya yöneltmiştir. İnkılap kavramını açıklarken maziyi merkeze konumlandıran Topçu; maziden kopuşu, Türk modernleşme sürecinin en önemli sorunlarından biri olarak görmektedir. Topçu; maziyi yani tarihi, insanların, toplumların ve milletlerin var olduğu bir platform olarak kabul etmektedir. “Eski” denilen mazinin milletlerin karakterini ve şuurunu yarattığını, mazinin bittiği yerde milletlerin de bittiğini dolayısıyla millet denilen şeyin kendi tarihinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu tarih ne kadar genişse Topçu’ya göre milletlerin şahsiyeti de o nispette kuvvetli ve büyüktür. Aksi hâlde yani hafızasız toplumlarda geçmişî hatırlama ve maziyi yakalama yetisinin

olmadığını/olamayacağını, böyle bir hâlde ise söz konusu insan topluluğunun hayvanlardan bir farkı kalmayacağını düşünmektedir (Topçu 1978b: 120-123).

Osmanlı-Türk modernleşmesi, mazi ile ilişkisi noktasında Topçu’nun sınavından geçememiştir. Topçu, inkılap adı altında yapılan yenilikler ile pek çok zaman maziye saldırıldığını düşünmektedir. Üstelik bu saldırı, yenileşme hareketlerinin mimarı olan münevverler tarafından gerçekleştirilmiştir:

Bir gün geldi, yenilik eski hayatın her tarafını sarstı, çökertmek istedi. Hayat meydanından eski hayattan eser bırakmayan bir kasırğa geçti. Kayıtsız şartsız eskiye isyandan ibaret olan yeni hikmet, ruhi ve ahlaki verasetler gibi, kader denen tarihi veraseti de tekmeleyerek insanlığı yeryüzünün cennetine götüreceğini vaat etti. İmanı bir hastalık sayan yeni hakim, eskinin mütehakkim simasına hırçın yumruklarla çevrilirken, “ati çıkınca ortaya mazi silinmeli” diye haykırıyordu... Üzerine dayandığı mazi ağacını devirmekle bizzat kendinin de yıkılacağını anlamamıştı. Kültürün mazi mayası olduğunu anlamayan bir devrin sözde münevverleri, topyekûn inkılapçılar zümresine katıldı. Bunlar inkılap deyince soysuz ve şuursuz anarşizmi anlıyorlardı. Gerçek inkılapların ne gibi unsurlara muhtaç olduğu hakkında ne tarihe, ne sosyolojiye, ne de felsefeye dayanan bir görüş sahibi idiler. Yöneldikleri tek istikamet, ne olursa olsun taklidi gereken Batının ufuklarıydı (Topçu 1961: 225-226).

Oysaki Topçu’ya göre sözde inkılapçıların yüzlerini döndükleri Batı, mazisini silmek bir yana mazisi üzerine yükselmiştir: “Batının ilerleyişi kendi kökleri üzerinde kendi meyvasını hakkıyla verebilmesi, başka deyimle kendi bedeninde kendi ruhunu samimi ve tam manasıyla yaşamış olmasındandır.” Yani Batı, bulunduğu noktaya mazisinin üstüne inşa ettiği bina ile gelmiştir. Oysa Türkiye’de mazi, ayaklar altına alınarak inkılap yapılacağı zannedilmiştir. Kökü olmayan bu hareketler de satıhta heyecan köpüğü gibi kaynayıp sönmüştür (Topçu 1948: 4). Dahası her yeni devir, yeni bir köpük dalgasını beraberinde getirmiştir. “Dün yok bugün var” anlayışı, hâkim olmuş, inkılap adı altında yapılanlar neticesinde Türk milleti, köksüz bir şekilde sağa sola savrulmuştur. Bu bağlamda Topçu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişi, kinayeli bir dille şu şekilde ifade etmektedir:

Meşrutiyet döneminde yaşasın hürriyet, meşrutiyet sesleriyle uyandık. Bağırın ve alkışlayın dediler, babalarınızın eksigi çoktu, siz memleketi kurtaracaksınız... Büyükleriniz Enver ve Niyazi’dir. Ahretten ziyade dünyaya çalışmalıdır! En büyük hakikatin Avrupa’ya benzemek olduğunu telkin ettiler. Bir devir daha atlattıktan, kudret ve devlet başka bir ele geçtikten sonra yaşasın Cumhuriyet sedalarına gözlerimizi açtık. Bize alkışlayın haykırın diyorlardı, milletimizin tarihi şimdi başlıyor, bundan evveli yoktu ve siz yoktunuz (Topçu 1948: 4).

Bu değişim ve dönüşüm ise Topçu’ya göre özünde hiçbir farklılığı ifade etmemektedir. Sadece maziyi “ayaklar altına alanlar” ve “garplılaşma sevdasına kapılanlar” arasında yaşanan bir nöbet değişimidir (Topçu, 2017c, s.13-14). Bu değişimin en son safhası olan Tek Parti Dönemi de Topçu’nun hedefindedir. Topçu, bu dönemde Türk tarihinin 1923’ten başlatıldığını ve milli tarihin mahsulü olarak meydana gelmiş olan dil, din, toprak sevgisi ve aile gibi bütün mukaddesata inkılap yapma adına saldırıldığını belirtmektedir (Topçu 1950: 2).

Neticede Topçu’ya göre birkaç asırlık modernleşme sürecinin sonucunda tarihin mahsulü olan milli kültüre ait ne varsa hırpalanmış ve Türk milletinin elinde bu mahsulden hiçbir şey kalmamıştır. Mazinin mirasına sahip çıkılmamış, yapılan yenilikler veya şekil değişimleri ise milleti selamete ulaştırmakta yetersiz kalmıştır. Bununla birlikte Topçu, maziye gömülüp kalmanın da peşinde değildir. Bunu yapanlar veya isteyenlere de en az maziyi silmeye çalışanlara olduğu kadar karşıdır. Nitekim Batı’ya öykünme ve mazinin inkârı, başka toplumsal problemleri beraberinde getirmektedir.

2.3. İkili Toplum Yapısı

Modernleşme süreçlerinde toplumlar; alışık oldukları değerleri bırakma, dışarıdan yeni kurallar alma ya da kendilerine yeni kurallar geliştirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu zorunluluk, toplumun bir bölümünde ciddi bir rahatsızlık, hoşnutsuzluk ve manevi huzursuzluğa sebep olmaktadır. Bunu gidermek isteyenler ise genellikle geçmiş zamanların hasreti içerisinde maziye sığınmaktadırlar. Neticede ortaya yeni kuralları benimseyenler ile maziye sığınanlar arasında bir çatışma yahut ikilik çıkmaktadır (Berkes tarihsiz: 18; Turhan 1969: 181-182). Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde de benzer durumu görmek mümkündür. Topçu da Osmanlı-Türk modernleşmesinin neden olduğu bir diğer marazi durum olarak toplumda yaşanan bu çatışmayı/ikiliği görmektedir.

Topçu, Türk modernleşmesinin iki temel problemi olarak tespit ettiği Batı mukallitliği ve mazinin inkârı meselelerinde belirtildiği üzere sıradan refleksler göstermemektedir. Başka bir ifadeyle Batı mukallitliği meselesinde katıksız bir Batı karşıtı olmadığı gibi, mazinin inkârı meselesinde de kendini maziye hapsedmiş bir softa değildir. Bilakis bu refleksleri gösterenleri en az batı mukallitleri ve maziyi inkâr edenler kadar hatalı bulmaktadır. Bununla birlikte toplumun belli bir kesiminin böyle bir reflekse sahip olduğu da vakiadır. Bu vakıa neticesinde de Tanzimat’tan itibaren toplum ikiye bölünmüş, ikili bir yapıya bürünmüştür.

Topçu, Tazimat’la başlayan ve temelde eski ile yeni, Doğu ile Batı arasındaki bu ikiliğin önce devlet eliti ve halk arasında kendini gösterdiğini belirtmektedir. Ancak halkın içinden de devlet elitini takip edenlerin çıkmasıyla bölünme tabana doğru yayılmıştır. Zamanla araları giderek açılan bu iki zümre, Kurtuluş Savaşı sırasında aralarındaki ayrılığa bir süreliğine son verse de bu çok uzun sürmemiştir (Topçu 1947: 2). Kurtuluş Savaşı sonrası çarpışmaya devam eden bu iki zihniyeti Topçu, eleştirel bir dille şu şekilde tanımlamıştır:

Biri muayyen kitapların yazdığı şekilde düşünmeyi, tenkit ve zekâ hürriyetini küfürle itham eden, serbest düşünmemekte dini fayda arayan hurafeci zihniyettir. Diğeri ise, kendini inkılapçı diye vasıflandırdığı halde, düşünüş tarzında ve metotlarında evvelkine nazaran hiçbir inkılap yapmamış, filan veya filanın düşündüklerine aykırı fikirleri olanları milli kâfir sayan, her vasıta ile hem de medeni vasıtalarla fikirler katleden, kitap yakan kara kuvvetin taşıdığı zihniyettir. İkisinin de putları vardır, ikisi de fikir hürriyetine düşmandır. İkisi de hakikat inancına sahip olmayışın verdiği huzursuzlukla saldırgan, ikisi de insanlığa hüremesizdir. İkisi de maddi şekil veya hareketlerle, maddi zorlukları kullanarak mabutlarına uzanan putperestlerdir (Topçu 2017e: 34).

Bin yıllık bir milletin bu iki zihniyet arasında nereden geldiğini ve nereye gideceğini şaşırdığını belirten Topçu’ya göre, bu zihniyetleri ortadan kaldırmakla görevli olanların ise bunu yapmak bir yana bu iki zihniyetin çarpışmasından hoşlandıklarını belirtmektedir. Hâl böyle iken de çarpışmanın boyutu giderek genişlemiş ve örf, aile, eğitim, iktisat, sanat, ahlak ve din sahalarda tamamen bir çatışma ortamı egemen olmuştur. Topçu’ya göre bir taraf, eski örflerin ve yüzyılların devrettiği aile hayatını yaşatmak isterken diğeri, serbest hayat söylemine sarılmaktadır. Bir zümre, resmin günah olduğunu söylerken ve başını örtmeden su bile içmezken diğeri yurda ayak basan her Amerikalının değer hükümlerine ve örflerine vurulmaktadır. Yine bir taraf bütün hayatı, dinin üç bin yıllık mevzuatı emir ve kumandasına teslim etmek isterken diğeri hiçbir emir, kaide, iman prensibi tanımayan devrimci bir zihniyete sarılmaktadır. İki zihniyet arasındaki farkı anlatırken Topçu’nun kullandığı bu örnekler, aradaki mesafenin kapatılamayacak dereceye ulaştığını göstermektedir. Topçu’ya göre uçlarda yer alan bu iki zihniyetten biri, “şuurunu önceden feda etmiş, dar görüşlerin ve taassupların esiri” olmuş; diğeri ise “aklını ihtiraslarına feda etmiş, yalan vaatlerle benliğinden soyulmaya razı olmuş, kim olduğunu çoktan unutmuştur.” (Topçu 2017f: 76).

Hâl böyle iken Topçu, Türk milletinin kurtuluşunun aynı derecede zararlı ve tehlikeli olarak nitelediği bu iki zihniyetten de gelemeyeceğini düşünmektedir. Bilakis ikisi arasındaki çarpışma birbirlerinden daha çok milli benliğe zarar vermektedir.

Topçu’nun bu noktada önerisi ise, bu iki zihniyeti de bertaraf edecek üçüncü bir kuvvetin ortaya çıkması/çıkarılmasıdır.

3. Yeni Nizam ve Rönesans

Topçu, Osmanlı-Türk modernleşmesini ele alırken sadece bu sürecin marazlarını tespit etmekle kalmamış; bunlardan kurtularak gerçek manada bir modernleşme yahut ona göre gerçek kurtuluş için de bir yol ve formül önermiştir.

Her şeyden önce Topçu; daha önce geçilmiş yollardan yeniden geçmeye, denenmiş ve ısrar edilmiş metotları tekrar denemeye karşıdır. Bu metotların uygulayıcısı olan ve biraz önce zikredilen iki radikal zihniyet arasında toplumun savrulmasından şikâyetçidir. Bunların yerine üçüncü bir seçenek, yeni bir nizam oluşturulmalıdır. İşe iki zararlı zihniyetin bertaraf edilmesi ile başlanacaktır. Bunun yolu ise akıl, insaf ve iman sahipleri tarafından gerçekleştirilecek aklın saltanatına inanmış bir inkılap hareketidir. Ancak Topçu’ya göre bu inkılap; değer hükümlerini devirici değil, onlara hayat ve tazelik verici olmalıdır. Bu inkılabı gerçekleştirecek inkılapçılar; örflerde ve ailede, mektepte ve terbiyede, iktisadi hayatta ve sanatta, ahlakta ve dinde her iki zihniyetin metotlarını, dar görüşlerini, yıkıcı taassuplarını ortadan kaldıracaklardır. Topçu; bunlar yerine kurulacak yeni nizamın ise Anadolu’nun toprağından, İslam’ın nurundan, insanlığın beş bin yıllık hikmet ve ilminden ilham ve hayat alacağını ve Anadolu’da yeni bir kültür ve medeniyetin doğuşunu müjdeleyeceğini belirtmektedir (Topçu 2017f: 77).

Topçu; Anadolu’da doğacak olan bu Müslüman-Türk kültür ve medeniyetinin tıpkı Eski Yunan realizmini, ilahi bir idealizm ile geride bırakan Hristiyan kültürü gibi Batı’nın makine medeniyetini büyük bir ilahi ruh hamlesiyle alt edeceğini düşünmektedir. Böylece Anadolu çocuğı, içine yuvarlandığı Batı hayranlığından da kurtarılacaktır (Topçu 2017c: 14-15).

Türk milletinin kurtuluş reçetesi olarak sunduğı bu yeni nizama nasıl ulaşılacağı da Topçu tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre bu yeni nizam, Türk milletini içinde bulunduğu uykudan ve uyuşukluktan kurtaracak bir rönesans olacaktır (Topçu 1961a: 14-15). Bu rönesans ise beş basamakta gerçekleşecektir. Basamaklardan birincisi, bir felsefe sisteminin kurulmasıdır. Bu felsefe sistemi ile her şeyden önce “Türk milletinin kâinattaki yeri ve istikbale ait ideali” ortaya konulacaktır. Batı’nın Sokrates’ten işe başladığı gibi Türk milleti de Kuran’dan işe başlayacaktır. Dolayısıyla Türk milletinin rönesansının ilk ve ana kaynağı, Kuran-ı Kerim olacaktır (Topçu, 1961b, s.39). Ana kaynak olan Kuran dışında felsefe sistemi, Türk milletinin “dokuz yüz yıllık tarihinin

harpleri, zaferleri, sefaletleri, isyanları, sevinçleri, secdeleri, mezarları, harabeleri ve saltanatlarıyla nesi varsa, neleri var olmuşsa hepsinden sızan iradenin bir terkip içinde birleşmesinden” meydana gelecektir (Topçu 2017d: 26-27).

Rönesansın ikinci basamağı, her şeyden üstün olan aklın iktidarının ve saltanatının ilan edilmesidir. Daha önce inkılap kompleksi gibi nedenlerden dolayı iktidarsızlaşan akıl, yeniden egemen hâle getirilmelidir. Bu bağlamda her olayın sebebinin araştırılması, bir seçiye olmalıdır. Bu seçiye, ilmi doğuracaktır. Gençliğe verilecek eğitim sayesinde de Batı’da iki asırdır kaynaşan ilim araştırmalarına alışmış nesiller yetiştirmek mümkün olacaktır (Topçu 1961b: 41).

Üçüncü basamak, hür düşünceye ulaşmaktır. Topçu’ya göre hür düşüncenin önünde biri dıştan biri içten iki engel vardır. Dış engel, otorite tarafından toplumun esaret altında tutulmasıdır. İç engel ise, bireysel ihtiraslardır. Bu aşamada bu engellerden kurtulmak icap etmektedir (Topçu 1961b: 42-44).

Dördüncü basamak, bir zihni dönüşümdür. Esareten kurtulduktan sonra rönesans, edebi bir güzellik manzarası hâlinde belirlemekte; felsefe, edebiyat, musiki, resim, heykel ve mimaride bir öze dönüş gerçekleşmektedir. Topçu; bu öze örnek olarak edebiyatta ve dilde Fuzili’yi, Akif’i, Yunus’u ve Mevlana’yı; mimaride Selçuklu’yu örnek olarak göstermektedir (Topçu 1961b: 44-48).

Beşinci ve son basamak ise bu rönesansı sahiplenecek olanların yetişmesidir. Bu aşamada “kitap yakanlar yerine yazanların” zihniyetinin doğması ve yaşaması için elverişli bir muhit hazırlanacak, “rönesansın kurucu ve yaşatıcılarına hayat verecek mektep” kurulacaktır (Topçu 1961b: 49).

Topçu’nun ortaya koyduğu bu formülde her şeyden önce bir öz esas alınmıştır. Topçu’nun kaybedildiğini düşündüğü bu özü İslam ve mazide bulmayı düşündüğü açıktır. Ancak bu özcü yaklaşım, aklın önüne geçecek taassubu yahut muhafazakârlığı ön görmemektedir. Hatta aklın egemenliği inşa edilirken Batı’nın izlediği yolu kullanmak da Topçu’nun ajandasında yer alabilmektedir. Ayrıca önerilen formül sadece şekli değil, zihni bir dönüşümü de öngörmektedir. Topçu; bu işin merkezine ise eğitimi, özellikle de üniversiteleri yerleştirmektedir.

Sonuç

Topçu’nun Osmanlı-Türk modernleşmesinin marazları olarak ortaya koyduğu hususlar, şüphesiz ilk kez yahut sadece onun tarafından tespit edilmiş sorunlar değildir. Topçu’dan önce ve sonra pek çok kişi tarafından dikkat çekilen noktalardır. Bununla

birlikte Topçu’nun bakış açısı son derece önemlidir. Bu önem, her şeyden önce Topçu’nun düşünsel yelpazede bulunduğu yerden kaynaklanmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere özellikle muhafazakâr düşünce ve çevreler için sembol bir isim olan Topçu’nun yer yer kendi mahallesini de eleştirerek yaptığı tespitler, onun ideolojik takıntılardan uzak olduğu görüşünü güçlendirmekte ve güvenilirliğini artırmaktadır.

Bunun en bariz şekilde görüldüğü noktalardan biri, reform ve inkılap konularındaki yaklaşımıdır. Nitekim reform ve inkılap kavramlarını iyi tetkik ederek ve değişimin toplumlar için kaçınılmazlığını idrak ederek modernleşme sürecini ele alması, görüşlerini daha sağlam temellere oturtmuştur. Benzer bir durum da Batı karşısında takındığı tavidir. Osmanlı-Türk modernleşmesinin eleştirisi pekâlâ bir Batı karşıtlığı üzerinden yapılabilecekken Topçu, Batı’nın geldiği noktayı ve geçirdiği safhaları örnek olarak göstermektedir. Öyle ki düşmanı olduğu Batı mukallitliği meselesinde dahi Batı’nın hakkını teslim etmekten geri durmamış, haklı şekilde çuvaldızı mensubu olduğu topluma batırmayı bilmiştir.

Reform ve Batı meseleleri dâhil pek çok konuyu salt maddi açılardan ele almamış ve bunların arkasındaki başta zihni olmak üzere pek çok sahadaki etkenleri, ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak şüphesiz Topçu’nun Osmanlı-Türk modernleşmesi hususundaki görüşlerini değerli ve özgün kılan en önemli mesele, sadece sorun odaklı düşünmemesinden kaynaklanmaktadır. Sorunların tespitinin kolay ancak bunlara çözüm üretmenin zorluğu ortada iken Topçu, bu zor işi üstlenmekten de geri durmamıştır. Dolayısıyla bir aydının mensubu olduğu topluma karşı başlıca ödevlerden birini layıkıyla yerine getirmiştir.

Kaynakça

Kitaplar

BERKES, Niyazi (Tarihsiz). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

BORA, Tanıl (2017). *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KARPAT, Kemal (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.

KÖKER, Levent (2004). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (2004). *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TUNAYA, Tarık Zafer (2004). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TURHAN, Mümtaz (1969), *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Makaleler

TOPÇU, Nurettin (1943). “Avrupa”, *Hareket*, 5(9): 257-261.

TOPÇU, Nurettin (1947), “Ahlak Nizamı”, *Hareket*, 2(1): 1-4.

TOPÇU, Nurettin (1948), “İnkılâpçılığın Manası”, *Bizim Türkiye*, (17):4.

TOPÇU, Nurettin (1948a), “Bize Ne oldu?”, *Bizim Türkiye*, (24):4.

TOPÇU, Nurettin (1950), “Komünizmin Kaynakları”, *Komünizme Karşı Mücadele*, 1(2): 2.

TOPÇU, Nurettin (1961), “Yarınki Kuvvet”, *Yarınki Türkiye*, ss.225-227, İstanbul: Yağmur Yayınevi.

TOPÇU, Nurettin (1961a), “Rönesans’ın Temelleri”, *Yarınki Türkiye*, ss.21-33, İstanbul: Yağmur Yayınevi.

TOPÇU, Nurettin (1961b), “Bizde Rönesans”, ss.34-50, *Yarınki Türkiye*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.

TOPÇU, Nurettin (1978), “Reform Derdi”, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, ss.211-216, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (1978a), “Milli Kültürümüz ve Garplılaşma Meselesi”, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, ss.65-77, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (1978b), “Şahsiyet”, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, ss.120-130, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017), “İnkılap”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.120-122, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017a), “Yine İnkılâp”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.123-126, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017b), “Metafizik”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.56-60, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017d), “Kültür ve Teknik”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.19-30, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017e), “Fikir Kuvveti”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.31-35, İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPÇU, Nurettin (2017f), “Beklenen Nizam”, *Kültür ve Medeniyet*, ss.74-77, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Makale Geliş | Received: 31.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 10.09.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.456358

Mehmet GÜNEŞ

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
İğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İğdır, TR
İğdır University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, İğdır, TR
ORCID: 0000-0003-1245-9233
mhmgunes@gmail.com

Özkan AYDAR

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
İğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İğdır, TR
İğdır University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, İğdır, TR
ORCID: 0000-0002-5547-9405
ozkanaydar36@gmail.com

Arslantürk AKYILDIZ

Öğr. Gör. | Teach. Assist.
İğdır Üniversitesi, İğdır Meslek Yüksek Okulu, İğdır, TR
İğdır University, İğdır Vocational High School, İğdır, TR
ORCID: 0000-0003-2576-232X
a.arslanturk76@gmail.com

Öğretmenlerin Tarih Bilgi ve Bilinç Düzeylerinin Tespiti

Öz

Tarih bilgisi ve bilinci sadece geçmiş olayları bilmek ve anlamak değil, bugünü anlamak ve geleceği şekillendirmek demektir. Tarih bilgisini uygun bir şekilde vermenin bir yolu, mevcut öğretimin çıktılarını analiz etmektir. Bu çalışma, öğretmenlerin tarih bilgilerini ve tarihe bakış açılarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Öğretmenlerin tarihe olan ilgileri, takip ettikleri kaynaklar, eleştirel tarih anlayışları, mevcut tarih öğretimine bakışları ve önerileri incelenmektedir. Araştırmanın örneklemini Doğu Anadolu'nun yaklaşık 100 bin nüfuslu bir ilinde ilk ve orta dereceli okullarda görev yapan farklı branşlardan 304 öğretmen oluşturmaktadır. Demografik özellikleri tespiti yönelik soruların yanı sıra çalışmanın amacına uygun sorular oluşturularak veriler toplanmıştır. Bu veriler SPSS 17 programına kodlanarak analiz edilmiştir. Katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, mezuniyet alanı gibi özelliklerine göre sorulara verdikleri cevapları karşılaştırmak amacıyla bağımsız t-testi uygulanmış ise de anlamlı ilişkiler ve farklılıklar bulunamamıştır. Anketten elde edilen veriler çalışmanın amacına uygun olarak istatistikler yardımıyla tasnif edilmiş ve öğretmenlerin tarihe yönelik bakış açıları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Öğretmen, Eğitim, Bilgi, Bilinç.

Determination of Teachers' Levels of Historical Knowledge and Conscience

Abstract

Knowledge and conscience of history are not only to know and understand past events, but also to understand present and shape future. One way to give historical knowledge in an appropriate way is to analyze outputs of current teaching. This study aims to identify historical knowledge and perspectives of teachers. Interests of teachers to history, their follow-up resources, critical history understanding,

perspectives of current history teaching and recommendations are examined. Sample of research consists of 304 teachers from different branches working in primary and secondary schools in a province with population of about 100 thousand in Eastern Anatolia. In addition to questions about demography, it is aimed to collect data by preparing appropriate questions for purpose of study. Obtained data were coded and analyzed in SPSS 17 program. Independent t-test was used to compare answers given to questions according to participants' characteristics such as gender, age, education status, graduation area, but significant correlations and differences were not found. The data obtained from the sample were classified according to purpose of study with descriptive statistics and perspectives of teachers were examined.

Keywords: History, Teacher, Education, Knowledge, Conscience.

Giriş

Tarih, kelime manası itibariyle Sami dili olan Akkadcada, Sabii dilinde, Habeşçede ve İbranicede kamer, şehir (ay), zaman veya ayı görmek manalarına gelen yareah-yerah kelimesinden Arapçaya erreha-verraha olarak geçen fiilden türemiştir. Bu haliyle tarih, aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tespit etmek şeklinde geniş bir anlamı ihtiva eder (Fayda 2011: 30). Batı dillerinde ise tarih, Grekçe historia-istorein kelimesinden gelir. Bildirme ve haber alma yoluyla bilgi edinme anlamına gelen kelime, zamanla doğa bilgisini kapsayacak şekilde geniş bir hal alır. Antikçağda doğanın ve insanın bilgisini ihtiva ederek iki anlamda kullanılır. Bu şekilde antik, orta ve kısmen yeniçağda iki anlamlı olarak kullanılan tarih, 17. yüzyılın sonlarından itibaren insan-toplumsal olayların bilgisini ifade etmeye başlar (Özlem 2015: 25, 26, 58, 59). Tarih, en yalın ifadeyle geçmişin bilimi anlamına gelmekle birlikte bu ifadeyi biraz daha açmak gerekir. Tarihi, zaman içinde insanların ilmi, geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar, geçmişte olan hadiseler hakkındaki belgelerin verileri şeklinde izah edenler olmuştur. Zira tarih, olaylar dizisini değildir, insanların düşüncelerinin ifadesi olan ve zamanla ortaya çıkan olayları, insanların yönlendirdiği sosyal gelenekleri konu edinir. O, bir ilim dalı olmasının yanı sıra insanlara, doğru sonuçlara ulaşmaları için yol gösteren bir düşünce tarzıdır aynı zamanda. İnsanların geçmişten cesaret ve ders almaya, onu öğrenmeye ve bu suretle tecrübe kazanmaya da ihtiyaçları vardır. Zira İnsanlar sadece kendi tecrübelerinden değil, kendilerinden öncekilerin tecrübelerinden de istifade ederler (Kütükoğlu 2014: 1-4).

Tarih, geçmişte yaşanmış olayların toplamından ibaret değildir. Bu süreçte gerçekleşmiş olan çok çeşitli ve farklı olaylar, bu olayların yaşandığı koşullar, söz konusu dönemlerde yaşamış ve tarih kapsamında ele alınan olayları doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimlemiş insanlar gibi boyutları bulunmaktadır (Keleşoğlu ve Yiğit

2017: 165). Tarih, kendi disiplinin öznesi ve nesnesi olması itibariyle sosyal bilimler arasında yegâne yorumsal girişimdir. Başka bir deyişle tarih disiplini, yalnız geçmişte neler olduğuna değil, geçmiş hakkındaki yazım faaliyetine de atıf yapar. Kendisine verilmiş bir tarihi çerçevenin bayrağı altında iş yapan tarihçi, diğer tarihi yönelimleri önemsiz göstererek hususi hipotezleri, sorunları ve soruları tarih araştırmasının önemli veya yasal özneleri olarak seçer. Dolayısıyla o, mazi araştırmaları için bina bloklarını sağlayan tarih filozofudur (Yılmaz 2007: 176-178).

Tarihçi, tarihin ardındaki düşünceyi anlamadığı müddetçe tarih anlamsız ve ölü sayılır. Dolayısıyla tarih, düşüncenin tarihidir ve üstünde çalışan tarihçinin zihninde yeniden oluşan, tarihçinin yaşantısı olandır. Tarih, bize saf olarak gelmez, kaydedenin zihninde kırılarak yansır. Bu nedenle tarihi bir metni okurken ondaki olgu ve olaylardan önce onu yazan tarihçiye bakmak icap eder. Bizler tarihi ancak günümüz açısından inceleyebilir ve oluşturabiliriz. Tarihçi de bugünün insanı olarak yaşadığı zamanın şartlarına göre hareket eder (Carr 2005: 26, 29).

Herhangi bir toplumun herhangi bir döneminde, diğer sosyal alan faaliyetlerinde olduğu gibi tarih araştırması, zamanın ve mekânın baskın eğilimleri tarafından yönetilir. Mesela yirminci yüzyılın batı dünyasında etkin olan endüstriyel ekonomik sistem ile hükümler bağımsız ulusal devlet içerisinde sorumlu parlamenter temsili yönetim yani kısaca demokrasi dediğimiz siyasi sistem, çağın karşılaştığı küçük sorunlara geçici çözümler sunmuştur. Bu iki kurumun hayatlarımız üzerindeki gücü, hayal gücümüze de yansımıştır. Bunların tesiri, tarihçilerin neredeyse eserlerindeki her noktada görülür.

İnsan, hakikati anlamak için onu sayısız izole parçalara bölmelidir. Ne var ki bu süreç hakikati yanlış sunar; fakat bu durum bilinçli düşüncenin kaçınılmaz sonucudur, bunun alternatifi ise gizemin tamamen pasif olan ilahi teklik sezisidir. Bu tarih ağacı, verileri sınıflandırarak tarihi anlaşılır kılma ve sonra onları yeniden bütünleştirilen bir bütün gibi sunma girişimidir (Toynbee 1972: 30, 480).

Eğitim alanında tarihi, geçmişte yaşanmış olaylar olarak gören ve bunları sırasıyla öğreten eski anlayış değişmektedir. Bu noktadan hareketle tarih öğretiminin amacı, insanın içinde yaşadığı hayata uyum sağlamasına yardımcı olmak; yalnızca eski olayları öğretmek değil, insanlığın geçirdiği evreleri meydana çıkararak şimdikiyi daha iyi anlamasını sağlamak ve geleceğe ışık tutmaktır. Bunun yanında tarih, milli bilincin oluşmasında önemli rol oynamaktadır (Özmen, Er ve Ünal 2014: 410).

Tarih eğitiminde kullanılan en eski yaklaşımlardan birisi de vatandaşlık bilincinin transfer edilmesidir. Bu anlayışın temel amacı, kültürel mirası temin eden ve

bunu sonraki nesillere ulaştırabilen vatandaşlar meydana getirmektir (Mutluer 2013: 191). Özellikle modern ulus devletler, kuruluş aşamalarında ulus bilinci oluşturmak için tarihten değişen oranlarda yararlanmışlardır. Bu süreçte, tarih bir tür savunma mekanizması oluşturmak, halkın desteğini kazanmak ve toplumsal dayanışmayı sağlamak için bir araç olarak görülür. Dünyada tarih öğretiminin amaçları, salt vatandaşlık eğitiminden zamanla öğrencilerin kişisel gelişimine katkı sunmak ve sosyalleşme aracı olarak kültürel mirasın aktarıcılığı işlevleri de eklenmek suretiyle daha da çeşitlenmiştir. Günümüzde tarih derslerinde bu sayılan amaçlar ile öğrencilerin tarihsel kavram, olay ve olguları anlamaları için tarih araştırma yöntemlerini, kronoloji ve tarihsel belgeleri inceleme tekniklerini yardımcı unsurlar olarak kullanmalarını öngören amaçların arasında bir denge kurulması gerektiği fikri ağırlık kazanmaktadır (Turan 2015: 141, 142).

Tarih, yaşanmış ve bitmiş olduğu ve dolayısıyla tarihi olaylara tanıklık etmek mümkün olmadığı için tarih öğreniminde doğru ve gerçek bilgiye ulaşılmasına ve bunun için de tarihsel düşünme becerisine sahip olmak icap eder. Tarih öğretilirken tarihsel düşünme becerilerini göz önünde bulundurmamak öğrencilerin eleştirel düşünme ve yorumlama becerilerini geliştirir. Tarihi okuyup yazmak için de tarihin ne olduğunu anlamak, tarihi olayların önemini fark etmek, kurallarını tanımak ve yöntemde vurgulanan geçmişi, olayı, sebebi ve sonucu organize etmek gerekir. Bunu yapan öğrenciler, tarihsel bilgilerini eleştirip tarihi metinleri analiz etmek üzere doğru yanlış ayırımını yapabilme becerilerini geliştirirler (Ata 2014: 2-4).

Tarih bilgisi okullarda yeterince öğretilmediği takdirde insanlar tarihi konuları, aile çevresinden, arkadaş grubundan, mensup olduğu cemaat veya topluluktan, televizyon ve internet gibi kitle iletişim araçlarından ve çeşitli kaynaklardan öğrenme yollarına gireceklerdir. Ancak bu kaynaklardaki bilgilerin gerçekliği denetime tabi olmadığından yanlış, eksik ve kasıtlı bilgiler gerçek gibi kabul edilebilir (Kaya, Güven ve Günel 2013: 557, 558). Neticede tarih eğitiminin bilim etiğine uygun yöntem ve araçlarla, bilim dünyasına, insana ve topluma çok yönlü fayda ve katkı sağlayacak biçimde organize edilmesi ve aktarılması gerekir.

Yöntem

Bu çalışmada, öğretmenlerin tarihe yaklaşımını ölçmek üzere kişisel ve demografik bilgi sorularının yanı sıra çalışmanın amacına uygun olarak toplam 20 adet soru oluşturuldu. Bu sorular incelenip düzenlendikten ve son şekil verildikten sonra

şehirdeki öğretmenlere daha kolay ulaşmak ve katılımı yüksek tutmak amacıyla şehrin mülki amirinden ve Milli Eğitim müdüründen resmi izin belgesi alındı.

Araştırmanın örneklemini Doğu Anadolu'nun yaklaşık 100 bin nüfuslu bir ilinde ilk ve orta dereceli okullarda görev yapan 304 öğretmen oluşturmaktadır. Anket sorularını öğretmenlere sunmak üzere okul müdürleriyle irtibata geçildi. Öğretmenlerle görüşmeler için lisans düzeyinde tarih eğitimi almış olan gönüllü bir çalışma grubu belirlendi. Bu grup, resmi izin yazısıyla birlikte anketleri okullara götürerek en sağlıklı biçimde soruların yanıtlanmasını sağladılar. Bu şekilde şehirdeki ilk ve orta dereceli okullarda çalışan 304 öğretmene ulaşılabildi. Tamamlanan anketler bir araya getirildikten sonra elde edilen veriler SPSS 17 programına kodlanarak istatistiksel analizler yapıldı. Katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, mezuniyet alanı gibi özelliklerine göre verdikleri cevapları karşılaştırmak amacıyla bağımsız t-testi uygulandı, ancak anlamlı farklılıklar bulunamadı. Veriler, istatistik yardımıyla tasnif edilerek sonuçlar alındı ve bunlar üzerinden değerlendirmeler yapıldı.

Bulgular ve Analiz

Tablo 1: Öğretmenlerin cinsiyeti

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Erkek	138	45,4	46,6	46,6
	Kadın	158	52,0	53,4	100,0
	Toplam	296	97,4	100,0	
Kayıp	Sistem	8	2,6		
Toplam		304	100,0		

Anketin birinci sorusunda katılımcıların cinsiyeti sorulmuştur. Bu soruya yanıt veren öğretmenlerin %53,4 oranla 158'i kadın, %46,6 oranla 138'i erkektir. Anketi cevaplayan öğretmenler arasında kadınların sayısı erkeklere göre fazladır.

Tablo 2: Öğretmenlerin yaşı

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	20-30	127	41,8	42,5	42,5
	31-40	120	39,5	40,1	82,6
	41-50	36	11,8	12,0	94,6
	51 ve üstü	16	5,3	5,4	100,0
	Toplam	299	98,4	100,0	
Kayıp	Sistem	5	1,6		
Toplam		304	100,0		

Ankete katılan öğretmenlerin büyük bölümünü, 20-30 ile 31-40 yaş aralığındaki yeni jenerasyon diyebileceğimiz bir kesim oluşturmaktadır. Bu iki yaş grubunun oranı %82,6 gibi çok yüksek bir oranı kapsamaktadır. Bundan sonra %12,0 oranında 41-50 yaş arası ve son olarak %5,4 gibi düşük bir oranda 51 yaş üstü bulunmaktadır.

Tablo 3: Öğretmenlerin eğitim düzeyleri

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Lisans	261	85,9	88,5	88,5
	Lisans üstü	34	11,2	11,5	100,0
	Toplam	295	97,0	100,0	
Kayıp	Sistem	9	3,0		
Toplam		304	100,0		

Türkiye’de öğretmen olmak için lisans mezunu olmanın yeterli bulunması ve lisansüstü eğitimin isteye bağlı olması nedeniyle ankete katılanlar içerisinde lisans mezunlarının çoğunlukta olması beklenir. Nihayet ankete katılıp bu soruya yanıt veren öğretmenlerin 261’i yani %88,5’i lisans mezunudur. Sadece 34 kişi, %11,5’lik bir kesim öğretmenlik eğitiminin üzerine akademik eğitim almıştır.

Tablo 4: Öğretmenlerin mezuniyet alanları

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Sosyal	82	27,0	31,4	31,4
	Diğer alanlar	179	58,9	68,6	100,0
	Toplam	261	85,9	100,0	
Kayıp	Sistem	43	14,1		
Toplam		304	100,0		

Bu soruya cevap vermeyenlerin oranı önceki sorulara göre çok fazladır. 304 kişiden 43’ü (%14,1) bu soruyu cevaplamamıştır. Cevaplayan 261 kişinin 179’u diğer alan seçeneğini işaretlemiştir. %68,6’lık bu oran katılımcıların tarih ve yakın alanlarından mezun olmadıklarını ve tarih eğitimine nispeten uzak olduklarını gösterir. Katılımcıların 82’si yani sadece %31,4’ü sosyal alan mezunudur ve tarih ya da tarihe yakın bir alanda eğitim görmüş ve tarih öğrenimi daha yüksek olan kesimdir.

Tablo 5: Öğretmenlerin ne kadar tarih eğitimi aldıkları

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Temel	82	27,0	27,0	27,0
	Orta	154	50,7	50,7	77,6
	İleri	65	21,4	21,4	99,0
	Hiç almadım	3	1,0	1,0	100,0
	Toplam	304	100,0	100,0	

Bu soruya cevap veren kişilerin yarısından fazlası, 154 kişi yani anket evreninin %50,7’si orta seviyede tarih eğitimi almıştır. Dolayısıyla katılımcılar, ortalama tarih bilgi ve temeline sahip kişilerden oluşmaktadır. Temel seviyede eğitim alanlar 84 kişiyle %27,0’lik bir orana sahiptir. Dolayısıyla katılımcıların %77,6’sı orta ve ortanın altında bir tarih öğrenimi düzeyindedir ve tarihle olan ilgi ve yakınlık durumları ülkedeki genel bir vatandaş profiline yakındır. İleri seviyede eğitim alanlar ki bunlar muhtemelen tarih öğretmeni veya yakın bir alan mezunlarıdır. Bunlar, bütün içerisinde sadece %21,4’lük bir oranı teşkil etmektedirler. Durumun böyle olması, bu ankette alınan sonuçların toplumun geneline teşmil edilmesini de kolaylaştırmaktadır.

Tablo 6: Öğretmenlerin tarihle ilgili yayın ve sunumları takip durumu

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Az	99	32,6	32,7	32,7
	Orta	118	38,8	38,9	71,6
	Çok	52	17,1	17,2	88,8
	Hiç	34	11,2	11,2	100,0
	Toplam	303	99,7	100,0	
Kayıp	Sistem	1	0,3		
Toplam		304	100,0		

Bu soruda katılımcıların %32,7’si yayın ve sunumları az, %38,9’u orta da düzeyde takip etmektedirler. İki tercihin genele oranı %71,6’dır. Katılımcıların büyük bölümü yayın ve sunumların içinde ve yakın ilgilisi değildir. Buraya kadarki veriler, katılımcıların ortalama tarih bilgi ve merakına sahip olduklarını göstermektedir.

Tablo 7: Öğretmenlerin takip için kullandıkları kaynaklar

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Kitap-dergi	55	18,1	18,2	18,2
	Tv-internet	177	58,2	58,6	76,8
	Sempozyum-panel	8	2,6	2,6	79,5
	Hepsi	62	20,4	20,5	100,0
	Toplam	302	99,3	100,0	
Kayıp	Sistem	2	0,7		
Toplam		304	100,0		

Katılımcı öğretmenlerin büyük bölümü tarihi, tv ve internet gibi görsel ve işitsel duylara aynı anda hitap edebilen, kısa zamanda istenilen bilgiyi istenilen ortamda sunabilen yayın ve medya organlarından takip etmektedir. Bu kitlenin oranı tek başına %58,6’ya ulaşmaktadır. Kitap ve dergi gibi okuma alışkanlığını da ölçen kaynakların

kullanımı ise %18,1 gibi çok düşük bir orana sahiptir. Bu durum, toplumun okuma alışkanlığının azlığına da bir işaret olarak görülebilir.

Tablo 8: Öğretmenlere göre tarihle ilgili yayın ve sunumların yeterliliği

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet yeterli	51	16,8	16,8	16,8
	Evet fazlasıyla yapıyor	20	6,6	6,6	23,4
	Hayır yeterli değil	177	58,2	58,4	81,8
	Sayıca yeterli her konuya değinilmemektedir	55	18,1	18,2	100,0
	Toplam	303	99,7	100,0	
Kayıp	Sistem	1	0,3		
Toplam		304	100,0		

Bu soru ile önceki soru arasında dikkat çeken bir ortak yön bulunmaktadır. Nitekim önceki soruda tv ile interneti kaynak olarak takip edenler ile tarihi kaynakları yeterli bulmayanların sayısı aynıdır. Her iki soruya da 177 kişi aynı yanıt verilmiştir. Bu durumda tv ile internet takipçilerinin yayınları yeterli bulmadıkları, takip ettikleri kaynakların yeterli bilgiyi vermediği anlaşılabilir. Kaynakları yeterli bulanlar ile önceki soruda kitap ve dergi okuyanların sayıları da birbirine çok yakındır. Denilebilir ki kitap ve dergi okuyanlar buralarda aldıkları bilgileri yeterli bulurken, tv ve internet kullananlar bu kaynaklardaki yayınları yeterli bulmamaktadırlar.

Tablo 9: Yayın ve sunumların özgür ve tarafsızlığı hakkındaki görüşleri

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet özgür ve tarafsız	22	7,2	7,3	7,3
	Kısmen özgür ve tarafsız	146	48,0	48,2	55,4
	Özgür ve taraflı	47	15,5	15,5	71,0
	Özgür değil taraflı	88	28,9	29,0	100,0
	Toplam	303	99,7	100,0	
Kayıp	Sistem	1	0,3		
Toplam		304	100,0		

Tarihin en önemli meselelerinden biri olan özgürlük ve tarafsızlık kriterini sorgulayan bu soruya katılan öğretmenlerin büyük bölümü, yayınların tam olarak özgür ve tarafsız olmadığı kanaatindedir. Bu kapsamda katılımcıların %92'den fazlası, öyle ya da böyle bir şekilde yayınları özgürlük ve tarafsızlık açısından yeterli görmemektedir. Tam olarak özgür ve tarafsız diyenlerin sayısı çok azdır. Bu durumda öğretmenlerin ekseri yayınların güvenilirliğinden şüphe duymaktadır denilebilir.

Tablo 10: Yayın ve sunumları sorgulama düzeyi

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet sorguluyorum	258	84,9	85,1	85,1
	Hayır sorgulamadan kabul ediyorum	45	14,8	14,9	100,0
	Toplam	303	99,7	100,0	
Kayıp	Sistem	1	0,3		
Toplam		304	100,0		

Buradaki soru bir sonraki soruya zemin hazırlamak üzere meydana getirilmiştir. Tarihi kaynaklara yaklaşım ve bilinç düzeyine yönelik olan bu soruya cevap verenlerin %85,1’i kaynaklardaki verileri sorguladıklarını, yani bir şekilde tarih konusunda az çok bilinç ve merak sahibi oldukları ortaya koymaktadırlar.

Tablo 11: Yayınları sorgulayan öğretmenlerin bu durumda yaptıkları

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Bilgileri mantık süzgecinden geçiriyorum	91	29,9	32,6	32,6
	Uzman kişilere soruyorum	45	14,8	16,1	48,7
	Alternatif yayınları okuyorum	109	35,9	39,1	87,8
	Birinci el kaynaklara ulaşmaya çalışıyorum	34	11,2	12,2	100,0
	Toplam	279	91,8	100,0	
Kayıp	Sistem	25	8,2		
Toplam		304	100,0		

Yayın ve sunumları sorgulayan katılımcılar, doğru bilgiye ulaşabilmenin farklı yollarını kullanmaktadırlar. Bu konuda katılımcıların %32,6’sı bilgiyi yorumlayarak birtakım sonuçlar elde edebilmekte, %16,1’i alanında uzman kişilerden faydalanmakta, %35,9’u alternatif kaynaklardan faydalanarak doğru bilgiye ulaşabilmektedir. Birinci el kaynaklara ulaşmaya çalışarak bilgiyi doğrulamaya çalışanların oranı ise %11,2’dir. Katılımcıların ana eğilimi bilgiyi olduğu gibi kabul etmek yerine yorumlayan, denetleyen, araştıran, doğrulayan eleştirel bir tutum şeklindedir. Günümüzde yaşanan gelişmeler, bilgi çeşitliliğini de arttırmış ve birçok bilgi içinden doğru olanı bulabilme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Ezbere dayalı, hazır bilgiyi sorgulamadan kabullenen bir yaklaşımın katılımcılar arasında yaygın olmamasının temel sebebi, birçok kaynaktan çıkan farklı bilgi türleri içinde doğru bilginin kritik bir öneme sahip olmasıdır.

Tablo 12: Öğretmenlerin ilgi duydukları tarih dönemleri

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Eski	40	13,2	13,2	13,2
	Orta	26	8,6	8,6	21,7

Yeni	27	8,9	8,9	30,6
Yakın	74	24,3	24,3	54,9
Hepsi	127	41,8	41,8	96,7
Hiçbiri	10	3,3	3,3	100,0
Toplam	304	100,0	100,0	

Katılımcılar %41,8 oranında tarihin bütün dönemlerine ilgi duymakla birlikte, dönemler arasında Yakın Çağ’a ilgi duyan %24,3’lük bir kesim diğerlerine göre biraz daha öne çıkmaktadır. Yakın Çağ’a ilgi duyulmasının önemli sebeplerinden birisi, yaşanılmakta olan dönemi doğrudan etkileyen ve etkilemeye devam eden tarihsel gelişmelerin daha çok ilgi çekmesi olabilir.

Tablo 13: Öğretmenlerin ilgi duydukları tarih alanları

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Siyasi	45	14,8	14,8	14,8
	Sosyal	45	14,8	14,8	29,6
	Ekonomik	5	1,6	1,6	31,3
	Din-inanç	29	9,5	9,5	40,8
	Hepsi	171	56,3	56,3	97,0
	Hiçbiri	9	3,0	3,0	100,0
	Toplam	304	100,0	100,0	

Katılımcıların ilgi duydukları alanlar, belirli bir yönde ağırlıklı kazanmamış, %56,3 oranla tüm konu alanlarına yönelik olmuştur. Siyasi, sosyal, ekonomik ve din-inanç tarihine yönelik ilgiler, daha ziyade katılımcıların kültürel, sosyo-ekonomik ya da dinsel tercihleriyle ilgili bakış açılarından kaynaklıdır.

Tablo 14: Öğretmenlerin tarihine ilgi duydukları coğrafyalar

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Asya	93	30,6	30,9	30,9
	Avrupa	42	13,8	14,0	44,9
	Amerika	6	2,0	2,0	46,8
	Afrika	6	2,0	2,0	48,8
	Hepsi	136	44,7	45,2	94,0
	Hiçbiri	18	5,9	6,0	100,0
	Toplam	301	99,0	100,0	
Kayıp	Sistem	3	1,0		
Toplam		304	100,0		

Katılımcıların hangi coğrafyaya ilgi duyduklarını belirleyen temel etken, yaşadıkları coğrafyadır. Katılımcıların %45,2’si bütün coğrafyalara ilgi duymakla birlikte katılımcıların %30,9’u Asya’nın, %14,0’ı Avrupa’nın tarihiyle ilgilenmektedir. Coğrafi konumlanışı bakımından önemli bir kısmı Asya’da bir kısmı da Avrupa bulunan

Türkiye'nin bulunduğu coğrafyanın tarihine katılımcıların daha çok ilgi duymasının temel sebebi bu coğrafyaların yaşanılan yer olmasıdır.

Tablo 15: Tarih alanında araştırma yapma düzeyi

		Frekan s	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet, akademik araştırma ve yayın yapıyorum	11	3,6	3,6	3,6
	Evet, popüler yazılar yazıyorum	25	8,2	8,3	11,9
	Merakımı gidermek için tarih kitapları okuyorum	144	47,4	47,7	59,6
	Hayır, araştırma yapmıyorum	122	40,1	40,4	100,0
	Toplam	302	99,3	100,0	
Kayıp	Sistem	2	0,7		
Toplam		304	100,0		

Tarihe ilgi duyan ve merakını gidermek için kitaplardan faydalanan katılımcıların oranının %47,7 olması ise öğretmenlerin tarih araştırmalarına nispeten ilgilerinin olduğunu göstermektedir. Katılımcıların yaklaşık %12'si akademik veya popüler anlamda yayın yaparak tarih araştırması gerçekleştirmektedir. Elde edilen verilerden yola çıkılarak öğretmenlerin yaklaşık %60'lık bir kısmının farklı yöntemlerle tarih araştırması yaptığı tespit edilmektedir. Ancak geriye kalan yaklaşık %40'lık kısım hiçbir şekilde tarih araştırması yapmamaktadır. Bu oran, öğretmenler arasında tarihe ilginin araştırma boyutunda yeterli olmadığını göstermektedir.

Tablo 16: Okullardaki tarih öğretiminin yeterliliği

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Sadece ilgili bölümlerde yeterli veriliyor	128	42,1	42,4	42,4
	Her bölümde yeterli olacak kadar veriliyor	50	16,4	16,6	58,9
	Gereğinden fazla veriliyor	17	5,6	5,6	64,6
	Yeterince verilmiyor	107	35,2	35,4	100,0
	Toplam	302	99,3	100,0	
Kayıp	Sistem	2	0,7		
Toplam		304	100,0		

Katılımcıların %42,4'ü okullarda tarih derslerinin sadece tarih, sosyal bilgiler gibi ilgili bölümlerde yeterince verildiğini düşünmektedir. Katılımcıların %16,6'sı tarih dersinin her bölümde yeterince verildiğini; %35,4'ü ise tarih derslerinin yeterince verilmediğini düşünmektedirler. Türkiye'de eğitimin her aşamasında ilk, orta, yüksek öğretimde tarih dersleri az ya da çok verilmektedir. Tarih öğretiminin tarih bilgisini

kazandırmada etkili olup olmadığı ise tartışma götürür. Buradaki asıl mesele, tarih dersinin yeterince verilmesinden çok işlevselliğiyle ilgilidir.

Tablo 17: Öğretmenlere göre tarih öğretiminin amacı

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Dünyayı anlamayı ve çözümlmeyi sağlamalı	125	41,1	41,8	41,8
	Geçmişteki başarıları anlatan milli olmalı	37	12,2	12,4	54,2
	Bireye toplumsal değerleri öğretmeli	60	19,7	20,1	74,2
	Geçmişten ders alma ön planda tutulmalı	77	25,3	25,8	100,0
	Toplam	299	98,4	100,0	
Kayıp	Sistem	5	1,6		
Toplam		304	100,0		

Katılımcıların %41,8'i tarih öğretiminin amacını dünyayı anlamak ve çözümllemek olarak görürken %25,8'i geçmişten ders almak amacı taşıması gerektiğini düşünmektedir. Her iki durumda da tarih, katılımcılar tarafından bugünden bağımsız bir düzlemde değerlendirilemez. Katılımcılara göre tarih, geçmişi anlamayı amaçlarken bir yandan da yaşanan dünyayı çözümlmelidir. Aynı zamanda katılımcılar açısından tarih, bireyin sosyalleşmesini ve topluma uyum kabiliyetini geliştirerek toplumsal değerlerin benimsenmesinde etkili bir işleve sahiptir. Katılımcıların %12,4'ü ise tarih öğretiminin amacının ulusal bilinç, milli değerler gibi ulusçu yönüne odaklanarak geçmişteki zaferleri aktarmayı amaçlayan bir bilim olması gerektiğini düşünmektedir.

Tablo 18: Tarih anlatımında bölgesel özellikler olmalı mıdır?

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet, bölgesel özellikler göz önünde bulundurulmalı	112	36,8	37,3	37,3
	Hayır, merkezîyetçi bir anlayış olmalı	22	7,2	7,3	44,7
	Yerine göre hem merkez hem bölge olmalı	151	49,7	50,3	95,0
	Genel geçer tarih bilgisi verilmeli	15	4,9	5,0	100,0
	Toplam	300	98,7	100,0	
Kayıp	Sistem	4	1,3		
Toplam		304	100,0		

Bu soruda katılımcıların %50,3'ü hem merkezîyetçi hem bölgesel özelliklerin dikkate alındığı bir tarih anlatımını, %37,3'ü de sadece bölgesel özelliklerin göz önünde

bulundurulduğu bir tarih anlatımını tercih etmişlerdir. Tarih anlatımında merkezîyetçi bir anlayış olması yaklaşımı, %7,3'lük bir kesim dışında kalan katılımcılar tarafından benimsememiştir. Bu verilerden hareketle, merkezîyetçi bir tarih anlatımının bölgesel ve yerel farklılıkları göz ardı edebildiği söylenebilir. Katılımcıların neredeyse %90'ının sadece merkezîyetçi tarih anlatımını tercih etmemeleri, Türkiye'de farklı özelliklere ve değerlere sahip sosyal bir yapının varlığına bağlanabilir.

Tablo 19: Tarih anlatımında ve öğretiminde değişim yaşıyor mu?

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet, daha şeffaf ve yenilikçi	74	24,3	24,8	24,8
	Evet, yeni konular ele alınmakta	61	20,1	20,5	45,3
	Hayır, statiktir, yeni ihtiyaçları karşılayamamaktadır	90	29,6	30,2	75,5
	Hayır, didaktik ve taraflı anlatım hakimdir	73	24,0	24,5	100,0
	Toplam	298	98,0	100,0	
Kayıp	Sistem	6	2,0		
Toplam		304	100,0		

Katılımcıların %24,8'lik bir kısmı tarih anlatımı ve öğretiminde şeffaf ve yenilikçi bir yaklaşımın olduğunu düşünmektedir. Yeni konuların ele alındığını düşünen katılımcıların oranı ise %20,5'tir. Katılımcıların %30,2'si tarih anlatımının ve öğretiminin yeni ihtiyaçları karşılayacak dinamik bir karakter taşımadığı kanaatindedir. Öğretimin didaktik ve taraflı olduğunu düşünenler ise %24,5'lik bir oranla katılımcılar içinde önemli bir orana sahiptirler. Bu tablo, bir yandan tarih öğretiminde geleneksel yöntemlerin yerine daha yenilikçi yaklaşım ve yöntemlere ihtiyaç duyulduğu, aynı zamanda merkezîyetçi resmi tarih anlayışının da tarih müfredatını etkilemeye devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 20: Tarihi öğrenmenin faydası var mıdır?

		Frekans	Oran	Geçerli Oran	Toplam Oran
Geçerli	Evet, dünyayı ve çevreyi daha iyi anlarız	126	41,4	41,7	41,7
	Evet, geçmişten ders alırız	150	49,3	49,7	91,4
	Hayır, geçmiş bitti şartlar değişti	12	3,9	4,0	95,4
	Bireye faydası yok, strateji belirlemeye yarar	14	4,6	4,6	100,0
	Toplam	302	99,3	100,0	

Kayıp	Sistem	2	0,7		
Toplam		304	100,0		

Katılımcıların %49,7'si tarih öğrenmenin geçmişten ders almamızı sağladığını düşünmektedir. Bu yönüyle tarih, katılımcılar arasında geleceğin inşa edilmesinde toplumların geçmiş tecrübelerinden yola çıkarak faydalanacakları bir alan olarak görülmektedir. Katılımcıların %41,7'si ise tarih öğrenmenin dünyayı daha anlaşılır kılacağını düşünmektedir. Özellikle günümüzde uluslararası ilişkilerin sadece siyasi değil ekonomik, kültürel, sosyal boyutlarının da büyük öneme sahip olması ve küreselleşmenin tüm toplumları içine alan bir politikaya dönüşmesi gibi global gelişmeler farklı ulusların tarihlerinin de anlaşılmasını gerekli kılmıştır. Elde edilen verilerden katılımcıların tarihi sadece geçmişte yaşanan olayların bir tasviri değil, içinde yaşanılan zamanı anlamlandırmanın bir yolu olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Öğretmenlerin tarih bilgi, ilgi ve bilinç düzeylerini ölçmek üzere Doğu Anadolu'daki bir şehirde görev yapan öğretmenlere uygulanan bu anketi cevaplayan öğretmenler kendilerine Milli Eğitim müdürlüğünün onayıyla gelen bu çalışmaya katılmakta tereddüt etmemiş ve düşüncelerini rahat bir şekilde ifade etmişlerdir. Ankette kadın katılımcıların sayısı erkeklere göre fazladır. Öğretmenlerin büyük bölümü 20-30 ile 31-40 yaş aralığındaki nispeten genç gruptur; lisans mezunudur ve sosyal alan dışından kişilerdir. Katılımcılar ortalama tarih bilgisine sahip kişilerdir. Yaklaşımları, tarihi derinden inceleyen bir manzara arz etmemektedir. Bunların büyük bölümü de yayın ve sunumların içinde ve yakınında değillerdir.

Katılımcıların çoğu tarihi, tv ve internet gibi bilgiyi kısa zamanda ve istenilen ortamda sunan organlardan takip etmektedirler. Dolayısıyla tarih için özel ve özenli bir vakit ayırma ve irdeleme olgusundan bahsedilemez. Bu kişiler söz konusu medya organlarına dayalı kaynakların yeterli olmadığını da düşünmektedirler. İştirak eden öğretmenler ekseriyetle yayınların tam olarak özgür ve tarafsız olmadığı kanaatindedirler ve kaynaklardaki verileri sorgulamakta ve araştırmaktadırlar. Anketten anlaşıldığı üzere tarihin bütün dönemlerine ilgi duyulmakla birlikte Yakın Çağ'a ilgi daha yüksektir. Bunu da günümüzle bağlantı kurma isteğine ve günümüzü anlamaya çalışma güdüsüne bağlamak mümkündür. İlgi duyulan alanlar çeşitlilik arz etmekle birlikte, tüm alanlara ilgi fazladır. Türkiye'nin bulunduğu coğrafyanın tarihine duyulan ilgi ise diğer seçeneklere göre daha yüksektir.

Hususi olarak tarihi araştıran kişilerin oranı az olmakla birlikte tarihe ilgi duyan ve merakını gidermek için kitaplardan faydalanan katılımcıların oranı yarıya yakındır. Okullarda verilen tarih dersleri genel olarak yeterli görülmektedir. Öğretmenler, tarih öğretiminin amacını dünyayı anlamak ve çözümlmek ya da geçmişten ders almak olarak kabul etmekte ve tarih öğretiminde bölgesel özelliklerin dikkate alınması gerektiğini düşünmektedirler. Tarih anlatımında ve öğretiminde şeffaf, yenilikçi, dinamik, geçmişten ders çıkarmayı da sağlayan bir yöntem tercih edilmektedir.

Tüm verilerden elde edilen netice, toplumun yüksek eğitim mezunu olan bir kesimini temsil eden öğretmenlerin tarihe ve tarih eğitimine yaklaşımlarının, toplumun genel tarih ve tarih eğitimi algısının çok ötesinde olmadığını ve bireylerin, tarihin bugüne yönelik misyonunun farkında olduğunu göstermektedir. Buradan, tarih öğretiminde gelişme açısından yapılması gereken çok şeyin olduğu, özellikle basılı bilimsel materyalleri etkin ve yaygın şekilde okuma oranının artırılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

ATA, Bahri (2014). “Öğrencilerin Tarih Okuryazarlığı Düzeylerini Etkileyen Faktörler: Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma”, *Turkish History Education Journal*, 3(2): 1-23.

CARR, Edward Hallet (2002). *Tarih Nedir*, İstanbul: İletişim Yayınları.

FAYDA, Mustafa (2011). “Tarih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, ss. 30-36.

KAYA, Ramazan; GÜVEN, Aydın ve GÜNAL, Hasan (2013). “Öğretmenlerin Gözüyle Çağdaş Tarihin Öğretimi (Erzurum Örneği)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 6(XVI), 555-587.

KELEŞOĞLU, Serkan ve Yiğit, Emine Özlem (2017). “Yenilikçi Tarih Öğretimi Hizmet İçi Eğitim Programının Öğretmen Görüşlerine Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 50(1), 161-187.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2014). *Tarih Araştırmalarında Usul*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MUTLUER, Celal (2013). “Turkey The Place of History Lessons In Global Citizenship Education: The Views of The Teacher. *Turkish Studies*, 8/2, 189-200.

ÖZLEM, Doğan (2015). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Notos Kitap.

ÖZMEN, Cengiz; Er, Harun ve Ünal, Fatma (2014). “Televizyon Dizilerinin Tarih Bilinci Üzerine Etkisi "Muhteşem Yüzyıl Dizisi Örneği”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 409-426.

TOYNBEE, Arnold (1972). *A Study of History*. London: Oxford University Press and Thames and Hudson Ltd.

TURAN, Refik (2015). “Tarih Öğretmenlerinin Lise Tarih Derslerinin Genel Amaçlarının Öğrencilere Kazandırılma Düzeylerine İlişkin Görüşleri (Ankara İli Örneği)”, *Turkish Journal of Educational Studies*, 2(3), 139-180.

YILMAZ, Kaya (2017). “Postmodernist Approach to the Discipline of History”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 176-188.

Erkan DİKİCİ

Arş. Gör. Dr. | Res. Assist. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Faculty of Arts, Department of Sociology, Gümüşhane, TR

ORCID: 0000-0001-8319-0345

dikicierkan@gmail.com

Celal Nuri İleri'nin Batılılaşma Anlayışı*

Öz

18. yüzyılda görülmeye başlanan Batılılaşma hareketi, Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almış ve bu hareket II. Meşrutiyet'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde zirveye ulaşmıştır. Bu süre zarfında birçok Osmanlı aydını tarafından yaşanan sorunların tespit edildiği ve bir takım fikir akımları içerisinde görüş belirttiği görülmektedir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık fikir akımları etrafında toplanan aydın kesim, farklı şekillerde dile getiriyor olsa da Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatını önlemek ve durumu düzeltmek yönünde fikir belirtmektedirler. Dönemin aydınları içerisinde yer alan aydınlardan birisinin de Celal Nuri İleri olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Türk modernleşme tarihinin önemli isimlerinden birisi olarak görülen Celal Nuri'nin Batılılaşma üzerine fikirlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Batılılaşma hareketinin Osmanlı Devleti'nin çöküşündeki etkisine değinilirken, Türk modernleşmesi ve Osmanlı'da Batılılaşma hareketine dair Celal Nuri'nin görüşlerine yer verilmiştir. Geleneği reddetmeyen bir Batılılaşma anlayışına sahip olan Celal Nuri, evrimci görüşten etkilenerek Batılılaşmaya yönelik fikirlerini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Celal Nuri İleri, Batılılaşma, Batı, Evrim, Osmanlı Devleti.

Celal Nuri İleri's View of Westernisation

Abstract

The Westernization movement, which began to be seen in the 18th century, also influenced the Ottoman Empire and this movement took the second place. It reached the summit of the Ottoman State when it came to the II. Constitutional Monarchy. During this period, it was seen that the problems experienced by many Ottoman intellectuals were determined and expressed in a number of ideas. Ottomanism, Islamism, Turkism and Westernism around the intellectual movements gathered around the intellectuals, in different ways, even though the Ottoman Empire, and the situation in order to prevent the bad direction of the idea of correcting. One of the intellectuals of the period is seen in Celal Nuri İleri. In this study, the opinions of Celal Nuri, who is seen as one of the important names in the history of Turkish modernization, has been evaluated. The impact of the Westernization movement on the collapse of the Ottoman Empire was mentioned, and the views of Celal Nuri on Turkish modernization and the Westernization movement in the Ottoman Empire were included. Celal Nuri, who has an understanding of Westernization that does not reject the tradition, has expressed his ideas towards Westernization by being influenced by evolutionist opinion.

Keywords: Celal Nuri İleri, Westernisation, West, Evolution, Ottoman Empire.

* Bu makale, Arş. Gör. Dr. Erkan DİKİCİ'nin "Celal Nuri'nin Türk Modernleşmesi ve İnkılapları Üzerine Düşünceleri" başlıklı lisansüstü tezinden hazırlanmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, kötü gidişini önlemek ve çağı yakalamak amacıyla birtakım arayışlar ortaya çıkmıştır. Bu arayışlar doğrultusunda, Osmanlı aydınları tarafından, Batı'ya yönelmek şeklinde bir çare geliştirilmiştir. Bu arayışların ilk örnekleri askeri alanda başlamıştır. Osmanlı Devleti, askeri başarısızlıklarına çözüm bulabilmek için Batı'nın askeri ve teknik alanlardaki gelişmelerini alarak, ilk Batılılaşma hareketlerini sergilemiştir. Yani Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinin askerî konularda gerçekleştiği görülmektedir. Böylece ordunun Batılı tekniklerin örnek alınması ile modernleştirilmesi amaçlanmıştır.

Tarihî süreçte Osmanlı'daki yenileşme ve Batılılaşma hareketleri bir kalkınma, ilerleme, güçlenme ve büyüme hareketinden ziyade, batıya karşı pasif durumda birer müdafaa hareketleri olarak gelişmiştir. Yani Osmanlılar, kalkınma ve güçlenmede kendilerine özgü orijinal bir fikir, proje, sistem ve hamle üretememiştir. Batılılaşma hareketiyle, Batıyı her yönüyle nakletmeye, Türkiye'ye taşımaya çalışılmıştır (Bıyıklı, 2006: 31). Batı'nın bu şekilde örnek alınması, önce askeri alanda gerçekleşmiş ve daha sonra bu değişim farklı alanlarda hız kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan Batılılaşma hareketi, dönemin şartları içerisinde olumsuz karşılandığı gibi, bu hareketi destekleyenler de olmuştur. Şerif Mardin'in de belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nde başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan Batıcılık fikri, Batı Avrupa'nın sosyal ve fikrî bileşimini, erişilmesi gereken bir hedef olarak görmüştür. Mardin, Batıcılık fikrinin, bazen ılımlı bir şekilde ortaya çıktığını, bazen çok radikal bir şekilde geleneksel kültür öğelerini eleştirdiğini söylemiştir. Batıcılık kavramının, daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanıldığını ifade etmiştir (Mardin, 1991: 11-12).

Osmanlılarda Batılılaşma hareketi esnasında Batı kültürünün örnek alınması, Mümtaz Turhan'ın da dile getirdiği gibi üç devirde gerçekleşmiştir. Bu devirlerden birincisi, 19. yüzyılın başına kadar gelen devirdir. Bu devirde, toplumda gözle görülür bir değişiklik meydana getirmeyen birtakım unsurların Batı'dan alındığı gözlemlenmiştir. Osmanlıların Batılılaşma hareketindeki ikinci devir, aynı zamanda Batılılaşmanın ilk başladığı devir kabul edilen III. Selim devridir (1798-1807). Bu dönem, daha çok bir intikal devri olarak anılırken, sistemli ve bilinçli bir Batılılaşma hareketinin başladığı dönem olarak kabul edilir. Batılılaşmanın üçüncü devri ise, II. Mahmut ile başlayıp, çeşitli safhalar geçirerek İmparatorluğun çöküşüne kadar geçen devirdir. Bu son dönemde, Batı'dan alınacak unsurların geniş çapta, yukarıdan aşağıya

ve zorlama ile yapılmasının gerektiğine inanılmaktadır (Turgut, 1998: 125-126). Bu devirler içerisinde Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma ve modernleşme çalışmaları açısından en hareketli devir, üçüncü devir olduğu söylenebilir. Çünkü ilk iki devir, daha çok Batılılaşmanın genel mahiyetinin ve yol haritasının belirlendiği devirler olarak görülmektedir.

Türk yenileşme tarihinde çeşitli kavramlarla ifade edilen Batılılaşmayı millilik, bilimsellik ve dışa bağımlı olmamak şeklinde düşünen Ziya Gökalp, "Bugün bizim için Muasırlaşmak demek Avrupalılar gibi zırlılar, otomobiller ve uçaklar yapıp kullanabilmek değildir. Muasırlaşmak, şekil ve yaşayış yönünden Avrupalılara benzemek de değildir. Ne zaman ki bilgi ve sanayii mallarını Avrupa'dan alma zorunluluğundan kurtuluruz işte o zaman muasırlaşmış oluruz. Çağdaş olma ihtiyacı bize Avrupa'dan yalnız bilimsel ve pratik bilgiler ile tekniğin aktarılmasını emrediyor" diyerek, Batılılaşma hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir (Gökalp, 1992: 15). Buna göre Gökalp, Batı medeniyetinin rastgele taklit edilmemesi gerektiğini, Batı'ya bağlı olmaksızın, toplumun millî yapısı göz önünde bulundurularak yeniliklerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Batılılaşma probleminin en önemli metodolojik sorunlarından birisi, Batılı unsurların ne şekilde alınacağı konusunda olmuştur. Buna göre Batı medeniyetinin parçalar halinde mi; yoksa bütünlüğünü bozmadan topyekûn mü alınması gerektiği sorunu günümüze kadar sürmüştür. Hilmi Yavuz (2004:212) bir çalışmasında bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Modernleşme, parça mı, bütün mü? Batılılaşma, simge mi, kavram mı? Türk modernleşmesinde Batılılaşma, somut ve görünür simgelerle kavrandığı içindir ki, bazen parça bütünü kendisi zannedilmiş ve bir medeniyeti temellendirmenin soyut kavramlarla olabileceğinin farkına varılamamıştır. Türk modernleşmesi bize modernleşme ya da Batılılaşmanın Metonomik bir hareket olduğunu gösteriyor. Metonomi, parçanın bütünü yerini alması, onun yerini tutması demektir. Piyano çalmak, şapka giymek vs. Batılı olmanın bir parçası olabilir; fakat Avrupalılığı bütünüyle temsil etmez. Çünkü medeniyet hiçbir zaman yaşam tarzına indirgenemez.

Böylece Yavuz, modernleşmenin şekilden ibaret olmadığını, bir kültür ve medeniyet olayı olması gerektiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, modernleşmenin, her şeyden önce bir “zihniyet problemi” olduğuna vurgu yapmıştır.

Batı'nın teknolojik olarak ilerleyişi ve Dünya üzerinde önemli bir söz sahibi olması, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketine kayıtsız kalmamasında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü Batı'nın dünya üzerindeki konumu Osmanlı'yı etkilemiştir.

Böylelikle, Osmanlı'da yenilik hareketlerinin doğmasına sebep olmuştur. Özellikle Batı'da üretim tarzı ve pazar ilişkilerinin değişmesi ve sonraki yüzyıllarda bilim ve teknolojinin ulaştığı nokta ile yeni bir boyut kazanması, Batı'yı üstün ve güçlü kılmıştır. Bununla birlikte, Batı'yı yeni kaynaklar bulma arzusuna yönlendirmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin aldığı yenilgiler sonucunda güç dengeleri değişmiştir. Batı'nın gücü, Dünya genelinde hissedilmeye başlamıştır. Batı'nın elde ettiği güç, Osmanlı Devleti üzerinde fazlasıyla hissedilmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nde yaşanan gerileyiş, kendi içerisinde ekonomik bir gerileme ve toplumsal bir çözülme meydana getirmiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Batı için herhangi bir tehlikesi kalmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak için farklı çözüm arayışları içine girdiği görülmüştür (Lewis, 2004: 46). Böylece Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketi, Batı'nın istediği ölçüde cereyan etmiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı sıkıntılar, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar artarak devam etmiştir.

1. Celal Nuri İleri'de Batılılaşma Fikri

Celal Nuri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü gidişatın düzeltilmesi için kafa yormuştur. Bu konuda görüşlerini birçok eserinde ortaya koymuştur. Celal Nuri, kötü gidişatın değişmesi ve devletin kurtuluşu için Batı'ya dönülmesi gerektiğini sürekli dile getirmiştir. Çünkü Batı'daki teknolojik ve bilimsel gelişmeleri yadsınamaz bir gerçek olarak kabul ederken, Osmanlı Devleti'nin ne kadar Batı'nın uzağında kaldığından yakınmıştır. Dönemin önemli şahsiyetlerinden Abdullah Cevdet gibi Batıcı kabul edilen Celal Nuri, Osmanlı/Türk modernleşmesinin metodolojisi üzerine düşüncelerini farklı şekilde aktarmıştır. Batılılaşma hareketlerini, Osmanlı Devleti'nde geç kalınan ve bir an önce yapılması gereken yenilikler olarak açıklayan fakat geleneği de reddetmeyen Celal Nuri, gelenekçi bir yenilikçi ya da daha farklı bir ifade ile “geleneği reddetmeyen bir inkılâpçı” olarak döneminde farklı bir fikir adamı görüntüsü vermiştir. Batı'nın önemine değinen Celal Nuri, geleneği göz ardı etmeden Batılılaşmanın rotasını çizmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin İslamiyet ve Türklük gibi dinî ve etnik özelliklere sahip olduğunu sürekli olarak dile getiren Celal Nuri, Osmanlı/Türk modernleşmesinin daha çok bu iki değer ekseninde gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Celal Nuri, Osmanlı/Türk modernleşmesi ve Batılılaşma hareketinin yol haritasını açıklarken, Doğu toplumlarının zafer kazanmasının ancak Batı'nın bilimlerini ve üstünlüklerini, hatta düşünce yöntemini alarak gerçekleştirebileceğini belirtmiştir.

Çünkü Batı teknik konularda oldukça ilerlemişken, Doğu'nun şimdiki uygarlıklarının üstün gelmesi mümkün değildir. Bu nedenle Celal Nuri, Doğu toplumlarının başarısını, genel uygarlığa yani Batı uygarlığına katılmakla olanaklı kılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türklerin tuttıkları yolun doğru yol olduğunu söyleyen Celal Nuri, bu şekilde başarının geleceğini ileri sürmüştür (İleri, 2002: 69).

Celal Nuri, Batılılaşma/modernleşme konusunda kendi düşünceleri ekseninde bir formül üretmeye çalışmıştır. Ona göre “önce dışarıdan taşıyıp al, sonra bu örnekler bakarak yarat” anlayışı söz konusu olmuştur. Celal Nuri'ye göre bu anlayış, Türk toplumunun modernleşme sürecinde izlemesi gerektiği bir politika olmalıdır. Modernleşmeyi bu şekilde formüle eden Celal Nuri'ye göre, ilerlemenin gerçekleşmesi için ilk aşama başkalarından, yani Batı'dan almaktır. Ondan sonraki süreçte yapılması gereken, Batı'dan alınan düşüncenin, geleneğin özünde yer alan düşünceden, koparılmadan yaratmaktır. “Alacaklarımızı tam almadıkça kendimizi daha eski çağda saymalıyız” diyen Celal Nuri, Batı'daki gelişmelerden faydalanılması yönünde düşüncelerini dile getirmiştir (İleri, 2002: 178-181). Celal Nuri, Batılılaşmadan ne anladığını dile getirirken, izlenecek yolu da belirtmiştir. Buna göre Batı'nın her yönüyle örnek alınmasından ziyade tekniğinin ve yönteminin alınmasından yana olan Celal Nuri, Batılı düşüncüyü Türklerin kendi kültürlerini ve geleneklerini göz ardı etmeden sindirmeleri neticesinde ilerlemenin gerçekleşeceğini ortaya koymuştur.

Celal Nuri, gelişmiş olan Batı medeniyeti karşısında şaşkınlığını gizleyememiş ve bu şaşkınlığını, güneşin ışıklarını göremeyen devletine/milletine;

İsrafil terakkî surûnu eline almış, ölüleri değil, doğmamışları bile diriltен gürültülü bir sadâ ile âlemi medeniyete, hayata davet ediyor, sen hâlâ kulaklarına pamuk tıkamakta inat mı edeceksin. Senin için mukadder olan, mukaddes vatanını 'çiğnetmek, terk etmek, hırpalatmak, kısmen ölmek, öldürölmek,...sefil ve rezil olmak mıdır?... ebed-i müddetsin' sen de bir kere 'kanının küreyvâtındaki eski merdliğı, eski mezâyâ ve seceyâyı, eski hatıratı karıştır' ve uykudan uyan (İleri, 1913b:168-169).

Şeklinde seslenmiştir. Celal Nuri, Osmanlı Devleti'nin Batıya bu kadar yakın olup da Batıdaki gelişmelerden habersiz olunmasına bir anlam verememiştir. Özellikle Batının çağdaşlaşp ilerlemesi esnasında, Osmanlı Devleti'nin gerileyiş nedenlerinden birisini de bu duruma bağlamıştır.

Celâl Nuri, Osmanlının kurtuluşu için Batı medeniyetini hedef gösterirken, birtakım tereddütlerinin olduğunu da itiraf etmiştir. Ona göre, maddî yönden bir hayli ilerlemiş olan Batı'nın, savaşlarla insanları kana boğan vahşi yönü, Batı medeniyetinin

iyi tarafına gölge düşürmüştür. Bütün medeniyetlerin Doğu'dan doğarak Batı'ya geçtiğini iddia eden Celâl Nuri, son noktada Batılı bir zihniyetle düşünebilmenin önemine dikkat çekmiştir (İleri, 1331: 143-144).

1913 yılında medeniyeti "sınaî" ve "hakiki" olarak iki kısma ayıran Celâl Nuri, Batı'nın emperyalist politikaları ve ahlâksızlık gibi özelliklerini bir kenara bırakarak, Batı medeniyetinin örnek alınmasını önermiştir. Ona göre Türkiye için öncelikli gerekli olan şey sınaî medeniyettir. Teknik-marifet batıda fazlasıyla ilerlemiştir. İlim ve fenden faydalanan Batı fazlasıyla ilerlemiştir. Felsefe, iktisat, edebiyat Batı'da maddî açıdan zengin bir alemin doğmasına yol açmıştır. Celan Nuri'ye göre, Asya ve Afrika geçmişi temsil ederken, Avrupa ve Amerika geleceği işaret etmektedir. İlerlemenin yolu geleceğe uzanmaktan geçmektedir. Celal Nuri'ye göre, bu duruma en iyi örnek Japonya'dır. Ancak, İslâmiyet'i temsil eden insanlar ilerlemenin bu tarafını görememişlerdir (Uyanık, 2004: 253).

Batı uygarlığı bütünüyle mi alınacak, neler, nasıl alınacak? Bu tartışmalar arasında daha total ve radikal görüşler ileri süren Batıcı aydınlardan Abdullah Cevdet'e karşılık Celal Nuri, prensip olarak Batıcı görünen fakat uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde tavırlar sergileyen bir aydın konumundadır. Abdullah Cevdet ve arkadaşlarına göre bir ikinci medeniyet Batı (Avrupa) medeniyetidir. Batı (Avrupa) medeniyetinin gülü ve dikeniyiyle birlikte alınması gerekmektedir (Cevdet, 1913: 1984). Celal Nuri ise Batı'nın sadece teknolojisine gereksinim olduğunu savunmuştur. Çünkü Batı, Osmanlı Devleti'ne düşmanlık beslemektedir ve Batı'ya kültürel açıdan karşı çıkılması kaçınılmazdır (İleri, 1913a:1949).

Celal Nuri, Batı'da yaşanan gelişmelerden uzak kalan devlet yönetiminin baskıcı tavrını eleştirmekte ve gelişmemenin nedeni olarak bu baskıyı göstermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti, Batı'nın ilerlemelerine büsbütün yabancı, aykırı ve karşıt bir geleneği sürdürmüştür. Özellikle Osmanlılığın önemli bir bölümünü oluşturan ve Türk olmayan halklar, Batı'daki gelişmelere paralel olarak hareket etmeye çalıştılar ve kendileri için geliştirici bir yol izlemişlerdir. Celal Nuri, ulus devlet anlayışı ile çakışan imparatorlukların Batı'nın ilerlemesine yabancı kaldıklarını ve reddettiklerini dile getirmiştir. Fakat Celal Nuri, Osmanlı bünyesindeki azınlıkları, özellikle Hıristiyan halkların din adamlarını, ulusal kimliği koruyup pekiştirmek için kurulmuş yarı gizli hükümetçik gibi kabul etmiştir (İleri, 2002: 33). Batı'daki teknolojik gelişmelerin takip edilmemesi ve geleneğin sürdürülmesi, Osmanlı Devleti himayesindeki unsurların kendi

başlarına Batılılaşmalarının bir göstergesi olmuştur. Bu durum daha sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında olumsuz şekilde görülecektir.

Osmanlı Devleti'nin geleneğe önem vermesi gerektiğini düşünen Celal Nuri, Batı'daki gelişmelerin teknik yönüne kayıtsız kalınamayacağını ifade etmiştir. Celal Nuri yaşam mı, yoksa gelenek mi? sorusunu dile getirmiş ve bu konudaki düşüncesini Batı ve Doğu toplumlarından örnek vererek açıklamaya çalışmıştır. Onun için bu sorunun cevabı aslında çok basittir. “Yaşamak asıl olandır” diyen Celal Nuri, geleneğin ne kadar soylu olursa olsun bir süsten ibaret olduğunu dile getirmiştir. Celal Nuri, geleneklerin, özellikle Osmanlı geleneğinin ne kadar değerli olduğunu birçok kez dile getirmiş fakat işe yaramadıktan sonra geleneğin önemsiz bir unsur olduğunu söylemiştir. Celal Nuri, Batı ve Doğu uygarlıkları arasındaki durumu bu şekilde açıklamaya çalışırken, Batı'nın gelenekten vazgeçerek yaşama daha çok önem verdiğini; Doğu'nun ise gelenekten silkinmeyip yaşamı ikinci plana attığını öne sürmüştür. Gelenekleri, yaşamların belirlediğini söyleyen Celal Nuri, Osmanlı Devleti'ni, gelenekten kopamaması ve Batı'dan habersiz kalarak gelişmelerden uzak kalmasından dolayı eleştirmiştir (İleri, 2002: 53). O halde her gelenek, yaşam doğrultusunda ele alınacak olursa, her geleneğin olduğu gibi korunması mümkün değildir. Yani burada Celal Nuri'nin belirtmek istediği gibi “Avrupalılaşmak” adına sadece Batı'nın tekniğinin alınması, kültürel değerlerine dokunulmaması gerektiği görüşü önem kazanmaktadır.

Celal Nuri, Batılılaşma hareketinin yöntemini belirttikten sonra, hangi alanlarda ne gibi gelişmeler yapılması gerektiği konusunda görüşlerini belirtmiştir. Celal Nuri'nin Batılılaşma konusunda görüş bildirdiği alanların başında “dil” konusu gelmektedir. Celal Nuri'ye göre Batılılar gibi gelişmiş ve yaygın bir dil kullanmak, ilerleme noktasında zihniyetin şekillenmesinde ve Batı'ya ayak uydurmada önemlidir. Ancak bu şekilde Türklerin modernleşebileceğini belirten Celal Nuri, dili, uygarlık sembolü olarak görmüştür. Buna göre uygar bir toplum olabilmek ve Asyalılıktan kurtulabilmek için dildeki sıkıntıların giderilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Celal Nuri, Batı ile boy ölçüşebilmek için, dil konusunda ilerlemenin öncelikli gereklilik olduğunu öngörmüştür. Bu bağlamda dil, aynı zamanda ulus olarak düşünce yapımızın da şekillenmesinde önemli bir yer edinecektir. Celal Nuri, dildeki ilerleme konusunda bir benzetme yaparak, nasıl ki Batılı gibi giyinmek konusunda bir düzenlilik var ise, dil için de aynı düzenliliğin olması gerektiğini ileri sürmüştür (İleri, 2002: 131-137).

Batılılaşma hareketleri esnasında Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinde dile ayrı bir önem veren Celal Nuri'ye göre Batı ile boy ölçüşebilmek için dilbilimsel çalışmalara

ağırlık verilmesi gerekmektedir. Çünkü Osmanlıların düzenli bir dilbilgisine sahip olmadığını dile getirirken, yayınlanmış Türkçe kitapların azlığından yakınmıştır. Celal Nuri için bir uygarlıkta önce bilim düzenlenmeli, daha sonra onun öğretilmesi gerçekleşmelidir. Bu noktada üzüntüsünü ifade ederken, “Türkçe'ye yazık oldu” diyen Celal Nuri, hiçbir uygarlığın, dillerini çözümümeden uygar olmadığını iddia etmiştir. Bu nedenle Türklerin, Türkçeyi çözümlyerek uygarlaşacağını savunmuştur. Bu konuda Türkçenin, başka uygar dillerin genellikle anlatabildikleri her kavramı alabileceğini dile getiren Celal Nuri, dil konusunda ilerlemenin önemine değinmeye çalışmıştır (İleri, 2002: 138-150).

Celal Nuri, dil konusunun yanı sıra eğitim konusuna da önem vermiştir. Batılılaşma hareketleri esnasında Türk eğitim sisteminin şekillenmesinin uygarlaşma ve Batı ile mücadele açısından önemine değinmiştir. Celal Nuri, modernleşme hareketi esnasında uygarlaşmanın ve Batı ile mücadelenin gerçekleşebilmesi için öncelikle okur-yazar oranının artırılması gerektiğini önemsemiştir. Ona göre okur-yazar olmayan bir insanın, uygar bir insan haline gelmesi mümkün değildir. Batı ile Doğu insanı arasındaki farkın kapatılması için dilden sonraki ikinci önemli konu eğitim olmuştur. Bu nedenle Batılılaşma sürecinde ilerlemenin gerçekleşmesi için her Türk'ün en azından okur yazar olması gerekmektedir. Böylece Celal Nuri için Türk inkılâbının en önemli ilkelerinden birisi, bilgisizliğin ortadan kaldırılması olmuştur. Aksi takdirde hiçbir ulusa karşı üstün gelinemeyecektir. Eğitime verilecek önem sayesinde ilerlemenin hızlanacağını söyleyen Celal Nuri, üniversite eğitiminin önemine işaret etmiştir. Özellikle üniversite eğitimi almış eğitimcilerin olmasını arzu eden Celal Nuri, "hem ilköğretim okullarını sayısı artabilsin hem de ilerleme hareketi hız kazanarak uygarlaşma daha çabuk gerçekleşsin" şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir (İleri, 2002: 171-173).

2. Celal Nuri İleri'de Batılılaşma ve Evrimci Görüş

Celal Nuri, Batılılaşma ile ilgili düşüncelerini dile getirirken tamamen Batıcı bir aydın olmadığı ve Batı'nın sadece bir model olarak alınması konusunda görüş bildirdiği görülmektedir. Celal Nuri, Batılı birçok düşünürden etkilenmiştir. Bunların başında Darwin gelmiştir. Celal Nuri'nin, evrim teorisinden etkilenişi, batılılaşma ve Türk inkılâpları üzerine düşüncelerinde önemli pay sahibi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin geleneğindeki en önemli unsur olarak gördüğü İslamiyet ve Türklük ekseninde bir takım yenilikler gerçekleşebileceğini çoğu kez dile getiren Celal Nuri, bu noktada “geleneği reddetmeyen bir yenilikçi” olduğunu gözler önüne sermiştir.

Celal Nuri, ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimlerin devrim yada evrim yoluyla gerçekleştirilebileceğini düşünmüştür. Gelenekten kopmayan bir yenilikçi kimliğine sahip olan Celal Nuri, yapılacak yeniliklerin toplum tarafından benimsenmesi açısından devrimden ziyade evrimci anlayışla hareket edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu noktada Fransız Devrimi'nin Türk İnkılapları açısından bir örnek olarak kabul edilemeyeceğini savunan Celal Nuri, daha çok İngilizlerin geçirdiği evrimin örnek alınabileceğini öne sürmüştür. Özellikle İngilizlerin geçirdiği evrimi örnek gösteren Celal Nuri, Türk milletinin bu şekilde bir evrim geçirebileceğini belirtmiştir. Celal Nuri buna karşın Fransız Devrimi'ni gelip geçici olarak değerlendirmiştir. Ona göre Türk inkılaplarının ve modernleşme hareketlerinin Fransız tarzı bir devrimle gerçekleşmesi mümkün değildir (İleri, 2002: 219-221).

Celal Nuri'ye göre Türk inkılapları ile gerçekleşmesi düşünülen yenilikler bir amaç gütmeleri bakımından devrim olarak görülebilir; fakat burada gerçekleştirilmesi gereken amaç için söz konusu inkılapların her biri birer araçtır ve bu araçlar evrim yolu ile gerçekleştirilecektir (İleri, 2002: 221). Yani denilebilir ki, Celal Nuri'nin Türk İnkılapları ve batılılaşma konusundaki düşüncelerinde devrim bir amaç iken, yaşanacak yenilikler birer evrimdir ve araçtır. Celal Nuri bu düşüncesini temellendirirken, Türk ulusunun bir geçmişinin ve geleneğinin olduğunu, belki de 2000 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu dile getirmiş ve "günün birinde bütün geçmişten ve geleneklerden vazgeçilir mi?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Celal Nuri'ye göre evrime uyulursa, yapılacak olan yenilikler, Türk toplumu için daha sağlam temeller üzerine atılacak ve kalıcı olacaktır (İleri, 2002: 222).

Celal Nuri'ye göre Batı'nın teknolojik konulardaki ilerlemesi, bir model olarak alınabilir ve bu durum Türk toplumu için elverişlidir. Fakat Celal Nuri'ye göre Türklerin yeni bir yaşam biçimine geçebilmek amacıyla gerçekleştireceği devrim, Türklerin dili ve dini üzerinde imkânsız olacaktır. Çünkü dil ve din, Türk toplumu üzerinde yerleşmiştir. Dil ve din konularında ancak evrim olanaklı bulunmaktadır. Celal Nuri'nin, yapılacak yeniliklerin dil ve din konularında evrim ile gerçekleşebilmesi konusundaki düşüncesi, Türklerin geçmişi ile alakalıdır. Celal Nuri'ye göre, Türkçe'nin ulusça benimsenmiş olan dilbilgisi kurallarının değişmesi artık mümkün değildir. Fakat dil konusunda değişime ve evrime gereksinim vardır. Aynı şekilde İslamiyet'te ulusça benimsenmiş bir takım kurallardan dolayı devrim gerçekleştirilemeyecek bir alandır. Celal Nuri'ye göre, din, İslamiyet'in özüne etki etmeden, insanlar arası ilişkilerde, ahlak ve maneviyat alanında gereksinimleri giderecek bir duruma getirilmelidir. Celal Nuri, bir taraftan Türk inkılaplarının evrimi izlemesini zorunlu görürken; diğer taraftan ise

inkılâpların geçmişi yıkacağını, evrimin ise geleceği kuracağını dile getirmiştir (İleri, 2002: 224-226).

Celal Nuri, Türk inkılâplarının gerçekleştirilmesinde evrimci görüşün önemine bu şekilde değinirken, bu süreçte evrimin gerçekleşmesindeki yavaşlığa dikkat edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Çünkü Celal Nuri'ye göre evrim ne denli çabuk olursa, gerileme de o denli hızlı gerçekleştirilecektir. Birdenbire ve düşünülmeden yapılan hiçbir eyleme bir karşı tepki gelmemesi olanaksızdır. Bu nedenle Celal Nuri, evrimin ilkelerine uyulması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Bir ulusun büyümesini, bir çocuğun ya da bir bitkinin yetişmesinden farksız görmesi, Celal Nuri'nin dile getirdiği evrimci görüşün önemini ortaya koymuştur (İleri, 2002: 242).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan kötü gidişat, dönemin aydınları tarafından ele alınmıştır. Birçok aydın, kendi alanlarında, bu kötü gidişat üzerinde görüş bildirmiştir. Farklı ekol ya da akımlardan hareketle düşüncelerini ortaya koysalar da, devletin kurtuluş reçetesini yazmak gayretinde hareket etmişlerdir. Bu aydınlardan birisi de Celal Nuri İleri olmuştur. Yıkılışa doğru sürüklenen devletin kurtuluşu için Batı'yı işaret eden Celal Nuri, Batı'daki gelişmelerin bilincinde olmak gerektiği üzerinde durmuştur. Batıcı bir düşünür olarak kabul edilen Celal Nuri, yönünü Batı'ya dönse de geleneğin de korunması yönünde düşüncelerini ifade etmiştir. "Geleneği reddetmeyen bir yenilikçi" olarak görüşlerini ortaya koymuştur. Bu bakış açısıyla, yaşadığı dönemin şartları dahilinde, Batılılaşmanın yol haritasını gözler önüne sermiştir. Batı'nın gelişmişlik düzeyini işaret eden Celal Nuri, Batı'daki gelişmelerin takip edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Celal Nuri, Batıcı bir aydın olarak tanınmıştır. Fakat her konuda, tamamen Batı yanlısı bir aydın olmamıştır. Batılı birçok düşünürden etkilenmiş olan Celal Nuri, Batılılaşma konusunda evrim teorisinden etkilenmiştir. İlerlemeci bir anlayışla Batılılaşmayı değerlendiren Celal Nuri, Türk-İslam sentezini de önemsemıştır. Batılı düşünceyi takip ederken, Türklerin, kendi kültür ve değerlerini göz ardı etmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Kaynakça

BIYIKLI, Mustafa (2006). *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

CEVDET, Abdullah (1913). *Şime-i Muhabbet*, İstanbul: Matbaa-i İctihad.

GÖKALP, Ziya (1992). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, İstanbul: Toker Yayınları.

İLERİ, Celal Nuri (2002). *Türk Devrimi: İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri*, Hz. Özer Ozankaya, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

İLERİ, Celal Nuri (1331). *İttihad-ı İslam*, İstanbul.

İLERİ, Celal Nuri (1913a). *Şime-i Husumet*, İstanbul: Matbaa-i İctihad.

İLERİ, Celâl Nuri (1913b). *Kutub Musâhabeleri*, İstanbul: Matbaa-i İctihad.

LEWİS, Bernard (2004). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MARDİN, Şerif (1991). *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

TURGUT, Mehmet (1998). *Devlet, Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlılıklar*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

UYANIK, Necmi (2004). “Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15: 227-274.

YAVUZ, Hilmi (2004). “Modernleşme:Parça mı Bütün mü? Batılılaşma Simge mi, Kavram mı?”, *Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batılılaşma*, Cilt: 3, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, ss. 212-217, İstanbul: İletişim Yayınları.

Makale Geliş | Received: 03.09.2018
Makale Kabul | Accepted: 14.09.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.457005

Metin AKYÜZ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bolu, TR
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Arts and Sciences, Dep. of Turkish Language and Literature, Bolu,
TR

ORCID: 0000-0002-7303-9243

akyuzmetin@yahoo.com

Üst-Dilden Üst-Kurmaya “Dil Kayması”

Öz

Sanat tarihi, birbirine karşıt olan sanat akımlarının birbirini takibi üzerine kuruludur. 20. yüzyılda modernizmin her alanda yaşadığı ve yaşattığı bunalımın karşısına postmodernizm çıkmıştır. Postmodernizm modernizme karşı itirazlarını her alanda göstermiştir. Bu çalışmada postmodernizmin özellikle roman üzerindeki yönelimlerinden hareket edilmiştir. Türk edebiyatına daha çok yaptığı çevirileriyle katkıda buluna Serdar Rifat Kırkoğlu'nun Dil Kayması adlı romanı postmodernizmin özellikleri açısından incelenmiştir. İncelemede betimsel çözümleme yöntemi kullanılmıştır. İnceleme sürecini biçimlendiren kavramsal çerçeve ve temayı postmodernist roman kuramının teknik ve içerik özellikleri oluşturmaktadır. Roman teknik özellikler (metinlerarasılık, üst kurmaca) ve içerik özellikleri (tarihe yönelme, fantastik, çoğulculuk, polisiye gerilim gibi) bakımından incelenmiştir. Yapılan inceleme sonunda da Dil Kayması adlı eserin postmodern düşünce ve romanın niteliklerini ortaya koyan tekniklerden yararlanarak oluşturulan bir roman olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm, Üst-dil, Üst-kurmaya, Metinlerarasılık, Roman, Serdar Rifat Kırkoğlu.

From Metalanguage to Metafiction “Dil Kayması”

Abstract

History of art bases on contradictory art movements` following each other. In front of the modernism with all depression it had and caused was postmodernism in 20th century. Postmodernism has showed its objections to modernism in all fields. In the present study, there is a move from the inclination of postmodernism on novel. The novel named Dil Kaymasi by Rifat Kırkoğlu whose main contribution to Turkish literature is through translations has been analyzed in the study in terms of postmodernism properties. Descriptive analysis method has been used in the study. The conceptual framework and theme that determined the borders of the process of analysis forms the technical and contextual properties of postmodernist novel theory. The novel has been analyzed in technical (intertextuality, metafiction) and contextual (orientation towards history, fantastic, multiplism, detective, tension) properties. As a result of the study, it has been determined that Dil Kaymasi is a successful novel which reveals the properties of postmodern thought and novel originally.

Keywords: Postmodernism, Metalanguage, Metafiction, Intertextuality, Novel, Serdar Rifat Kırkoğlu

Giriş

İnsanoğlu, varlık ve evrenle ilgili düşüncelerini ilk çağlardan itibaren ortaya koymaya çalışmıştır. Bu doğrultuda da felsefenin ve bilimin en önemli konularını ontoloji ve epistemoloji oluşturmuştur. Evren algısı ilk zamanlardan itibaren maddeci ve metafiziksel (idealist) yaklaşımlar doğrultusunda biçimlenmiştir. Günümüze kadar da bu iki yaklaşımın mücadelesi biçiminde gelmiştir. Her iki anlayış da gerçekliğin (hakikatin) boyutlarını farklı düzlemlerde ortaya koymaya çalışmışlardır. Kullanılan yöntem ve araçların farklılığı eserlerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Ecevit (2011: 18), tarihsel süreç içinde gerçeklik anlayışını biçimlendiren yapıları mitoslar, felsefe / teoloji ve bilim olarak sıralamaktadır. Bu iki görüş arasındaki çatışma sanata da yansiyarak evren bilime (kozmojiye) bağlı olarak farklı sanat akımlarını ortaya çıkarmıştır. Aynı doğrultuda Sağlık (2017) da sanat akımlarını iki ana grupta toplamaktadır: İlk grupta, klasisizm, realizm- natüralizm, pozitivizm ve modernizm yer alır. İkinci grupta ise romantizm, sembolizm, varoluşçuluk ve postmodernizm. İlk grupta, maddeci görüşün özelliklerini yansıtan akımlar yer alırken ikinci grupta ise metafiziksel görüşün özelliklerini yansıtan akımlar yer almaktadır. Bu karşıtlıklar dizgesinin son aşamasını modernizm ve postmodernizm oluşturmaktadır. Bu iki akımın birbirinin devamı olduğunu iddia eden görüşler de olmakla birlikte genel kanı birbirinin alternatifi olduğu üzerinedir (Emre, 2006, Koçakoğlu, 2012, Sazyek, 2010). Sağlık (2017), karşıtlık ilişkilerine rağmen kullandıkları teknikler bakımından büyük benzerliklerin olduğunu da belirtmektedir.

Modernizmden postmodernizme giden süreç şu şekilde özetlenebilir: Modernlik, en değerli varlık olarak insana odaklanarak insan odaklı bir dünya kurmayı amaçlamıştır. Böyle bir dünyayı oluşturmada bilgi ve aklı merkeze koymuştur. Bu doğrultuda da temelini akıl ve bilginin oluşturduğu kesin, hatasız, pragmatik ve katı bir üsluba dayanan bir söylem oluşturmuştur: “Aklın güdümündeki Batı düşüncesinin doruğudur modernizm”(Ecevit,2011:41). *Yeryüzü cenneti* idealiyle ortaya çıkan modernite vaatlerini yerine getiremediği gibi yirminci yüzyılın sonlarına yaklaşırken dünyaya yaşattıklarıyla da tam bir yeryüzü cehennemini yarattığı söylenebilir: “Dünya savaşları, Nazizm’in yükselişi, toplama kampları (hem Doğu’da hem Batı’da), soykırım, dünya çapında bunalım, Hiroşima, Vietnam, Kamboçya, Körfez savaşı, zenginler ve yoksullar arasındaki uçurumun genişlemesi” (Rosenau,2004:23). Sonuç olarak kurmak istediği dünyanın tam tersini sunan modernizme çok geçmeden bir alternatif çıkacaktır. Bu alternatif de postmodernizmdir. Postmodernizm, modernlikle ortaya çıkan her türlü dünya görüşüne meydan okur.

Sanat eserlerinin oluşumunda toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar kadar teknoloji ve bilimsel gelişmelerin de önemli etkisi bulunmaktadır. Örneğin Dante, İlahi Komedy’da içinde yaşadığı ortaçağ kozmolojisi ve Aristo fiziğinin düşünce yapısını yansıtır. 19. yüzyıl realist romanında Newton fiziğinin uzantılarıyla karşılaşılırken 20. yüzyıla gelindiğinde Einstein’ın da savunucuları arasında yer aldığı kuantum fiziği etkili olmaya başlar. Yeni fizik, yüzyıllardır egemen olan gerçeklik kavramına bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Atomun parçalanması, başta sarsılmaz olan bilimsel düşünceler olmak üzere bütün değerleri sarsar. Önce zamanın eşit olmayıp ışık hızına göre değişiklik gösterdiğini, sonra uzamın da farklı koşullar altında farklı görünümünün olabildiği ortaya konulur (Ecevit, 2011). Kandinsky, bir bilimsel yenilik olarak atomun parçalanmasının etkisini şu sözle dile getirir: “Atomun parçalanması benim için bütün dünyanın parçalanması gibi bir şeydi” (Lynton, 2009: 65). Bundan sonra sanatta da bütünlüğünü kaybeden bir estetik anlayış egemen olmaya başlar. Rönesans’la başlayan ve pozitivismle doruk noktasına ulaşan neden sonuç ilişkilerini temel alan ve değişmezlik üzerine kurulu olan saptamalara dayanan modern düşüncenin yerini *belirsizlik/olasılık/görecelik* kavramlarının yön verdiği yeni bir bilim anlayışı alır. Bu bilimsel anlayışın estetik görünümü postmodernizmle temsil edilmiştir. “Yansıtmacı estetik, 20. yüzyılın modernist edebiyatında yerini büyük ölçüde, karmaşık gerçekliği soyut düzleme taşımaktan başka çıkar yolu olmayan yeni bir biçimci estetiğe bırakır”(Ecevit,2011:29).

Modernizmi/Postmodernizmi en iyi tanımlayan edebi tür roman olmuştur: “Modernizm, roman estetiğinde deneysel biçimciliğin adıdır”(Ecevit,2011:44). Bu deneysel biçimciliğin boyutlarını Best ile Kelner şu şekilde tanımlar: “Postmodern teorilerin neredeyse tamamı, çeşitli yerleşik akademik disiplinler-felsefe, toplum teorisi, ekonomi, edebiyat gibi- arasındaki sınırları havaya uçurur ve yeni bir tür disiplinler üstü bir söylem yaratır” (Emre, 2006: 85). Ecevit, romanın deneysel özelliklerini *ana kurgu eğilimi* içinde geliştiğini belirterek özelliklerini şu şekilde sıralar: “Metin bir biçem çoğulculuğu içerir, çoğu kez birbirinden bağımsız metin adalarının *montaj/kolaj* teknikleriyle birleştirilmesinden oluşur. Kimi zaman kurgusal ya da gerçek zamandan alınma *deneme* türü bir yazı olabilir bu metin adası, ya da bağımsız bir öykü/masal/teyatro kesiti-belki de bunların parodisi- ya da geçmişten, kim bilir belki de gelecekte yaşanmış bir an, belki de esrik bir düş, kimi zaman bir reklam sloganı... Ana öykü ise pek de önemli değildir bu metinlerde...” (Ecevit,2011:44).

2. Yöntem

Bu çalışmada Serdar Rifat (Kırkoğlu)'nın Dil Kayması adlı romanı postmodern roman kuramının verileri açısından incelenmiştir. 1956'da doğan Serdar Rifat edebiyat hayatına çeviriler yaparak girer. 1981'de Jean-Paul Sartre'in *Questions de Méthode* (Yöntem Araştırmaları) adlı kitabının çevirisiyle Yazko Çeviri Ödülü'ne layık görülür. İlk romanı *Parodi Yaşamlar* 1994'te Yunus Nadi Roman Ödülü'ne layık görülen Serdar Rifat'ın *Dil kayması* ve *Sürek Avı* adlı romanları ile *O Saatte, O Yerde* adlı öykü kitabı bulunmaktadır. *Kitapların Şenlik Ateşi* adlı deneme kitabı 2009'da Memet Fuat Deneme Ödülü'ne layık bulunur. Edebiyatla ilişkisini daha çok çeviri düzeyinde sürdüren yazarın Maurice Blanchot, Milan Kundera, John Fowles, Julian Barnes ve daha pek çok yazardan çevirileri bulunmaktadır (Kırkoğlu, 2004).

Bu çalışmada betimsel çözümleme yaklaşımı kullanılmıştır. Betimsel çözümleme yaklaşımına göre elde edilen veriler, daha önceden belirlenen kavramsal çerçeve veya temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analizde, dikkat çekici yönleri yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilir. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır. Bu amaçla elde edilen veriler, önce sistematik ve açık bir biçimde betimlenir. Daha sonra yapılan bu betimlemeler açıklanır ve yorumlanır, neden-sonuç ilişkileri irdelenir ve birtakım sonuçlara ulaşılır. Ortaya çıkan temaların ilişkilendirilmesi, anlamlandırılması ve ileriye yönelik tahminlerde bulunulması da, araştırmacının yapacağı yorumların boyutları arasında yer alabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 224). İnceleme konusu olan Dil Kayması adlı roman Serdar Rifat'ın ikinci romanıdır. Çeviriler yoluyla metinlerin dünyasında gezinen yazarın söyleminde de çoğulcu anlatımın etkisi görülmektedir. Postmodernist romanların özelliklerini taşımaktadır. İnceleme sürecini biçimlendiren kavramsal çerçeve ve temayı postmodernist roman kuramı oluşturmaktadır. Roman teknik özellikler (metinlerarasılık, üst kurmaca) ve içerik özellikleri (tarihe yönelme, fantastik, çoğulculuk, polisiye gerilim) bakımından incelenecektir.

3. Çözümleme

3.1. Dilden Varlığa

“Önce söz vardı.” diye başlar insanlığın özüne ışık tutan ilk metinler ve kutsal kitaplar. “Ol!” denildiğinde oldurulan ve sözle var edilen bir evren ve bir kişiöğlü söz konusudur. Mitlerdeki sözle gerçekleştirilen varoluş, Tanrı katında olan sözün yaratıcı gücünü de göstermektedir. Sonra insanın insanlaşmasının serüveni olarak da görülebilir.

Dil üzerine yapılacak olan çalışmalar insanlığın geçmişine de ışık tutmaktadır. Dil üzerine kurulu bir dilden yani bir üst dilden yararlanmak birçok sözcüğün tarihine/hikâyesine götürür bizi. Çünkü gittikçe yalınlaşan, sıradanlaşan sözcüklerin her biri insanlığın öyküsünü kurmaktadır. Fark etsek de etmesek de söz(ün)-sözcük(ün)-dilin kurduğu, aracılık ettiği kurmaca bir dünyada yaşıyoruz: “Dilin gerçekliği yansıttığı ama aynı zamanda gerçekliği oluşturduğu söylenebilmektedir” (Şaylan, 2002: 207). Dilin bu mucizevi yönünün ortaya konduğu ve roman kişinin dilbilimci olduğu bir romandır *Dil Kayması*.

Bir gerçeklik oluşturma düzlemi olarak görülen dil postmodern edebiyatın en önemli nesnesidir. Gerçeklik dille şekillenir ve çoğalır. Postmodernistler dili bir ilk öz (arkhe) olarak görürler. “Postmodernistlere göre, dil dışında hiçbir şey yoktur” (Murhy,2000:53). Serdar Rifat (2004:9), kitabın hemen başında metin dışı öge ile dilin bu yönünü ortaya koyar: “*Dağları da delip geçebiliyorsa dil, / Mucizelere niçin şaşmalı? / Ve özünde göçebe ruhluydu dil, / Samanyolu’yla niçin yetinmeli? /Denir ki, bazen sabun kadar kaygandır dil, / Bazen de ışık kadar hızlı ve kisveli*”

Dilin varoluş sürecinden dille kurulan gerçekliklere kadar birçok konunun da romanın bir parçası haline getirildiği bir romandır Dil Kayması. Bir başka deyişle temel meselelerinden birisinin dil olduğu bir romandır. Konusu dil olan, içinde dil incelemelerine yer verilen metinler üst dil olarak tanımlanır. “Bir dil göstergesini yine o dil aracılığıyla açıklamaya yarayan araç dil, üst dildir. İnsanın hem ürün hem de üretici konumunda olduğu dil alanını tanımlamak ve mevcut dil kullanımlarını açıklamak için yapılan dil kullanımını; çünkü kendisi ancak kendisiyle açıklanabilen tek yapı, dildir. Her türlü açıklama etkinliği, sözcüklerde bulunan sözlerin karşılıkları, tanımlar, bilimsel açıklamalar, eşanlamlı sözler, metinlerde ‘yani’ tarzında başlayan açıklamalar vb. üst dil kapsamına girer” (Karaağaç, 2013: 841). Dil Kayması romanında da üst dil (metalanguage) kullanımlarına sıklıkla yer verilir. Dilbilimci olan Sadi Yazgan’ın dil ile ilgili araştırmaları, dil üzerine düşünme ve okumaları romanda önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Güneş Dil Kuramı doğrultusunda Samih Rifat’ın yaptığı konuşmalar, dilin varoluşu hakkında olduğu kadar bir dönemin zihniyetini yansıtması bakımından da önemlidir. Ayrıca bu kuram roman boyunca takip edilen güneş imgesiyle de paralellik göstermektedir.

3.2. İmgeleşen Roman

Bütün sanatların özü değiştirme üzerine kuruludur. Söze dayalı sanatlara bu değiştirme gücünü veren en önemli öge imgedir. “İmge, alegorinin de, simgenin de

içinde bulunduğu tüm metaforik kullanımları şemsiyesi altında toplayan bir üst kavramdır. Metaforik kullanım kaynağını, doğayı/gerçeği doğrudan yansıtmama eğiliminden alır özde” (Ecevit, 2001: 49). Daha çok şiirle özdeşleşen imge kavramı modern sanatla birlikte diğer sanat alanları ve edebiyat türleri içinde de önemini artırmıştır. Octavio Paz (1993: 23), yüzyılın başından beri romanın yeniden şiirselleşmeye başladığından söz etmektedir. Şiirleşen romanın özünde “modernist imge” yatmaktadır. İmge farklı gerçeklik alanlarında yaşar. Bir ayağı somutta, diğeri soyutta; bir yanıla hayatın gerçekliğiyle karşımıza çıkarken diğer tarafta da kurmaca gerçeklikle karşılaşırız. Düz okumalardan ve iletişim düzeyinin tek bildirili metinlerden çıkarak değişik anlam katmanlarının oluşturulmasında çağrışımlar kurmamızı sağlayan bir öğedir imge. “Avangardist edebiyatın çok-katmanlı dokusunun yaratılmasında kullanılan ana tekniklerden biridir imge” (Ecevit, 2001: 53). Kısacası imge bir yaratım alanı olarak tanımlanabilir.

Romanda, Dilbilim Doçenti olan Sadi Yazgan’ın hayatı, kendisine âşık olduğunu söyleyen “Güneş” adlı bir kız öğrenciyle değişir. Güneş, bir süre sonra ortadan kaybolur. Birçok belirsizlikle gerçekleşen bu kayboluş önce bekleyişi daha sonra da tutkulu bir arayışı getirir. Roman, bu arayışın romanı olarak düz bir anlatım içinde gidiyormuş görünse de metinler-arasılık labirentinde üst-dilden üst-kurmacaya yönelen karmaşık bir anlam örüntüsüne sahiptir.

Yüzeysel yapıda romanın temel anlatı izlencesinin “arayış” üzerine kurulu olduğu bir gerçektir. Bu arayış bir dilsel göstergenin gerek dış dünyadaki görüntüleriyle, gerekse entelektüel bir birikim sürecini gerektiren algılama biçimleriyle birlikte sürdürülmektedir. Romanın ana kişinin bir dilbilimci olarak seçilmiş olması bu yolu izlememizi gerekli kılmaktadır. Romanın baş-kışisi Sadi Yazgan ile işe başladığımızda; Yazgan’ın, yazma işini yapan kişi anlamını taşıdığını görmekteyiz. Eserin kendisi de, Sadi de dil üzerine yer yer eleştirel, yer yer araştırmacı, özellikle eserin başında parodik bir tutumla karşımıza çıkmaktadır. “Dil Kayması” böyle bir tutumla oluşturulan tek bir sözcüğün, imgeleşen “Güneş” sözcüğünün romanıdır.

Güneş, ilk çağlardan beri insanın ilgi odağında yer almıştır. İnsanın inançlarına kadar giren güneş, yaşamın kaynağı olarak da insanın daima yanında yer almıştır. Rifat’ın deyimiyle kozmik bir takip içerisindedir. Güneşin bu yaşamsal boyutu ona ayrı bir değer katar ve hemen hemen bütün kültürlerde edebiyatın da en önemli imgesi haline gelir (Onay, 1992: 182-Pala 1991; 194-Yavuz, 2003).

Dil Kayması’na Mısır Çarşısı mekân olarak seçilerek başlanmıştır. “Mısır” inanç

sistemiyle, dokumuş olduğu kültürel yapısıyla “Güneş” kültürünün merkezini oluşturmaktadır. Romanın hemen başında Sadi Yazgan’ın Mısır Çarşısı’na girişi yoğunlaştırılarak verilmektedir: “Tam içeri girmek üzereydi ki.../ İçeri girmek üzereydi ki.../ Girmek üzereydi ki.../ Üzereydi ki... (s.13) roman bir kader anının saniye saniye görüntülenmesi şeklinde başlamaktadır.

Sadi Yazgan’ın düşünsel olarak yeniden doğuş anı, “Şemşiye! Şemşiye!” diye bağırıp duran doğu şiveli satıcıyla göz göze geldiği andır. Yanlış kullanılan bu sözcük dille uğraşan bir kişinin zihnini uzun süre meşgul edecektir. Mısır Çarşısı ve şemş(s)iyeye sözcükleri roman izleğinde yer alan motiflerden ikisini oluşturmaktadır. Sadi Yazgan’ın çevresinde bilinçsizce uçuşan bu kavramlar Güneş adlı öğrenciyle belirginleşecektir.

3.3. Kurmacadan Gerçeğe Çoğulcu Anlatım

Romanın dönüştürücü ögesini oluşturan Güneş, yüzeysel düzeyde âşık olunan kişiyi karşılar. Sarı saçları, alımlı güzelliği, kaldığı evi, okuduğu okuluyla tensel varoluşa sahip olan bir kişiyken kayboluşuyla birlikte bir imgeye dönüşür. Bütün aşk öykülerindeki gibi ilk başta bir bedensel varlığa sahip olan sevgili sonraları bedensel varlığı silikleşen bir maşuk tipi karşımıza çıkmaktadır Dil Kayması’nda da. Sevgilinin bedensel varlığı ortadan kalkar ve herkes, her şey Güneş olur. Eserin başında bir roman kişisi olan Güneş bir imgeye dönüşür. Bir karakter romanından bir imge romanına dönüşür Dil Kayması.

Seçilen kavramın Güneş olması onu merkezi bir konuma getirmektedir. Güneş merkezde yer alır. Sistem onun çevresinde döner. Dil Kayması’ndaki bütün motif ve izlekleri birbirine bağlayan, anlatının merkezini oluşturan Güneş âşık olunan, peşinde koşulan, aranan ve tutkuyu sağlayan katalizör ögeyi oluşturmaktadır.

Romanın en önemli özelliği çoğulculuk ve oyun ögesi üzerine kurulu olmasıdır. Romandaki çoğulculuk, yol/yolculuk/arayış izlekleri ile sağlanmaktadır. Bu arayışlar romanın ritmik yapısını kurarken değişik metinler arasında sürdürülen yolculuklar ise anlatı çerçevelerindeki parçalardan hareketle bütüne ulaşmamızı sağlayan önemli bir kurgu ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan yolculuk düş-gerçek ikileminde sürdürülmektedir. “Edebiyatta iki temel konu vardır ki yazılmış ve yazılacak anlatıların tükenmez kaynağını oluşturmaktadır. Gerçeklik/yanılsama ikilisiyle akıllılık/delilik ikilisi” (Parla, 2000: 222). Bu romanın kaynağını ise gerçeklik ve yanılsama kurmaktadır.

Sadi Yazgan’ın ilk yolculuğu eşi Ruhdan’ın ölümünden sonra Bodrum’a

olacaktır. Bodrum, gerek bulunduğu coğrafyanın özelliklerinden dolayı ”Güneş”in en yoğun şekilde hissedildiği, gerekse geçmişten günümüze uzanan antik birikimi aktaran, çift zamanlılığı barındıran ya da zaman kırılmalarına elverişli bir merkez olabilen yönleriyle karşımıza çıkmaktadır. Güneş, Bodrum’da yakıcılığı, tedbir alınmazsa yok ediciliği temsil etmektedir. Romanda güneş ve gölge karşıtlığı da önemli bir yer tutmaktadır. Güneşin göz kamaştırıcılığı insanı yanılsamaya götürmektedir. Böyle bir ortam ise gerçeğe kurmacanın kolaylıkla iç içe girmesine yardımcı olur. Sadi Yazgan’ın satın alarak okumaya başladığı “The Solar System and The Shadow Matter” adlı kitap romana bir taraftan metinlerarası bir süreci kurgularken diğer taraftan da kuantum düşüncesini romanın kurgusunun bir parçası haline getirir. Kuantum Fiziğinin gerçeklik kavramına getirdiği yeni bakış açıları, Shrödinger’in hem ölü hem diri kedisinde olduğu gibi; hem o hem bu olabilen göreceli, iki dünya anlayışı, madde ve gölge maddeyle daha kaotik bir yapı kazanır. Bu kaotik durum belirsizliklerin roman içinde artmasına da neden olacaktır. Gördüğü sarışın kızları Güneş’e benzetmesi bir dönüşüm ögesini karşımıza çıkarmaktadır. Dönüşüm/başkasının yerine geçme veya başkasını onun yerine koyma yeni bir anlatının oluşmasına da neden olur.

Postmodernist yazarların büyük çoğunluğu tarihsel verilerden hareket ederler. Argunşah (2016:68), onların bu yönelimlerini şu şekilde açıklar: “Hedefleri tarih anlatmak, tarihi gerçeklere bağlı kalmak, tarihi canlandırmak, tarih şuuru oluşturmak değildir. Kafalarında oluşan hikaye için uygun bir zaman dilimi bulmaktır.” Bir imge üzere biçimlendirilen Dil Kayması’nda da Postmodern romanlardaki gibi tarihsel bir anlatı oluşturulur. Roman boyunca da güneş farklı anlam kazanmaya devam eder. Güneş, sarı renginden dolayı altın bir sikkeye benzetilir. Sadi Yazgan Bodrum’da antik bir koyda üzerinde Heliopolis yazan geçmişe ait bir sikke bulur. Bulunan bu sikkenin hikâyesi ise Sadi Yazgan’ın rüyasında işlenir. Bu sikke Güneş Kent’e (Heliopolis) yapılacak olan düşsel yolculuğun bedelini karşılayacaktır. Bodrum, ayrıca Sanat Güneşi Zeki Müren’i barındırmasıyla da Güneş imgesi avında olan Sadi Yazgan için ideal bir mekân olur.

Dersaadet’e dönüşte anlatımdaki çoğulculuk arayışla sağlanmaya çalışılmaktadır. Sadi’nin Galip Dede Tekkesi’nde gerçek/düşsel bir sema gösterisi izlemesi mekânla başlayıp kişilere uzanan güneş imgesi avının sürdürülmesini sağlar. Galip Dede Tekkesi, Şeyh Galip’i de anlatının bir parçası haline getirir. Şeyh Galip, Mevlana’nın gölgesi gibidir, Mevlana ise Şems’in. Romanın en başında yer alan şemsiye motifi Şems-i Tebrizî’ye bağlanır. Bu motif, Kafe Wien’de Orhan Pamuk’un Kara Kitap romanıyla ilişkilendirilir. Kara Kitap’ın temel örüntüsünde de bu üçlü

vardır. Başlangıçta dolaylı olarak bir metinlerarası süreçten söz edilirken kafede, *Kara Kitap* tartışmaları yapan genç grup bu metinlerarasılığı açığa çıkarır. Sadi Yazgan gruptaki sarışın kızı Güneş’e benzetir. Onları takip etmeye çalışır ancak grup taksiye biner ve gider. Sadi’nin elinde kalan sadece bir plaka numarasıdır. Plakayı araştırdığında ise aracın kaza yaptığını öğrenir. Hastaneye gider ve Güneş olduğunu düşündüğü kızın ölmemiş olduğunu öğrenir. Ama her tarafı sargılar içinde bir mumya gibidir. Doğru ya da yanlış gerçek hep örtünmekte kendini saklamaktadır. Artık bir bilim adamı olarak da gerçeği sorgular olmuştur: “Gerçek, özel bir hastane odasının steril beyaz çarşafı arasında hiç kımıldamadan adeta ölü gibi yatıp duruyordu. Gerçek, kendi başına hiçbir hayal gücü ve hiçbir espri içermiyordu. Gerçek istemediği şeydi” (Kırkoğlu, 2004: 360). Çok geçmeden Güneş zannettiği Elif Ergene ölür.

Güneş’i bir başka güneş kültürünün merkezinde (Güneş’in memleketinde) Ankara’da aramaya karar verir. Yeni bir yolculuk başlar, Etilerin yaşadığı ve Hitit Güneşi’nin parladığı topraklara. Yolculuğu trenle yapacaktır. Çünkü “Tren, içe doğru yörünge değiştirmenin en iyi aracıydı” (Kırkoğlu, 2004: 396). Tren biçimsel yapısı dolayısıyla tünel; tünel ise iki taraf arasında geçişi sağlayan Araf’ı simgelemektedir. Yapılan tren yolculuğu düşünle gerçeklik çizgisinde; ölümle yaşam arasında sürdürülmektedir. Dante’nin Araf’ında gibi sürdürülür. Yaşam, ölüme yaklaşmanın somut öğeleriyle karşımıza çıkarken; ölüm sorgulamanın alanını oluşturur. Ölmeden önce ölecek gerekli olgunluğa erişmekti belki de sunulmak istenen. Bir taraftan Ankara uzamında Güneş’i arayışı devam ederken diğer taraftan Araf mahkemesi tarafından “Dilinin tekvin noktasına geri dönme”ye mahkûm edilir (Kırkoğlu, 2004: 407). Bütün kuralları bir oyun şeklinde düzenlenen bu ceza bir dilbilimcinin dilin kaynağına ulaşmasına yardımcı olacaktır. Ulaşılan noktada ise Güneş vardır. Cezanın son yönergesi şöyledir: “İlk harfi yumuşak G olan sözcükleri kullanarak bir aşk öyküsü yazınız. Normal G’yi sadece bir özel ad olarak kullanabilirsiniz.” (Kırkoğlu, 2004: 507)

4. Sonuç

Dil Kayması’na genel olarak bakıldığında, olay örgüsü dilbilim doçenti Sadi Yazgan’ın etrafında geliştirilen ve dile odaklanan bir anlatıdır. Dil, sınırlı sayılardaki seslerden sonsuza uzanan anlam evrenini oluşturabilen bir sistemdir. Edebiyat da binlerce yıldır bu anlamın değişik deneyim ve kullanımlarını okura aktarma aracı olmuştur. Dilin doğasından kaynaklanan bu farklı anlatma isteği postmodernist yazarların elinde bir oyuna dönüşmüştür. Serdar Rifat da dile postmodernistler gibi bir

yaratım alanı olarak yaklaşır. Dil roman boyunca bir taraftan bir anlatım aracı olarak kullanılırken bir taraftan da anlatının kendisi haline gelir. Dilbilimcinin hikâyesi aynı zamanda dilin de hikâyesi olur. Yazar, dilden hareketle, üst-dilden üst-kurmacaya uzanan bir metin kurgusu oluşturmuştur.

Dil Kayması'nın kurgusunda aynı izlek doğrultusunda bir araya getirilen farklı türden metinlerin montajından yararlanılmıştır. Romanın kurgusunda edebî olan ve olmayan metinler yer alır: Türk Dil Kurumu'nun oturma tutanaklarından -ya da kozmolojik bir kitaptan- Kara Kitap'a kadar farklı türlerden metinler romanın bir parçası haline gelebilmektedir. Farklı türlerdeki metinler aracılığıyla metinlerarası anlam ilişkileriyle de postmodern bir anlatı oluşturulmuştur.

Postmodern tarzın en önemli özelliklerinden birini de şiirselleşen roman oluşturmaktadır. Romanın şiirselleşmesi imge odaklı bir kurgu ile gerçekleştirilir. Dil Kayması da “Güneş” imgesi etrafında oluşturulan bir metindir. Güneş, roman boyunca farklı anlam ve örüntüler içinde kurgunun bir parçası haline getirilir. Bu imge etrafında bir arayış (polisiye) izleği içinde anlatı tamamlanır.

Uzun yıllar çeviri ve eleştirileriyle edebiyatımıza katkı sağlayan Serdar Rifat sağlam bir kurgu ve dille karşımıza çıkmaktadır. İkinci romanı olan Dil Kayması'nda gerek diğer metinlerin arasında dolaşmanın verdiği olgunluğu, gerekse dilin mucizeviliğinin farkına vararak yer yer şiirselleştirdiği metinlerle usta işi bir eser ortaya koymuştur. Sonuç olarak Dil Kayması adlı romanda postmodernist edebiyat anlayışının birçok özelliğine yer verilmiştir.

Kaynakça:

- ARGUNŞAH, H. (2016). *Tarih ve Roman*. İstanbul, Kesit Yayınları.
- ECEVİT, Y. (1996). *Orhan Pamuk'u Okumak*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ECEVİT, Y. (2001). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ELİUZ, Ü. (2016). *Oyunda Oyun Postmodern Roman*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- EMRE, İ. (2006). *Postmodernizm ve Edebiyat*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: AKDITYK Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KIRKOĞLU, S. R. (2004). *Dil Kayması*, İstanbul: Donkişot Yayınları.

KOÇAKOĞLU, B. (2012). *Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm*, Ankara: Hece Yayınları

LYNTON, N. (2009). *Modern Sanatın Öyküsü*, (Çev: Sadi Öziş, Cevat Çapan) İstanbul: Remzi Kitabevi.

MURPHY, J. W. (2000). *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, (Çev: Hüsamettin Arslan). İstanbul: Paradigma Yayınları

ONAY, A. T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: T DVY.

PALA, İ. (1991). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.

PARLA, J. (2000). *Don Kisot'tan Bugüne Roman*, İstanbul: İletişim yayınları.

PAZ, O. (1993). *Modern İnsan ve Edebiyat*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ROSENAU, P.M. (2004). *Post-modernizm ve Toplum Bilimleri*.(Çev: Tuncay Birkan). Ankara: Bilim Sanat Yayınları.

SAĞLIK, Ş. (2017). “Postmodernizmin Modern Türk Edebiyatındaki Üç Hali”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE Dergisi, Özel Sayı 2-1

SAZYEK, H. (2010). “Türk Romanında Postmodernist yöntemler ve Yönelimler” *Hece - Türk Romanı Özel Sayısı*, 65/66/67.

ŞAYLAN, G. (2002). *Postmodernizm*, Ankara: İmge Kitabevi.

YAVUZ, H. (2003). *Kara Güneş*, İstanbul: Can Yayınları.

YILDIRIM, A. ve Şimşek, H. (2006). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Oğuzhan EKİNCİ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Erzurum, TR
Erzurum Technical University, Faculty of Arts, Department of Sociology, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0002-1872-2496
oguzhan.ekinci@erzurum.edu.tr

Bir Lider Portresi: Almanya Şansölyesi Konrad Adenauer*

Öz

Siyaset kurumunu oluşturan iki temel unsur vardır; biri toplumsal talep ve çıkarları devlet düzlemine taşıyan girdiler boyutudur; diğeri de bu toplumsal girdileri işleyen, bunları dönüştürerek karar alma süreçlerine tabi tutan siyasi irade boyutudur. Siyasi irade, siyaset biliminde genellikle dernekler, çıkar grupları, siyasi partiler gibi kurumlar bazında ele alınmaktadır. Her ne kadar bilimsel çalışmalarda siyasetçilerin kişiliklerine yer verilse de siyasi kişilikleri inceleyen bilimsel çalışmalar azdır. Oysa siyasal yönetim, bir devletin siyasal sisteminin ve siyasal kültürünün yapısal faktörlerine bağlı olduğu kadar yönetimi elinde bulunduran liderlerin kişisel özelliklerine de bağlıdır. Demokratik meşru gücün emanet edildiği liderlerin sahip oldukları kişisel nitelikler, sadece o kişinin şahsi başarısında değil, siyasi partinin başarılı olmasında da büyük bir öneme sahiptir. Bu bakımdan parti liderlerinin, halkın beklenti ve umutlarına cevap verecek, onları mobilize edecek, partilerinin kimliğini, anlamını ve amacını temsil edecek donanımlara sahip olmaları önemlidir. Bu çalışma, “lider eksenli” bir siyasal geleneğin hâkim olduğu Alman siyasal hayatının en baskın liderlerinden on dört yıl Şansölyelik yapmış olan CDU’nun efsane genel başkanı Konrad Adenauer’ın kişisel özelliklerini, politik tutum ve becerilerini analiz etmeyi ve böylece siyasal liderlik ile parti başarısı arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Hristiyan Demokrat Birliği (CDU), Siyasal Liderlik, Konrad Adenauer

A Portrait of a Leader: Konrad Adenauer, The Germany Chancellor

Abstract

There are two basic elements that form the political institution; the first one is the size of inputs that carry social demands and interests to the state; the other one is the size of the political will, which processes these social inputs, and transforms them into decision making processes. Political will is generally addressed in political science on the basis of institutions such as associations, interest groups, political parties. Although scientific studies have included the personalities of politicians, there are few scientific studies examining political personalities. However, political governance depends on the personal characteristics of the leaders who hold the political power as well as on the structural factors of a state’s political system and political culture. Thus, the personal qualities of the leaders are of great importance not only for the personal success of that person but also for the success of the political party. In fact, it is very important that the party leaders have the equipment to respond to the expectations and hopes of the

* Bu makale, 2017 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen “*Bir Siyasi Partinin Seçimlerdeki Başarı Dinamikleri: Alman CDU Örneğinde*” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

people, to mobilize them and to represent the identity, meaning and purpose of their party. This study aims to analyze the personal characteristics, political attitudes and skills of the leader of the CDU party, Konrad Adenauer, who is one of the most dominant leaders of the German political life with a leader-axis political tradition, and thus to reveal the relationship between political leadership and party success.

Keywords: Germany, Christian Democratic Union (CDU), Political Leadership, Konrad Adenauer

Giriş

Siyaset kurumunu kabaca input ve output olmak üzere iki sınıfa ayırmak mümkündür. İinput yani toplumsal beklentileri, farklı talep ve çıkarları devlet düzlemine taşıyan girdiler boyutudur. Output ise bu toplumsal girdileri işleyen, bunları dönüştürerek karar alma süreçlerine tabi tutan siyasi irade boyutudur (Easton 1965). Ancak bu siyasi irade, siyaset biliminde genellikle dernekler, çıkar grupları, siyasi partiler gibi kurumlar bazında ele alınmaktadır.¹ Her ne kadar bilimsel çalışmalarda siyasetçilerin kişiliklerine yer yer değinilse de siyasi kişilikler ile siyasi gelenek ve kurumlar arasındaki etkileşimi inceleyen bilimsel çalışmalar oldukça azdır (Almond & Powell 1966: 141). Nitekim bu konuda “Kişilik ve Siyaset” adlı bir çalışması bulunan siyaset bilimci Jürgen Hartmann’a göre siyaset sosyolojisinin kör noktalarından biri de liderlerin sahip oldukları kişisel özelliklerin; yönetim tarzlarının, tutum ve davranışlarının göz ardı edilmesidir (Hartmann 2007: 13, 24). Fakat siyasal yönetim, bir devletin siyasal sisteminin ve siyasal kültürünün yapısal faktörlerine bağlı olduğu kadar yönetimi elinde bulunduran liderlerin kişisel özelliklerine de bağlıdır (Arnim 2009: 13-14; Görtemaker 2008: 233). Bu bakımdan siyasal hayatın tanzimi ve işleyişinde siyasi liderlerin önemli bir etkiye sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçektir (Mayer 2009: 23). Max Weber, 20. yüzyılın başlarında bu gerçeğe dikkat çekerek karizmatik liderlerin siyasal hayattaki rolüne işaret etmiştir. Tarihsel süreç içerisinde kanıksanan bu gerçeklik, yani kişisel niteliklerin önemli bir yere sahip olması “post-ideolojiler” dönemi için de geçerlidir; modern demokrasiler de güçlü liderlerin yaratıcı kişilikleri ve siyasal becerileri ışığında şekillenmiştir (Langguth 2001: 13). Buradan hareketle demokratik meşru gücün emanet edildiği liderlerin sahip oldukları kişisel nitelikler; öngörü, öz güven, empati kurma becerisi, insanları etkileme gücü, risk almaya yatkınlık, bölgesel ve küresel bir vizyona sahip olma, misyon ve hedeflerinden şaşmama gibi unsurlar, sadece o kişinin şahsi başarısında değil aynı zamanda mensubu olduğu siyasi partinin başarılı olmasında da büyük bir öneme sahiptir (Arnim 2009: 3-14). Bu bakımdan güç ve rekabetin hâkim olduğu demokratik platformlarda inanç ve kanaatler,

¹ Hatta toplumu sistem eksenli ele alan Niklas Luhmann gibi sosyologlar bireyi, bu yapının içerisine pek dahil etmezler (Niklas Luhmann 1984: 346).

sempati ve antipatiler gibi insana dair olan hususlar, siyasetçilerin başarılarında belli bir rol oynamaktadır (Langguth 2001: 14). Nitekim bir siyasi partinin başında söz konusu özelliklere sahip temsil gücü yüksek bir liderin olması, aynı zamanda o siyasi partinin lideriyle özdeşleştirilmesi anlamına gelmektedir. Parti liderlerinin, halkın beklenti ve umutlarına cevap verecek; onları mobilize edecek; partilerinin kimliğini, anlamını ve amacını temsil edecek donanımlara sahip olmaları önem arz etmektedir (Mayer 2009: 23-24). Partinin birlik ve beraberliği, siyasal hayattaki etkin ve yetkinliği, kamuoyu nezdindeki itibar ve inandırıcılığı önemli oranda parti liderine bağlıdır (Bösch 2002: 73). Nitekim ülkemizdeki gibi Alman siyasal hayatında da “lider eksenli” bir siyasal geleneğin hâkim olduğu tarihsel bir gerçektir (Langguth 2001: 14-15).

II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler, her şeylerini yitirmiş olan Alman halkının siyaset kurumuna olan güvenlerinin sarsılmasına neden olmuştu (Alleman 1956: 334). Fakat Alman halkını içinde bulunduğu bu kaotik durumdan kurtaracak yegane mercii, siyaset kurumundan başkası değildi. Hem halkın sosyal ve ekonomik sorunlarına acil ve etkili çözümler bulmak hem de siyaset kurumunun itibarını yeniden tesis etmek için sunulacak her türlü çözüm arayışı, aynı zamanda liderlik mücadelesinin de odak noktasıydı. Alman halkının bu beklentilerine cevap verecek ve halkın omuzundan siyaset yükünü alan lider, Konrad Adenauer² olacaktı (Walter 2007: 22).

5 Şubat 1946 tarihinde CDU'nun Ren-Westfalya Eyaleti Başkanlığı'na ve 28 Şubat'ta İngiliz Bölgesi CDU Genel Başkanlığı'na seçilen yetmiş yaşındaki Adenauer, genel başkanlıktan istifa edeceği 12 Ekim 1963 tarihine kadar hem partisinin hem de Alman siyasal hayatının en baskın figürü olarak tarihe geçmiştir (Heidenheimer 1960: 61-71). Adenauer, izlediği politikalarla bir taraftan halkının ihtiyaçlarını gidermeye, kaygı ve önyargılarını dindirmeye çaba sarf ederken, diğer taraftan da savaştan galip çıkmış Batılı devletler ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştı (Meier 2002: 86). Fakat bu, gerçekleştirmesi o kadar da kolay bir hedef değildi, zira Adenauer gerek kendi partisi içindeki rakiplerine ve gerek de diğer parti liderlerine karşı rüştünü ispat etmek zorundaydı (Alleman 2000: 152).

² 5 Ocak 1876 yılında Köln'de dünyaya gelen Konrad Hermann Joseph Adenauer, Hukuk alanında Doktorasını yaptıktan sonra Katolik Merkez Partisine bağlı olarak siyasete atıldı. Almanya'nın en genç Belediye Başkanı olarak 1917-1933 yılları arasında Köln şehrinde bu görevi ifa etti. 13 Mart 1933 yılında Nasyonal-sosyalistler tarafından Belediye Başkanlığı görevinden uzaklaştırıldı. Savaşın bitmesiyle birlikte 4 Mayıs ila 6 Ekim 1945 tarihleri arasında geçici olarak İngiliz işgal güçlerinin elinde bulunan Köln'e Belediye Başkanı olarak atandı. 31 Ağustos 1945'te CDU partisine üye oldu ve bu tarihten itibaren CDU içindeki etkisini ve yetkisini giderek artırdı (Jungnickel 1994; Schwarz 1986).

Bu çalışma, yukarıda ifade edilenler ışığında 14 yıl Şansölyelik yapmış olan CDU'nun efsane genel başkanı Konrad Adenauer'ın kişisel özelliklerini, politik tutum ve becerilerini analiz etmeyi ve böylece siyasal liderlik ile parti başarısı arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

I. Liderlik İçin Mücadele

Batılı işgalci güçler 1948 yılından itibaren Almanya'nın kapital sistemine intibak edebilmesi ve anti-komünist bloka katılması için Almanya'ya egemenlik haklarını peyderpey geri vermeye başladılar. Adenauer, Almanya'yı bölme tehlikesini de beraberinde getiren Batılı müttefiklerin bu tutumundan, halkın protestolarına, muhalefetten ve CDU'nun içinden gelen eleştirilere rağmen, istifade etmek istedi (Seils 2010: 28). Bu durum aynı zamanda Adenauer'ın, siyasetteki en büyük rakibi olan SPD'nin kurucusu ve karizmatik başkanı Kurt Schumacher (1946-1952) ile karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Çok farklı kişiliklere ve yaşam deneyimlerine sahip olan bu iki parti liderinin, siyasi vizyonları da farklılık arz etmekteydi. Zeki, entelektüel donanıma sahip, büyük bir *hitabet ustası*³ olan Schumacher, en az Adenauer kadar *kibirli* (Edinger 1967: 49-50), eleştirilere tahammülü olmayan ve her şeyin en doğrusunu bildiğine inanan bir liderdi (Hartmann 2007: 53-54). Sosyal demokrat bir dünya görüşüne sahip olan Schumacher, Adenauer'ın savunduğu serbest piyasa ekonomisine ve dış politikada izlediği Batı Uyumu (*Westintegration*) politikalarına karşı çıkmaktaydı. Schumacher'ın nazarında Adenauer'ın hayalperest politikaları, Almanya'nın ulusal egemenliğini tehlikeye atmaktan başka bir anlama gelmiyordu. Çünkü Schumacher'e göre süper güçlerin Almanya'nın üniter bütünlüğünü umursadıkları gibi kendi çıkarları için Almanya'yı parçalamak istiyorlardı. Bu nedenle Almanya, üniter yapısını koruyan, demokratik sosyalist bir devlet olarak Avrupa'daki varlığını iddia etmeliydi (Besson 1970: 67). Almanya'nın içinde bulunduğu bu durumu kabul eden Adenauer ise bu sorunların çözümü ve dünya barış için Almanya'nın yeniden Batıya intibak etmesi gerektiğini ve böylece ulusal egemenlik ve bütünlük gibi büyük sorunların ileriki bir zamanda kendiliğinden çözüleceğini düşünüyordu (Bredow 2008: 104). Schumacher, Adenauer'ın belirttiği şekilde Almanya'nın edilgen bir dış politika takip etmesine karşı çıkıyor, diğer devletler gibi Almanya'nın da eşit söz hakkına sahip olması gerektiğini savunuyordu. Böylece Almanya, bir mıknatıs işlevi üstlenebilir ve Doğu-Batı arasında üçüncü bir güç olarak Avrupa'daki sosyalist ve bağımsız devletlerle konfederasyon kurabilirdi (Benz 1990: 47-61). Schumacher'ın

³ Buna karşın Adenauer'ın üslubu entelektüel derinlikten yoksun, halkın anlayabileceği şekilde yalın ve basitti (Rathgeb 2005: 115).

sosyalist kimliği, onun Sovyetler Birliği’nden siyasi bir düşman olarak bahsetmesine engel teşkil etmiyordu. Ona göre Komünizm de Nazizm gibi totaliter bir rejimdi ve bu bakımdan Almanya uluslararası dengeleri gözetken bir dış politika takip etmeli ve komünizm tehditini bahane ederek Batılı müttefiklerin emeline hizmet edecek her türlü silahlanma politikasından uzak durmalıydı (Bredow 2008: 86).

Kitleleri etkileme gücü yüksek olan Schumacher, konuşmalarında saygısızlığa varacak bir kabalıkla rakiplerini ve özellikle de batılı işgal devletlerini eleştirmekten geri durmuyordu (Merseburger 1996: 71-72). Schumacher’ın dış devletlerin temsilcilerine karşı bu sert tutumu kendisine puan kaybettirirken, esnek ve uzlaşmacı bir duruş sergileyen Adenauer’a ise puan kazandırıyordu (Edinger 1967: 269; Merseburger 1996: 195-196; Wesemann 1952: 89-90). Almanya’nın içinde bulunduğu sosyo-politik durumu ıskalayan Schumacher’ın başını çektiği SPD’nin, alternatif sosyo-ekonomik ve dış politikalar önerileri halkın teveccühünü kazanmaya, seçimlerde oy çoğunluğunu elde etmeye yetmiyordu (Rudzio 2003: 238). Nitekim 1949 yılındaki genel seçimlerini kıl payı kaybeden SPD ile CDU’nun oy oranları arasındaki fark, her seçimde daha da büyüyecekti (Schindler 1999: 1018-1019). Schumacher’ın 20 Ağustos 1952’de ölmesiyle birlikte Adenauer’ın karşısında güçlü bir rakip kalmamıştı. SPD’nin yeni genel başkanı Erich Ollenhauer, muhalefet liderliğini sürdürse de selefinin bıraktığı boşluğu dolduramayacaktı (Kaack 1971: 207).

Adenauer-Schumacher rekabeti Alman siyasi hayatı bakımından sosyalist demokratlar ile Hıristiyan muhafazakârlar arasında kutuplaşmalara neden oldu. Rakibinin dezavantajlarını iyi okuyan Adenauer, SPD ile bir koalisyon kurmadığı takdirde iktidar olacağını anladı.⁴ Böyle bir durumun vuku bulmaması ve her iki parti arasındaki farkların belirginleşmesi için Adenauer, iç siyaseti polarize ederek soğuk savaşın sebep olduğu çatışma hatlarını iç siyasete taşıdı (Morsey 1986: 40-41). İktidarının ilk yıllarından itibaren rakipleri ile ilgili kara propaganda yapmaktan geri durmayan Adenauer, SPD’nin Moskova’ya yakın durduğunu ileri sürmüş ve böylece ana muhalefet lideri Schumacher’ı hep savunma pozisyonunda tutmuştu (Seils 2010: 25-26). Adenauer, muhafazakâr ve liberal kitleleri CDU’nun temsil ettiği Hıristiyan değerleri etrafında toplayabilmek için Komünizm ile Sosyal Demokasi arasındaki

⁴ CSU ve FDP gibi küçük partileri yanına alarak hükümeti kuran Adenauer, koalisyonlar yoluyla iktidara gelmiş ve bu koalisyonlardan çıkar elde eden parti yine CDU olmuştur. Böylece temsil tabanını genişletmiş ve seçmen sayısını artıran CDU partisi, 1950’li yılların sonuna kadar koalisyon yaptığı bazı küçük ve bölgesel partileri yutarak kendi bünyesine katmıştır (Recker 2010: 44).

farkları yok göstererek bir yandan Schumacher’ı zayıflatmış diğer yandan da büyük kitlelerin desteğini kazanmayı başarmıştır (Doering-Manteuffel 1983: 34).

Adenauer’ın mücadele verdiği siyasi rakipleri sadece diğer parti liderleri ile sınırlı değildi. Onun aynı zamanda CDU içinde de rakipleri vardı ve bunlardan en güçlüsü CDU’nun Berlin temsilcisi olan Jacob Kaiser idi. Hitler’e karşı muhalefeti ile bilinen ve 1945-1947 yılları arasında üne kavuşan Kaiser, ulusal ölçekte bir siyasetçiydi (Hacke 2003: 32). Londra’da çıkan *The Times* gazetesinin (The Times 1946: 3) Adenauer’ın parti içindeki en büyük rakibi olarak bahsettiği Kaiser de Schumacher (Albrecht 1985: 77, 81) gibi Almanya’nın teritoryal bütünlüğünü savunuyordu (Conze 1967). Kaiser’e göre Almanya, büyük güçler arasında arabulucu rolü üstlenmeliydi (Görtemaker: 2002: 274). Dış politikaya dair siyasi vizyonunu “Köprü Teorisi” (*Brückentheorie*) ile açıklamaya çalışan Kaiser’in nazarında Federal Almanya, hem batı blokunda hem de doğu blokunda yer almalıydı. Böylece Almanya, kendi üniter devlet yapısını koruyabilecek ve aynı zamanda uluslararası barışa katkıda bulunabilecekti (Mayer 1997: 272-276). Ancak Almanya’nın bu rolü üstlenebilmesi için *kapitalist individualizm* ile *sosyalist materyalizm* arasında denge kurması ve *sosyalist devlet yapısı* ile *özgürlükçü demokrasi anlayışını* birleştiren bir “Hıristiyan sosyalizmini” kabul etmesi gerekiyordu (Hacke 2003: 33). Böylece büyük güçler, bir köprü işlevi gören Almanya’nın üniter yapısını ve ulusal egemenliğini tanıyacaktı.

Sovyetler Birliği, 1947 yılının Aralık ayında Jakob Kaiser’i parti başkanlığından azletti (Schwarz 1980: 343). Kaiser kısa bir süre sonra Batı Berlin’e kaçarak siyasi faaliyetlerine burada devam etti (Creuzberger 2009: 29). Entelektüeller tarafından Adenauer’ın politikalarına bir alternatif olarak savunulan Kaiser’in bu kaçıışı aynı zamanda onun savunduğu tezin iflas etmesi demektir (Doering-Manteuffel 1983: 44). Rakiplerinin düştüğü bu gibi durumları kendi çıkarı için kullanan Adenauer, dış politikada tarafsızlığı savunmanın ve sosyalist fikirleri benimsemenin yanlışlığını Kaiser üzerinden delillendirdi. Bu gibi olayları takip ettiği politikaların doğruluğuna yoran Adenauer, özel sektöre ağırlık vererek, CDU içindeki liberal anlayışı güçlendirerek ve sosyalizm ile sosyal demokrasi arasında hiçbir farkın olmadığı yönünde propaganda yaparak aşmaya çalışmıştır (Doering-Manteuffel 1983: 33). Bu balımdan Adenauer’e göre Federal Almanya için takip edilecek en makul dış politika, devletin üniter bütünlüğüne rağmen anti-komünist bir güvenlik ittifakında yer almak ve ekonomik anlamda sosyal piyasa düzenini oluşturmaktır (Bracher 1974: 189-190).

II. Adenauer’ın Kişisel Özellikleri ve Politika Anlayışı

Adenauer’ın yönetim tekniği ve liderliği, kimilerine göre övgüye değer değildi. Lakin onu eleştirenlerin de ifade ettiği üzere CDU’nun siyasal hayattaki başarısının en önemli etmeni, Adenauer’ın bazen övgüye değer olmayan bu liderliği ve yönetim tarzıydı (Walter 2007: 16). Rakipleri ve dönemin entelektüelleri tarafından çokça eleştirilen ve *başta geçtiği ilk gündünden itibaren sözün kimde olduğuna dair şüpheye yer bırakmayan* Adenauer, takip ettiği politikalarla halkın büyük çoğunluğunun desteğini almayı ve girdiği her seçimde partisini başarıya taşımayı bildi (Palmer 2006: 114). Birçok siyaset bilimeciye göre CDU partisi, Adenauer’ın güdümünde oluşmuş, şekillenmiş ve siyasal hayatta ağırlık kazanmış bir partiydi (Hartmann 2007: 51). Ancak Adenauer, yönetimde bulunduğu 14 yıllık süre zarfında sadece kendisine ve partisi CDU’ya değil, aynı zamanda Federal Almanya’ya da siyasal itibar kazandırmıştır (Schwarz 2004: 35).

Adenauer’ın karakteristik özelliklerine dair birçok husus dile getirilmiştir. Bunlara göre Adenauer, *acımasız bir taktik ustası* (Strauß 1989: 120), *saygısız bir pragmatist* (Strobel 1965: 23), *otoriter bir seperatist* (Krüger 1972: 490-491), *entrikacı bir siyasetçi*⁵, *çalışanlarına karşı hoşgörüsüz bir amir* (Osterheld 1996: 43-44), *ilerlemiş yaşına rağmen yorulmaksızın çalışkan bir yönetici*,⁶ politik tartışmalarda *sert üsluba sahip* bir parti başkanı (Strobel 1965: 183), *siyasi bir patrik* (Walter 2007: 22), *insanlara karşı hep şüpheli* (Schwarz 2004: 175; Walter 2007: 16), arkadaşlıktan uzak duran (Müller 2004: 41) ve *herkese karşı mesafeli* bir insandı (Köhler 1994: 782). Çalışma arkadaşlarından Hermann Pünder’e göre Adenauer, “ [...] *bir Fransız’dan daha güvenilirmez, bir İngiliz’den daha yalancı, bir Amerikalıdan daha acımasız ve bir Rustan daha muğlak*” fakat tüm bu özellikleriyle “*bizim hırpalanmış ve mahvolmuş halkımız için en ideal devlet adamıydı.*” (Görtemaker 2002: 101).

Adenauer, gerek parti içindeki gerek parti dışındaki muhalif sesleri susturmak için Almanya’nın içinde bulunduğu durumu fazlasıyla dramatize ediyor, Almanya’yı bekleyen birtakım hayali tehlikeler uyduruyor ve rakiplerine pervasızca saldırıyordu.⁷ Rakiplerine karşı takındığı sert ve kırıcı üslubu, bazen maksadını aşabiliyordu; örneğin

⁵ Fransız Yüksek Komiseri Andre Francois-Poncet o dönemde Fransız işgal bölgesinde görevli olan meslektaşlarını Adenauer’den ötürü uyarmıştır. Francois-Poncet’e göre Adenauer, akıllı, uyanık ve entrikacı bir siyasetçiydi (Köhler 1994: 528).

⁶ Jost Kupper, Adenauer’ın günde en az 16 saat çalıştığını ifade etmektedir (Kupper 1985: 96-97).

⁷ Adenauer’ın olayları abartarak ve halka korku salarak politika yapması nedeniyle Kurt Schumacher bir keresinde mecliste Adenauer’ın ismi okunurken ‘Lügenauer’ (lügen: yalancı demek) diye bağırmıştır (Merseburger 1996: 430).

aile politikaları ile ilgili ana muhalefet partisi SPD’yi “can düşmanımız” olarak betimliyordu (Schwarz 2004: 170-171). Fakat rakiplerine karşı sert bir tutuma ve üsluba sahip Adenauer’ın toplumun gönlünü kazanacak bir becerisi de vardı (Palmer 2006: 109). Bazen çok ciddi mevzularda yerel Köln ağzıyla konuşarak espriler yapması, halkın ve rakip partilere mensup siyasetçilerin sempatisini kazanmasını sağlıyordu (Sternburg 2001: 23). Ancak Adenauer’ı iktidara taşıyan ve iktidarda tutan saik, onun bu mizah anlayışı ile harmanladığı karizmatik kişiliğiydi (Rosumek 2007: 69). Hiç şüphe yok ki Adenauer’ın bu karizmasında medyanın önemli bir rolü vardı. Bilhassa kamuoyunda Adenauer’ı karizmatik bir Şansölye olarak tanıtmak için yapılan imaj çalışmaları ve algı yönetiminin payı yadsınamaz. 1952 yılından itibaren sistematik bir şekilde yürütülen bu imaj çalışmaları için ünlü halkla ilişkiler uzmanı Klaus-Otto Skibowski’den yardım alınmaya başlandı. O döneme göre son derece modern olan reklam teknikleri, çok iyi organize edilmiş programlar/mitingler ve Adenauer’ın sürekli olarak medyada görünür kılınması sayesinde halkta böyle bir algının oluşması sağlandı (Schwarz 2004: 71). Bu imaj çalışmalarına verilecek en güzel örnek, Adenauer’ın 01-19. Nisan 1953 tarihleri arasında ABD’ye yaptığı gezi ve bu gezide Washington Anıt Mezarlığına (*Arlington*) koyduğu çelenk olayıdır. Daha sonraları “bir adam halkını tanıtıyor” başlıklı bir kampanya filmine dönüştürülen bu hadise, sinema salonlarında ve mobil sinemalarla köylerde gösterime sunuldu.⁸ Yine Adenauer’ın 8-14 Eylül 1955 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Moskova ziyareti ve bu ziyaret akabinde 10.000 Alman savaş esirinin serbest bırakılması olayı bu imaj çalışmalarına örnek gösterilebilir (Rosumek 2007: 72-73). Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkilerin iyileştirilmesi ve Alman esirlerinin kararlaştıran günde serbest bırakılması Adenauer’ın prestijini yükseltmiş ve halkın ona olan teveccühünü artırmıştır (Palmer 2006: 113). Öyle ki 1995 yılında ulusal bir ankette Adenauer’ın yaptığı en iyi iş sorulmuş ve halkın yüzde 59’u son savaş esirlerinin serbest bırakılması olduğu cevabını vermiştir (Noelle-Neumann & Köcher 1998: 540). Bu olay aynı zamanda 50’li yıllardaki Adenauer efsanesinin çekirdeğini oluşturmuştur (Schwarz 2004: 184). Medya üzerinden yürütülen bu imaj çalışmalarıyla Adenauer, “ülkesi için çalışan bir baba” rolünde sunulmaktaydı; öyle ki Adenauer’ın her konuşmasından sonra “Almanya şarkısı” çalınıyordu. İlerlemiş yaşı ve politik tecrübeleri nedeniyle gelmiş geçmiş tüm Şansölyeler arasında “babalık” figürüne en çok yakıştırılacak kişi Adenauer’dan başkası değildi. Nitekim Adenauer’ın cenaze

⁸ Reklam filminin orijinal kaydı için bkz.

https://www.filmotek.bundesarchiv.de/video/586065?set_lang=de

töreninde bir konuşma yapan Kardinal Frings, konuşmasını “öz babamızı kaybetmiş gibi üzgünüz” diye bitirmiştir (Diehl 1994: 392).

Adenauer, Almanya'nın içinde bulunduğu tarihsel durumu ve Soğuk Savaş şartlarını göz önünde bulundurarak hareket eden pragmatik bir taktik ustasıydı (Gersdorff 1994: 12-13). Çünkü o, siyaseti pratik bir iş ve mümkün olanı elde etme sanatı olarak değerlendiriyordu (Sternburg 2001: 23). Bu nedenle Adenauer, siyasi reçetelerle değil tarihsel gerçeklerle hareket eden bir devlet adamıydı (Burckhardt 1986: 474). Bu siyaset anlayışına uygun olarak CDU içerisindeki farklı politik tutum ve söylemleri birleştiren Adenauer, CDU'ya siyasi ve tarihsel gerçekçilikler doğrultusunda hareket eden bir anlayışın hâkim olmasını sağlamıştır (Maier 2007: 80). Ancak CDU politikalarını şahsında temsil eden Adenauer, ideal tip bir politikacı değildi ve parti içi demokrasiye pek itibar etmezdi. İç ve dış meseleleri ilgilendiren tüm önemli konularda yegâne karar mercii bizatihi kendisiydi (Olzog & Liese 1992: 77). Hem Şansölyelik makamının hem de CDU genel başkanlığının getirdiği ayrıcalıklı pozisyon sayesinde, kendi politikasını uygulayabilmek adına hükümeti ve partisini manipülatif bir şekilde kontrol etmekteydi (Beyme 2010: 288). Parti içindeki en basit işlerin koordinasyonundan başlayıp dış politikanın belirlenmesine kadar bütün işler Adenauer'ın elindeydi (Rudzio 2003: 286). Önemli konuları kabineye hatta Bakanlar Kuruluna danışmadan tek başına kararlar alıyordu. Bu durum, CDU/CSU fraksiyonu başkanları, CDU/CSU eyalet hükümetleri ve eyaletlerdeki delegeler için de geçerliydi. CDU'nun 1950'li yıllara kadarki örgütsel yapısının zayıf ve üye sayısının az olması, Adenauer'ın bu etkin konuma gelmesini sağlamıştı (Recker 2010: 43-44).

Adenauer'ın elini güçlendiren bir başka önemli faktör de onun işgalci güçlerin temsilcileri (*Die Alliierten Hohen Kommissare*) ile iyi ilişkilere sahip olmasıydı. Batılı güçlerle, özellikle de Amerika ile iyi ilişkiler kurmaya dikkat eden ve ABD ile çıkar ortaklığına dayanan politikalar geliştiren Adenauer, ABD Dışişleri Bakanı Dulles'in ona sağladığı bağlantılar sayesinde rakiplerine karşı avantajlı bir konuma geçmiştir (Oberndörfer 1976: 229). Adenauer'ın biyografisini yazan siyasi tarihçi Hans-Peter Schwarz'a göre Adenauer'ın gücünün *kaynağı* onun bu kişisel bağlantılarıydı (Schwarz 2004: 58). Müttefikler, “dogmatik düşünce ve tutumlara sahip olan” SPD genel başkanı Kurt Schumacher'dan ziyade Adenauer ile daha iyi anlaşılıyorlardı (Alt 1975: 27). Bu iyi ilişkileri sayesinde müttefiklerin siyasal tutum ve hedefleri hakkında daha fazla bilgi sahibi oluyor ve işgalci güçlerin hangi politikalara müsaade edeceklerini biliyordu (Recker 2010: 53-54). Fakat bu “kişisel ilişkiler” Adenauer'a siyaseten güçlü bir pozisyon sağlarken Şansölyelik makamının da eleştirilerin odağında olmasına neden

oluyordu (Hecker 2000: 17; Beyme 2010: 325). Adenauer, 25 Kasım 1949 tarihinde mecliste konuşurken Kurt Schumacher’ın kendisine *müttefiklerin Şansölyesi* diye bağırması bu eleştirilere verilecek en güzel örneklerden biridir (Neumann 2010: 730; Morsey 1991: 18; Bredow 2008: 86). Bu durum, Adenauer’ın iç ve dış politikada Batılı müttefiklerle uyumlu politikalar izlemesine ve bu alanlarda da başarılar elde etmesine imkân vermiştir. 1953 yılındaki seçim başarısındaki etmenlerden biri de müttefikler ile kurmuş olduğu bu iyi ilişkilerdir (Morgan 1975: 53). Halkın umutlarını canlandırmayı, halka güven aşılamayı, argümanlarını kuvvetlendirmeyi ve siyasal hayatı polarize etmeyi bilen Adenauer, ilk defa seçimler öncesinde kamuoyu yoklamasını kullanarak seçim kampanyalarını modernize etmeyi başarmış ve rakibi SPD’yi etkisiz hale getirmiştir (Seils 2010: 25). Adenauer’ın parti içi demokrasiyi⁹ bir kenara bırakıp “tek adamlığa” yönelmesi, Şansölyelik makamını devlet aygıtı içindeki yegâne karar mercii konumuna getirmesinden ötürü “Adenauer dönemi” demokrasi bakımından zayıf bulunmuştur (Seils 2010: 25-26). Onun bu monokratik yönetim tarzı nedeniyle bu döneme “Başbakanlık Demokrasisi” kavramı damgasını vurmuştur (Rudzio 2003: 286).

III. Başbakanlık Demokrasisi (Kanzlerdemokratie)

1919 yılında kabul edilen Weimar Anayasası’nda Cumhurbaşkanlığı makamı, Şansölyeye ve meclise karşı önemli yetkilerle donatılmıştı ve başbakan ile parlamento arasında bir denge görevi görmekteydi.¹⁰ Weimar Anayasası’ndaki düalist yapı nedeniyle bu dönemde yarı-başkanlık benzeri bir siyasal sistem hâkimdi.¹¹ 1949 yılında kabu edilen Bonn Anayasası ile birlikte bu anlayıştan vazgeçilerek parlamenter sistem uygulanmaya başlandı. Buna göre Federal Alman Cumhuriyeti, Meclisin (*Bundestag*) geniş yetkilerle donatıldığı bir temsili parlamenter demokrasisi olmalıydı. Böylece yasamayı yapmak, yürütmeyi denetlemek, bütçeyi kabul etmek-denetlemek ve bu konuda yürütmeye danışmanlık yapmak, Şansölyeyi (Başbakanı) seçmek, Cumhurbaşkanı’nın seçimine iştirak etmek ve Anayasa Mahkemesine üye seçmek gibi görevler meclisin yetki alanı içerisinde yer aldı (Rudzio 2003: 337). Yeni anayasaya

⁹ Bu bağlamda Adenauer’ın ilçe başkanlarını, bölge temsilcilerini, eyalet başkanlarını yakından tanımayan, mesafeli ve ayırım gözetken bir eski kenter sınıfına mensup eski bir politikacı olduğunu ileri sürebiliriz (Walter 2007: 17).

¹⁰ Federal Meclisin karşısında halk tarafından seçilerek iş başına gelen cumhurbaşkanı özellikle parlamentonun feshi ile olağanüstü hal ve sıkıyönetim dönemine ilişkin konularda önemli yetkilerle donatılmıştı.

¹¹ Anayasa Weimar Cumhuriyetinde yapılan yanlıştan ders çıkartıp Şansölyeyi geniş yetkilerle donatmıştır. Karl Dietrich Bracher’e göre 1919 yılındaki Weimar Anayasası bir “mükemmeliyetçi bir çifte yapıyı; parlamenter bir Başbakan Kabinesi ile plebisiter başkanlık” oluşturmaya çalışmıştır (Bracher 1974: 183).

göre yürütme erki, siyasi sorumluluğu olmayan ve daha çok sembolik yetkilere sahip Cumhurbaşkanı ile parlamentoya karşı siyasi sorumluluğu bulunan ulusal hükümetten oluşmaktaydı (Akartürk 2010: 90-98). Ayrıca Weimar Cumhuriyeti’ne göre parlamentoya, kabineye ve Cumhurbaşkanı’na karşı Başbakanın/Şansölyenin görev ve yetkilerinin güçlendirilmesiyle birlikte bütün sorumluluk da hükümet başkanına ihdas edildi.

Anayasanın 64. 65. ve 67. maddelerine göre Şansölyenin bakanları atama, bunları görevden alma, hükümet politikalarını belirleme gibi yetkileri haizdi. Bununla birlikte ilgili Bakanlıkların da Şansölyenin belirlediği politikalara uymaları bağlayıcı yükümlülüklerle güvence altına alındı. Böylece Şansölye, sadece parlamentodaki güvensizlik oyu ile görevinden uzaklaştırılabilirdi (Doering-Manteuffel 1983: 25). Ancak Alman demokrasisi uygulamada, Adenauer’ın kişisel yönetim tarzı ile birlikte şekillenecekti. Adenauer’ın seçim başarıları, iç ve dış politikadaki ağırlığı, siyasal sistemi domine eden kişiliği neticesinde Alman siyasal sisteminin bir tür *Şansölye demokrasisine (Kanzlerdemokratie)* evrildiği yönünde çokça eleştirildi (Schwarz 2002: 172). Söz konusu terimle kastedilen Şansölyenin mutlak/müstebit bir güce dönüşmesi ya da hükümranlığını ilan etmesi değildir (Haungs 1989: 28-29). Bu kavramla Şansölyenin anayasal haklarından dolayı fiiliyatta güçlü bir siyasi pozisyona sahip olması ve yürütmede en dominant unsura dönüşmesi kastedilmiştir (Thunert 2004: 407; Rudzio 2003: 287). Bunun yanı sıra kavram, aynı zamanda 1949 yılındaki seçimlerden bu yana Başbakanlık yapan Adenauer’ın yönetim tarzının, otoriter liderliğinin ve yaralayıcı üslubunun modern demokrasilerle uyuşmadığı yönünde eleştirileri de içermektedir (Görtemaker 2008: 229-232). Anayasada tanımlanan/açıklanan net bir dayanağın olmadığı bu kavrama derinlik kazandıran Karl-Heinz Nicolauß göre Şansölye/Başbakanlık demokrasisinden söz edilebilmesi için beş özelliğin bir araya gelmesi gerekiyor:

1. Şansölye ilkesinin uygulanması: Yani Şansölyenin kendisine tanınan anayasal yetkileri sonuna kadar kullanması yani karar alma sürecinde ve hükümet politikalarının belirlenmesinde merkezi bir rol oynaması.
2. Başbakanın kişisel prestijinin siyasi mücadelelerde, hükümette, halkta, medyada her zaman merkezi bir konumda olması.
3. Şansölyenin bizatihi dış politikaya angaje olması ve Dışişleri Bakanlığı’nın yetki alanına güçlü müdahalelerde bulunması.

4. Şansölyenin liderlik rolünün kendi partisi içinde tartışılmaz olarak kabul edilmesi.
5. Hükümet ile muhalefet arasındaki politik çatışmalarda keskin bir kutuplaşmanın var olması. Öyle ki hükümet ile muhalefet arasındaki bu farklılıklar çok net bir şekilde ayrt edilebilsin (Niclauß 2004: 68-69).

Bahsi geçen bu özelliklerin Adenauer döneminde görünür olması hasebiyle bu dönemin bilim mahfillerinde ve farklı çevrelerde bir çeşit “Şansölye demokrasisi” olduğu dile getirilmiştir (Görtemaker 2008: 229). 16 Eylül 1949’dan itibaren hükümeti elinde bulunduran Adenauer, kazandığı seçimler neticesinde şahsi/siyasi iktidarının güçlenmesini sağladı (Korte 2002: 279). Şansölyelik makamı Adenauer döneminde, adeta yeni kurulan bir devletin *komuta merkezi* gibi çalıştı (Baring 1969: 3). Çünkü Federal Cumhuriyet’in şekillenmesindeki en etkin mercii, Şansölye Konrad Adenauer’dan başkası değildi (Korte 2002: 22-23). Onun *maksimum otorite ve minimum demokrasi* kombinasyonu bu algının oluşmasında etkili oldu (Alt 1979: 36). Şansölyenin böyle bir monarşik eğilime sahip olması, yeni şekillenmekte olan demokratik siyasal sistem için tehlike arz etmekteydi (Niclauß 2004: 374). Nitekim siyasetin kişiselleştirilmesinin ve toplumsal polarizasyonun Almanya’nın başına neler açabileceği Hitler deneyimi ile görülmüştü (Rosumek 2007: 29). Ancak Adenauer’ın siyasetteki güçlü pozisyonunun sebebi daha çok savaş sonrasındaki olayların gelişimi ile ilgiliydi. Yönetimdeki boşluklar, halkın öncelikleri arasında gündelik hayatın daha fazla öneme sahip olması, toplumdaki siyasal farkındalığın ve demokratik bilincin az olması ve Adenauer iktidarı ile birlikte refah düzeyinin sürekli olarak yükselişte olması, bu tarihsel şartlara örnek olarak verilebilir (Doering-Manteuffel 1983: 24-25). Ayrıca bu dönemde siyasete ilgisiz olan Almanların Şansölyelik makamı üzerinden siyasal hayata katılmaları, otoriter bir demokrasinin oluşmasına neden oldu (Jäger 1988: 18-19). Bütün bu gelişmeler neticesinde Adenauer’ın başında bulunduğu Bonn’daki Şansölyelik bürosu, 1949-1963 yılları arasında CDU genel merkezi gibi görev yapmıştır (Schwarz 2004: 57). Bu monokratik yönetim anlayışı, dış ülkeler tarafından da gözlemlenmekteydi. Nitekim Adenauer’ın istifa ettiği 1963 yılında Amerika’da *Adenauer: Demokratik Diktatör* başlıklı bir biyografik kitabın yayınlanması bir tesadüf değildi (Whigton 1963).

Ünlü siyasi tarihçi Arnulf Baring’e göre Şansölye demokrasisinin kaynağını oluşturan unsur Almanya’nın içinde bulunduğu tarihsel koşullardı. Almanya’nın işgal statüsü, işgal süreci boyunca müttefiklerin takındıkları tutum ve davranışları,

Adenauer’ın Batılı müttefiklerle iyi geçinerek Batı Uyumu politikalarını gerçekleştirmesi ve böylece dış politikayı tekeline alması bu tarihsel koşullara örnek olarak gösterilebilir. Baring’e göre müttefiklerin Almanya’da bulunan Yüksek Komiserleri ile iyi ilişkiler geliştiren Adenauer, iç politikadaki iktidar boşluğundan da faydalanarak kendi politikalarını uygulamayı başarmıştı (Baring 1969: 339). Alman Federal Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında bir Dışişleri Bakanlığı’na sahip olmaması, dış politikanın Adenauer’ın şahsında merkezileşmesine neden olmaktadır (Doering-Manteuffel 1983: 27). Nihayet 1951 yılında Dışişleri Bakanlığı kurulunca,¹² koalisyon ortağı FDP’nin hayal kırıklığına rağmen, Adenauer bu Bakanlığa kendisini atadı ve 1955 yılına kadar Dışişleri Bakanı¹³ olarak görev yaptı (Schukraft 2010: 16). 1955 yılında Heinrich von Brentano’nun Dışişleri Bakanlığı görevine atanması da bu durumu değiştirmeyecekti. 7 Haziran 1955 tarihinde Dışişleri Bakanlığı görevini Brentano’ya devreden Adenauer, yaptığı konuşmasında dış politikaya dair bazı alanların kendisinde mahfuz olduğunu bildirdi (Hacke 2003: 78). Adenauer’ın sadık bir takipçisi ve parti içinde etkisiz biri olan Brentano, ne altı yıl boyunca yürüttüğü bu Dışişleri Bakanlığı görevinde ne de daha sonraki yıllarda yürüttüğü Ekonomi Bakanlığı görevinde Adenauer’dan bağımsız politikalar geliştirebildi. Adenauer’ın Batı Almanya’nın dış politikasını domine etmesi, 1961 yılında Gerhard Schröder’in Dışişleri Bakanlığına atanması ile sona erdi.¹⁴ Buna rağmen Adenauer’ın her Bakanlıkta aynı ağırlığa sahip olduğunu ileri sürmek yanlış olacaktır. Klaus von Beyme, Adenauer’ın Başbakanlık demokrasisinin dış politika alanında geçerli olduğunu fakat ekonomi ya da sosyal politikalar alanında ise bunun geçersiz olduğunu ileri sürerek bu hususta ilgili Bakan ve Bakanlıklara dikkat çekmiştir (Beyme 2000: 326). Çünkü bazı Bakanlıkların Başbakana karşı özerklik durumları söz konusuydu (Knoll 2010: 201-220).

Şansölye/Başbakanlık demokrasisinin sadece Adenauer dönemi ile sınırlı olup olmadığı, Adenauer’dan sonraki dönemlerde devam edip etmediği sorusu, sonraki yıllarda bir çok bilim insanı tarafından tartışılmıştır (Korte 2002: 22). Anselm Doering-Manteuffel gibi kimi siyaset bilimci bu kavramı Adenauer dönemi ile sınırlı tutarken, kimi siyaset bilimci de Başbakanlık demokrasisinin Adenauer’dan sonra da devam ettiğini ileri sürmüştür (Jäger 1988: 15-16). Örneğin politolog Günter Schmid, Willy Brandt’ın Doğu ve Almanya politikaları hususunda karar alma yetkilerini tekeline

¹² http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/Uebersicht_node.html (ET. 18.08.2018)

¹³ http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/Aussenminister_node.html (ET. 06.08.2018)

¹⁴ Alman Dış İşleri Bakanlığı’nın Şansölyeden bağımsız politikalar geliştirebilmesi ancak 1966 yılındaki Büyük Koalisyon hükümetinin kurulması ve SPD’li Willy Brandt’ın Dışişleri Bakanlığına atanmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. (Schukraft, 16-17.)

toplamasını “Şansölye demokrasisi” kavramıyla açıklamıştır (Schmid 1979: 327). Bir başka politolog olan Christian Hacke, Helmut Schmidt’in dış politikayı Başbakanlıkta toplama çabaları nedeniyle Schmidt’i Adenauer’ın “halefi” olarak ilan etmiştir (Hacke 2003: 242). Stefan Fröhlich ise Helmut Kohl’un Başbakanlık ofisini dış politika konusunda bir “merkezi yönetim ve koordinasyon kurumu” gibi kullandığını ve “Şansölye demokrasisinin” Kohl için de geçerli olduğunu ileri sürmüştür (Fröhlich 2001: 17). Bu görüşü savunan Werner Kaltefleiter, Andreas Wirsching gibi politologlar da Helmut Kohl dönemini “Şansölye demokrasisine” dahil etmişlerdir (Wirsching 2006: 186). Bu kuramı genişleten Karl-Heinz Nicolauß’a göre de Büyük Koalisyon’lar dönemleri hariç tutulmak üzere “Şansölye demokrasisi” bütün Batı Alman hükümetleri için geçerlidir (Nicolauß 2004: 398). Adenauer’ın biyografisini yazan siyaset bilimci Hans-Peter Schwarz, Adenauer’ın becerilere ve liderlik vasıflarına sahip olan her başbakanın, partisini ve de hükümeti aynı şekilde domine edeceğini ileri sürmüştür (Schwarz 2004: 195).

IV. Çöküş ve Bilanço

İnşa edilen Adenauer kültürü, elbette CDU’nun seçim başarılarına da yansımıştır. CDU’nun 1949 yılındaki seçimlere kıyasla 1953 yılındaki seçimlerde oylarını % 11,2 oranında artırması ve 5 milyon civarındaki yeni seçmenden oy alması, 1957 ve 1961 yıllarındaki seçimlerde elde ettiği başarılar, CDU’nun başında bulunan Adenauer’ın liderliğinin ve onun takip ettiği sosyal, ekonomik ve dışpolitik siyasetinin bir sonucudur (Allemann 1956: 268-269). Sosyal Piyasa Ekonomisi, Dinamik Emeklilik, Alman Federal Ordusu (Bundeswehr), Almanya-İsrail ilişkilerinin başlaması, Batı Uyumu politikası sayesinde Almanya’nın dünyaya açılması ve uluslararası arenada prestij kazanması, Adenauer liderliğinin kazanımlarından sadece bir kaçıdır (Smolczyk 2006: 121). Bu bakımdan Adenauer, sadece CDU partisini bir ‘Şansölye partisi’ne dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda Federal Almanya’nın temellerini atan ve ona şekil veren bir politik aktör olmuştur (Palmer, 2004: 111).

Fakat her şeyin bir sonu olduğu gibi Adenauer kültürünün de bir sonu vardı. Ömrünün son 14 yılını Şansölye olarak geçirmiş olan 87 yaşındaki bu yaşlı adam, artık kurup büyüttüğü partisi tarafından istenmiyordu. Adenauer’ın 1957 seçimlerinde elde ettiği muazzam başarı aynı zamanda onun popülaritesinin de zirvesiydi. Bu yıldan sonra Adenauer’ın prestiji yavaş yavaş gerileyecekti. Bu gerileyiş, Adenauer’ın Cumhurbaşkanlığı makamı için aday olmak istemesi ve bu fikrinden son anda vazgeçmesiyle başladı (Elm 2007: 142). Bu olaylarla birlikte ekonomik büyümenin 1959

yılından itibaren yavaşlaması (Doering-Manteuffel 1983: 152), Berlin duvarının örülmesi ve akabindeki Spiegel skandalı ile Adenauer, eski popülaritesini yitirecekti (Smoltczyk 2006: 122).

Sovyetler Birliği'nin Berlin Duvarını örerek Doğu Almanya'yı kurması karşısında Batılı güçlerin ve bilhassa ABD'nin sessiz kalması Adenauer'ın Batı Uyumu politikalarına gölge düşürdü. Almanya'nın toprak bütünlüğünü sağlayamadığı yönünde çokça eleştirilen Adenauer'ı siyaseten yıpratın diğer gelişme de tarihe “Spiegel skandalı” olarak geçen medyada uzun bir dönem tartışılan olaydır. Spiegel Dergisi, 1962 yılının Ekim ayında çıkan 41. sayısında (Der Spiegel 1962: 32-53) Almanya'nın da içinde bulunduğu NATO kapsamındaki “Fallex” tatbikatlarını eleştiren ve Alman Silahlı Kuvvetleri'nin de dolaylı olarak katıldığı bir rüşvet skandalı ile ilgili bir makale yayınladı. Derginin yapmış olduğu bu haberi “vatana ihanet” olarak yorumlayan Adenauer, perde arkasından derginin editörü Rudolf Augstein ile Autor Conrad Ahlers gibi birkaç yazarı tutuklattı.¹⁵ Basın özgürlüğüne müdahale olarak medyada genişçe yer alan haberler zinciri, kamuoyunu ve de hükümeti sarstı. Koalisyon ortağı olan FDP, skandala karışın ve silah firmalarından rüşvet aldığı ortaya çıkan Savunma Bakanı CSU'lu Franz Josef Strauss'u istifaya zorlamak için hükümetten çekildi (Wirsching 2005: 104). SPD ile koalisyon kurma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanan Adenauer, Strauss'un görevinden istifa etmesine rağmen, FDP'yi ancak iki yıl içerisinde Başbakanlıktan çekilmek kaydıyla, yeniden bir koalisyon kurmaya ikna etmeyi başardı. 15 Ekim 1963 tarihinde mecliste adına yapılan teşekkür konuşmalarını sessizce dinleyen Adenauer, Alman tarihinde eşine rastlanmayan bir saygıyla görevinden ayrıldı (Seils 2010: 19). 1963 yılının Ekim ayında Başbakanlıktan çekilen Adenauer'ın yerine Ludwig Erhard seçildi ve böylece Alman tarihinin savaş sonrası dönemi sona erdi (Lehmann 1996: 152-153). Fakat Ludwig Erhard, iktisadi alandaki başarısını siyasi alana taşıyamadı ve Adenauer'ın gölgesinde kaldı (Heidenheimer 1960: 32).

V. Sonuç

Ağustos 1945'te CDU partisine üye olan ve bu tarihten itibaren CDU içindeki etkisi ve yetkisi yükselen Konrad Adenauer, 72 yaşında Şansölye seçilmiştir. İlerlemiş yaşı nedeniyle yönetim süresinin kısa olacağı yönündeki tahminleri boşa çıkaran Adenauer, 14 yıl boyunca bu görevde bulunmuş ve 1961 yılında, FDP'nin koalisyon

¹⁵ Federal Alman Ordusu (Bundeswehr) için ABD'den satın alınan 916 adet F-104 “Starfighters” savaş uçağından 292'si çeşitli kazalar yoluyla düşerek toplam 108 Alman pilotunun hayatını yitirmesine neden olmasaydı. Halk arasında “dul-bırakan” (Witwenmacher) olarak adlandırılan bu kazalar, kamuoyunda hükümete yönelik ağır epkilerin oluşmasına neden oldu (Szandar 2006: 221-222).

kurmak için Adenauer’ın iki yıl içerisinde Şansölyelikten çekilmesi şartını koşması nedeniyle, bu görevinden geri çekilmiştir. İktidara geldikten sonra muhafazakâr ve liberal kitleleri CDU’nun temsil ettiği Hıristiyan değerleri etrafında toplayabilmek için Komünizm ile Sosyal Demorkasi arasındaki farkları yok gösteren Adenauer, en güçlü rakipleri olan Sosyal Demorakları ve başındaki Kurt Schumacher’ı zayıflatarak büyük kitlelerin desteğini kazanmayı bilmiştir. Adenauer’ın en büyük başarılarından biri olarak kabul edilen bu mezhepler-üstü politikalar neticesinde CDU, farklı Kiliseler arasında ortak bir zemin oluşturarak ruhban sınıfını kendi siyasi emelleri için mobilize etmeyi başarmıştır. CDU’nun bu mezhepler-üstü yapısı, onun kadim ideolojik bileşkeleri bir kenara bırakıp farklı seçmen kitlelerine ulaşmasını ve parti profili olarak da “Halk-partisi” (catch-all-party) konseptine sahip olmasını sağlamıştır. Adenauer’ın girişimleriyle dönemin ruhuna uygun olarak anti-komünist bir tutum takınan CDU partisi, sosyalist/komünist unsurları “ötekileştirerek” sahip olduğu bu siyasi geleneği geliştirmiş ve kendisine yeni bir parti kimliği oluşturmuştur. Böylelikle CDU partisi, Hıristiyanlık inancına eklemelendirdiği anti-komünist söylemleri sayesinde, din üzerinden CDU’ya entegre edemediği laik, liberal ve kenter unsurların da CDU’ya dâhil olmalarını başarmıştır. Adenauer’ın girişimleri neticesinde kendisini siyasi yelpazenin ortasına konumlandıran CDU partisi, seçimlerde yelpazenin sağında ve solunda yer alan partilerden daha başarılı sonuçlar elde ederek Batı Almanya’nın en baskın siyasal gücü haline gelmiştir. Her şeye sil-baştan başlayan Adenauer ilerlemiş yaşına rağmen dinamik bir profil sergileyerek baskın karakteri ve siyasi dehası sayesinde büyük ve dağınık bir parti olan CDU’yu ulusal ölçekli bir parti hüviyete kavuşturmuş; CDU’yu Alman siyasal hayatının en baskın partisi haline getirmiş; kendisinden sonra gelen parti yöneticilerine belli bir programı, kadrosu ve örgütsel yapısı olan bir parti bırakmıştır (Schwarz 2004: 68; Walter 2010: 150). Böylece CDU partisi, Adenauer’ın elde ettiği 1949 yılındaki seçim başarısı ile bir “iktidar partisi” konumuna yükselirken, 1953 ve 1957 yıllarındaki seçim zaferleri ile adeta bir “devlet partisine” dönüşmüştür (Doering-Manteuffel 2010: 148).

Adenauer, iç politikada takip ettiği bu anti-komünist tutumu, dış politikada da benimsemiş ve Federal Almanya’yı Batıya entegre etmeye çalışarak Avrupalı devletlerin de içinde yer alacakları bölgesel bir entegrasyon sürecinin başlamasına da katkıda bulunmuştur. Adenauer’ın dış politika alanındaki bu “devrimci” politikaları, geleneksel Alman dış politikasında yeni dönemin başlamasına ve milliyetçilik ya da güçlü ulus devlet fikirlerinin ilkesel olarak terkedilmesine neden olmuştur. Adenauer’ın yürürlüğe koyduğu *Batı Uyumu* politikası, bir taraftan Federal Almanya’nın işgalci

güçlerden kurtulmasını sağlarken diğer taraftan da Avrupa genelinde uluslar üstü ittifakların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Adenauer'ın takip ettiği Batı Uyumu politikası sayesinde Federal Almanya, kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasındaki mücadele alanının sınırı haline gelmiş; demokratik bir düzenin, sosyal piyasa ekonomisinin, Alman Silahlı Kuvvetleri'nin ve en nihaye Avrupa Birliği'nin kurulmasını sağlanmıştır.

Adenauer'ın bu başarıları gerek CDU gerek de diğer partilerin yetkilileri tarafından da kabul edilmiştir. Ancak Konrad Adenauer, sadece CDU'nun değil, aynı zamanda Federal Almanya Cumhuriyeti'nin de kurucusu ve biçimlendiricisidir. SPD'li Başbakan Willy Brandt, Adenauer'ın 100. doğum günü dolayısıyla düzenlenen 1976 yılındaki resmi törende “Biz hepimiz bu büyük insanın; onun iyi-kötü politikalarının varisleriyiz” sözleriyle Adenauer'ı anmıştır (Palmer, 112). CDU Genel Başkanı ve on altı yıl Şansölyelik yapmış olan Helmut Kohl, Adenauer'ın siyasi istikrarın ve ekonomik kalkınmanın sembolü olduğunu çokça dile getirmiş ve birçok alanda Adenauer'ı taklit etmeye çalışmıştır (Münkler 2000: 41-65). 1998-2005 yılları arasında Başbakanlık görevinde bulunmuş olan SPD'li Gerhard Schröder de bu büyük siyasal liderin başarılarını takdir ederek “*tüm tuhaflıkları ve kaprislerine rağmen, bütün halefleri için rol-model ve ölçü olan kadim Başbakandır*” sözleriyle Adenauer'ı taltif etmiştir (Palmer 2006: 114). Yine SPD politikacılarından olan ve 1974-1982 yılları arası Batı Almanya Şansölyesi görevinde bulunan Helmut Schmidt ödül aldığı 2011 yılındaki Bambi ödül töreninde yaptığı konuşmasında Almanya'nın son altmış yılını değerlendirerek Adenauer dönemindeki dış politikayı takdir etmiştir.¹⁶

Kaynakça:

AKARTÜRK, Ekrem Ali (2010). *Parlamentar Rejim Uygulamaları ve Parti Sistemleri*, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları.

ALBRECHT ,Willy (Hg.) (1985). *Kurt Schumacher. Reden - Schriften - Korrespondenzen 1945-1952*, Berlin: Dietz Verlag.

ALEMANN, Ulrich von (2000). *Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland*, (2. Aufl.), Opladen: Leske + Budrich Verlag.

ALLEMANN, Fritz René (1956). *Bonn ist nicht Weimar*, Köln/Berlin: Kiepenhauer & Witsch Verlag.

¹⁶ Helmut Schmidt'in yaptığı konuşmanın aslı için bkz. https://www.youtube.com/watch?v=U_gRMPiODok

ALMOND, Gabriel & POWELL, A. G. Bingham (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston: Little Brown.

ALT, Franz (1979). “Schon Adenauer brauchte Strauß”, *Spiegel*, 36, ss. 36-48.

ALT, Franz (1975). *Es begann mit Adenauer. Der Weg zur Kanzlerdemokratie*, Freiburg im Breisgau: Herder Taschenbuch Verlag.

ARNİM, Hans Herbert von (2009). *Volksparteien ohne Volk. Das Versagen der Politik*, C. München: Bertelsmann Verlag.

BARİNG, Arnulf (1969). *Außenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie. Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft*, München: Oldenbourg Verlag.

BENZ, Wolfgang (1990). “Kurt Schumachers Europakonzeption”, Ludolf Herbst (Hg.), *Vom Marshallplan zu EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt*, München: Oldenbourg Verlag.

BESSON, Waldemar (1970). *Die Außenpolitik der Bundesrepublik. Erfahrungen und Maßstäbe*, München: Piper Verlag.

BEYME, Klaus von (2010). *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (11. Aufl.), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

BEYME, Klaus von (2000). *Parteien im Wandel. Von den Volksparteien zu den professionalisierten Wählerparteien*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

BÖSCH, Frank (2002). *Macht und Machtverlust. Die Geschichte der CDU*, München: DVA Verlag.

BRACHER, Karl Dietrich (1974). “Die Kanzlerdemokratie”, Richard Löwenthal, Hans- Peter Schwarz (Hg.), *Die zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland-Eine Bilanz*, (ss. 179-201), Stuttgart: Busse-Seewald Verlag.

BREDOW, Wilfried von (2008). *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung*, (2. Aufl.), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

BUCHHAAS, Dorothee (1974). *Die Volkspartei: Programmatische Entwicklung der CDU 1950-1973*, Düsseldorf: Droste Verlag.

BURCKHARDT, Carl Jacob (1986). *Briefe 1908-1974*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag.

CARY, Noel D. (1996). *The Path to Christian Democracy. German Catholics and the Party System from Windthorst to Adenauer*, Cambridge: Harvard University Press.

CONZE, Werner (1967). Erich Kosthorst, Elfriede Nebgen (Hg.), *Jakob Kaiser. Politiker zwischen Ost und West 1945-1949*, Stuttgart: Kohlhammer Verlag.

CREUZBERGER, Stefan (2009). *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*, Berlin: Bebra Verlag.

DIEHL, Günter (1994). *Zwischen Politik und Presse- Bonner Erinnerungen 1949-1969*, Frankfurt am Main: Societätsverlag.

DITTBERNER, Jürgen (1980). "Zur Entwicklung des Parteiensystems zwischen 1949 und 1961", Dietrich Staritz (Hg.), *Das Parteiensystem der Bundesrepublik*, (ss. 129-159), Opladen: Leske + Budrich Verlag.

DOERING-MANTEUFFEL, Anselm (1983). *Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949-1963*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

EASTON, David (1965). *A Systems Analysis of Political Life*, New York: Wiley.

EDINGER, Lewis J. (1967). *Kurt Schumacher, Persönlichkeit und politisches Verhalten*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

ELM, Ludwig (2007). *Der deutsche Konservatismus nach Auschwitz: von Adenauer und Strauß zu Stoiber und Merkel*, Köln: PapyRossa- Verlag.

FRÖHLICH, Stefan (2001). *Auf den Kanzler kommt es an: Helmut Kohl und die deutsche Außenpolitik. Persönliches Regiment und Regierungshandeln vom Amtsantritt bis zur Wiedervereinigung*, Paderborn: Schöningh Verlag.

GERMANS POLL TO-MORROW. Elections in the British Zone, *The Times*, 14.09.1946, 3.

GERSDORFF, Gero von (1994). *Adenauers Außenpolitik gegenüber den Siegermächten 1954. Westdeutsche Bewaffnung und internationale Politik*, München: Oldenbourg Verlag.

GÖRTEMAKER, Manfred (2008). "Kanzlerdemokratie", Hans- Peter Schwarz (Hg.), *Die Bundesrepublik Deutschland. Eine Bilanz nach 60 Jahren*, (ss. 229-253), Köln: Böhlau Verlag.

GÖRTEMAKER, Manfred (2002). *Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, München: C.H. Beck Verlag.

HACKE, Christian (2003). *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, (2. Aufl.), Berlin: Ullstein Verlag.

HARTMANN, Jürgen (2007). *Persönlichkeit und Politik*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

HAUNGS, Peter (1989). “Kanzlerprinzip und Regierungstechnik im Vergleich: Adenauers Nachfolger”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 39, (ss. 28-39).

HECKER, Hans (2000). “Intellektuelle und Sozialdemokratie. Einleitung”, Ulrich von Alemann (Hg.), *Intellektuelle und Sozialdemokratie*, (ss. 11-19), Opladen: Leske + Budrich Verlag.

HEIDENHEIMER, Arnold J. (1960). *Adenauer and the CDU. The rise of the leader and the integration of the party*, Den Haag: Springer Verlag.

http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/Aussenminister_node.html (ET. 06.08.2018)

http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/Uebersicht_node.html (ET. 18.08.2018)

https://www.filmothek.bundesarchiv.de/video/586065?set_lang=de (ET. 19.08.2018)

https://www.youtube.com/watch?v=U_gRMPiODok (ET. 21.08.2018)

JÄGER, Wolfgang (1988). “Von der Kanzlerdemokratie zur Koordinationsdemokratie”, *Zeitschrift für Politik*, 35, ss. 15-32.

JUNGNICKEL, Rudolf (1994). *Kabale am Rhein. Der Kanzler und sein Monsignore*, Weimar: Wartburg Verlag.

KAACK, Heino (1971). *Geschichte und Struktur des deutschen Parteiensystems*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

KNOLL, Thomas (2010). “Das Bundeskanzleramt- Funktionen und Organisation”, Klemens H. Schrenk, Markus Soldner (Hg.), *Analyse demokratischer Regierungssysteme*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

KORTE, Karl-Rudolf (2002). “Die Regierungserklärung: Visitenkarte und Führungsinstrument der Kanzler”, Karl Rudolf Korte (Hg.), *Das Wort hat der Herr Bundeskanzler. Eine Analyse der Großen Regierungserklärungen von Adenauer bis Schröder*, (ss. 11-31), Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

KÖHLER, Henning (1994). *Adenauer. Eine politische Biographie*, Berlin: Propyläen Verlag.

KRÜGER, Horst (1972). “Der Staat und die Intellektuellen: Autobiographie eines Verhältnisses”, *Frankfurter Hefte*, 7, 488-495.

KUPPER, Jost (1985). Adenauer’ın günde en az 16 saat çalıştığını ifade etmektedir. Bkz. Jost Kupper, *Die Kanzlerdemokratie. Voraussetzungen, Strukturen und Änderungen des Regierungsstils in der Ara Adenauer*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.

LANGGUTH, Gerd (2001). *Das Innenleben der Macht*, Berlin: Ullstein Verlag.

LEHMANN, Hans (1996). *Deutschland-Chronik 1945 bis 1995*, Bonn: bpb Verlag.

LUHMANN, Niklas (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

MAIER, Hans (2007). “Die Union -eine Nova am Parteienhimmel”, Hans Zehetmair (Hg.), *Politik aus christlicher Verantwortung*, (ss. 73-81), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

MAYER, Tilman (2009). “Von der Mitte her denken. Das bürgerliche Lager und das Potential der Volksparteien”, Volker Kronenberg, Tilman Mayer (Hg.), *Volksparteien: Erfolgsmodell für die Zukunft? Konzepte, Konkurrenzen und Konstellationen*, (ss. 12-26), Freiburg im Breisgau: Herder Verlag.

MAYER, Tilman (1997). *Jakob Kaiser. Gewerkschafter und Patriot. Eine Werkauswahl*, Köln: Bund-Verlag.

MEIER, Thomas (2002). “Konrad Adenauer: Integration”, Karl Rudolf Korte (Hg.), *Das Wort hat der Herr Bundeskanzler. Eine Analyse der Großen Regierungserklärungen von Adenauer bis Schröder*, (ss. 85-116), Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

MERSEBURGER, Peter (1996). *Der schwierige Deutsche. Kurt Schumacher*, (3. Aufl.), Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

MERSEBURGER, Peter (1996). *Der schwierige Deutsche: Kurt Schumacher. Eine Biographie*, (3. Aufl.), Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

MORGAN, Roger (1975). *Washington und Bonn. Deutsch-amerikanische Beziehungen seit dem Zweiten Weltkrieg*, München: Piper Verlag.

MORSEY, Rudolf (1986). *Konrad Adenauer und die Gründung der Bundesrepublik Deutschland (Rhörendorfer Rhöndorfer Gespräche III)*, (2. Aufl.), Bonn: Bouvier Verlag.

MORSEY, Rudolf (1991). *Die Deutschlandpolitik Adenauers. Alte Thesen neue Fakten*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

MÜLLER, Kay & WALTER, Franz (2004). *Graue Eminenzen der Macht. Küchenkabinette in der deutschen Kanzlerdemokratie. Von Adenauer bis Schröder*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

MÜNKLER, Herfried (2000). “Wirtschaftswunder oder antifaschistischer Widerstand- politische Gründungsmythen der Bundesrepublik und der DDR, Hartmut Esser (Hg.) *Der Wandel nach der Wende. Gesellschaft, Wirtschaft, Politik in Ostdeutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

NEUMANN, Bernhard Josef (2010). *Däh, jetzt ham mer den Kriech. Wie es dazu kam, was daraus folgte, Band 2*, Nordstedt: Demand Verlag.

NİCLAUB, Karl-Heinz (2004). *Kanzlerdemokratie. Regierungsführung von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, Paderborn: Schöningh Verlag.

NOELLE-NEUMANN & Elisabeth, KÖCHER, Renate (1998). *Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie 1993-1997*, München: De Gruyter Saur Verlag.

OBERNDÖRFER, Dieter (1976). “John Foster Dulles und Konrad Adenauer”, Blumenwitz, Dieter, Gotto, Klaus (Hg.), *Konrad Adenauer und seine Zeit. Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers*, (ss. 229-248), Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt.

OELTZEN, Anne-Kathrin & FORKMANN, Daniela (2006). “Charismatiker, Kärner und Hedonisten: Die Parteivorsitzenden der SPD”, Daniela Forkmann, Michael Schlieben (Hg.), *Die Parteivorsitzenden der Bundesrepublik Deutschland 1949-2005*, (ss. 64-117), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

OLZOG, Günter & Liese, Hans J. (1992). *Die politischen Parteien in Deutschland. Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung*, (21. Aflg.), München: Günter Olzog Verlag.

OSTERHELD, Horst (1996). *Konrad Adenauer- Ein Charakterbild*, Stuttgart: Bonn Aktuell Verlag.

PALMER, Hartmut (2006). "Im Anfang war Adenauer. Wie der Gründungskanzler der Bundesrepublik das Land prägte", Georg Bönisch, Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder*, (ss. 108-121), München: Deutsche Verlags-Antstalt.

RATHGEB, Eberhard (2005). *Die engagierte Nation. Deutsche Debatten 1945-2005*, München: Carl Hanser Verlag.

RECKER, Marie-Luise (2010). *Konrad Adenauer. Leben und Politik*, München: C.H.Beck Verlag.

RITTER, Waldemar (1964). *Kurt Schumacher: Eine Untersuchung seiner politischen Konzeption und seiner Gesellschafts- und Staatsauffassung*, Berlin: Dietz Verlag.

ROSUMEK, Lars (2007). *Die Kanzler und die Medien*, Campus Verlag, Frankfurt am Main.

RUDZIO, Wolfgang (2003). *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, (6. Aufl.), Wiesbaden: Springer Fachmedien.

SCHINDLER, Peter (1999). *Datenhandbuch Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages 1949 bis 1999: Gesamtausgabe c. II*, Baden-Baden: Nomos Verlag.

SCHMID, Günther (1979). *Entscheidung in Bonn. Die Entstehung der Ost-und Deutschlandpolitik 1969/1970*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.

SCHUKRAFT, Corina (2010). "Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren: Weichenstellungen unter Konrad Adenauer und Bewahrung des Status quo unter seinen Nachfolgern Ludwig Erhard und Kurt Georg Kiesinger", Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (Hg.), *Deutsche Europapolitik. Von Adenauer bis Merkel*, (ss. 9-63), (2. Aufl.), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

SCHWARZ, Hans- Peter (2002). “Adenauer”, Winfried Becker, Günter Buchstab, Anselm Doering-Manteuffel, Hans-Otto Kleinmann, Rudolf Morsey (Hg.), *Lexikon der Christlichen Demokratie in Deutschland*, Paderborn: Schöningh Verlag.

SCHWARZ, Hans- Peter (1986). *Adenauer, Bd. 1: Der Aufstieg 1876-1952*, Stuttgart: DVA Verlag.

SCHWARZ, Hans- Peter (2004). *Anmerkungen zu Adenauer*, München: Deutsche Verlags- Anstalt.

SCHWARZ, Hans- Peter (1980). *Vom Reich zur Bundesrepublik. Deutschland im Widerstreit der außenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft 1945-1949*, (2. Aufl.), Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.

SEİLS, Christoph (2010). *Parteien Dämmerung oder was kommt nach den Volksparteien*, Berlin: wjs Verlag.

SMOLTCZYK, Alexander (2006). “So einer fehlt uns heute. Der Kult um Adenauer in dessen einstigem Wohnort Rhöndorf”, Bönisch, Georg und Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder*, (ss. 121-125), München: Deutsche Verlags- Antstalt.

STERNBURG, Wilhelm von (2001). *Adenauer- Eine deutsche Legende*, Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag.

STRAUß, Franz Josef (1989). *Die Erinnerungen*, Berlin: Siedler Verlag.

STROBEL, Robert (1965). *Adenauer und der Weg Deutschlands*, Frankfurt a. Main: C. J. Bucher Verlag.

SZANDAR, Alexander (2006). “Von der schnellen Truppe. Die Gründung der Bundeswehr”, Georg Bönisch, Klaus Wiegrefe (Hg.), *Die 50er Jahre. Vom Trümmerland zum Wirtschaftswunder*, (ss. 218-223), München: Deutsche Verlags- Antstalt.

THUNERT, Martin (2004). “Politikberatung in der Bundesrepublik Deutschland: Entwicklungslinien, Leistungsfähigkeit und Legitimation”, André Kaiser, Thomas Zittel (Hg.), *Demokratietheorie und Demokratieentwicklung. Festschrift für Peter Graf Kielmansegg*, (ss. 391-423), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

WALTER, Franz (2010). “Sammlung und Spaltung des bürgerlichen Lagers. Die Erosion und politische Ausdifferenzierung bürgerlicher Politik begann schon unter

Adenauer”, David Gehne, Tim Spier (Hg.), *Krise oder Wandel der Parteiendemokratie? Festschrift für Ulrich Alemann*, (ss. 150-160), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

WALTER, Franz (2007). “Zerbröselnde Erfolgsgeschichte. Eine parteihistorische Einleitung”, Michael Schlieben (Hg.), *Politische Führung in der Opposition. Die CDU nach dem Machtverlust 1998*, (ss. 9-36), Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

WESEMANN, Fried (1952). *Kurt Schumacher: Ein Leben für Deutschland*, Frankfurt am Main: Herkul Verlags-Anstalt.

WHIGTON, Charles (1963). *Adenauer. Democratic Dictator. A critical reappraisal*, London: Frederick Muller Limited.

WIRSCHING, Andreas (2006). *Abschied vom Provisorium. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 1982-1990*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

WIRSCHING, Andreas (2005). *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert*, (2. Aufl.), München: C. H. Beck.

Şemsettin ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, TR
Bayburt University, Faculty of Humanity and Social Sciences, Department of History, Bayburt, TR
ORCID: 0000-0002-8775-9647
sensedincelik@hotmail.com

Erzurum İلمي Muhitine Bir Bakış (On Dokuzuncu Yüzyıla Kadar)¹

Öz

Bu çalışmada öteden beri Anadolu'nun doğusunda ilme ve kültüre merkezlik yapmış kadim bir şehir olan Erzurum'da XIX. yüzyıla kadar cereyan eden ilmi faaliyetler genel olarak ele alınmıştır. Özellikle Saltuklularla başlayan şehirdeki ilmi ve kültürel muhit, İlhanlılar tarafından oldukça ileri seviyelere taşınmıştır. Bunlar tarafından kurulan Erzurum'daki ilmi ve kültürel müesseseler, sadece bulunduğu şehir için değil, aynı zamanda civar şehirlerin halkı için de hizmet vermiştir. XVI. yüzyılda devletlerarasındaki siyasi çatışmalardan Erzurum'daki ilmi muhit de epeyce yara almıştır. Bu yüzyılın sonlarına doğru yaralarını saran şehir, XVII. ve XVIII. yüzyılda ilmi, edebi ve kültürel bir muhit hüviyetine kavuşmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılda Erzurum ilmi ve kültürel yönden kendi kendine yetebilecek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde, Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Müderris Hazık Mehmet Efendi ve Şeyh İbrahim Hakkı gibi şahsiyetler, Erzurum'da eğitim-öğretim görmüş, Osmanlı Devleti'nde söz sahibi olmuş ve yaşadıkları dönemde iz bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, İlim, Kültür, Eğitim, Öğretim.

An Overview of the Scientific Environment of Erzurum (Until the Nineteenth Century)

Abstract

In this study, the scientific activities that took place until the XIXth century in Erzurum, an ancient city, which has been centered on science and culture in the east of Anatolia, has been discussed in general. In particular, the scientific and cultural neighborhoods in the city, which started with the Saltuks, were moved to a very advanced level by the Ilkhanians. The scientific and cultural institutions in Erzurum, established by them, served not only for the city where it was located, but also for the people of the surrounding cities. From the political conflicts between the states in the XVIth century, the scientific neighborhood in Erzurum has also suffered a lot. Towards the end of this century, the city that has covered its wounds has gained a scientific, literary and cultural identity in the XVIIth and XVIIIth centuries. Especially in the XVIIIth century, Erzurum reached its level of scientific and cultural self-sufficiency. In this period, such as Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Müderris Hazık Mehmet Efendi and Şeyh İbrahim Hakkı had been educated in Erzurum, had a say in the Ottoman Empire and left their mark in the period they lived. In this period, such as Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Müderris Hazık Mehmet Efendi and Şeyh İbrahim Hakkı received education in Erzurum, had a say in the Ottoman Empire and left their mark in the period they lived.

Keywords: Erzurum, Science, Culture, Education, Teaching.

¹ Bu makale, 2001 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "XIX. Yüzyılda Erzurum'da İلمي Muhit" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Birçok yönden öne çıkan Erzurum’un bulunduğu mevki onun önemini daha da artırmıştır. Mevki itibariyle ticaret, ilim ve kültür yollarının kavşağında bulunması Erzurum’u Anadolu’nun önde gelen ilim merkezlerinden biri haline getirmiştir. Bilhassa İslami devirde şehrin bu özelliği gözle görülür derecede artmıştır. Zira Müslüman Türklerin eline geçmeden önce Erzurum’u elinde bulunduran siyasi teşekküller, şehre askeri ve ticari bakımdan önem vermişler ancak şehrin ilmi ve kültürel ciheti ikinci planda kalmıştır. Bunda bölgede sık sık meydana gelen siyasi çekişmelerin de payı vardır. Aynı durum Müslüman Türklerin hâkimiyetinde de geçerli olmakla birlikte, Türk devletlerinin sahip olduğu din ve kültür birliği, Erzurum’da ilmi bir çevrenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kısacası şehrin ilim ve kültür yönünden belirgin bir kimliğe kavuşması İslami devirde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Erzurum’da İlimi Muhit

Erzurum’un ilmi ve kültürel bakımdan kendini göstermesinin İslami devirde gerçekleştiğine yukarıda değinmiştik. İşte bu yolda, Erzurum’dan çıkmış olan ilk âlim Ebû Alî el-Kâlî’dir (Uylaş 2015: 7-9). Tam adı İsmail b. El-Kasım b. Azyûn b. Harûn b. İsâ b. Muhammed b. Süleyman el-Kâlî el-Bağdadî’dir (İbn Hallikan: 226).² Ebû Alî el-Kâlî’nin ismindeki “Kâlî” kelimesi Erzurum’a mensubiyetini göstermekte olup, Araplar tarafından Erzurum’a verilen isim olan Kâlîkala’dan gelmektedir (Belâzûrî 1866: 197).³ Dedesinin adı Süleyman mı Selman mı olduğu konusunda ihtilaf vardır. Ebû Alî el-Kâlî ilim tahsili için 915(303)te Musul’a, 917(305)de Bağdat’a gitmiş ve oralarda büyük âlimlerden dersler almıştır. Daha sonra Endülüs’e göçen Kâlî, burada Arapça ve nahiv ilmi açısından yüksek bir dereceye ulaşmıştır. Kâlî, 967(356) yılında Kurtuba’da vefat etmiştir (Uylaş 2015: 9, 17, 27). Ebû Alî el-Kâlî’nin Erzurumlu olup olmadığı tartışma konusu⁴ olsa da, o, Erzurum’un ilim ve kültür hayatında bir çığır açmıştır ve önemli olan da budur.

Erzurum’da ilmi muhitin inşa faaliyetleri Saltuklularla başlar. Bu bakımdan Anadolu’da kurulan ilk Türk beyliklerinden olan Saltuklular, şehirde ilmi ve kültürel sürekliliği başlatmışlardır. Erzurum’da kültürel ve ilmi sürekliliğin, XI. asrın ikinci yarısının ortalarından, yani 1080 yılından sonra Saltuklu Beyliği zamanında başladığını söylemek mümkündür. Saltuklu emirlerinin özel kütüphanelerinin bulunması, bunların

² El-Kali, Ebu Ali el-Bağdadî olarak da bilinir. (Yâkût el-Hamevî 1993: 729).

³ Erzurum’un eski isimleri için bkz. (Küçüküçürlü ve Çelik 2013: 25-28).

⁴ Bu tartışma için bkz. (Uylaş 2015: 9-14).

adına yazılan ve bugüne kadar kütüphanelerde saklı kalan bazı eserlerin varlığı bunu göstermektedir. Saltuklular, Erzurum’un ilim hayatına Ulu Cami, Kale Mescidi olarak da bilinen Melik Saltuk Gazi Cami ve Üç Kümbetler gibi eserlerle katkıda bulunmuşlardır (Sümer 1990: 43; Turan 1993: 34-35). Saltuklular şehirde bir de kütüphane kurmuşlardır. Hatta 1076’da yazılmış o yılların tıp bilgileri hakkında açıklamalar yapan Kitabül-Hiraye Fit-Tıbb adlı Farsça bir eserin de çevirisi yapılmıştır (Başar 1998: 11).⁵

Erzurum’da Saltuklulardan sonraki devre ait sadece ilmi muhitin bir parçasını oluşturan medreseler, bu devrin değerli mimari eserleridir. Bunlar Çifte Minareli, Ahmediye, Yakutiye ve Sultaniye medreseleridir. Bugün Tebriz Kapı semtinde Ulu Caminin doğusunda bulunan ve Hatuniye Medresesi olarak da bilinen Çifte Minareli Medrese’nin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin bir şekilde belirlenememiştir. Araştırmacılardan bazıları medresenin, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad’ın kızı Hundi Hatun tarafından 1253 yılında, bazıları da İlhanlı Hükümdarı Geyhatu’nun hanımı Hatun tarafından 1290 yılı civarında yaptırıldığını söylemektedirler. Ancak medresenin İlhanlılar devrine ait olduğu kuvvetle muhtemeldir (Karamağaralı 1971: 234-235). Lala Paşa Camisinin batısında bulunan Yakutiye Medresesi, 1310 yılında İlhanlılar zamanında Hoca Cemaleddin Yakut tarafından yaptırılmıştır. Ahmediye Medresesi Erzincan Kapısı’ndaki Murat Paşa Camisinin yanındadır ve 1314-1324 tarihleri arasında Ahmed b. Ali b. Yusuf tarafından inşa ettirilmiştir (Konukçu 1992: 76). Erzurum’un en eski medreselerinden biri olan Sultaniye medresesi ise, Lala Paşa Camisi’nin doğusunda, eski belediye binasının batısında, Paşa Sarayı kapısının önündeydi. Bugün mevcut olmayan Sultaniye medresesinin yerinde, şimdi SGK binasının önünden geçen Menderes caddesi bulunmaktadır (Küçükkuşurlu 2018: 123).

Bugünkü buldukları mevki ve inşa tarihleri kısaca verilen bu medreseler İlhanlılar zamanına aittir ve hepsinin vakıfları mevcuttu. Medreselere devam eden talebelerin yemekleri vakfin varidatından karşılanıyor ve bu yolla fakir çocuklarının da okuması sağlanıyordu. Dolayısıyla bu medreseler, sadece Erzurum’un değil, civar memleket ahalisinin de ilim ve kültür merkezi olmuşlardır. Nitekim ünlü Mevlevi şeyhi Ulu Arif Çelebi, Erzurum’u ziyaret ettiğinde Yakutiye Medresesine misafir olmuş ve burada ağırlandı. Bu da şehirdeki ilmi çevrenin İlhanlılar tarafından ne ölçüde desteklendiğini göstermektedir.

⁵ Başar’a göre, bahsi geçen eser kütüphane ile birlikte Fatih Kütüphanesi’ne nakledilmiştir (Başar 1998: 11).

Bu devirlerde Erzurum’da yetişmiş şair, yazar, mutasavvıf, müderris, şeyh gibi ilim adamları ve vücuda getirdikleri eserleri vardı. Ancak bunların büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bunun en esaslı sebebi Erzurum’un sınır şehri oluşu ve sürekli saldırılara maruz kalışıdır. Ayrıca Erzurum’un çeşitli devletlerarasında el değiştirmesi sonucu bu döneme ait eserler ya kaybolmuş veya bu dönemde Erzurum’da yetişmiş ilim adamları göç ederek gittikleri yerlerde eserlerini meydana getirmişlerdir. Bu bakımdan XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış şair ve yazar “Kadı Darir” yahut “Erzurumlu Darir” önemli bir örnektir (Karahan 1995: 2). Mustafa b. Yusuf b. Ömer el-Erzeni’r-Rumî (Köktekin 2015: 7-8)⁶ diye bilinen Erzurumlu Darir, doğuştan kör olduğu halde kuvvetli hafızası sayesinde İslami ilimleri öğrenmiş ve kadılığa kadar çıkmıştır. Şöhreti ve etkisi az zamanda Anadolu, Suriye ve Mısır’a yayılan Darir, 1377’de Mısır’a gitmiş ve Melik Mansur Ali’nin meclisine katılmıştır (Okçu ve Karabey 1989: 401). Onun yanında bulunduğu zaman Siyer-i Nebi adlı eserini 1388 tarihinde tamamlamış ve bu eserini Sultan Berkok bin Enes’e ithaf etmiştir. Daha sonra Halep’e gitmiş burada Halep naibi Emir Çolpan için Fütuhu’ş-Şam adlı eseri tercüme etmiştir (Köktekin 2015: 7). Darir, kendisinin ifadesine göre Erzurumludur ve Erzurum’da doğmuştur (Fındıkoğlu 1927: 25, 29). Darir’in şöhrete ulaştıktan sonra memleketinden ayrılması, onun tahsilini Erzurum’da yaptığını göstermesi açısından önemlidir.

Darir’in, “Kıssa-i Yusuf, Siretü’n-Nebi, Fütûhu’ş-Şam, Yüz Hadis ve Yüz Hikâye” adında dört eseri mevcuttur. Bunların ilki telif, diğerleri ise tercümedir. Kadı Darir, şairliğinin yanı sıra daha çok nesir türü eserleriyle ün yapmıştı (Kasır 1999: 19). Kullandığı dil Eski Anadolu Türkçesidir (Köktekin 2015: 8). Darir’in hayatının sonlarında yazdığı “Fütuhu’ş-Şam” adlı eserinde “Mevlevi” mahlasını kullanması, onun Mevleviliğe intisap ettiğine işaret sayılmaktadır (Erkan 1993: 498). Bu da Darir’in mutasavvıf kişiliğini gösterir. Ayrıca Siretü’n-Nebi ve Fütuhu’ş-Şam eserleri, Darir’in tarihçiliğine yorulmaktadır. Darir’in ölüm tarihi bilinmemekle beraber, 1393’den sonra vefat ettiği sanılmaktadır.

XIV. asırda Erzurum’da yetişen diğer önemli şahsiyetler; Ebu Abdurrahman, Mahmut Efendi, Hüseyin oğlu Mehmet, İmam Fahrettin Davut, Zahide Hatun, Ahi Tuman ve edebiyat ve lisan âlimlerinden Receb b. Karaca el-Erzen el-Rumi ile Sira al-Nabi’dir (Yınanç 1997: 353).

⁶ Dedesinin adı Ömer, babasının adı Yusuf olan Kadı Darir, Kitabı Siretü’n-Nebi adlı eserinde kendisini Mustafa bin Yusuf bin Ömerü’l-Darirü’l-Erzeni’r-Rumî diye tanıtır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda, Mustafa b. Yusuf b. Ömer, Mustafa Darir, Erzurumlu Kadı Darir, Erzurumlu Darir olarak da geçmektedir. Doğuştan kör olduğu için “anadan doğma kör” manasına gelen “Darir”, bazı eserlerinde de “Gözsüz” mahlasını kullanmıştır (Köktekin 2015: 7-8).

Bunlardan tam adı Ebu Abdurrahim Abdurrahman olan Ebu Abdurrahman, ilmiye sınıfından olup Mustafa isimli birinin oğludur. Kudüs’e giderek burada ders vermiştir. İbn Battuta, 1326’da Erzurum’a geldiğinde bu zat ile görüşmüştür. Mahmud Efendi ise, Ebu Said Han zamanında Erzurum’da yaşamış, Hatuniye Medresesinde görev yapmış ve fıkha ait “Hidaye”yi telif etmiştir. Babasının adı Hacı Hüseyin’dir (Konukçu 1992: 77).⁷ Hüseyin oğlu Mehmet, ulemadan olup 1314(714) senelerinde Erzurum’da yaşamıştır. “Düererü’t-Tenzil ve Gurerü’t-Tevil” adlı tefsir kitabının müellifidir (Beygu 1936: 169). Fahrettin Davut ile Zahide Hatun’un Çifte Kardeşler diye bilinen mezarları bugün Kars Kapısı semtinde bulunmaktadır. Bunların karı koca oldukları sanılmaktadır. İmam Fahrettin’in Erzurum Kadısı olması muhtemeldir. Kadı İbrahim adlı birinin kızı olan Erzurum’un kadın âlimlerinden Zahide Hatun 1311 yılında vefat etmiştir (Konyalı 1960: 427-428; Başar 1972: 77-78; Beygu 1936: 170)).

Bu devir Erzurum’un kültür hayatında önemli yeri olan Ahi Tuman’a gelince, Ebu Said Han zamanında Erzurum’da yaşamış olan Ahi Tuman, İbn Battuta’yı evinde üç gün misafir etmiştir (İbn Battuta 2000: 418).

Yine bu devirde kurulan Çifte Minareli Medrese, Yakutiye ve Ahmediye medreseleri gibi büyük medreseler, ilmin vazgeçilmez unsuru olan kütüphaneler de kurulmuştur. Bu kütüphanelere, Selçuklu ve İlhanlılar hayli kitaplar vakfetmişlerdir. Ancak bunlardan pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Erzurum’un uğradığı istilalardan şehirdeki her şey gibi kütüphaneler dolayısıyla kitaplar da nasibini almıştır. Günümüze kadar ise, ancak birkaç kitabın listesi ulaşabilmiştir (Beygu 1936: 166-167).⁸ Diğer yandan bu husustaki en büyük kayıp, Rusların 1828 Harbinde götördükleri çok sayıdaki el yazması eserlerdir ve bunların tam listesi de belirlenmiş değildir.

XIV. asır Erzurum ilim ve kültür hayatından bahsederken Yunus Emre’ye de değinmek gerekir. Zira her ne kadar Yunus Emre, Erzurum’da doğup büyümemiş ve Erzurum’da yaşamamış ise de, şair ve mutasavvıf kişiliği ile Erzurum ilim ve kültür hayatındaki yeri, ondan bahsetmeyi zorunlu kılıyor. Bu itibarla, Fındıkoğlu da “Erzurum Şairleri” adlı eserinde Yunus Emre’ye hususi bir mevki vermiştir. Yunus ve Taptuk Emre’nin makamları Erzurum’dadır. Hatta İbrahim Hakkı, bir müddet burada

⁷ Abdurrahim Şerif Beygu, hicri 730 senesi zilkade ayının beşinci gecesi tamamlanan bu eserin 319 sahife ve her sahifenin 23 satırdan ibaret olduğunu ve İstanbul Millet Kütüphanesi’nde 2239 numarada kayıtlı olduğunu yazmaktadır. Bahsedilen tarih miladi olarak da takriben 20 Ağustos 1330 yılına tekabül etmektedir (Beygu 1936: 135).

⁸ A. Ş. Beygu, söz konusu kitapların bir listesini eserinde vermiştir. Bkz. (Beygu 1936: 166-167).

türbe beklemiş, onların ve kendisinin manevî nüfuzunun bölgede yayılmasında etkili olmuştur (Fındıkoğlu 1927: 20).⁹

Söz konusu devirde Erzurum, Selçuklular ile Osmanlılar arasındaki emaretler devrini, yani fetret zamanını geçirdiğinden şehirdeki ilmi muhit hakkında daha teferruatlı bilgiye sahip olunamıyor. XV. yüzyıla baktığımızda bu durum kendini daha fazla hissettirmektedir. Nitekim 1403-1406 yılları arasında Timur’un huzuruna giderken Erzurum’a da uğrayan İspanyol elçi Clavijo, eskiden zengin ve büyük bir şehir olan bu beldenin, nüfusunun pek de fazla olmadığını yazmaktadır (Ruy Gonzales de Clavijo 1928: 138-139; Klaviyo 1975: 78). Zira bu devir Erzurum’u ile ilgili ilmi ve kültürel bir malzemeye rastlanmadığı gibi, edebi, mutasavvıf ve şair bir şahsiyete de tesadüf edilemiyor. Bu da şehirdeki siyasi istikrarın olmayışının doğal bir sonucudur.

Osmanlı Hâkimiyetinden XIX. Yüzyıla Kadar Erzurum’da İلمي Muhit

XVI. asrın başlarında Osmanlı hâkimiyetine geçen Erzurum, Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Safevi ve Safevi-Osmanlı rekabeti sırasında her bakımdan olduğu gibi, ilim ve kültür hayatı yönünden de epeyce yara almıştır. Gerek bu mücadeleler sırasında, gerekse Kızılbaş korkusundan dolayı Erzurum’da nüfus oldukça azalmış ve ahali daha emin yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Nitekim ilk Osmanlı yazım defterlerinde Erzurum’la alakalı olarak, “kızılbaş fetreti sırasında ahali si perakende olmuştur” (Aydın 1970: 106) ifadeleri, söz konusu vaziyeti açıkça ortaya koymaktadır. Erzurum’un bu durumunda, Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar herhangi bir değişiklik olmamıştır. Kanuni zamanındaki imar, iskân ve iyileştirme faaliyetleri ile yeniden bir şehir hüviyetine kavuşan Erzurum, bu dönemden itibaren eski durumuna dönmeye ve hatta daha da ileriye gitmeye başlamıştır. Siyasi istikrarla birlikte Anadolu’nun büyük şehirleri arasına katılan Erzurum’da, yavaş yavaş nüfus artmaya, her türlü sosyal ve ekonomik altyapı yeniden düzenlenmeye başlamıştır. Yeni cami, medrese, gümrük binaları, kale duvarları, surları, çeşmeler vs. özel ve kamuya ait binalar inşa edilmiştir. Kanuni’nin emri ile terk edilmiş ve harap olan köylerde eskiden var olan bütün tekkeler tamir edilerek, olmayan yerlere ve tehlikeli derbentlere yenileri yapılmıştır. Tekkeler bu yerlerin şenlenmesinde yerleştirici ve birleştirici birer sosyal müessese olmuşlardır (Konyalı 1960: 66).

⁹ Fındıkoğlu’na göre, Yunus Emre Batı Anadolu’da doğmuş, zamanının mutasavvıflarından irşat almış, Anadolu’yu köşe köşe dolaşmış, Erzurum’da kuvvetli bir irşat müessesesi vücuda getirmiş, Erzurum’da ölmüştür. Ancak bu bilgiler doğru değildir. (Fındıkoğlu 1927: 20).

Bu faaliyetler sonucu siyasi ve sosyal bakımdan tam bir Osmanlı şehri hüviyetine bürünen Erzurum, Anadolu'nun doğu sınırında en büyük beylerbeylik haline geldi (Sertoğlu 1968: 79; Aydın 1998: 80-81).¹⁰ Bu haliyle Evliya Çelebi'nin çağına ulaşan Erzurum'un, Evliya Çelebi'yi, “sözün kısası ilim tahsil edilecek diyardır” (Evliya Çelebi 1314: 210) dedirtecek kadar ilim ve kültür hayatı cihetinden geliştiği görülmektedir. Erzurum gümrüğünde memurluk yapan Evliya Çelebi'nin anlattığına göre; Erzurum'da ilim yapmak için medreselerle, ihtisas derecesinde eğitimin verildiği darül-kurra ve darül-hadis gibi ilim yuvalarının yanı sıra, çocukların eğitim gördüğü 110 adet sıbyan mektebi bulunmaktadır. Bunların meşhurları Lala Paşa Mektebi ile Cafer Efendi Mektebidir (Evliya Çelebi 1314: 210). Burada bahsedilen sıbyan mektepleri, cami ve mescitlerdir.

Bu dönemde Erzurum'da cami, mescit ve medreselerle birlikte eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü diğer kamu müesseseleri olarak tekke, zaviye ve çeşitli tarikatlara ait dergâhlardır. Söz konusu kuruluşların resmi bir hüviyetinin bulunduğu muhakkaktır. Zira yukarıda da belirtildiği gibi, Erzurum ve çevresindeki köylerde bizzat Padişahın emriyle harap olan tekkelerin onarılması, tekke bulunmayan yerlere yenilerinin yapılması, bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca buralara mensup olanlar; tekke, zaviye ve dergâhlarda eğitimlerini sürdürürken, bir yandan da padişaha dua etmekte ve ondan yardım görmekteydiler. Arşiv belgelerinde, bunlardan “duâgûyan”¹¹ diye bahsedilir. Bu durumu, “Erzurum eyaletinde bulunan bazı duâgûyana, eyaletin mal sandığından ödenen maaş ve tayinat bahalarını mübeyyin defter” açıkça ortaya koymaktadır (BOA, ML.MSF, V). Hülasa Erzurum'un ilim ve kültür hayatında tekke, zaviye ve dergâhların yerini göz ardı etmek mümkün değildir. Bunların faaliyetlerini sırf dini hayatla ilişkilendirmek doğru olmaz; çünkü sosyal hayatla da ilişkileri vardır. Belki bu ikinci yönleri, birincisinden daha önde gelmektedir. Bu tarikat ve cemaatlerin en mühim amacı, mensuplarını en iyi şekilde eğitmek ve onları topluma faydalı birer insan olarak yetiştirmektir. Bunu da birtakım tasavvufî ve ilmi bilgiler vererek gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu da tasavvufun toplum hayatında mühim bir yerinin olduğunu gösterir. Fakat mutasavvıf denilen birçok kimse, yalnızca tasavvuf ile alakalı değildir. Bir tarikat şeyhi, aynı zamanda müderris, şair, hattat ve müftü de olabiliyor idi ki, ileride bunların örneği verilecektir.

¹⁰ Mithat SERTOĞLU, “XVI. Yüzyılda Erzurum”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, (Mayıs 1968), s. 79; Dündar AYDIN, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s. 80-81.

¹¹ Osmanlı devlet teşkilâtında ve tarikat hiyerarşisinde bir unvan. (İpşirli, 1994: 541).

Erzurum’da Osmanlılardan önceki dönemlerde yapılan cami, mescit ve medreselerin büyük bir kısmı varlığını korurken, Osmanlı döneminde de şehirde epeyce cami, mescit ve medrese inşa edilmişti. Ali Paşa, Ayaz Paşa, Boyahane, Bakırcı, Caferiye, Cennetzade, Esat Paşa, Dervişağa, Gümrük, Gürcü Mehmet Paşa, Hacı Cuma, İbrahim Paşa, İhmal (Topçuoğlu), Kadana, Kasım Paşa, Kemhan, Köse Ömer Ağa, Kurşunlu=Feyziye (Şeyhülislam), Lala Mustafa Paşa, Mehdi Efendi (Sıvırcık), Murat Paşa, Narmanlı, Pervizoglu, Salihîye, Şeyhler, Vani Efendi, Veysi Efendi, Yegenaga ve Zeynel Camisi bu dönem camilerindedir. Hacı Halil Ağa, Muid Efendi, Muveffekiye, Ayas Paşa, Kacıroğlu, Narmanlı, Feyziye, İslahiye, Muhammediye, Hacı Hamza, Şeyhler (Darüssafa), Hacı Ali Ağa medreseleri ise, XIX. yüzyıla kadar Erzurum’da bina edilen Osmanlı dönemi medreseleridir.

XVII. Yüzyılda Erzurum’da İlmî Muhit

Bu devirde Erzurum’un yetiştirmiş olduğu ilk ve en önemli edebî şahsiyetlerden birisi Şair Nef’î’dir. Asıl adı Ömer olan Nef’î, muhtemelen 1572 yılında, Erzurum’un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur. Dedesi Pasinler Sancak Beyi, Mirza Ali’dir. Babası hayatının son dönemlerinde Kırım Hanı’na nedimlik de yapmış, şair bir zat olan Mehmet Bey’dir (Karahan 1992: 1-2). Adı kaynaklarda, “Ömer Bey”, “Nef’î Ömer Efendi” şeklinde geçmektedir (Akkuş 2015: 5).

İlk tahsiline Hasankale’de başlayan Nef’î, medrese tahsilini Erzurum’da ikmal etmiştir (Fındıkoğlu 1927: 30). 1585-1588 yılları arasında Erzurum’da Defterdarlık yapan Gelibolulu Mustafa Ali, onun hocalığını yapmış ve şair kişiliğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Gençliğinde şiire merak salan Nef’î, şiirlerinde önce “Darri” (zarara ait, zararlı) mahlasını kullanırken, daha sonra hocası tarihçi Mustafa Ali’nin de etkisiyle Nef’î (faydalı, yararlı) mahlasını kullanmıştır (Mehmet Tahir 1333: 441-442; Karahan 1986: 7; Kasır 1999: 24; Akkuş 1991: 1-2). XVII. yüzyıl başlarında İstanbul’a gelmiş ve burada otuz yıl kadar kalmıştır. I. Ahmet, I. Mustafa, Genç Osman (II.) ve IV. Murat zamanlarını idrak eden şair, birçok devlet adamının ilgi ve hediyelerine mazhar olmuş, çeşitli devlet memurluklarında bulunmuştur. Özellikle IV. Murat’ın iltifatlarına mazhar olan şair, padişahın nedimliğini de yapmıştır. Nef’î, hicivde sınır tanımayan bir şairdir. O, babasından devletin en ileri gelenlerine varıncaya kadar herkesi hicvetmiştir. Fındıkoğlu, Nef’î’nin hiciv şairi olmasını, haşin bir yaratılışa ve bilhassa yaşadığı devrin şartlarına bağlayarak, “Nef’î beyhude yere hüccav olmamış, muhit ve zaman onu, bu vadiye sevketmiştir” der (Fındıkoğlu 1927: 35, 119). Bu bakımdan Nef’î,

bildiğini açıkça söylemekten çekinmeyen bir şairdir. Bu hususiyeti de onu idama mahkûm etmiştir.¹²

Nefî'nin Türkçe Divan, Farsça Divan ve Siham-ı Kaza (Kaza Okları) olmak üzere üç eseri mevcuttur. Ancak Nefî'nin bizi ilgilendiren yanı eğitim hayatıdır. Tahsilini Erzurum'da tamamladığı belirtilen Nefî, çok iyi Farsça ve Arapça bilmektedir. Gerek bu hususiyeti, gerekse kültürel birikimi onun iyi bir eğitim aldığını, dolayısıyla bu devir Erzurum'unun ilmi ve kültürel cihetinin kalitesini gösterir. Zira Nefî'nin İstanbul'a gidişi ve saraya dâhil oluşunda, yetiştiği muhit olan Erzurum'da aldığı eğitimin rolü büyüktür. Zaten onun, saray tarafından tanınması da Erzurum'da gösterdiği şair kişiliği sayesinde mümkün olmuştur. Farsça Divanı'ndaki tasavvufi şiirlere bakılırsa, Nefî'nin mutasavvıf kişiliğinden de söz etmek gerekir. Hatta Mehmet Nusret Efendi, şairin Mevlana hakkında yazdığı sitayişleri, onun Mevlevilik tarikatına mensup olduğuna yormaktadır (Mehmet Nusret 1338: 96).

Bu dönemde Erzurum'un yetiştirmiş olduğu ikinci şahsiyet; âlim, tarihçi ve şair olan Erzurumlu İbrahim Mülhemi'dir. XVI. yüzyılın sonlarında Erzurum'da doğdu (Woodhead 1994: 323). “Canbolatzade Hocası” ismiyle şöhret bulan Mülhemi'nin asıl adı İbrahim'dir. Mülhemi, onun mahlasıdır (Fındıkoğlu 1927: 36-37). Ayrıca doğduğu yere nisbetle “Erzurûmî” şeklinde de zikredilir (Woodhead 1994: 324). Matematiğe kabiliyeti olup, XVII. yüzyılın başlarında Nefî ile birlikte İstanbul'a giden (Fındıkoğlu 1927: 36-37) Mülhemi, Osmanlı tarihinin “şahnamecilik” bahsinde ad bırakmış ve IV. Murat'ın emri ile o devrin olaylarını yazmaya memur edilmiştir. 13 Ekim 1650'de İstanbul'da vefat etmiştir (Babinger 2000: 180; Necip Asım 1329: 498-499; Fındıkoğlu 1927: 36).

Mülhemi, şairliğinin yanı sıra tarihçi ve müderristir. Mülhemi'nin Nefî ile birlikte İstanbul'a gelmesi, onun da Nefî gibi eğitimini Erzurum'da aldığı sonucunu doğuruyor. Zira hiç eğitim almamış birinin o dönemde siyasiliği kadar kültürel ve ilmi merkez de olan İstanbul'a gelerek, padişahın şehnameciliğine kadar yükselmesi ve hatta devrinin müverrihleri arasında kendine yer edinmesi mümkün görünmüyor. Müverrihin eserleri arasında “Tarih-i Mülûk-i Rum u Efrenç” ve “Şahname fi Hakk-ı Sultan Murad-ı Rabi” sayılabilir. Mehmet Tahir Bey, bir de divanının mevcudiyetinden bahsetmektedir (Mehmet Tahir 1342: 12-13). Ancak divanına bugüne kadar tesadüf

¹² Ey dil hele âlemde bir âdem yoğ imiş
Var ise de ehl-i dile mahrem yoğ imiş
Gam çekme hakikatte eğer arif isen
Farz eyle ki el'an yine âlem yoğ imiş

edilememiştir. İbrahim Mülhemi, Arapça ve Farsça bilmekte olup; şiirlerini Türkçe, Arapça ve Farsça yazmıştır. Mülhemi'nin şairliğini göstermesi açısından şu misal yeterlidir.

Libâs-ı müsteâr olmaz muhabbet ehline lâyık
Kaba-yı atlas-ı çarha tenezzül mü eder âşık
Bu cîsr-i mâsivâdan geçmeyince menzile ermez
Göze göstermek olmaz cûy-i eşki âşık-ı sâdık

XVI. yüzyılın sonlarında dünyaya gelen bir diğer Erzurumlu şahsiyet de şair Kâtibi'dir. Asıl adı Osman olan Kâtibi, 1595'te Erzurum'da doğmuştur. İyi bir öğrenim görmüş, ozan bir şairdir. Hayatı hakkında fazla malumat yoktur. Evliya Çelebi, onun yeniçeri kâtipliği yaptığını belirtir. Şairin Erzurumlu olduğunu vurguladığı bir şiiri şöyledir (Çelik 1997: 219-220):

Doğduğum yerleri görsem ölmeden
Çok gurbet dolaştım sıla görmeden
Bin dört tarihinde Erzurum'da ben
Âşıklar ilinde dünyaya geldim

Bu şiirinden anlaşıldığı kadarıyla Kâtibi, 1004 (1584) yılında doğmuştur.

XVII. yüzyılda, Erzurum'un yetiştirdiği diğer şahsiyetler arasında Osman Dede, Habib Muhammed Efendi, Muhammed Habib Efendi, Ebubekir el-İspirî, Hagob, Hattat Ömer, Hattat Halid Efendi, Cafer Efendi, Yeniçeri İmam ve Yeniçeri Müezzîn bulunmaktadır. Genellikle tarihçiler arasında “Mühürdar Tarihi” adıyla anılan “Cevâhirü't-Tevârih der Beyân-ı Menâkıb-ı Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa” adlı eseri yazan Osman Dede, aslen Erzurumlu (Özcan 1994: 434) olup, Ali Efendi isminde birisinin oğludur. Söz konusu eserinde, Osman Dede, Fazıl Ahmet Paşa ve Girit Savaşından bahsetmekte, “...bende-i kemer beste-i etkiyâ Erzenü'r-Rûmî Osman Dede” ibaresiyle künyesini vermekte ve birçok yerleri dolaştıktan sonra Bursa'ya gelerek Fazıl Ahmed Paşa'nın hizmetine girdiğini yazmaktadır (Gülsoy 2000: 641).¹³

¹³ Enver Konukçu, Franz Babinger'den nakille “Tarih-i Müluk-ı Rum Afranc”, “Şahname-i Murad-ı Rabi” ve “Fetihname-i Kara Boğdan” gibi eserlerinde Osman Dede'ye ait olacağını yazmaktadır (Konukçu 1992: 222). Ancak yukarıda da yazdığımız gibi Mehmet Tahir Bey, bahsedilen eserlerin bir diğer Erzurumlu müverrih İbrahim Mülhemi'ye ait olduğunu belirtmektedir. Buradaki problemin, kişilerin birbirine karıştırılmasından yahut da eserlerin yanlış kişilere atfedilmesinden kaynaklandığını sanıyoruz. Zira Franz Babinger, “Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri” adlı eserinde, Hasan Ağa'ya ait olarak verdiği “Mühürdar Tarihi”nin, Erzurumlu Osman Dede'ye aidiyetinin de iddia edilebileceğini yazmaktadır (Babinger 2000: 238). Gerçekte söz konusu eser, Mühürdar Hasan Ağa'nındır. Hasan Ağa eserini yazdıktan sonra, bunu münşiyâne bir üslupla yazması için Osman Dede'ye müsvedde olarak

Habib Muhammed Efendi, Karabağ'da “Pir” namıyla bilinen Nakşibendi şeyhlerinden Seyyid Muhammed Efendi'nin küçük oğludur (Mehmet Nusret 1338: 93).¹⁴ Doğum tarihi belli değildir. İran ahalisinin resmen şiiiliği kabul etmesi ve ehl-i sünnete karşı giriştikleri katliam sırasında, ailesiyle birlikte İran'dan göç ederek Erzurum'a gelmiş ve burada yerleşmişlerdir. Habib Muhammed Efendi, Erzurum'da “Şeyhler” adıyla bilinen mahalleyi tesis ederek kendine mensup olanları buraya yerleştirmiş ve bu mahallede bir de kerpiçten mescit yaptırmıştır. Mehmet Nusret Efendi, “Erzurum'da ilmin mebd-i intişarının bu zattan başladığını” yazar. Ayrıca Mehmet Nusret'e göre, âlim ve fazıl bir zat olan bütün ömrünü tedris ile geçiren Habib Muhammed Efendi, 1620 (1030) tarihinde, Erzurum Müftüsü bulunmaktaydı. 1630 (1040) tarihinde vefat etmiş ve Köşk civarında ailesine ait kabristana defnolunmuştur (Mehmet Nusret 1338: 93-94). Ancak Çöğenli ve Kara'nın “Erzurum'un Yüzleri: Şeyhülislam Feyzullah Efendi” adlı eserlerinde, Habib Muhammed Efendi'nin 80 yaşlarında iken 1616 (1025) tarihinde öldüğünü ifade ederler. Buradaki bilgilerden kanaatimizce ikincisine yani Çöğenli ile Kara'nın vermiş olduğu bilgilere itibar etmek daha doğru olacaktır. Zira bu iki yazar vermiş oldukları bilgileri Habib Muhammed Efendi'nin torunu Feyzullah Efendi'nin bırakmış olduğu iki farklı eserden almışlardır (Çöğenli ve Kara 2015: 5, 8). Bu durumda Habib Muhammed Efendi, 1606 (1015) tarihlerinde Erzurum Müftüsü bulunuyordu.

Muhammed Habib Efendi, bahsi geçen Habib Muhammed Efendi'nin oğludur. Baba ve oğulun ikisi de aynı isimle adlandırılmış olup, ancak aradaki farkı göstermek için pederin mahlası önce, oğlununki ise sonra verilmiştir (Mehmet Nusret 1338: 94). Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 1609 (1018) olma ihtimali yüksektir (Çöğenli ve Kara 2015: 9). Muhammed Habib Efendi, babasının ölümü üzerine Erzurum Müftüsü yapılmış ve yirmi sene bu makamda bulunmuştur. Eğitimini babasından almıştır. Dolayısıyla tahsilinin tamamını Erzurum'da ikmal etmiştir (Mehmet Nusret 1338: 94). Meşhur Şeyhülislamlardan Feyzullah Efendi'nin babası (Çöğenli ve Kara 2015: 8) ve aynı zamanda hocasıdır. Dedesi Seyyid Pir Mehmet Efendi'nin menkıbe ve kerametlerini anlattığı basılmamış bir eseri vardır. Bu eser, Birinci Büyük Harbe kadar Muhammed Habib Efendi'nin torunlarının kütüphanesinde

vermiş, Osman Dede de, bunu temize çekerek “*Cevâhirü't-Tevarih*” adlı eseri vücuda getirmiştir (Gülşoy 2000: 641).

¹⁴ Mehmet Nusret, Habib Muhammed Efendi'yi Seyyid Muhammed Efendi'nin büyük oğlu olarak gösterse de, başka bir kaynakta Muhammed Efendi'nin iki oğlu olduğu ve büyük oğlunun Veliyyüttin Mehmet olduğu dolayısıyla Habib Mehmet Efendi'nin ise küçük oğlu olduğu yazmaktadır (Çöğenli ve Kara 2015: 8).

muhafaza edilmekteydi (Mehmet Nusret 1338: 94). Muhammed Habib Efendi, 1693 (1104)de vefat etmiş ve aile kabristanında ağabeyi Şeyh Mustafa'nın yanına defnolunmuştur. Cenazesini bu sıralar Erzurum'da bulunan Feyzullah Efendi kıldırıştır (Çöğenli ve Kara 2015: 9).¹⁵

Hazık Mehmet Efendi'nin babası olan Ebubekir Efendi, Erzurum'un İspir ilçesinde doğmuştur (Mehmet Nusret 1338: 95; Okçu ve Karabey 1989: 407). Erzurum'da birçok âlimin hocalığını yapmıştır. İlim yolunda her türlü sıkıntıya katlanarak zor şartlar altında Karabağ'a kadar giderek burada Nesh-i Taliye ve Aliye'yi ikmal ettikten sonra Erzurum'a dönmüş ve Çifte Minareli (Hatuniye) Medreseye müderris olmuştur. Bu medresede otuz sene müderrislik yapmış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Müderrisliği döneminde Erzurum'da ekser ulemanın icazetnamelerinde Ebubekir Efendi'nin adı kayıtlıdır. Ulema arasında “Karabekir Efendi” namıyla şöhret bulmuştur. Mehmet Nusret, 1713 (1125) tarihinde vefat eden Ebubekir Efendi'nin Erzincankapısı Mezarlığına defnolunduğunu ve mezar taşına vefat tarihinin yazılmadığını kaydetmektedir (Mehmet Nusret 1338: 95). Ancak Hüseyin Güfta “Erzurum'un Yüzleri: Hazık” adlı eserinde, Ebubekir Efendi'nin 1723 yılında öldüğünü ve Hazık Mehmet Efendi'nin de babasının vefatına tarih düştüğünü yazmaktadır (Güfta 2014: 3). Ebubekir Efendi, muhtelif ilimlerle ilgili on kadar eser kaleme almıştır. Oğulları tarafından muhafaza edilen bu eserler, 1828 yılında Rusların Erzurum'u istilası esnasında Erzurum'daki diğer kıymetli eserlerle birlikte gasp edilerek götürülmüştür (Mehmet Nusret 1338: 95).

Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan Hagob, Ermenilerin Garin dediği Erzurum'da doğmuştur. XVII. yüzyılda yaşamış olan Hagob'un “Vekayiname” adlı eseri, Valarşapat'ta 1903'te yayınlanmıştır (Konukçu 1992: 222). Erzurum'da ilmi muhitten bahsederken konunun içine sadece Müslümanlar değil, aynı zamanda gayrimüslimler de girmektedir. Bundan dolayı Hagob'a da kısaca değinildi. Ancak Erzurumlu gayrimüslim âlimler hakkında hemen hiçbir bilgi yoktur.

XVII. yüzyılda, hat sanatının Erzurum'daki en önemli temsilcisi Hattat Ömer Çelebi'dir. Yazı sahasında şöhret kazanan Hattat Ömer Çelebi'den, Evliya Çelebi de sitayişle bahseder (Evliya Çelebi 1314: 215). Hattat Ömer Çelebi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin hat hocalığını yapmıştır. Feyzullah Efendi, Erzurum'da sürgünde bulunduğu sıralarda hattat Ömer Çelebi vefat etmiş ve cenazesini talebesi Feyzullah

¹⁵ Muhammed Habib Efendi'nin ölüm tarihini Mehmet Nusret, 1689 (1100) olarak vermiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Sadi Çöğenli ve Ömer Kara'nın vermiş oldukları tarihi kabul etmek daha isabetlidir. (Mehmet Nusret 1338: 94).

Efendi kıldırmıştır (Çöğenli ve Kara 2015: 26, 41). Ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Şeyhülislam Feyzullah Efendi 1688-1695 tarihleri arasında Erzurum’da sürgünde bulunduğu zaman vefat ettiğine göre, hattat Ömer Çelebi’nin ölüm tarihi bu aradadır.

Bu dönemde yetişmiş bir diğer şahsiyet de Erzurumlu hattat Halid Efendi’dir. Doğum tarihi ve hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Erzurumlu olan ve Erzurum’da doğan Halid, İsmail Efendi’nin oğludur. Erzurum’dan İstanbul’a giderek devrin büyük hattatı Hasan Üsküdarî’den altı yazı çeşidini meşk edip icazet almıştır. Bu eğitimi onu zamanının büyük hattatlarından biri yapmıştır. Birçok hattat da yetiştiren Halid Efendi, yazı türlerindeki marifetinden başka, Arapça ibarelere olan vukufiyetiyle de dikkatleri çekmiştir. Eserleri içerisinde yer alan 1617 ve 1619 tarihli iki mushafı, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde sergilenmektedir (Özdem 2015: 7-18). İstanbul’a ne zaman gittiği bilinmemekle birlikte, hocası Hasan Üsküdarî 1614 yılında vefat ettiğine ve Halid Efendi ondan altı yazı çeşidini meşk edecek kadar bir eğitim aldığına göre, hocasının ölüm tarihi olan 1614’ten çok önce İstanbul’a gitmiş olması icap eder. Dolayısıyla doğum yeri olan Erzurum’da, ilk hattatlık eğitimini almış olması ve sanatında belli bir dereceye ulaşması kuvvetle muhtemeldir. Zira hiçbir hat eğitimi almadan İstanbul’a gelip Hasan Üsküdarî’den ders almak mümkün görünmüyor. Gerek Halid Efendi gerekse ondan sonra gelen Ömer Çelebi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Erzurum’da hat sanatı üzerinde iyi bir muhitin varlığını göstermektedir.

Cafer Efendi, Evliya Çelebi’nin bahsettiğine göre, bir yandan beylerbeyi sarayında sohbetlerde bulunabilecek kadar bilgili, diğer taraftan da beylerbeyi ve maiyetine, kendine ait olan köyünde ziyafet verebilecek kadar zengin bir kimsedir (Evliya Çelebi 1314: 217, 220).¹⁶ Babası Ebubekir Efendi’dir. Cafer Efendi kendi adıyla anılan bir cami ve medrese inşa ettirmiştir. Cafer Efendi, Cami kitabesinde “mukataa-ı hazine-i Arz-ı Rûm”, vakfiyesinde ise “mukataacı” olarak tanıtılmaktadır (Konyalı 1960: 198)¹⁷

Bu devirde Erzurum’da, hafız-ı kurra olan ve sohbetleriyle cemaati mest eden Yeniçeri İmam ve Erzurum’un Küçük Bilal-i Habeşi’si sayılan, ezan okumakta mahir,

¹⁶ Cafer Efendi’nin görevi, cami kitabesinde “mukataa-i hazine-i Arz-ı Rûm”, vakfiyesinde ise “mukataacı” olarak belirtilmiştir. Erzurum Vilayeti’ne ait XVII. yüzyılda yapılan tahrirlerin Cafer Efendi tarafından yapılması da bunun bir delilidir (Kılıç 2009: 174).

¹⁷ 1643 (1053) tarihli arşiv kayıtlarında da Cafer Efendi, Erzurum hazinesinde mukataacı, cizye mukataacısı ve muharrir olarak geçmektedir (BOA, MAD. d. 4277; BOA, MAD. d. 2929; BOA, MAD. d. 6422). Yine aynı tarihli bir başka arşiv kaydında ise Erzurum Eyaletinin cizye ve avarız muharriri olarak nitelendirilmektedir (BOA, MAD. m. 299).

sesini duyan Erzurumlu’ya işini gücünü bıraktırıp camiye koşturan Yeniçeri Müezzîn kayda değer şahsiyetlerdir. Yine Evliya Çelebi’nin çağında, Erzurum’da yaşayan bir diğer önemli şahsiyet de; âlim, müfessir, muhaddis kişiliği ile namı cihanı tutmuş; vaazını dinleyenlerin tövbe-kâr olduğu kürsü şeyhi Vani Efendi’dir (Evliya Çelebi 1314: 211).

XVIII. Yüzyılda Erzurum’da İlmî Muhit

XVIII. yüzyılda hükümet merkezindeki saray ve havas zümreleri gibi, büyük vilayet merkezlerinde de küçük zümreler teşekkül etmiştir. O kadar ki, artık bu dönemde beliren zekâların İstanbul’a gitmelerine gerek kalmamıştır. Çünkü ortaya çıkan bu şahsiyetlerin, ilmi ve edebî ihtiyaçlarını karşılayacak ve teşvik edecek muhitler, buldukları şehirlerde teessüs etmiştir. Bu hususiyet XVIII. yüzyılda Erzurum’da da görülmektedir. “Küçük bir saray ve onun Paşa’dan, Vezir’den, Molla’dan ...” ibaret şahsiyetleri, aynı zamanda o sarayın ve şahsiyetler zümresinin ilmi ve edebî ihtiyaçlarını karşılayan şahsiyetler mevcuttur (Fındıkoğlu 1927: 120). Erzurum da XVIII. yüzyılda, kültürel ve ilmi yönden geçen asırlara göre daha çok gelişme göstermiştir. Osmanlı Devletinde söz sahibi olmuş şahsiyetler Erzurum’dan çıkmış ve yaşadıkları dönemde iz bırakmışlardır. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Hazık Mehmet Efendi ve Şeyh İbrahim Hakkı bunların başında gelmektedir.

Sözü edilenler arasında en önemli kişi Erzurumlu meşhur Şeyhülislam Feyzullah Efendi’dir. Şems-i Tebrizi sulbünden geldiği söylenen Erzurum Müftüsü Seyyid Muhammed b. Muhammed Efendi’nin oğlu olup, 1639 yılında Erzurum’da doğmuştur (Köprülü 1997: 593). Küçüklüğünden itibaren tasavvufî bir terbiyeden geçen Feyzullah Efendi, hayatının yaklaşık otuz yılını Erzurum’da geçirmiştir. İlk tahsilini babasından almıştır. Daha sonra Seyyid Abdülmümin Efendi, dayızadesi İsmail b. Murtaza ve o sıralar Erzurum yöresinin seçkin âlimlerinden olan Şeyh Muhammed Vani Efendi’den dersler almıştır. Hadis ilmini ise Muhammed Zahir ibn Abdullah al-Mağribî’den okumuştur. Hat dersini de bahsi geçen hattat Ömer Efendi’den almıştır (Çöğenli ve Kara 2015: 21, 26-27). Feyzullah Efendi, 1664’te o sıralar önemli bir mevki sahibi olan Vani Mehmet Efendi’nin çağrısı üzerine İstanbul’a gitmiştir. Vani Efendi’ye damat olan Feyzullah Efendi, bir süre sonra II. Mustafa’nın hocalığına getirilmiş ve sırasıyla Haydar Paşa, Mihrimah, Ayasofya Medreselerine, Süleymaniye Darülhadisine ve Sultan Ahmet Medresesine müderris olmuştur. III. Ahmet’in hocalığını da yapan Feyzullah Efendi, nakibü’l eşraflık ve şeyhülislamlık mevkilerine kadar ulaşmıştır. O böylece hem padişah hocası hem de şeyhülislamlık sıfatlarını üzerinde toplayarak “câmiür-

riyâseteyn” unvanını alan ikinci şeyhülislam olmuştur (Köprülü 1997: 593, 598). 1688’de 20 gün süren şeyhülislamlıktan (Uzunçarşılı 1988: 225) azli üzerine memleketi Erzurum’a gelerek Şeyhler Mahallesiindeki konaklarında ikamet ve yine tedrise devam etmiştir (Mehmet Nusret 1338: 98). Memleketinde yedi yıl kalan Feyzullah Efendi, kendisini tamamen eğitim, yazı ve eser tetkikine vermiştir. O hem ailesi hem de mal ve mülkü ile kitaplarını da Erzurum’a getirtmişti (Konukçu 1992: 219; Konukçu 1989: 77). Erzurum’da kaldığı müddet zarfında Beyzavi Tefsiri’ni ve Sahih-i Buhari’yi okutmuştur.

Feyzullah Efendi, II. Mustafa’nın tahta çıkması üzerine İstanbul’a çağrılmış ve 1695 yılında tekrar şeyhülislamlığa getirilmiştir (Yıldırım ve Kılıç 2018: 624).¹⁸ Bu ikinci şeyhülislamlığı aralıksız sekiz yılı aşkın sürmüştü ve 1703 Edirne Vakasından dolayı katledilmiştir. Kaynaklar onun çok zeki ve süratle neticeye varma konusunda yegâne olduğunu zikreder (Köprülü 1997: 599; Konukçu 1992: 242). Fakat Uzunçarşılı, bu meziyetlerine rağmen Feyzullah Efendi’nin, şeyhülislamlığı döneminde sergilemiş olduğu sınırsız ihtirası ve gadri yüzünden her sınıfın düşmanlığını kazandığından bahseder (Uzunçarşılı 1988: 225).¹⁹ Eserleri: “Hâşiye alâ Envar et-Tenzil ve Esrâr et-Te’vil”, “Asem Hâşiyesi”, “Nesayihü’l-Mülûk”; “Şerh-i Akaid”, “Kitâbü’l-Ezkâr”, “Mecmu’a-ı Hikâyet”, “Fetavâ-yı Feyziyye” ve “Ravza Tercümesi” dir (Çöğenli ve Kara 2015: 61-69; Tayşi 1994: 527).²⁰ Feyzullah Efendi, bırakmış olduğu diğer eserleri ise, ilim yuvalarıdır. Erzurum’da Feyziye (Kurşunlu) cami ve medresesi ile darülkurra, Şam’da bir darühadis, Mekke’de 1700 yılında inşa edilen bir Medresetü’ş-Şifa, Medine’de medrese, kütüphane, muallimhane, Edirne’de bir çeşme, İstanbul’da Feyzullah Efendi Medresesi ve kütüphane bunlardandır (Özcan 2013: 28). O, böylece yaşadığı devre damgasını vurduğu gibi, bırakmış olduğu eserleri ile de günümüzde dahi kendisinden söz ettirmektedir. Feyzullah Efendi’nin dönemi Erzurum’daki ilmi ve kültürel muhitin eriştiği yüksek mertebeyi göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde Erzurum’da iz bırakan ulema ve şuaradan biri de Hazık Mehmet Efendi’dir. Asıl adı Mehmet olan Hazık Efendi, “Karabekir” lakabıyla anılan ve

¹⁸ Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Sultan II. Mustafa’nın hocasıdır (Yıldırım ve Kılıç 2018: 624).

¹⁹ Uzunçarşılı’ya göre, ilmiye işlerini kendi arzu ettiği gibi yürütmesi, oğullarını ve akrabalarını kayırması ve vezir-i âzamları etkisi altına alarak devlet işlerine el atması yüzünden şeyhülislamlığı döneminde artık Padişahın emriyle kendisine sorulmadan hiçbir iş yürümez hale gelmişti. Bu hallerinden dolayı kendisine karşı biriken kin, linç edilmesiyle sonuçlanmıştı (Uzunçarşılı 1988: 225; Uzunçarşılı 1995: 15-16, 22, 29-30, 38-39).

²⁰ Feyzullah Efendi’nin İstanbul’da, Fatih’te yaptırdığı medrese, bugün Millet Kütüphanesi adını taşımaktadır. Erzurum’daki kendi adıyla maruf cami ve medresesi ise bugünkü Kurşunlu Cami’dir (Çöğenli ve Kara 2015: 61-69; Tayşi 1994: 527).

Karabağ civarından geldiği söylenen Erzurum’un meşhur âlimlerinden İspirli Ebubekir Efendi’nin oğludur (Bilmen 1327: 1929). 1690 yılında Erzurum’da dünyaya gelen Hazık, ilk tahsilini babasından, daha sonra İhlasiye Medresesi müderrisi Müftü Ömer Efendi ve Kazabadi Ahmet Efendi gibi devrinin tanınmış âlimlerinden ders aldı (Güfta 1992: 4). Feyziye Medresesi müderrisi ve aynı zamanda babası İspirli Ebubekir Efendi’den ders alarak tahsilini tamamlamıştır (Çınarcı 2007: 40). Tahsilini Erzurum’da ikmal ettikten sonra yine burada İbrahim Paşa Medresesi ve bugün Çifte Minareli Medrese olarak bilinen Hatuniye Medresesinde müderrislik yaparak birçok talebe yetiştirdi (Güfta 2014: 4). Bunlardan birisi de “Marifetnâme” müellifi Şeyh İbrahim Hakkı’dır. Bilhassa Hatuniye Medresesi müderrisliği uzun süreli olanıdır. İyi bir eğitim almış olan Hazık; Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı da iyi derecede bilir ve yazardı. Devrinde yapılan bazı cami ve çeşmelerin manzum kitabelerini de yazmıştır ki Zeynel Camisi bunlardandır (Konyalı 1960: 433). Yine Erzurum’da Gül Ahmet Ağa tarafından Kars Kapısı civarında yaptırılan çeşmeye söylediği “Gel Gül Ahmet çeşmesinden gül âb âsâ suyu” tarihi manzum kitabesi meşhurdur (Mehmet Tahir 1333: 280-281).

Hız Muhammed’in soyundan geldiği söylenen Hazık Mehmet Efendi, Erzurum Nakibü’l-Eşraflığına ve sonra 1756 yılında da Erzurum Müftülüğüne tayin olundu (Bilmen 1327: 1929). Ömrünün sonuna kadar bu görevi sürdüren Hazık, ilimle haşır neşir olmuş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Talebelerinden olan Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Farsça hocalığını da yapmıştır (Mehmet Tahir 1333: 280-281). Bir ara Hazık Efendi İstanbul’a gitmiştir, ancak nedeni bilinmemektedir.

Hazık, bir taraftan ilmi ve idari vazifesini yerine getirirken, diğer yandan da devrin ve şehrin edebi muhitinde mümessil tanınmıştır. İlmî ve edebî yönü ağır basan şairin tasavvufî cihetinin olduğu da şu şiirinden anlaşılıyor (Fındıkoğlu 1927: 46):

Aks-ı rah yar için hayli nazar eyledim
Kendimi gördüm yine suret-i aynada

Böylece ilmi, edebî ve tasavvufî kişiliği ile XVIII. yüzyıl Erzurum’unun ilmi ve kültürel hayatında geniş akisler bırakan Hazık Mehmet Efendi, Nisan 1763’te, Erzurum’da vefat etmiş ve Erzincankapı Mezarlığına defnedilmiştir. Daha sonra mezarı buradan başka bir yere taşınmıştır (Güfta 2014: 5-6). Talebelerinden Şeyh İbrahim Hakkı, şu manzum tarihi beyitle vefat tarihini tespit etmiştir (Mehmet Nusret 1338: 104):

Hazık Efendi ilim ercümendi.

Allame kendi âlem beğendi
Hak rahmet itsün ruhuna gitsün
Cennetde tatsın bin şehd ü kandî
Hakkı denildi fevtine tarih
Hakka yöneldi Hazık Efendi

Hazık’ın vefatına tarih düşenlerden biri de Erzurumlu Zihnî’dir. Hatta, Zihnî bir değil, iki tarih birden düşmüştür. Zihnî’nin düştüğü tarihler şöyledir (Macit 1996: 56-57):

Çıkdı biri vefâtını bî-nokta harf ile
Zihnî dedi hulûs ile zeyl-i sûtûra bak

Geldi bir hâtif-i kudsî dedi Zihnî târih
Menzil-i Hâzık Efendi ola cây-ı vâlâ

Kaynaklara göre Hazık’ın üç eseri vardır. Bunlar; Kadı Beyzavi Tefsiri’ni açıklayan “Ta’likat ‘ala Tefsiri’l-Beyzavi”, Erzurum Müftülüğü görevindeyken muhtelif konular hakkında verdiği “Fetvalar” ve en önemlisi Türkçe “Divan”dır (Bilmen 1327: 1930; Güfta 2014: 34-35).²¹ Neticede Hazık, eğitim ve öğretimini, Erzurum’da aldığı gibi, eserlerini de burada vücuda getirmiş ve yine bu şehirdeki medreselerde dersler vererek öğrencilerini de bu muhitte yetiştirmiştir.

Bu dönemde yetişmiş bir diğer Erzurumlu şahsiyet, “Marifetnâme” adlı eserin yazarı, ilim adamı, şair ve mutasavvıf Şeyh İbrahim Hakkı’dır. 1703 yılında, Erzurum’un Pasinler (Hasankale) kazasında doğmuştur (Fatin Davud 2017: 91). Şiirlerinden birinde kendi doğumunu şu mısralarla anlatmaktadır (Findıkoğlu 1927: 47):

Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu bahar
Kal’a-i Ahsen’de İbrahim Hakkı doğdu zâr

Babası Derviş Osman Efendi; annesi Şerife Hanife Hanım’dır. Henüz dört yaşında iken Kur’an-ı Kerim öğrenmeye başlamıştır. İlk eğitimini imam olan babasından ve Hasankaleli hocalardan almıştır. Sonra babasının Erzurum’a taşınması üzerine eğitimine burada devam etmiş ve Sarı Gümrükçü Derviş Efendi’den özel dersler alarak bilgisini artırmıştır. Mutasavvıf olan babası Derviş Osman Efendi’nin, bir mürşidi kâmil aramak arzusuyla çıktığı yolculukta söz konusu mürşidi (Şeyh İsmail Fakirullah), Siirt’in Tillo kasabasında bulup ona intisap etmesiyle İbrahim Hakkı için de

²¹ Söz konusu divan, 1900 yılında Erzurum Nakibü’l-Eşrafi ulemadan Abdürrezzak İlmî Efendi tarafından İstanbul’da basılmıştır. (Bilmen 1327: 1930).

yeni bir dönem başlamış olur. Çünkü daha sonra İbrahim Hakkı, amcası tarafından buraya getirilmiş ve eğitimini burada devam ettirmiştir. Aynı zamanda kendisi de Şeyh İsmail Fakirullah’a mürid olmuştur. İbrahim Hakkı, bizzat şeyhiyle ilk karşılaşmasını anlatırken, “şeyhin yüzü bana babamdan daha biliş ve tanış geldi” (İbrahimhakkıoğlu 1998: 21) der. Bir yandan eğitimini devam ettirirken diğer taraftan tasavvufî terbiye alır. Bu arada babasını kaybeden İbrahim Hakkı, Erzurum’a dönmüş ve Erzurum Müftüsü Hazık Mehmet Efendi’den Farsça dersler almıştır (Mehmet Tahir 1333: 33-34). 1747 yılında İstanbul’a giden İbrahim Hakkı, I. Mahmud’un özel izni ile Kütüphane-i Hümayun’dan faydalanma imkânı bulmuştur (Konukçu 1992: 243-244; Kasır 1999: 47-48). 1753 yılında tekrar Erzurum’a geri dönmüş ve padişah tarafından Abdurrahman Gazi Vakfı Zaviyedarlığına atanmıştır. Bir süre Habib Efendi Camisinde imamlık yapmıştır. Bundan iki yıl sonra bir İstanbul seferi daha yapan Şeyh İbrahim Hakkı, dönüşünde eserlerini yazmaya başlamıştır (Altıntaş 1997: 23). En önemli eseri olan “Marifetname”yi, İstanbul dönüşü 1757’de Hasankale’de tamamlamıştır (İbrahimhakkıoğlu 1998: 23; Kırkkılıç 2015: 19).²²

İbrahim Hakkı, 1780 yılının 22 Haziran günü Tillo’da vefat etmiş ve şeyhinin yanına defnedilmiştir. İbrahim Hakkı’nın vefatına Erzurumlu Zihnî, şu tarihi düşmüştür (Macit 1996: 15):

Elimden aldı o meh ihtiyâr ile şabrım
Egerçi fikhda vardır mesâ’îl-i ikrâh

Hıtâma irdi sühan başla dûrdan Zihnî
Dû’â-yı devlet-i eyyâma rûz u şeb her gâh

²² İbrahim Hakkı’nın İstanbul seyahatine dair halk arasında bir de menkıbe anlatılır. Bu menkıbeye göre, İbrahim Hakkı, Erzurum’da etrafına müritler toplayarak isyana hazırlandığı gerekçesiyle devrin padişahına şikâyet edilir. Bu şikâyet üzerine devrin padişahı İbrahim Hakkı’yı İstanbul’a çağırır. İbrahim Hakkı, İstanbul’a gider ve padişah tarafından huzura kabul edilir. Ancak padişah, onu ayakta mı yoksa oturduğu yerde mi karşılayacağı hususunda tereddüde düşer ve çare olarak namaza durur ve böylece bu işin içinden çıkmak ister. İbrahim Hakkı, huzura girince padişahın namaz kıldığını görmesine rağmen padişaha selam verir. Padişah, “hah şimdi yakaladım” der. Namazı bitirince İbrahim Hakkı’ya dönerek “namaz kılana selam verilir mi” diye sorar. Bunun üzerine İbrahim Hakkı, “siz namazda değildiniz, sarayın duvarlarını hangi renge boyatacağımızla meşguldünüz” der. Bunun üzerine padişah İbrahim Hakkı’nın değerini anlar ve aralarında koyu bir sohbet başlar. Sohbetin sonunda padişah, İbrahim Hakkı’ya, “zamanın kutbu kimdir?” diye bir soru sorması üzerine, İbrahim Hakkı şu cevabı verir: “Hak bilir Hakkı’dır. Hakkı da Hakkı’dır” der ve padişahın huzurundan ayrılır. Padişah, o gittikten sonra, İbrahim Hakkı’nın verdiği bu cevapta zamanın kutbu olarak kendini kastettiğini fark eder. Bu menkıbeden dolayı İbrahim Hakkı, halk arasında “zamanının kutbu” olarak bilinir. *Emekli İmam Hacı Selahattin Hoca (Çelik)den derlenmiştir*. Baba adı: Yusuf, Ana adı: Mihriban, Doğum yeri ve tarihini: Erzurum/Narman – 1933, Derleme tarihini: 22.02.2017.

Seni huzûr ile üns üzre şâd ede Mevlâ
Niteki devr ede tâk-ı felekde mihr ile mâh

Karîn-i devlet-i feyz eyleye selâmet ile
Bisât-ı hâki müzeyyen edince berg-i giyâh

İbrahim Hakkı, çok yönlü bir ilim adamı, mutasavvıf ve şairdir. Arapça ve Farsçayı, şiir yazacak kadar iyi bilirdi. Pek çok ilim dalında bilgisi vardı. O sadece mutasavvıf bir şair değil, akli ve şer’i ilimlerin hemen hepsiyle uğraşmış biridir. İbrahim Hakkı’nın bu seviyeye ulaşmasında kuvvetli zekâsının yanı sıra, iki muhitin etkisi bahis konusudur. Bu muhitlerden biri Erzurum, diğeri ise şeyhinin mekânı olan Tillo’dur. Hakkı, temelde üç kişilik gösteriyor. Bunlar; ilmî, edebî ve tasavvufî kişiliklerdir. Bunlardan ilk ikisini doğup büyüdüğü yer olan Erzurum’da aldığı ortadadır. Zaten yukarıda eğitiminin önemli bir kısmını bu muhitte aldığı belirtilmişti (Mehmet Tahir 1333: 33-34).²³ Başlangıcı babasından olan mutasavvıf kişiliğini de Tillo’daki şeyhi İsmail Fakirullah’dan almıştır.

İbrahim Hakkı’nın kırka yakın eseri vardır. Marifetname’den anlaşıldığı kadarıyla o, bunların beşini “ana eser”, diğelerini de “evlad eserler” olarak nitelendirir. En önemli eserlerinin “Marifetname” ile Türkçe “Divan”ı olduğunda şüphe yoktur. Ana eserler içerisinde zikredilen diğeri eserleri ise, “İrfaniye”, “İnsaniye” ve “Mecmu’âtü’l-Me’ânî”dir (İbrahimhakkıoğlu 1998: 36-37). İbrahim Hakkı, Anadolu’nun birçok yerinde bilinmektedir. Çünkü o, bir halk adamıdır. Tasavvufu da böyle anlamış ve anlatmıştır. Bu sebeple bugün bile halkın dilinden düşmeyen şiirleri vardır:

Hak şerleri hayr eyler
Zannetme ki gayr eyler
Ârif anı seyr eyler
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler

Deme şu niçin şöyle
Yerindedir ol öyle
Bak sonuna seyr eyle
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler

²³ Diğeri taraftan Osmanlı Müellifleri’nin yazarı Bursalı Mehmet Tahir Bey de, bu konuya işaret ederek, İbrahim Hakkı’nın, “âlet ilimlerini ve yüksek ilimleri Erzurum âlimlerinden öğrendiği”ni söylemektedir (Mehmet Tahir 1333: 33-34).

XVIII. yüzyılın bir diğer siması da asıl adı Mustafa olan Erzurumlu Zihnî'dir. Doğum tarihi belli değildir. Divanı'nın ketebe kaydında geçen “Zihnî-i Erzurumî” ifadesinden Zihni'nin Erzurumlu olduğu anlaşılmaktadır (Macit 2015: 2-3). Zihnî'nin tahsil hayatı ve mesleği hakkında bilgi sahibi değiliz. Fakat şiirlerine bakılırsa iyi bir medrese eğitimi gördüğünü söylemek mümkündür.

Zihnî'nin ne zaman öldüğü de bilinmemektedir. Ancak divanının 1212 (1797) yılında istinsah edilen nüshasında “el merhum, rahmetullahi aleyh” ifadelerine bakılırsa, şairin bu tarihte hayatta olmadığı anlaşılıyor. Hacı Mustafa Ağa'nın 1209 (1794-95) yılında yaptırdığı Kağdariç Köprüsüne²⁴ tarih düşürdüğüne göre, şair, bu tarihte hayatta olmalıdır. Dolayısıyla Mustafa Zihnî'nin 1794 (1209)den 1797 (1212)ye kadar geçen üç yıl içerisinde ölmüş olduğu anlaşılmaktadır (Macit 2015: X).

Zihnî, Hazık Mehmet Efendi'yi kendisine üstat seçmiş, onun birçok şiirine nazireler yazmıştır. Şair, şiirlerinde aşk ve dini tasavvuf konularını işlemiştir. Divan, Zihnî'nin bilinen tek eseridir. 1761-1795 tarihleri arasında Erzurum'da bulunan valilere kasideler yazmış, devlet adamlarının tayinlerine, Erzurum'da inşa edilen eserlere tarihler düşmüştür (Macit 2015: 2).

XVIII. yüzyılda, Erzurum ilim ve kültür hayatında yer alan diğer şahsiyetler ise: Fethullah Efendi, Eyyub Efendi, Kadızade Muhammed Efendi, Maksud Efendi, Lütfullah b. Muhammed Efendi, İbrahim el-Haravi Erzurumî, Seyyid Ahmet Efendi, Abdurrahim Rahmi ve Müderris Ömer Efendi'dir.

Fethullah Efendi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi belli olmayan Fethullah Efendi, Anadolu Kazaskerliği ve bilahare Nakibü'l-Eşraflık yapmıştır. Mehmet Nusret'e göre, “paye-i meşihatı ihraz eyledikten sonra 1703 yılında İstanbul'da, idam edilmiştir.” (Mehmet Nusret 1338: 100).

Eyyub Efendi, 1658 yılında Erzurum'da doğmuştur. Eğitimini memleketinde ikmal etmiş, bu arada hoca Habib Efendi'den tasavvuf okumuştur (Mehmet Nusret 1338: 106-107). Bir mürşidi kâmil bulmak amacıyla Şeyh İbrahim Hakkı'nın babasıyla birlikte yola çıkarak Tillo'ya gitmiştir. Burada Şeyh İsmail Fakirullah'a intisap etmiş (Kırkkılıç 2015: 10-11) ve onun emri üzerine tekrar Erzurum'a dönerek Aşağı Mumcu Mahallesindeki cami medresesinde ömrü boyunca irşad vazifesi ile meşgul olmuştur. 1722 yılında vefat etmiş, Erzincan Kapısı Mezarlığına defnolunmuştur (Mehmet Nusret 1338: 106-107).

²⁴ Bugün Erzurum ilinin Aşkale ilçesine bağlı Büyükgeçit köyüdür.

Kadızzade Muhammed Efendi, Erzurum doğumlu olup, doğum tarihi malum değildir. Babası İspir Kadısı olduğundan, babasına nispetle kendisine “Kadızzade” denilmiştir. Ayrıca “İspirî” diye de maruftur. İspir’de başladığı tahsilini Erzurum’da ikmal ettikten sonra İstanbul’a gitmiştir. O zamanın meşhur hocası olan “Kazabadî Hoca”nın derslerine devamla ikinci icazetini de ondan almıştır. Daha sonra Erzurum’a dönmüş, Sultaniye Medresesinde müderrislik yaparken Erzurum Müftülüğüne tayin edilmiştir (Mehmet Nusret 1338: 100-101). Bu görevi on beş sene yapan Kadızzade, bu esnada 1725/1726 (1138) yılında bir de medrese yaptırmıştır. İspir’deki bu medresenin adı Kadıoğlu Medresesidir (Suluoğlu 2015: 32). Kendi el yazısıyla yazmış olduğu yirmi üç cilt eseri Birinci Dünya Savaşına kadar torunlarının kütüphanesinde muhafaza edilmiştir. En çok bilinen eserleri Ravzatü’l-Cennât Şerhi, Şerh-i Kelime-i Tevhid, Ahvâl-i Kabir Risâlesi, Sa’diyye Risâlesi, Bahru’l-Fetâvâ’dır (Uylaş 2006: 148-149; Ateş ve Yediyıldız 2007: 311). İbrahim Hakkı’yla çağdaş olan İspirî, 1759 yılında vefat etmiştir.

Maksud Efendi, tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra Erzurum’a gelerek burada yerleşmiştir. Müddet-i ömrünü İbrahim Paşa Medresesi’nde tadrisle geçirmiş ve birçok talebe yetiştirmiştir (Mehmet Nusret 1338: 100).

Lütfullah b. Muhammed Efendi, Erzurum’da eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul’a gitmiş ve az zamanda şöhret bulmuştur. Fatih Camisinde iki defa icazet vermiş, halka-i tadrinden birçok âlim geçmiştir. 1787 yılında Halep’te vefat eden Lütfullah Efendi, büyük âlimlerden olup, “Göğsü gür” namıyla meşhurdur. Eserleri: “Mearicu’n-nur fi Şerhi Esmâ-i Hüsnâ”, “İhtisarü’l-Mevakif”, “El-Metalibü’l-Mev’ude ve’l-Mekasibü’l-Maksûde” ve “Râmuzu’t-Tahrir ve’t-Tefsir”dir (Mehmet Tahir 1333: 12).

İbrahim el-Haravî (Haddadî)²⁵, Erzurumlu olup, “Yekdest”(tek elli) şöhretiyle bilinen bir âlimdir (Mehmet Tahir 1333: 242). Babasının adı Halil, dedesinin adı Bektaş’tır. Yazmış olduğu eserlerde “İbrahim b. Halil eş-Şehir bi’l-Haddadî” ve “İbrahim b. Halil b. Bektaş eş-Şehir bi’l-Haddadî” adlarını da kullanmıştır (Keleş 2016: 7). “Şemsü’l-Akâid”, “Nushu’l-Vâ’izin” ve “Reddü’l-Akyise ve Şerhuhu” adlı eserlerin sahibi olan Haravî, 1799 yılında vefat etmiştir (Mehmet Tahir 1333: 242). Haddadî, yazdığı eserler ile diğer kitaplarını 1747 yılında kurulduğu söylenen Halil Efendi

²⁵ İbrahim el-Haravî’nin adını Bursalı Mehmet Tahir, “İbrahim el-Haravî Erzurumî” şeklinde vermiştir (Mehmet Tahir 1333: 242). Ancak Reyhan Keleş, Erzurum’un yüzleri serisinde bunun adını “İbrahim el-Haddadî-i Erzurumî” olarak vermektedir (Keleş 2016: 7).

Kütüphanesine vakfetmiştir. Ancak kitaplarının bir kısmını Lala Paşa Camisine vakfettiğine dair ilgili kayıtlar da mevcuttur (Keleş 2016: 7-8).

Seyyid Ahmet Efendi, Erzurumlu olup tahsilini tamamladıktan sonra Hatuniye Medresesinde müderrislik yapmıştır. Erzurum Müftülüğü de yapan Ahmet Efendi, 1717’de ölmüştür. Oğlu Ömer Efendi de Erzurum’un ilim ve kültür hayatına katkıda bulunmuştur (Konukçu 1992: 243).

Erzurum’da doğup tahsilini yine burada tamamlayan âlimlerden biri de Abdurrahim Rahmi’dir. Hakkında fazla bilgi olmayan Rahmi’nin babasının adı Mustafa’dır. Doğum tarihi belli değildir. Ancak Abdülkadir Erkal, Rahmi’nin müellif hatlı divanına düşmüş olduğu 1756(1170) tarihine dayanarak, onun 1722 ila 1732 (1135 ila 1145) yılları arasında doğmuş ve seksen yılı aşkın bir ömür sürmüş olabileceği tahmininde bulunmaktadır. Rahmi, küçüklüğünden itibaren iyi bir eğitim almıştır. Erzurum’da aldığı eğitim, onu İstanbul’daki medreselerin müderrisliğine kadar ulaştırmıştır. İstanbul’a gelişi 1776 (1190) yılı sonralarına rastlar. İstanbul’a gitmeden önce Erzurum’da bir yandan ilmi çalışmalarla uğraşırken, bir yanda da “Mecâmi’un-Nesâih”, “Keşfü’l-Metâlib” gibi bazı önemli eserleri istinsah etmiştir. Şair de olan Rahmi’nin eserleri “Divan”, “İnşâ-i Mergûb”, “Refik-i Tarîk”, “Avâmil-i Âtîka”dır (Erkal 2015: 9-10). 1223/1808’de vefat etmiştir (Çınarcı 2007: 15). Medrese hocalığı ve mütercimlik gibi görevlerde bulunan Rahmi, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey’in babasına da hocalık yapmıştır. Halk arasında “Hoca Rahmi” olarak ün salmıştır (Fatin Davud 2017: 172-173). Mevlana Kasım-ı Hani’nin “Seyr ü Sülûk İlel Mülkü’l-Mülûk” adlı risalesinin tercümesi olan Refik-i Tarîk, Rahmi’nin şair ve âlim kişiliğinin yanı sıra tasavvufi yönünün de olduğunu göstermektedir.

Doğum tarihi ve hayatı hakkında fazla tafsilat bulunmayan Müderris Ömer Efendi’nin tam adı Ömer b. Ali b. İbrahim b. Halil el-İspirî’dir (Kehhale 1993: 566). Kaynaklarda daha ziyade “Ömer Faruk” olarak geçen Müderris Ömer Efendi, İspir’de dünyaya gelmiştir. Adındaki “İspirî” nispetini de buradan almıştır (Kara 2015: 7). 1202/1788’de vefat eden Ömer Efendi, Fatih dersiamlarından olup, müderrislik ve Üsküdar naipliği de yapmıştır (Kehhale 1993: 566). Bir ara Amasya’ya giderek burada eğitim görmüşse de, daha sonra Erzurum’a dönmüş ve 1734 yılına kadar Erzurum’da ilmi çalışmalarını sürdürmüştür. 1735 tarihinde İstanbul’a gitmiş ve burada beş yıl Fatih Medresesinde tahsil gördükten sonra, Erzurum Yakutiye Medresesine tayin edilmiş ise de bu görevine başlamamıştır (Kara 2015: 8-12). Müderris Ömer Efendi çok yönlü ve

birçok bilim dalında eserleri bulunan bir şahsiyettir. Tarih, fıkıh, kelam, mantık, tefsir, tasavvuf ve Arap dili alanlarında olmak üzere otuz dört eseri mevcuttur.

Sonuç

Doğu ve kuzeyden Anadolu'ya uzanan yollar üzerinde bulunan Erzurum, bu özelliğinden dolayı ticaret, ilim ve kültür havzasının tam ortasında yer almaktadır. Bundan dolayı çeşitli milletler arasında el değiştirmiş, değişik kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve Anadolu'nun doğusunda dikkate değer ilim merkezlerinden biri olmuştur.

Müslüman Türklerin eline geçmeden önce Erzurum'a askeri ve ticari açıdan önem verilmiş, ancak şehrin ilmi ve kültürel yönü geride kalmıştır. Bölgedeki siyasi çekişmeler ve bunun sonucu oluşan istikrarsızlık, şehrin ilmi yönden gelişmesine engel olmuştur. İslami devirde bu çekişme ve istikrarsızlık devam etse de, Türk devletleri arasında ortak özellik olan din ve kültür birliği, Erzurum'da ilmi muhitin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İlmi ve kültürel kimliğini İslami devirde kazanan Erzurum'daki medrese ve camiler bunun canlı şahitleridir. Bu bakımdan Osmanlılara gelinceye kadar çok ciddi medreselerin kurulu olduğu şehir, önemli bir atılımı da İlhanlılar zamanında görmüştür. Şimdiye kadar yazılanların aksine, İlhanlılar dönemi Doğu Anadolu ve Erzurum bakımından oldukça ilerletici bir devirdir. Osmanlılar zamanı ise, bunların üzerine kurulmuş ve gelişmiş bir ilmi çevreyi gösterir.

Osmanlılar öncesi dönemde, Erzurum'da yetişmiş ilim adamları ve vücuda getirdikleri eserlerin önemli bir bölümü, Erzurum'un mücadele sahası olması ve sık sık saldırılara maruz kalması yüzünden günümüze kadar ulaşamamıştır. Diğer yandan yaşanan fetret dönemlerinde Erzurum'daki ilmi muhit hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu durum şehirde kendini XV. yüzyılda daha fazla hissettirmektedir. XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçen Erzurum, Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu- Safevi ve Safevi-Osmanlı rekabeti sırasında ilim ve kültür hayatı yönünden epeyce yara almıştır. Bu yaralarını Kanunî döneminde saran Erzurum, XVII. yüzyılda gerek şehirde yapılan ilim yuvalarıyla gerekse yetiştirdiği müderris, müftü, şair ve yazarlarıyla ilim ve kültür hayatı yönünden önemli bir gelişme göstermiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Erzurum, ilmi ve edebi ihtiyaçları karşılayacak ve teşvik edecek hale gelmiştir. Dolayısıyla ortaya çıkan zekâların İstanbul'a gitmelerine lüzum kalmamıştır. Erzurum, XVIII. yüzyılda, kültürel ve ilmi yönden

geçen asırlara göre daha çok gelişme göstermiştir. Osmanlı Devleti’nde, söz sahibi olmuş şahsiyetler Erzurum’dan çıkmış ve yaşadıkları dönemde iz bırakmışlardır.

Özellikle belirtilmesi gereken bir husus; bahsedilen dönemlerde tasavvuf, halk ve ulema arasında çok etkili bir eğitim yoludur. Ancak, sözü edilen tasavvuf erbabının her biri “tasavvuftan geçinmemekte”, yaptıkları işler (müderris, müftü, kadı vs.) dışında bir de tasavvuf ile hemhal olmaktadır. Herhalde o dönemlerden alınacak en önemli ders de budur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Kaynak Eserler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ML.MSF, V.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyede Müdevver Defter (MAD. d.) 299.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyede Müdevver Defter (MAD. d.) 4277.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyede Müdevver Defter (MAD. d.) 2929.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyede Müdevver Defter (MAD. d.) 6422.

BABİNGER, Franz (2000). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BELÂZÛRÎ (1886). *Futûhu'l-Buldân*, Editör, M. J. De Goeje, Leiden: E.J. Brill.

CLAVIJO, Ruy Gonzales de (1928). *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, İspanyolca’dan tercüme: G. Strange, London: Brodway House.

DAVUD, Fatîn (2017). *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatin Tezkiresi)*, ekitap, Erişim Tarihi: 08.10.2018, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>), Haz. Ömer ÇİFTÇİ, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

EVLİYÂ ÇELEBİ, (1314). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt II, nşr. A. CEVDET,

İstanbul: İkdâm Matbaası.

İBN BATTUTA (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Cilt 1, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İBN HALLİKÂN (Tarihsiz). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Cilt. I, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadir.

KLAVIYO (1975). *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, Terc. Ö. R. DOĞRUL, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

KEHHALE, Ömer Rıza (1993). *Mu'cemu'l-Müellifin*, Cilt. 2, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

MEHMET NUSRET (1338). *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan*, İstanbul: Ali Şükrü Matbaası.

YÂKÛT EI-HAMEVÎ (1993). *Mu'cemu'l-Udebâ'*, Cilt. II, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî.

Kitap, Makale vd.

AKKUŞ, Metin (2015). *Erzurum'un Yüzleri Nef'i*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

AKKUŞ, Metin (1991). *Nef'i Sanatı ve Türkçe Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

ALTINTAŞ, Hayrani (1997). *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ATEŞ, Nilüfer ve YEDİYILDIZ, Asım (2007). “Erzurumlu Kadızâde Efendi'nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı: 2, (309-326).

AYDIN, Dünder (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AYDIN, Dünder (1970). “Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”, *AÜEFAD*, I/1, ss. 45-56, Erzurum.

BAŞAR, Zeki (1998). *Cumhuriyet Dönemi Erzurumlu 54 Müellif ve Eserleri*, İstanbul: Yy.

BAŞAR, Zeki (1972). *İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

BEYGU, Abdurrahim Şerif (1936). *Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul: Bozkurt Basımevi.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (1327). “Mehmet Hazık Efendi”, *Beyanü'l-Hak*, Cilt 4, ss. 1929-1930.

BURSALI, Mehmet Tahir (1333). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt I-II, İstanbul: Matbaa-i Amire.

BURSALI, Mehmet Tahir (1342). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt III, İstanbul: Matbaa-i Amire.

ÇELİK, Muammer (1997). *Erzurum Kitabı*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

ÇINARCI, M. Nuri (2007). *Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in Tezkiretü's Şu'ârâsı ve Transkripsiyonlu Metni*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

ÇÖĞENLİ, Sadi ve KARA, Ömer (2015). *Erzurum'un Yüzleri Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ERKAL, Abdülkadir (2015). *Erzurum'un Yüzleri Abdurrahim Rahmi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ERKAN, Mustafa (1994). “Darir”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

FINDIKOĞLU, Ziyaettin Fahri (1927). *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası.

GÜFTA, Hüseyin (2014). *Erzurum'un Yüzleri Hazık*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

GÜFTA, Hüseyin (1992). *Hazık Mehmet Efendi'nin Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

GÜLSOY, Ersin (2000). “Girit Seferleri, Gazavât-nâmeleri ve Özellikleri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı III, Yıl: 6, Sayı: 33, Mayıs-Haziran, ss. 640-642.

İBRAHİMHAKKIOĞLU, Uğur (1998). *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara: Adalet Matbaacılık.

İPŞİRLİ, Mehmet (1994). “Duâgû”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KARA, Ömer (2015). *Erzurum'un Yüzleri Müderris Ömer Efendi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

KARAHAN, Abdülkadir (1986). *Nef'i*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

KARAHAN, Abdülkadir (1992). *Nef'i Divanı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KARAHAN, Leyla (1995). *Erzurumlu Darir*, İstanbul: MEB Yayınları.

KARAMAĞARALI, Haluk (1971). “Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 209-247, Ankara.

KASIR, Hasan Ali (1999). *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Dergah Yayınları.

KELEŞ, Reyhan (2016). *Erzurum'un Yüzleri İbrahim el Haddâdî*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

KILIÇ, Ümit (2009). “Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum, (173-187).

KIRKKILIÇ, Ahmet (2015). *Erzurum'un Yüzleri İbrahim Hakkı Hazretleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

KONUĞU, Enver (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı.

KONUĞU, Enver (1989). “Tarihte Erzurum”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, ss. 1-137, Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları.

KÖKTEKİN, Kazım (2015). *Erzurum'un Yüzleri Kadı Darir*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad (1997). “Feyzullah Efendi”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, ss. 593-600, Eskişehir: MEB Yayınları.

KÜÇÜKÜĞÜRLÜ, Murat ve ÇELİK, Şemsettin (2013). *Erzurum Kalesi*, İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat (2018). *Erzurum Çarşı Pazar*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

MACİT, Muhsin (2015). *Erzurum'un Yüzleri Zihni*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

MACİT, Muhsin (1996). *Erzurumlu Zihnî Divanı (İnceleme-Metin)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

NECİB ASIM (1327). “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri”, *Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*, Sayı: 8 (1 Haziran 1327), ss. 498-499, İstanbul.

OKÇU, Naci Sami ve KARABEY, Turgut (1989). “Erzurumlu Şair, Yazar, İlim Adamları ve sanatkârlar”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, ss. 396-423, Ankara: Erzurum Belediyesi Yayınları.

ÖZCAN, Abdülkadir (1993). “Cevâhirü't-Tevârih”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ÖZCAN, Özgen (2013). *Pious Endowments nd Land In The Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

SERTOĞLU, Mithat (1968). “XVI. Yüzyılda Erzurum”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, (Mayıs 1968), ss. 76-80, İstanbul, Menteş Kitabevi.

SULUOĞLU, Muhammed Hanefi (2015). *Erzurum'un Yüzleri Kadızade Mehmet Arif Efendi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

SÜMER, Faruk (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TAYŞİ, Mehmet Serhan (1995). “Feyzullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TURAN, Osman (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

UYLAŞ, Sait (2006). “Erzurumlu Kadızade Mehmet Efendi'nin Kur'ân'a Dair Bir Risalesi”, *Nüsha*, Yıl. VI, Sayı: 23, Güz, (147-155).

UYLAŞ, Sait (2015). *Erzurum'un Yüzleri Ebû 'Alî el-Kâlî*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1995). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

WOODHEAD, Christine (2000). “İbrahim Mülhemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YILDIRIM, Sefa ve KILIÇ, Ümit (2018). “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2018, 22(Özel Sayı): (603-627).

YINANÇ, Mükrimin Halil (1997). “Erzurum”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, ss. 345-353, Eskişehir: MEB Yayınları.

Emekli İmam Hacı Selahattin Hoca (Çelik)den derlenmiştir. Baba adı: Yusuf, Ana adı: Mihriban, Doğum yeri ve tarihi: Erzurum/Narman – 1933, Derleme tarihi: 22.02.2017.

Makale Geliş | Received: 10.10.2018
Makale Kabul | Accepted: 20.10.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.469211

Yunus İNCE

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, TR
Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Arts, Department of History, Muğla, TR
ORCID: 0000-0002-7942-7407
yunusince@mu.edu.tr

Bihke'ye Balon, Yüreğimize Kıyamet Korkusu Düştü

Öz

Her düşünceden ve inançtan insanın tartışmasız fikir birliğine varabileceği tek gerçektir ölüm. İnsanın hayat denilen yolculuğu bir gün mutlaka son bulacaktır. Bu nedenle her insan geleceğini ya da ne zaman ve nasıl öleceğini merak eder. Aynı şekilde insanlığın yaşamını sona erdirecek ve tek tanrılı dinlerde adına kıyamet denilen hadisenin nasıl meydana geleceği de bir merak konusudur. Kıyamet tüm insanlığın ve canlıların ölümü anlamına gelir. Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi tek tanrılı dinlere göre; kıyamet kopacağında evrenin döngüsü ve işleyişi bozulacak, normal dışı hadiseler ortaya çıkacaktır. Bu ön kabul nedeniyle tarihin farklı dönemlerinde insanlar anlamlandıramadıkları hadiseler ya da durumlar karşısında kıyametin kopmasının yakın olduğu hissine kapılmışlardır. Bazen şiddetli bir deprem, düşman istilasası, salgın hastalık, gökte görülen garip ve anlamlandırılmayan bir nesne kıyametin habercisi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda hayatın rutinini değiştiren, bozan ve kitleleri korkutan uyarıcılar kıyamet habercisi olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devletinde Bosna Eyaleti'nin Bihke Kalesi'ne düşen bir balonun yarattığı korku ve şaşkınlığın nedenleri tartışılacaktır. Hayatları boyunca gökyüzünde kuşlar, yarasalar ve böcekler dışında bir şey görmemiş insanlar için gökten düşen bu garip nesne hayatın normal rutinin dışında bir gelişmedir ve dolayısıyla bir kıyamet alameti olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, eskatoloji, kıyamet alametleri, kader, ölüm

The Fear of Doomsday Fell on Us A Balloon fell on Bihke just as

Abstract

Death is the one and only reality upon which people of all thoughts and convictions would agree beyond dispute. Man's life on earth will certainly come to an end one day. Therefore, everyone is curious about their future and wonders when and how they will die. Likewise, it is an object of great interest how the phenomenon called doomsday, which is supposed to bring the end of mankind on earth to an end and named the Day of Judgment by monotheistic religions, will come about. Doomsday means the death of all mankind and living beings. According to monotheistic religions such as Judaism, Christianity and Islam, when doomsday is about to occur, the cycle and operation of the universe will break down and extraordinary events will take place. On account of this presupposition, people had a feeling in different periods of history that the doomsday was imminent in the face of incidents or phenomena that they could not make sense of. Sometimes a severe earthquake, invasion by an enemy, an epidemic illness, an object seen in the sky that could not be explained were considered to mean that doomsday was close at hand. In this sense, incidents of warning that interrupted or changed the routines of life and terrorized masses were regarded as omens of doomsday. In this study, the reasons of fear and bewilderment caused by a balloon

that landed on the Castle of Bihke in the Bosnia Province of the Ottoman State will be investigated. For people who had not seen anything other than birds, bats and insects in the sky throughout their lives, this strange object that fallen from the sky represented an event that was out of the normal routine of life and accordingly was taken to mean a sign of doomsday.

Keywords: Ottoman State, eschatology, signs of doom, destiny, death

Giriş

Eskatoloji, Yunanca “son” anlamına gelen *eskhatos* ve “*eschata*” (en son şeyler) terimleriyle ile *bilim* anlamına gelen *loji* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Kelime, daha ziyade kıyamet beklentisiyle ilgili konuları araştıran ilahiyatın bir alanını tanımlamak için kullanılır (Batuk, 2003: 48). Tarih, “*zaman içerisinde insanlar*”ın bilimi (Bloch 2013: 69) ya da “*sondan bir önceki şeyler*” [in bilimi] (Kracauer 2014) şeklinde tanımlanabilir. İlk insanın yeryüzündeki varlığı bu bilimin başlangıcına işaret ederken, kıyamet de sonuna işaret etmektedir. Dolayısıyla eskatolojinin tarihin sonunda gerçekleşecek şeyleri araştıran bir alan olduğu ifade edilebilir. Hayata ve ölüme yüklenen anlamın anlaşılabilmesi, bir milletin kültürel kodlarının çözümlenebilmesi adına eskatolojik hadiseler bir imkân sunmaktadır.

I- Bereket de Felaket de Gökten Gelir

III. Selim zamanında meydana gelen bir hadise bu durumun tipik bir örneği niteliğindedir. Hadise Osmanlı-Habsburg sınırında bulunan Bosna Eyaleti dâhilindeki Bihke Kalesinde gerçekleşir. Bihke’ye düşen bir balon ciddi bir korkuya neden olmuştur. Bu hadisenin baş müsebbibi Leh asıllı Kont Andrioli Grosetti Zambeccari (1756-1812) adlı bir şahıstır. Andrioli Grosetti Zambeccari, İspanya donanmasında bir subay iken 23 Eylül 1787’de Osmanlılar tarafından esir edilmiş ve üç yıl İstanbul’da esir hayatı yaşamıştır. Esareten kurtulmak için birkaç kez balon yapmayı düşündüğü ancak başarılı olamadığı rivayet edilmektedir. Kont Andrioli Grosetti Zambeccari tarafından kullanılan bir balon 7 Ekim 1803 tarihinde Bologna’dan havalandıktan sonra, Ancona’ya inerken balondaki lambanın devrilmesi sonucu balonun sepeti ateş alınca Kont Andrioli Grosetti Zambeccari balonuyla İtalya’nın 25 mil açıklarında denize çakılır. Yardımına gelen balıkçılar, onu kurtarıırken balonunu da kurtarmak isteyince ipleri kesilen balon tekrar havalanıp Osmanlı topraklarındaki Bihke adlı bir yerleşim birimine düşer. O sırada Bosna sınırlarında olan Bihke’ye düşen bu garip nesnenin ne olduğunun anlaşılabilmesi reaya arasında korkuya neden olur (İhsanoğlu 2005: 505-507; Şakul 2005: 30-33). Daha önce bu hadiseyi ilgili belgeler üzerinden inceleyen Ekmelettin İhsanoğlu ve Kahraman Şakul, Osmanlı Devleti’nin balonun askeri amaçla

kullanımından haberdar olup olmadığı, dolayısıyla dış dünyaya kapalı ve teknolojik gelişmelerden bi-haber bir devlet olup olmadığı bağlamında bir tahlil yapmışlardır. Balonun askeri bir araç olarak kullanımının Osmanlılar tarafından bilinip bilinmediği ve çağın gelişmelerini yakından takip edilip edilmediği hususunda İhsanoğlu ve Şakul farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çalışmada ise Bihke’ye düşen balon hadisesi daha farklı bir açıdan ele alınacaktır. Bihke’ye düşen balonun yarattığı şaşkınlık ve ardından gelişen hadiseler, önceki çalışmalardan farklı olarak askeri teknolojinin takip edilip edilmemesi yerine Osmanlı reayasının eskatolojik inançlarının anlayabilmek için bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Hadiseye dair belgelerde şu bilgiler bulunmaktadır: Bihke Kalesi muhafazasında bulunan kaptan ve amcası Hüseyin Bey, Rüstem Bey ile bir kaç ağa, kadıya gelerek bir konuda kadıdan devlet merkezine ulaştırılmak üzere bir yazı yazmasını istemişlerdir. 20 Cemaziyelahir 1218/7 Ekim 1803 Cumartesi günü kuşluk vaktinde Bihke Kalesi’ne iki saat mesafede Cebel-i Lonozeç? altında Racife? Çiftliği’nde Hüseyin Bey’in hanesi yakınına kible tarafından gökten büyük bir çadır düşmüştür. Durum Bihke kadısının ilamıyla İstanbul’a bildirilmiştir. Bu garip nesne karşısında hissedilen şaşkınlık belgeye de yansımıştır: “Dünyada misli görülmemiş nesne-i ucube-i istigrâb [garip bulma, şaşma] olunub hayme-i mezburun [bahsi geçen çadırın] nasıl yapıldığını anlamak bir türlü mümkün olmamıştır” (BOA. HAT. 170/7226-A). Bu beklenmedik hadise karşısında devleti durumdan haberdar etmek ya da ne yapmak gerektiğini danışmak en makul davranış şekli olarak görünmüş olsa gerek. Nitekim kale görevlilerinden Murad Ağa da böyle düşünmüş olmalı ki kadıya giderek “başlarına gelen” hadiseden devlet merkezini haberdar etmek için bir ilam yazmasını istemiştir. Devlet merkezince tanzim edilmiş belgede ilamın içeriğini özetleyen kısım incelendiğinde merakla karışık bir korku içerdiği görülmektedir. “Çadır”ın ahali arasında meydana getirdiği korku belgede şu şekilde nakledilmiştir: “Siyâk-ı ‘ilâm-ı mezbûr nâtık olduğu vechile mezkûr çadır gökten nâzil olmuş ‘itikâdına zâhib olarak beynlerinde hâvâdis-i mezbûreyle kıyâmeti kopardılar.” Ancak İstanbul için bu durumda şaşılacak bir şey bulunmamaktadır. Zira bu “acayip nesnenin” bazı batılı devletler tarafından gökyüzünde yolculuk için yeni kullanılmaya başlanan bir araç olduğu İstanbul’ca malumdur. “Gökten düşen çadırın” İstanbul’a gönderilip gönderilmemesi hususunda yapılan müzakerede zarar görmeden İstanbul’a gönderilebilmesi için bir arabanın içerisinde nakledilmesi düşünülmüştür. Nihai olarak “çadırın” Travnik’e nakli düşünülmüştür (BOA. HAT. 170/7226; BOA. HAT. 170/7226-B). Ancak çadırın/balonun sahibi tarafından talep edilebileceği gerekçesiyle Bihke Kalesi yakınlarında muhafaza edilmesine karar verilmiştir (BOA.

HAT. 218/12004). Bosna Valisi Ebubekir Paşa, balonun nereden geldiği bazı kaptanlardan, Habsburglular (Nemçeliler) ile dostluğu bulunan kişilerden ve bazı tüccarlardan öğrenmeye çalışacağını bildirmiştir (BOA. HAT.170/7262). Ebubekir Paşa, ayrıca Dubrovnik knezlerinden de bilgi talep etmiştir. Balonun nereden gelmiş olabileceği, Dalmaçya kıyılarındaki İngiltere, Avusturya ve Fransa gibi devletlerinin askeri faaliyetlerinde kullanılıp kullanılmadığı, balon bir noktadan havalandıktan sonra ne kadar bir mesafe kat edebileceği gibi hususların araştırılıp kendisine bildirilmesini talep etmiştir. Dubrovnik knezleri de Bihke’ye düşen balon hakkında bir malumatları olmamakla birlikte Avrupalılar tarafından bilgi toplama amacıyla kullanılan bir hava aracı olduğu, her yerden havalanması mümkün olan bir hava aracı olduğu, ancak ters bir rüzgâr çıktığında geri döndüğü için çok uzak bir mesafeden gelmiş olmasının mümkün olamayacağı, ancak hangi ülkeye ait olduğunun tespit edilemediğini bildirmişlerdir (BOA. HAT. 171/7352). Bosna Valisi Ebubekir Efendi, balonun nerde ve nasıl muhafaza edilmesi gerektiğine dair devlet merkezine bir kaime yazar. Balonun Avusturya’ya mı yoksa Fransa’ya ait olduğu anlaşılamadığı için hangi ülkeye ait ise talep edilmesi durumunda iade edilebilmesi için İstanbul’a gönderilmeden Travnik’de muhafaza edilmesine karar verilmiştir. Bu sırada reisülküttap Avusturya elçisinden bilgi almayı başarmıştır. İtalya’nın Bologna şehrinde bir beyzade bu balonu imal edip kendisi ve iki adamıyla birlikte havalanmıştır. Balon içindikileri taşıyamayınca balonun havasını azaltarak Dubrovnik sahiline indiklerinde balon tekrar havalanmıştır. Neticede de Avusturya topraklarından geçerek Bihke’ye düşmüştür (BOA. HAT. 123/5037). Bihke’ye düşen balon yalnızca Bihke’de değil İstanbul’da dahi bir korkuya neden olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, bu korkuyu şu şekilde aktarır:

...havadan büyük şey düşükde âhâli pek ziyâde ürkmüş oldukları halde içlerinden ba’zı kavî ü’l-kalb kimseler yanına vararak bir büyük çadır olduğunu görüb kimi ‘âlamet-i kıyâmettidir ve kimi başka bir ma’nâya delâlettir diyerek hâkikât-i hâlde ne olduğunu anlayamadıklarından Bosna Valisi Ebubekir Paşa’ya lede’l-‘ilâm Frenklerin kuvvet-i eczâ ile idâre itdikleri hayme olduğu ifhâm ise de Bihkeliler bu dürlü şeyleri idrâkden ‘âciz oldukları cihetle dürlü evhâm hayâlata bâ’is ve bu sene de pek çok güft u gû hâdis olmakdan nâşi...Geçen on yedi senesi eylülünde iki İngiliz ma’rifetle yapıdırılan bir balon Dolmabahçe’de uçurulmuş idüğünden İstanbul’ca balon ma’lumatı olmağla iş-bû Bihke vak’âsına İstanbul’da inanan olmuş ise de nice kimseler dahi bunu muhâlâtan ‘add iderek râvisini tekzîb itmekle İstanbul’un ramazan gicelerinde iş-bû balon vak’âsı meclislerde medâr-ı kelâm ve mevzû’-ı bahs-ı enâm olmuşdur. (Ahmed Cevdet Paşa, VII, 1309: 264-265).

Görüleceği üzere daha önce İstanbul’da yapılan bir balon gösterisinden dolayı İstanbulluların bir kısmının balondan haberdar olmasına rağmen (Câbî Ömer Efendi, I,

2003: 59) Bihke’ye düşen balon İstanbul’da büyük bir endişeye, hatta kıyamet vaktinin yakın olduğu şeklinde bir korkuya neden olmuştur. III. Selim de balon hadisesinden etkilenmemiş görünmektedir. Zira konu kendisine bildirildiğinde yazılı olarak bildirildiğinde “manzurum olmuştur” şeklindeki bir hattı hümayunuyla cevap vermeyi tercih etmiştir (Şakul, 2005: 32-33). Hatta haber kendisine ulaştığı sıradaki hayatının akışına dair bilgi veren bir ruznamede, padişahın devlet işleri dışında her zamanki gibi gündelik işlerle uğraştığına değinilmektedir (Ahmed Efendi-Ârif Muhit Bey-Feyzullah Efendi, 2007: 119-143). Dolayısıyla padişahın hayatının rutin akışında bir değişme olmamış gibidir.

Bihke’ye düşen balon, padişah ve üst düzey devlet görevlileri için bir korku nedeni teşkil etmezken ve devlet, balonun sahibini, ne amaçla kullanılmış olduğunu vb hususları araştırırken, reaya neden bu hadiseyi bir kıyamet alameti olarak kabul etmiş ve büyük bir korkuya kapılmıştır?

II-Gök Tanrı İnancının Osmanlı Reayasının Bir Kesiminin Allah/Tanrı İnancına Etkisi

İnsanoğlunun düşünme ve algılama sisteminin doğal bir sonucu olarak bilinmeyenlerin zihinde anlamlandırılabilmesi ancak var olan bilgiler vasıtasıyla olmaktadır. Dışı kumaştan yapılmış bombeli ve geniş bir nesne olmasından dolayı balon, benzer özelliklere sahip çadıra benzetilmiştir. Bihke ahalisinin şaşkınlığı da anlaşılabilir bir nedene bağlıdır. Hayatları boyunca gökyüzünde kuşlar, yarasalar, kelebekler ve diğer kanatlı böcekler dışınca bir şey görmemişlerdir. Dünyanın modern zamanlara göre daha büyük, insanların dünyalarının ise çok daha küçük olduğu bir dönemde sınır bölgesinde yaşayan insanların son teknolojik gelişmelerden haberdar olması elbette ki beklenemez. Tüm bu nedenlerden ötürü reyanın bir kesimi, kökeni kadim zamanlara dayanan bir inançtan ötürü “gökten gelen bu garip nesneyi” ilâhî bir hâdisenin işareti olarak kabul etmişler ve kıyamet alameti olarak kabul etmişlerdir. Zira her ne kadar Türk Milleti’nin İslâm Dinini kabul etmesinin üzerinden asırlar geçmiş olsa da yeni bir dinin kabul edilmesi eski dinin ve inançların zihinlerden tamamen silindiği anlamına gelmez. Türklerin İslâmiyet’ten önce birçok dini/inancı benimsediği bilinmektedir. Bunlardan birisi de Gök Tanrı İnanıcıdır.

Orta Asya kavimlerinin birçoğunda adına “Gök” “Gök Tanrı” “Yüksekteki Bir Yüce Hâkim” “Göğün İlahi Şefi” denilen bir tanrıya inanmaktadırlar (Eliade 1983: 283-288). Türklerin de İslâmiyet’ten önceki dinlerine göre Tanrı gökte bulunmaktadır. En büyük kudret sahibi olarak Tanrı, kendilerine kut verdiği şahısları da göğe çekmektedir. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan’ın ve atalarının Tanrı tarafından göğe çekilerek, kut verildiği ve kağan yapıldığı ifade edilmektedir: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum...Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak. ” (Orhun Abideleri 2004: 3, 13). Gök Tanrı İnancının etkilerini Osmanlı devrinde de görmek mümkündür. Osmanlı Devleti gibi İslâmiyet’in temsilciliğini yapma iddiasında bulunan bir devletin reayası arasındaki inançlarda Gök Tanrı İnancının yoğun bir etkisi olduğu görülmektedir. Hatta bu etkinin din değiştirerek İslâmiyet’i din olarak kabul eden şahısların yeni dine geçiş törenlerine kadar yansıdığı anlaşılmaktadır. Johannes Schiltberger (doğ. 1380/1-öl. 1440) adlı Alman bir esir hatıratında Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde bir Hristiyan’ın Müslüman olması sırasında yapılan törene ve bu törende sarf edilen sözlere dair bilgiler verir. Hatıratının bu konuyla ilgili kısmında Türkçe ibarelere yer veren Johannes Schiltberger’e göre; bir şahsın Müslümanlığa kabul törenine civarda yaşayan hocalarla birlikte orada yaşayan herkes katılır, atı olanlar atlı olarak törene iştirak eder ve İslamiyet’i yeni kabul eden şahıs bir ata bindirilerek bir geçit töreni yapılır. Tören sırasında sıradan insanlar önden, hocalar da arkadan yürürler. Bu esnada davullar, borular ve zurnalar çalınır ve iki hoca da yüksek sesle şu şekilde bağırırlar: “La il lach illallah/Lâ ilâhe illallah” ve “Thary wirdur, messe chulochur, maria(lara) (kara)baschidur machmet kassuldur./Tanrı birdir, Mesih (İsa) kuludur, Meryem kızıdır, Muhammed en büyük peygamberdir” Tören daha sonra yeni Müslüman’ın camiye götürülüp sünnet edilmesiyle sona erer. Toplumun önde gelen zenginleri kendisine ihsanda bulunurlar/onurlandırır. Böylece başka Hristiyanların da İslâmiyet’i kabul etmeleri amaçlanır. Eğer yeni Müslüman olan şahıs bir kadınsa; kadın Müftüye götürülür. Müftü yukarıdaki sözleri tekrar eder. Kadının belindeki kemeri alıp parça parça keser sonra da bu parçalardan yaptığı bir haçı üç defa çiğnemesini ve Hristiyan inancından vazgeçtiğini ve adı geçen sözleri tekrar etmesini ister. Görüleceği üzere burada yeni Müslüman olacak şahsın İslamiyet’i kabulünde yapılan geleneksel bir tören hikâye edilmiştir (Schiltberger 1997: 165-166). Bir şahsın İslâmiyet’i kabulünde yapılan törende dahi Tanrı kelimesi kullanılabilir. Esasen dinen de bu konuda bir mahzur yoktur. Zira Kur’ân -ı Kerim’de Allah’ın isimleri

hakkındaki şu ayet konuyu daha da aydınlatmaktadır: “Sen onlara de ki: İster “Allah” deyin ister “Rahmân” deyin nasıl çağırırsanız çağırın. En güzel isimler O’nundur...” (Kur’ân-ı Kerim ve Meali, (İsrâ Suresi 110), 2015: 292). Görüleceği İslâmiyet’te/Allah indinde Yaratıcıya verilen isimler arasında bir ayırım gözetilmemektedir. Onun ulûhiyetini ifade eden tüm isimler en nihayetinde onun mutlak yaratıcı olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devletinde de Yaratıcıyı tanımlanırken Allah kelimesi yanında Tanrı kelimesini kullanmaktan çekinilmediği anlaşılmaktadır. Bu kullanımın bir örneğini İbn Kemâl’in *Tevârîh-i Âl-i Osman* adlı eserinde görmek mümkündür. İbn Kemal (Kemalpaşazâde), hem İslâm âlimi, hem de müverrih kimliğine sahiptir. Hatta bir dönem müftü olarak, Osmanlı hukukunun düzenlenmesinde çok önemli görevler ifa etmiş, kendisinden sonra bu alanda çok büyük çalışmalarda bulunacak bir Ebussuud Efendi gibi bir ismin de hocalığını yapmıştır. İbn Kemal, Osmanlı tarihine dair eserinin X. defterinde Mohaç Savaşına tahsis ettiği Mohaçname adlı kısımda düşman kuvvetleri yenilgiye uğratılıp, zafer Osmanlı ordusuna müyesser olunca, düşman ordusunun büyük bir kısmının imha edilmesini aşağıdaki dizeleri ile ifade etmiştir (Kemal Paşa-zâde, X, 1996: 301).

“Buyurmuşdurur Tengrî-yi Azze ve Cell

Ecelsiz ölüm yok gerekmez vecel”

Görüleceği üzere Tanrı kelimesini kullanma hususunda en hassas davranması beklenebilecek, hatta bu kelimeyi kullanması beklenmeyecek şahıslardan olan İbn Kemal dahi bu kelimeyi kullanmaktan çekinmemektedir. Bu anlayış devrin başka mütefekkirleri tarafından da paylaşılmışa benzemektedir. Osmanlı dönemindeki pek çok kitapta Tanrı kelimesi ve Allah kelimesi birlikte kullanılmıştır. Hatta İslâmiyet’te Yaratıcıyı tanımlamak için en çok kullanılan isimler olan Allah ve Hak Teâ’lâ, kelimesi ile birlikte Tanrı (Ahvâl-i Kıyâmet, 2002: 184, 186-187; Tabib İbn-i Şerif, 2017: 91, 177, 200, 217, 272, 299, 327, 622, 626) ve Tanrı Teâ’lâ (Ahvâl-i Kıyâmet, 2002: 157,159, 173, 181, 183, 195; Tabib İbn-i Şerif, 199, 326, 333, 334, 626-627, 629) kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Yeni bir din benimsenmesine rağmen eski dinin izlerinin yeni din içerisinde yaşamaya devam etmesi nedeniyle Gök Tanrı İnancına dair bazı dini uygulamaların İslâmiyet kisvesi altında varlığını muhafaza ettiği görülür. Eski Türklerde Tanrının kendilerini saçlarından tutarak göğe kaldıracağı ve cennete alacağına dair inancın 1830’lar gibi geç sayılabilecek bir dönemde dahi var olduğu dönemin yabancı gözlemcileri tarafından dahi bilinmektedir (Slade, 1854: 96-97). Hatta 1890’lı yıllarda

Batı Anadolu’da tahtacılar olarak adlandırılan Türkmen gruplar arasında erkeklerin başlarında atkuyruğu olarak adlandırılan tarzda saç bıraktıkları görülmektedir (Luschan, 1890: 26). Günümüzde Anadolu’da pek çok yaşlı kadın gençlik dönemlerine ait saç örgülerini öldükten sonra mezarlarına konması için muhafaza etmektedir.

Gök Tanrı İnancının Osmanlı reayasının dinî inancı üzerindeki etkisi Yaratıcının adlandırılmasından çok daha öteye geçtiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, İslâmiyet öncesi dönemde gökte bulunan Tanrı tarafından verilmiş “kut” nedeniyle hükmetme yetkisinin kağanlara verildiğine inanılmaktadır. İslâmiyet’te de benzer bir inanç vardır: Kur’ân-ı Kerim’e göre; “gerçek hükümdâr ..Allah”dır (Kur’ân-ı Kerim, (Tâ-Hâ 114), 2015: 319) ve “... yeryüzü Allah’ındır. Kullarından dilediğini ona vâris kılar” (Kur’ân-ı Kerim, (A’râf 128), 2015: 164). Dolayısıyla bu anlayıştan beslenen İslâm devlet felsefesinde padişahlar için uygun görülebilecek en yüce vasıf, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi (zıll’ullah-ı fi’l-âlem/zıll’ullah-ı fi’l-ârz) olmaktır (Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, 2009: 159; İbn Zafer, 2009: 105-106; Ebu’l-Hasan El Mâverdî, 2004: 153-155; Kerîmüddin Mahmud-i Aksayî, 2000: 64; Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 241). Nitekim II. Mehmed’den itibaren Osmanlı padişahları için zıll’ullah-ı fi’l-ârz unvanı kullanılmıştır (Tursun Bey, 1977: 15).

Gök Tanrı inancının şekil verdiği kut anlayışı-İslâmiyet’in kabulünden sonra İslâmî bir cila altında varlığını devam ettirmiştir. Padişahlar kut sahibi insanlar olarak seçilmiş kişilerdir, bu nedenle yönetme hakkının sahibi olan seçilmiş insanlar olarak, yönetilenlerden farklı olmaları beklenir. Reaya ile mümkün merteye sınırlı iletişim halinde olurlar ve kendilerini daha yüksek bir noktada konumlandırmaya çalışmışlardır. Hatta bu nedenle saray mensuplarının kullandığı bir işaret dili dahi geliştirilmiştir. Bu dil vasıtasıyla yöneten zümre yönetilen zümreden ayrı bir konumda tutulmuştur (Karadeniz 2018). Yine bayram kutlamaları, şenlikler, düğün merasimleri gibi toplumsal törenlerde de padişahın reaya ile mümkün merteye az iletişim içerisinde olarak/temasa geçerek kut sahibi olduğunu reaya göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bayramlaşma törenlerinde III. Murad’ın elini, kaftanını öpen gelen devlet erkânının başlarının üzerine tuttuğu, ancak hiçbir suretle dokunmadığı bilinmektedir (Hierossolimitano 2017: 97). Yine II. Abdülhamid’in de ramazan bayramlarında eteğini öptürmek yerine, biatlarını göstermek için sıraya giren devlet erkânının başları üzerine birer işaretli mendil koyduğu görülmektedir (Ali Said 1993: 49-50). Görüleceği üzere Gök Tanrı İnancı İslâmiyet’in kabulünden sonra da Türk toplumunun düşüncelerini ve inançlarını biçimlendirmeye/etkilemeye devam etmiştir. Bu etkinin doğal bir sonucu olarak geçmişte Osmanlı reayasının günümüzde ise Türk toplumunun bir kısmı Allah’ın

gökte olduğuna inanır. Ancak İslâmiyet’e göre Allah mekândan ve zamandan münezzehtir. Ancak *Kur’ân-ı Kerîm*’deki bazı ayetlerin yanlış yorumlanması bu düşünceyi desteklemiş olabilir. Yukarıda da değinildiği üzere İslâm’a göre gerçek hükümdar Allah’tır ve göklerin ve yerin sahibi olarak (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Bakara 33, 107, 117, 284), (Âl-i İmrân 29, 83, 109, 129, 189), (Nisâ 126, 131, 132), (Mâide 17, 40, 120), (En’âm 12), (A’raf 158, 185), (Tevbe 116), (Yunus 55, 66), (Ra’d 16), 2015: 5, 16, 17, 48, 52, 59, 63, 65, 75, 97, 98, 109, 113, 127, 128, 158, 173, 204, 214, 215, 250) kullarından dilediği birisine yeryüzünü ihsan eder (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 128), 2015: 164). Yeryüzünün insanoğlu için ayrılmış olması, Allah’ın Yaratıcı sıfatıyla gökyüzünde oturduğu/var olduğu şeklinde bir inancın ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Allah’ın gökyüzünde olduğu şeklinde yorum yapmaya neden olacak anlamlar içeren bazı ayetler (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Mülk 16-17), 2015: 562) olduğu gibi Allah’ın arşın üzerinde bulunduğu şeklinde anlaşılabilir bazı ayetlerde vardır (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 54), (er-Râd 2), (Tâ Hâ 5), (Hadîd 4), 2015: 156, 248, 311, 537). Ayrıca *Kur’ân-ı Kerîm*’de Allah’ın *arşın sahibi* olduğu ve *orada bulunduğu* ifade edilmektedir (*Kur’ân-ı Kerîm*, (A’raf 54), (Tevbe 129), (Yunus 3), (Hûd 7), (er-Râ’d 2), (İsrâ 42), (Tâ Hâ 5), (Enbiyâ 22), (Mü’minûn 86), (Mü’minûn 116), (Furkan 59), (Neml 26), (Secde 4), (Zümer 74), (Mü’min 7, 15), (Zuhruf 82), (Hadîd 4), (Hâkka 17), (Tekvîr 20), (Bürûc 15), 2015: 156, 206, 207, 221, 248, 285, 311, 322, 346, 348, 364, 378, 414, 466, 467, 494, 537, 566, 585, 590).

Bu ayetler bağlamından kopartılarak okunursa Allah’ın gökyüzünde olduğuna dair bir anlam çıkartmak mümkündür. Ancak burada bahsi geçen arş ve gök kelimelerinin merteye anlamına gelmesi muhtemeldir. Zira Allah’ın bir mekândan münezzehtir olduğunu ifade eden bazı ayetler de vardır (*Kur’ân-ı Kerîm*, (En’âm 3), (Zuhruf 84-85), 2015: 127, 494). Ayrıca Allah’ın varlığının her yeri ve her şeyi kuşattığını ifade eden bazı ayetler de mevcuttur (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Fussilet 54), 2015: 481). Allah’ın var olan ya da tasavvur edilebilecek hiçbir benzerinin olmadığına dair ayetler (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Şûrâ 11), (İhlas 1-4), 2015: 483, 604) de Allah’ın gökyüzünde olmadığını bir delili olarak kabul edilir. Bu anlamda Gök Tanrı İnancının Tanrı tasavvurunun İslâm’ın kabulünden sonrada varlığını devam ettirmişe benzemektedir. Nitekim Türk toplumu içerisinde gündelik hayatta varlığını devam ettiren şu söz bu durumun bir ispatı gibidir: “Yukarıda Allah var”

Gökyüzü ile Allah/Tanrı arasında kurulan özdeşlik dışında İslâmiyet’in bir gereği olarak *Kur’ân-ı Kerîm* de bereketin (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Kaf 9), 2015: 517) de felaketinde (*Kur’ân-ı Kerîm*, (Neml 58), 2015: 381) gökten geldiğine dair bazı ayetler

vardır. Bazı ayetlerde bereketin yüce bir mertebeden geldiğine işaret edilmiştir (Kur’ân-ı Kerîm, (Şura 28), 2015: 485). Osmanlı toplumunda bereketin de felaketin de yerin ve göğün sahibinden geldiğine inanılırdı. Gökten taş da buğday da yağabilirdi. Her iki durumda da hali kabullenmek gerekirdi. Zira her iki durum da *Hikmet-i Huda’ dandır* ve kaza ve kadere imandan dolayı “başa gelen çekilir.”

İnsanların gökyüzünde kuşlar, yarasalar ve böcekler dışında bir nesne görmeye alışık olmadıkları bir dönemde gökten düşen bir nesne büyük bir merak ve dahi korku nedeni olmuştur. Zira Osmanlı reayasının en azından bir kısmı için gökyüzü Allah/Tanrı ile ilişkilendirilir. Osmanlı reayasının gökten bereketin de felaketin de gelebileceği yönünde bir kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bazen gökten düşen bir meteor büyük bir korku ve endişe kaynağı olabilirken kurak bir dönemde beklenmedik bir zamanda yağın yağmur ya da kar ilahî bir yardım olarak anlaşılmıştır. Osmanlı tarihinin farklı dönemlerine dair bazı kayıtlar bu anlayışın delili niteliğindedir. Tüm hadiselerin yegâne anlamlandırılışı Gök Tanrı İncancından kaynaklanmaz ancak bereketin ve felaketin gökten geldiğine dair incancın oluşmasında Gök Tanrı İncancının etkisi büyüktür. Budin beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa’dan gelen bir arza göre; Macaristan’ın kuzeyinde Avusturya topraklarında Morava’da Şaban ayının ortalarında ortaya çıkan kara bulutlar vasıtasıyla şiddetli bir yağış başlamış, ardından şimşekler çakmış, daha sonra da yeryüzüne yıldırımlar isabet etmiştir. Bu yağışın ardından siyah meteorlar düşmeye başlamıştır. Yeryüzünde büyük delikler açan bu meteorlar ve meydana gelen hadiseler görenler ve işitenler için büyük korku kaynağı olmuştur (Katib Çelebi, 2016: 517). Aynı şekilde Sırbıye’ye şiddetli gök gürültüleri ve zelzelenin bir arada meydana gelmesi büyük bir korkuya neden olmuştur. Bu sırada gökten taş yağması insanların korkuya kapılmalarına neden olmuştur (14 R 1307/8 Aralık 1889) (BOA, Y..A.HUS, 231/32, lef 1). Süleymaniye Sancağındaki Horulmar? Köyünde beş on dakika müddetle gökten taş yağmıştır. Taşın dışında beklenmedik bir zamanda ve beklenmedik bir yere yağın kar da bazen bir felaket olarak değerlendirilmiştir (16 Haziran 1260/28 Haziran 1844) (BOA, İ..DH..87/4342, lef 2). Şama’a 26 Mart 1260/7 Nisan 1844 günü birkaç parmak toprak yağdıktan sonra iki üç gün de kar yağmıştır. Bu durum ziraat ile uğraşan ahalinin ciddi bir şekilde zarara uğramasına neden olmuştur. Zararın karşılanması için devlet merkezinden talepte bulunulmuştur. Ayrıca Samadiye? Mahallesinde bir kadın tek seferde beş çocuk dünyaya getirmiştir. Yağın çamurdan alınan numune İstanbul’a gönderilmiştir (25 Haziran 1260/7 Temmuz 1844) (BOA, A.}MKT. 12/ 33). Tüm garip hadiselerin peşi sıra gelmesi ahalide bir şaşkınlığa neden olmuştur.

Gökyüzünden yalnızca felaket gelmemektedir. Anadolu’da 1846 yılı oldukça kurak geçmektedir. Tohumluk ve ekmeçlik buğday sıkıntısı baş göstermeye başlamış, fırıncılara verilen unun miktarı azaltılmıştır. Piyasada talep ve arz dengesi bozulunca usulsüz satışlar baş göstermeye başlamıştır (23 S 1262/20 Şubat 1846) (BOA, A.}MKT.MHM. 2/5). Taşradan tohumluk hususunda devletten yardım talepleri gelmeye başlamıştır (13 M 1262/11 Ocak 1846) (BOA, A.}DVN. 13/85). Anadolu’da kıtlığın ileri bir seviyeye ulaştığı bir dönemde zahire fiyatları artmış ve bazı şahıslar normalin çok üzerinde fiyatlarla zahire satmaya başlamışlardır (29 S 1262/26 Şubat 1846) (BOA, A.}DVN.MHM, 2/45). Bazı devlet görevlileri fırın kurarak reayaya ücretsiz ekmeç dağıtmaya başlamışlardır (7 B 1262/ 31 Temmuz 1846) (BOA, A.}MKT. 44/93). Böylesi zor günlerin yaşandığı bir dönemde 23 Safer 1262/20 Şubat 1846 tarihinde Adapazarı Kazası’nın bazı köylerine yağmurla beraber buğday şeklinde bir nimet yağmıştır. İzmid Kaymakamı Mustafa Arif Efendi vasıtasıyla bir miktar numune incelenmesi için Meclis-i Vala’ya gönderilmiştir (5 Ra 1262/3 Mart 1846) (BOA, İ..DH..118/5991, lef 1, 2). Yine Bilecik Kaymakamlığına bağlı Söğüt Kazasına bağlı iki köye, Eskişehir Kazasına, İnönü Kazalarının bazı köylerine, Seyyidgazi Kazası ve Seferihisar Kazalarının köylerinin birçoğuna gökten “kudret buğdayı” yağmıştır. Ahalinin birçoğu zaten zaruret içerisinde olduğundan el değirmeninde öğütüp un haline getirip ekmeç yapmıştır. “Kudret buğdayı”ndan ve ekmeçinden bir numune devlet merkezine de gönderilmiştir. Ancak buğdayın ne suretle yağdığı ve neşvü nema bulduğu hakkında farklı rivayetler olduğundan işin esasını anlaşılamamıştır. Durumun anlaşılabilmesi için Seyyidgazi Kazasına adam gönderilmiştir. Görevli şahıs yaptığı incelemede kudret buğdayının gece vakti duman gibi çığden ortaya çıkmakta, toprağa yağmaktadır ve birkaç gün içerisinde toprak yüzeyinde neşvü nema bularak biriktiğini rapor etmiştir. Ahaliden ihtiyaç sahipleri çoluk çocuk dağa taşa çıkarak hep birlikte bu buğdaydan toplayarak saç üzerinde kavurup, el değirmeninde öğüttükten sonra ekmeç yapıp yemekteirler. Bazıları ise 8/10 kıyyesine 1 kıyye un katılırsa ekmeçinin daha güzel olduğunu ifade etmişlerdir. Bahsi geçen belgenin yazılmasına şahitlik edenler, ellerinde el değirmeni olmadığı için havanda döğölüp hamurundan iki ekmeç pişirilerek hazır bulunanlarca yenmiştir. Bu “görülmemiş şey” karşısında ahali bu durumun Allah’ın bir ihsanı olarak yorumlandığını ifade etmişlerdir. “Kudret buğdayından” bir çuvala konulmuş yapılan ekmeçlerle birlikte devlet merkezine gönderilmiştir. Belgenin altında 12 kişi bu duruma şehadet ettiklerinin bir ifadesi olarak mühürlerini basmışlardır (13 M 1262/11 Ocak 1846) (BOA, İ..DH, 116/5860, lef 1).

Bu hadiselerde gökten yağan hububat benzeri nesne Yahudilerin Mısır’dan çıkışlarında Allah tarafından gönderilen “man” ile özdeşleştirilerek “kudret buğdayı” olarak adlandırılmıştır. Zira gerek Tanah’ta gerekse Kur’ân-ı Kerim’de yapılan *man* tarifi ile bahsi geçen hadiselerde gökten yağan nesne arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır: “Man kişniş tohumuna benzerdi, görünüşü de reçine gibiydi. Halk çıkıp onu toplar, değirmende öğütür ya da havanda döverdi. Çömlekte haşlayıp pide yaparlardı. Tadı zeytinyağında pişirilmiş yiyeceklere benzerdi. Gece ordugâha çiy düşerken, man da birlikte düşerdi.” (Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, (Çölde Sayım 11/7), 2014: 149). “Akşam bıldırcınlar geldi, ordugâhı sardı. Sabah ordugâhın çevresini çiy kaplamıştı. Çiy eriyince, toprakta, çölün yüzeyinde kırağıya benzer ince pulcuklar göründü. Bunu görünce İsraililer birbirlerine, “Bu da ne?” diye sordular. Çünkü ne olduğunu anlamamışlardı. Musa, “RAB’bin size yemek için verdiği ekmektir bu” dedi. “RAB’bin buyruğu şudur: Herkes yiyeceği kadar toplasın. Çadırınızdaki her kişi için birer omer [yaklaşık 2,2 lt] alın” (Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, (Mısırdan Çıkış 11/7), 2014: 72-73). “Ve sizi bulutlarla gölgelendirdik, size kudret helvası ve bıldırcın gönderdik ve ‘Verdiğimiz güzel nimetlerden yeyiniz’ (dedik). ...” (Kur’ân-ı Kerim, (Bakara 57), 2015: 57). Günümüzde kudret helvası olarak bilinen bu nimetin farklı türlerinin olduğu ve muhtelif tabiat hadiselerinden sonra ortaya çıktığı bilinmektedir (Işın, 2014: 151-165)

Meteor, taş, toprak, kar ya da hububat benzeri şeyler dışında bazen gökyüzünde görünen bir kuyruklu yıldız da reaya tarafından kıyametin habercisi olarak kabul edilmiştir. Hicri bin yıl dönümünde/milenyumda görünen bir kuyruklu yıldız Osmanlı topraklarında kıyamet alameti olarak kabul edilmiş ve çok büyük bir korkuya neden olmuştur (Fleischer, 1996: 113-147). III. Selim zamanında 22 Receb 1222/25 Eylül 1807 tarihinde İstanbul semalarında görünen bir kuyruklu yıldız kuzey batı tarafında (garb-ı şimali semtinde) ortaya çıktı. Kuyruğu doğuya doğru uzanan kuyruklu yıldız, üç ay kadar görüldükten sonra ortadan kaybolmuştur (Ahmed Cevdet Paşa, VIII, 1309: 210-211). Osmanlı Devletinin son zamanlarına doğru ortaya çıkan bir kuyruklu yıldız yeniden eski bir korkunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul’da 1 Teşrin-i Sani 1315/13 Kasım 1899 tarihinde dünyaya çarpacak bir kuyruklu yıldız nedeniyle kıyametin kopacağı yönünde bir söylenti yayılınca Mardin Meşayihî’nden Abdurrahman Efendi tarafından ayetlere, hadislere dayanarak bu söylentinin Ermeniler tarafından çıkartılan, aslı olmadığına dair bir fetva verilmiş ve ahalinin korkusu giderilebilmiştir (8 B 1317/ 12 Kasım 1899) (BOA, Y..PRK.UM 48/87). Osmanlı reayasının kuyruklu yıldız karşısında geliştirdiği korku neticede edebi metinlere

(Gürpınar: 2018) ve sinema filmlerine de ilham kaynağı olmuştur. Tüm bu hadiseler bize Gök Tanrı İnancının Osmanlı reayasının bir kesiminin Allah/Tanrı tasavvurunun oluşmasında etkili olduğunu gösterir. Ayrıca bu tasavvur çerçevesinde bereketin de felaketin de Allaktan/Tanrıdan olduğuna ve gökten geldiğine dair bir düşünce geliştirmiş görülmektedir. Bihke’ye düşen balon hadisesinde de reayanın bir kesimi, balonu, gökte olan Tanrı’nın/Allah’ın tüm yaratılmışların sonunu getirecek kıyametin habercisi olarak gönderdiğine inanmış görünmektedir. Zira hayatın rutin akışından farklı olan bu hadisenin anlamlandırılabilmesi geçmiş bilgiler ve tecrübeler yeterli olmamış, Tanrı’nın/Allah’ın makamı olarak kabul edilen gökyüzü söz konusu açıklamanın kaynağını teşkil etmiştir.

Sonuç

İslâmiyet’e göre evren ve insan arasında analogik bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Evren Allah’ın en büyük eseri olarak kabul edilirken, insan evrenin mikro ölçekteki hali gibidir. Bu kabulden hareketle kıyamette ikiye ayrılmıştır. Tüm evreni yok edecek hadise *büyük kıyamet (kıyamet-i kübra)* olarak anılırken, bir insanın ölümü de *küçük kıyamet (kıyamet-i suğra)* olarak kabul edilir. *Kıyamet ne zaman kopacak?* Sorusuna halen cevap verebilecek durumda olmasak da her insanın ölümünün kendi kıyamet olacağından, gökten düşen bir balondan dolayı kıyamet korkusuna düşen Bihkeler için kıyamet kopmuş demektir.

Bihke ahalsinin bu hadise karşısında vermiş olduğu tepki analiz edildiğinde şöyle bir sonuç ortaya çıkar: İslâm öncesi inançlar İslâmiyet’in kabulünden sonra da toplum içerisinde yaşamaya devam etmektedir. Hatta dinî hayata dair kabulleri ve inanışlara etki etmeye devam etmektedir. Zira insanoğlunun benliği, hafızası, kültürü, medeniyeti yalnızca yaşadığı zamanda biçimlenmiş değildir. Bir milletin genelini özelliklerini içerisinde barındıran kolektif bellek kökeni kadim zamanlara dayanan geleneklerin ve inançların birleşiminden oluşur.

Geçmiş, hâlden önce meydana gelmiş hadiselerin bulunduğu ve artık hatıralardan öte anlamı olmayan bir zaman dilimi değildir. Geçmiş hâli ve istikbâli biçimlendirmeye/ etkilemeye devam eder. Bu anlamda William Faulkner’ın da ifade ettiği üzere: “Geçmiş asla ölmüş değildir. Geçmiş geçmiş bile değildir.”

Kaynakça

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

Hattı Hümayun Tasnifi (BOA. HAT)

İrade Dahiliye (BOA, İ..DH)

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (BOA, A.}MKT.)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (BOA, A.}MKT. MHM)

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (BOA, A.}DVN)

Yıldız Tasnifi Hususi Maruzat (BOA. Y.A.HUS)

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umumi (BOA, Y..PRK.UM.)

II-Kitaplar-Makaleler

İŞİN, Priscilla Mary (2014). *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul, Kitap Yayınevi.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2005). “Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış”, *Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA) Yayınları: 497-596.

Ahmed Cevdet Paşa (1309). *Tarîh-i Cevdet* [Tertîb-i Cedîd], VII, Dersaadet [İstanbul].

Ali Said (1993). *Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul.

BATUK, Cengiz (2003). *Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*, İstanbul, İz Yayıncılık,

BLOCH, Marc (2013). *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İletişim Yayınları.

Câbî Ömer Efendi (2003). *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni), Tahlil ve Tenkitli Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ebu'l-Hasan El Mâverdî (2004). *Nasihâtu'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, çev. Mustafa Sarıbyık, Ark Kitapları.

ELİADE, Mircea (1983). “Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar”, çev. Harun Güngör, Kayseri, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1, : 283-288.

Eski Ahit, Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri (2014). İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları.

FLEİSCHER, Cornell H. (1996). *Tarihçi Mustafa Ali-Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati (1541-1600)*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2018). *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*, Ankara, Akçağ Yayınları.

İbn Zafer (2009). *Sülvânü’l-Muta fi’Udvâni’l-Etba (Uyrukların Düşmanlığı Hakkında Yöneticiye Öğütler)*, haz. Joseph A. Kechichian-R.Hrair Dekmejian, çev. Barış Doğru, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınları.

Johannes Schiltberger (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları.

Katib Çelebi (2016). *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, çev. Zeynep Aybicin, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın.

Kemal Paşa-zâde (1996). *Tevarîh-i Âl-i Osman, X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksayî (2000). *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KRACAUER, Siegfried (2014). *Tarih, Sondan Bir Önceki Şeyler*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları.

Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli (2015). haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

LUSCHAN, Felix Von, (1890). *Die Tachtadschy Und Andre Überreste Der alten Bevölkerung Lykiens*.

Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî (2009). *Nesâyihü’l-Mülûk İnceleme-Metin-Dizin*, haz. Turgut Tok, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları.

Orhun Abideleri (2004). haz. Muharrem Ergin, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

SLADE, Sir Adolphus (1854). *Records of Travels in Turkey, Greece, And of a Cruise in The Black Sea with The Capitan Pacha*, London.

ŞAKUL, Kahraman (2005). “Osmanlı’da Balonlar ve Balonculuk, Gökten Çadır Düştü”, Gökten Çadır Düştü), İstanbul, *Toplumsal Tarih*, 117: 30-33.

Şeyhoğlu Mustafa (2013). *Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l- Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz, İstanbul, Büyüyenay Yayınları.

Tabib İbn-i Şerif, *Yâdigâr, 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn- i Şerif* (2017). haz. Orhan Sakin, M. Yahya Okutan, Doğan Koçer, Mecit Yıldız, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları-Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.

Tursun Bey (1977). *Târîh-i Ebü’l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Makale Geliş | Received: 03.09.2018
Makale Kabul | Accepted: 15.09.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.456710

Cihangir KIZILÖZEN

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane, TR
Gümüşhane University, Faculty of Arts, Department of Turkish Language and Literature, Gümüşhane, TR
ORCID: 0000-0002-4202-1868
cahangir@gmail.com

Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği

Öz

Kimi Türk lehçelerinde t- ile başlayan birkaç sözcüğün anlam değişimine uğramadan başka lehçelerde k- ile başladığı görülüyor. Birbirlerinin yerine geçen t ve k ünsüzlerinin sesbirim değerleri farklıdır. Ancak tespit ettiğimiz sözcüklerde birbirlerinin yerine geçtiklerinde herhangi bir anlam değişikliğine neden olmadıklarından birbirinin dengi konumundadırlar. Günümüze değin Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmalarda, Türk lehçelerinin fonetik sınıflandırılmalarında söz başı t-/k- sorununa değinilmemiştir. Bu incelemede Türkçenin çağdaş ve tarihî lehçeleri göz önünde bulundurarak top/kop “çok”; kay-/tay- “kaymak” gibi sözcüklerde görülen t- / k- denkliği üzerinde durulmuştur. Bu denkliğin nasıl ortaya çıktığı sorusu yanıtlanmak istenmiştir. Bu doğrultuda çağdaş Türk lehçelerinde t-li ve k-li biçimleri olan sözcüklerin eski ve orta dönem Türk kaynaklarındaki kullanımları gözden geçirilmiştir. Günümüz Türk lehçelerinde t-li ve k-li biçimleri olan sözcüklerin tarihî Türk kaynaklarında da iki biçimli kullanımı bu sorunun Ön Türkçeye kadar uzandığını göstermektedir. Söz başı t- / k- ünsüzlerinden hangisinin özgün, hangisinin ötekinden çıktığı sorusunu yanıtlamak için Türk lehçelerinde t-li ve k-li biçimleri olan sözcüklerin Altay dillerindeki izleri araştırıldı. Böylece Türkçe üzerinde başladığımız söz başı t-/k- sorunu incelemesi, orta ve eski Türkçe üzerinden Ön Türkçeye kadar uzanmış oldu.

Anahtar Kelimeler: Türkçede ses denklikleri, t- k- ses denkliği, Türk lehçeleri

Equivalence Of T-, K- In Turkish Language

Abstract

In some Turkic dialects there are several words beginning with t- which occur as words beginning with k- in other Turkic dialects without difference in their senses. Phonetic values of the interchangeable t and k consonants are different. However, in the words we have identified, they are in equal state since they replace each other without changing the senses of the words. Up to now, the problem of initial t- / k- has not been dealt with in Turkic studies and in phonetic classification of the Turkic dialects. This study, examining modern and historical Turkic dialects, discusses t- / k- correspondence as it is observed in the words such as top / kop “many, much”, kay- / tay- “to slide”. This study tries to answer the question of the source of this correspondence. In this respect, the occurrences of the words displaying t- and k- in modern languages are reanalyzed in middle and early Turkic resources. Words having t- and k- forms in the contemporary varieties of Turkish language also have two forms in historical Turkic sources and this traces the problem back to the Pre-Turkic. In order to identify whether t- forms or k- forms are original phonemes, the traces of this words in the Altaic languages are investigated. Hence the study which began with evaluation of the initial t- / k- in modern Turkish, through middle and early Turkic, extended to Pre-Turkic.

Keywords: Turkish dialect, equivalence of t-, k- consonants, equivalence consonant in Turkish

Giriş

Çağdaş ve tarihî Türk lehçeleri üzerine değerli çalışmalar yapılmış, çok önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmalar günümüzde de sürdürülmekte olup çözülmesi gereken sorulara açıklık getirilmeye çalışılmaktadır. Bütün bilim alanlarında olduğu gibi Türk dili alanında da yapılan her çalışma kendi içinde belli bir tutarlılık sunarken kendisinden sonra gelen çalışmalara önyak olmakla birlikte çözülmesi gereken yeni sorunları beraberinde getirmektedir. Türk dili ile ilgili yapılan çalışmaların önemli bir bölümü Türkçenin ses yapısını, Türkçede kullanılan ünlü ve ünsüzlerin zamanla uğradığı değişimleri konu edinmektedir. Türkçenin sesbirimi üzerine yapılan çalışmalar, Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında, Türk lehçelerini birbirinden ayıran seslik özelliklerin ortaya konmasında etkili olmuştur. Özellikle Türkçenin ses denkliklerinin ortaya konmasında İlya Nikolayeviç Berezin, Wilhelm Radloff, Hermann Vâmbery, Nikolay Fedoroviç Katanov, Fedor Evgeneviç Korş, Gustaf John Ramstedt, Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, Marti Râsanen, Nikolay Aleksandroviç Baskakov ve Reşit Rahmeti Arat gibi bilim adamlarının büyük katkısı olmuştur. Bu araştırmacıların çalışmalarında Türk lehçelerini birbirlerinden yine bu lehçeleri Eski Türkçeden ayıran sesbirim, biçimbirim özellikleri titizlikle incelenmiştir.¹ Ancak adı geçen araştırmacıların çalışmalarında bizim üzerinde durmak istediğimiz ses denkliğine yer verilmemiştir. Bu ses denkliği, çağdaş Türk lehçeleri arasında olduğu gibi tarihî Türk lehçelerinde de görülmektedir. Ayrıca bu ses denkliğini sadece lehçeler arasında değil bir lehçenin kendi ağızları içinde de görmek mümkündür. Hatta bu ses denkliği Türkçenin sınırlarını aşarak Altay dillerine kadar uzanır. Bu ses denkliğini, t / k denkliğidir. Herhangi bir çağdaş Türk lehçesinde t- ile başlayan bir sözcüğün başka bir Türk lehçesinde k- ile başladığı görülmektedir. Bu bağlamda kay- / tay- değişimleri örnek verilebilir. Türkiye Türkçesinde *kay-* “kaymak” biçiminde kullanılan sözcük, Kazak Türkçesinde *tay-* “kaymak” olarak kullanılmaktadır. T- / k- sorunu Türk lehçeleri arasında görüldüğü gibi bir lehçenin kendi ağızlarında da karşımıza çıkar. Örnek olarak ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılan *kendir* “kendir” sözcüğünün Türkiye Türkçesi ağızlarında *tendir* “kendir” biçiminde kullanıldığı görülüyor (DS 2009: 3879). T-, k- ünsüzlerinin birbirlerinin yerine geçmesi, günümüz Türk lehçeleriyle sınırlı olmayıp Eski Türkçeye kadar uzanır. Eski Uygur Türkçesinde *kop* “hep” ve *top* “hep” sözcüklerinin yan yana kullanılması, Türkçe t, k denkliğinin bir başka kanıtıdır.

¹ Geniş bilgi için bkz. Reşit Rahmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*, *Türkiyat Mecmuası* X (59-139), İstanbul, 1953.

Türkçe t, k sorununun Eski Türkçenin sınırlarını aşarak Altay dillerinde görülmesi bu sorunu daha da önemli kılmaktadır. Türkçe Sözlük’te *tak-*, *bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek* (TS 1998: 2122) anlamında geçer. *Kak-* sözcüğü de Türkiye Türkçesinde *vurarak dar bir yere sokmak* (TS 1998: 1162) anlamında geçer. Türkçenin *tak-*, *kak-* sözcüklerinde görülen t- ~ k- denkliği, Altay dillerinden Japon dilinde de görülmektedir. Eski ve Orta Japoncada *tak-*, *as-*, *eklen-* anlamlarında geçen *kag(j)i*, *kak(a)-*, *kaka-r-* biçimlerinin Türkçe *kak-* sözcüğü ile ortak kökten çıktığı düşünülüyor (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 570). Yine Eski ve Orta Japoncada *dokun-*, *takıl-*, *iliştir-* anlamında kullanılan *tük-* sözcüğünün de Türkçe *tak-* sözcüğü ile kökteş olduğu düşünülmektedir (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1350).

İster Türk lehçeleri ile ilgili yapılan çalışmalarda, ister Altay dilleriyle ilgili yapılan çalışmalarda olsun t-, k- denkliği ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri olan *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* adlı eserin k-, t- ünsüzlerinin durumuyla ilgili aktardığı bilgiyi bu bağlamda örneklemek yeterli olur diye düşünüyoruz. Söz konusu çalışmada söz başı *ķ-* ünsüzünün kimi Türk lehçelerinde korunduğu, kimisinde ise *ķ-* > x-, *ķ-* > k-, *ķ-* > ğ- değişimine uğradığı belirtilmektedir (Serebrennikov, Gadjieva 2011: 23-75). Yine aynı eserde söz başı t- ünsüzünün de kimi lehçelerde ses değerini koruduğu halde kimisinde t- > d-, t- > ç- değişime uğradığı bilgisi yer almaktadır (Serebrennikov, Gadjieva 2011: 45-46). Ancak söz konusu çalışmada t ünsüzünün k yönünde veya bunun tersi olan k ünsüzünün t yönünde değiştiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eski Türkçede b’li olan sadece üç sözcüğün (*ber-*, *bar-*, *bar*) Batı Türkçesinde b- > v- değişimine uğradığı bilgisi ile sadece *bol-* > *ol-* örneğinde görülen söz başı b- ünsüzünün düştüğü bilgisi Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yer alırken t-, k- denkleğinin yer almaması dikkat çekicidir. Elbette -tA bulunma ekinin -ka yaklaşma ekinden geliştiği gibi bir k- > t- değişiminden (Özdemir 2015: 135) söz edilmişse de doğrudan t- ~ k- denkleğini ele alan bir çalışmayla karşılaşmadık. Ancak Türkiye Türkçesinde *kay-* “kaymak”, Kazak Türkçesinde *tay-* “kaymak”; Türkiye Türkçesinde *damak* “damak”, Halaç Türkçesinde *kamak* “damak”, Eski Uygur Türkçesinde görülen *top* “hep”, *kop* “hep” örnekleri Türkçede bir t- / k- denkleğinin varlığını göstermektedir.

Karşılaştırmalı yöntemin kullanıldığı bu incelemede ilk aşamada çağdaş ve eski Türk lehçelerinde t- ve k- ile başlayan bütün sözcüklerin listesi oluşturuldu. İkinci aşamada *tay-* “kaymak” ve *kay-* “kaymak” gibi sadece ilk ünsüzleri (t- ve k-) değişen ancak anlamları ortak olan sözcükler tespit edildi. Son aşamada t- ~ k- değişikliğinin

kaynağını bulmak amacıyla söz konusu sözcüklerin Altay dillerindeki kökteşlerinin izi sürüldü.

İncelememizde *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nün yanı sıra çağdaş Türk lehçelerinde hazırlanan sözlüklerden yararlanmışır. Ayrıca *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde yer almayan Türk lehçeleri ile Altay dillerinden alınan örneklere *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* adlı çalışma kaynaklık etmiştir.

İnceleme

1. Kak- ~ Tak-

Türkçe Sözlük'te tak-, *bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek* (TS) anlamında geçer. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesi (Caferoğlu 1993: 145) ile Eski Kıpçak Türkçesinde (Toparlı, Vural, Karaatlı 2014: 259) de tak- “takmak” biçimindedir. Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesinde *dakmaa-* (Gaydarci, Koltsa vd. 1991: 66), Azerbaycan Türkçesinde *taxmaq* (Orucov, Abdullayev, Rehimzade IV 2006: 254), Türkmen Türkçesinde *dakmak* (Kyýasowa, Geldimyradow, Durdyýew 2016: 246) biçimleriyle kullanılır. Tak- sözcüğü Kazak, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Özbek, Tatar, Kırım, Başkurt, Kırgız, Kumuk, Oyrot Türkçelerinde de *taq-* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1350) biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Türk lehçelerinde tak- sözcüğü ile ortak anlamı bulunan bir de kak- sözcüğü bulunur. *Kak-* sözcüğü, Türkiye Türkçesinde *vurarak dar bir yere sokmak* (TS 1998: 1161) anlamında kullanılır. Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde kak-, *çakmak, sallamak* (Gürsoy, Duranlı 1999: 94), Azerbaycan Türkçesinde de *qax-, vurmak, çarpmak, girdirmek* (Orucov, Abdullayev, Rehimzade III 2006: 18) anlamındadır. Türk lehçelerinde kullanılan tak- ve kak- kavramlarının anlamları göz önünde bulundurulduğunda bunların ortak kaynaktan çıktığı söylenebilir.

Türkçe tak-, kak- sözcüklerinde görülen t- ~ k- denklği Altay dillerinden Japon dilinde de görülmektedir. Eski ve Orta Japoncada *tak-, as-, eklen-* anlamlarında geçen *kag(j)i, kak(a)-, kaka-r-* biçimlerinin Türkçe *kak-* sözcüğü ile ortak kökten çıktığı düşünülüyor (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 570). Yine Eski ve Orta Japoncada *tük-* biçiminde kullanılan sözcüğünün Türkçe *tak-* sözcüğü ile kökteş olduğu düşünülmektedir (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1350).

Altay Dilleri		T-li Biçim	Anlam	K-li Biçim	Anlam
Türk Lehçeleri	Eski Tür.	Taq-	Tak-	∅	∅
	Orta Tür.	Taq-	Tak-	∅	∅
	E. Oğuz.	Taq-	Tak-	Qaq-	Tak-
	Türkiye Tür.	Tak-	Tak-	Kak-, Kak- (ağız), Kakıl-	Sok-, batır, takıl-
	Altay Tür.	∅	∅	Kak-	Çak-, salla
	Gag., Trkm	Dak-	Tak-	∅	∅
	İr. Tür.	Tax-	Tak-	∅	∅
	Az.	Dax-	Tak-	∅	∅
	Kırım, Öz, Tat., Kırg., Kaz. Kklp. Kum.	Taq-	Tak-	∅	∅
Oyrot	Taq-	Tak-	∅	∅	
Japon Lehçeleri	Eski Jap., Orta Jap.	Tük-	Dokun-, takıl-, iliştir-	Kag(j)i, kak(a)-, kaka- r-	Tak-, as-, eklen-
	Tok. Kyo. Kag. Jap.	Tsuk-	Dokun-, takıl-, iliştir-	Kag(j)i, kak(a)-, kaka- r-	Tak-, as-, eklen-

2. Kala- ~ Tala-

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Özbek, Uygur, Kırgız, Kazak, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Nogay, Oyrot ve Türkiye (ağız) Türkçesinde *kala-/qala-* sözcüğü, *yığmak*, *toplamak* anlamında kullanılmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 635).

Türkiye Türkçesi ağızlarında *tala-* sözcüğünün de *toplamak* anlamı vardır.² Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde *toplamak* anlamında kullanılan *tala-* sözcüğü, Farsça *tâlân* sözcüğü ile ilişkilendirilmiştir.³ Ancak Farsça sözlüklerden Moin Sözlüğü'nde *tâlân* sözcüğünün Moğolca olduğu belirtilmiştir. Taradığımız Farsça kökenbilgisi çalışmalarından Nourai⁴ ve Kaşani⁵ çalışmalarında *tâlân* sözcüğüne yer verilmemiştir. Ortak anlamda kullanılan bu ikilinin de sadece söz başı k-, t- ünsüzleriyle birbirlerinden ayrıldığı açıktır.

Türk Değişikeleri	K-li	Anlam	T-li	Anlam
Orta Tür.	Qala-	Yığmak	Ø	
Türkiye Tür. (ağız)	Kala-	Yığmak	Tala-	Toplamak
Az., Öz., Uyg. Kırg., Kaz., Kmlk., Kklp., Nog., Oyr.	Qala-	Yığmak	Ø	Ø
Türkmen Tür.	Qāla-	Yığmak	Ø	Ø
Yakut Tür.	Xāla-	Yığmak	Ø	Ø

3. Kaplan ~ Tavtan

Türkçe Sözlük'te *kaplan*, *kedigillerden*, *enine siyah çizgili*, *koyu sarı postu olan*, *Asya'da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan* anlamında geçer (TS. 1998: 1199). Kaplan sözcüğünün Kazak Türkçesinde *kabilan*, (Januzakov 2008: 444), Özbek Türkçesinde *kāplàn*, Türkmen Türkçesinde *qaplañ* biçiminde yaşadığı görülüyor (KTLS 1992: 436-37). Ancak Kazak Türkçesinde *tavtan* sözcüğü de *dişi kaplan* anlamında kullanılmaktadır (Januzakov 2008: 789). Kaplan ~ tavtan (< tabtan* < taptan* < taplan*).

Türk Lehçeleri	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Türkiye Tür.	Ø	Kaplan	Kaplan
Gagauz Tür.	Ø	Kaplan	Kaplan
Türkmen Tür.	Ø	Qaplañ	Kaplan
Özbek Tür.	Ø	Kāplàn	Kaplan
Kazak Tür.	Tavtan	Kabilan	Kaplan

²http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b86a7b6935385.84372299. 29.08.2018 / 17:06.

³http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b86a7b6935385.84372299. 29.08.2018 / 17:06.

⁴ Ali Nourai, *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages*, 2013.

⁵ Menuçehr Ariyanpu Kaşani (فارسی زبان اورپایی و هند های ریشه فر هنگ), *Ferheng-é Rişéhhâ-yé Hénd o Ūrûpâ-î, Cehâd-é Dâneşgâh-î Yay., İsfahan, 2005.*

4. Kargı- ~ Targı-

Türkçe Sözlük'te *kargı-*, *birine, Tanrı'nın, insanların sevgi ve ilgisinden yoksun kalıp nefretlerine uğraması dileğinde bulunmak, ilenmek, lanet etmek, lanetlemek* anlamında geçer (TS. 1998: 1216). Bu sözcük, Eski Uygur Türkçesinde *qarqa-* “beddua etmek” biçiminde kullanılmıştır (Caferoğlu 1993: 111). Bu sözcüğün q-lı/k-li biçimi nerede ise bütün çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 782). Ayrıca Uygur, Özbek, Tatar, Başkurt ve Yakut Türkçesinde *kargımak* anlamında *tärgi-*, *terga-*, *tirge-*, *tirga-*, *tirē-* biçimlerinin kullanılması dikkat çekmektedir (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1434).

Altay dillerinden Moğol dillerinde de *kargı-* anlamında kullanılan sözcüğün t-li (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1434) ve k-li (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 781) biçimleri bulunur.

	Altay Dilleri	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Türk Lehçeleri	Eski Tür.	∅	Qarqa-	Kargı-
	Orta Tür.	Te/irke-	Qarqa-	Kargı-
	E. Oğuz. Tür.	∅	Qarqa-	Kargı-
	Türkiye Tür.	∅	Kargı-	Kargı-
	Az. Trkm. Tür.	∅	Qarqa	Kargı-
	Hakas Tür.	∅	Xarğa-	Kargı-
	Çuvaş Tür.	∅	Хӳгӳн	Öfkeyle
	Yak. Dolg. Tür.	∅	Kıra-	Kargı-
	Kırg., Kaz. Kklp. Kum. Nog. Oyr. Tıv. Tof. Tür.	∅	Qarğa-	Kargı-
	Öz. Tür.	Terga-	Qerğe-	Kargı-
	Uyg. Tür.	Targı-	Qa(r)ğa-	Kargı-
	Tat. Tür.	Tirge-	Qarğa-	Kargım-
	Baş. Tür.	Tirga-	Qarğa-	Kargı-
	Yak. Tür.	Tirē-		Kargı-
Moğol Lehçeleri	Yazı Moğ.	Tarki-da-	Qarğa-	Kargı-
	Halha Moğ.	Tarxida-	Xarā-	Kargı-
	Dagur Moğ.	Tareke-	Karā-	kavga, kargı-

	Buryat, Kalmuk, Ordos, Dagur Moğ.	∅	Xarā-	Kargı-
--	--------------------------------------	---	-------	--------

5. Karpuz > Darbuz

Türkçe Sözlük'te karpuz sözcüğünün Farsça kökenli olduğu belirtilmiştir. Türk lehçelerinde bu sözcüğün t'li ve k'li biçimleri bulunur (KTLS 1992: 444-45), (Gaydarci, Koltsa vd.1991: 136). Farsçada *xerboze* biçiminde kullanılan bu sözcüğün x- > k- > t- değişimine uğradığı anlaşıyor.

	Türk Lehçeleri	T-li Biçim	K-li Biçim
Farsça xerbozéh: karpuz	Türkiye Tür.		Karpuz
	Gagauz Tür.		Karpuz
	Azerbaycan Tür.		Garpız
	Türkmen Tür.		Garpız
	Tatar Türkçesi		Karbız
	Özbek Tür.	Tävuz	
	Uygur Tür.	Tavuz	
	Kazak Tür.		Karbız
	Kırgız Tür.	Darbız	

6. Kay- Tay-

Türkiye Türkçesinde kullanılan *kay-* “kaymak” sözcüğü, Orta Türkçede t-li olup *tay-* (Caferoğlu 1993: 150) biçimindedir. Eski Oğuz Türkçesi kaynaklarında *tayın-*, *kaymak*, *sürçmek* (TARS. V 2009: 3778); *tayıncağ*, *kaygan*; *kaypak* (TARS. V 2009: 3776) anlamında geçer. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Türkiye Türkçesi (TS. 1998: 1250) ile Gagauz Türkçesinde (GTS 1991: 140) bu sözcük *kay-* “kaymak” biçiminde kullanılmaktadır. Öteki Türk lehçelerinde *tay-* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1391) “kaymak” biçiminde kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde sadece Tokat'ın Karaçay köyünde bu sözcüğün *tay-* biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir (DS. V 2009: 3855).

Ayrıca Altay dillerinden Tunguz, Moğol ve Japon dillerinde bu sözcüğün t-li biçimlerinin kullanıldığını belirtmek isteriz. Tunguz dillerindeki *tī-* / *čī-*, *tā-* sözcükleri ile Moğol dillerindeki *tajitgar*, *tāti-* sözcükleri *kaymak*, Japon dilinde de *taju-tap-* sözcükleri *yüzmek* anlamında kullanılmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1391).

Diller	Lehçeler	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
	Orta Tür.	tay-	∅	kay-

Türkçe	Eski Oğuz Tür.	tay-	∅	kay-
	Trkm. Öz. Uyg. Tat. Başk. Krg. Kaz. Kklp. Kmk. Nog. Suyg	tay-	∅	kay-
	Türkiye (ağız)	tay-	kay-	kay-
	Türkiye, Gagauz	∅	kay-	kay-
Tunguzca	Tunguz Lehçeleri	tī- / čī-, tã	∅	kay-
Moğolca	Moğol Değişikleri	tajitgar, tãti-	∅	kay-
Japonca	Japonca	taju-tap	∅	yüz-

7. Tendir ~ kendir

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *kenevir* anlamında kullanılan *kendir* (TS. 1998: 1273), aşağıdaki çizelgede gösterdiğimiz çağdaş Türk lehçelerinde de (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 806) k-li biçimi ile kullanılmaktadır. Eski Türkçe ile Orta Türkçede de k-li biçimiyle kullanılmış olan *kendir*'in “kendir” (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 806) yalnız Türkiye Türkçesi ağızlarından Arpaçay (DS. V 2009: 3879) ağızında t-li biçimi tespit edilmiştir: *tendir* “kendir”.

Türk Lehçeleri		T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Eski Türk Lehçeleri	Eski Uygur Türkçesi	kendir	∅	Kendir
	Orta Tür.	kendir	∅	Kendir
Çağdaş Türk Lehçeleri	Türkiye-Arpaçay Ağ.	∅	Tendir	Kendir
	Türkiye Tür.	kendir	∅	Kendir
	Özbek Tür.	kändir	∅	Kendir
	Uygur Tür.	kandi(r)	∅	Kendir
	Tat. Baş. Kırg. Kaz. Kum. Nog. KKal. Trkm. Az.	kindir	∅	Kendir
	Tıva Tür.	xendir	∅	Kendir
	Hakas Türkçesi	kendər	∅	Kendir
	Çuvaş	kandър	∅	Kendir
	Sarı Uygur Tür.	kencir	∅	Kendir

8. Kesek ~ Tezek / Tizäk ~ Kizäk

a) Kesek ~ Tezek

Türkiye Türkçesinde *kesek*, *bel*, *çapa* veya *sabanın topraktan kaldırdığı iri parça* anlamında kullanılmaktadır (TS. 1998: 1278). Bu sözcük Azerbaycan Türkçesinde *käsäk* “kuruyup sertleşmiş balçık yumrusu” (Orucov, Abdullayev, Rehimzadeh IV 2006: 690),

İran Türk ağızlarından Halhal ağızlarında⁶ *kässäk* “kurumuş sert balçık” biçiminde anlamında geçer.

Türkçe Sözlük’te *tezek* sözcüğü iki anlamda geçer: 1. *Yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır tersi* 2. *hlk. kesek* (TS. 1998: 2212). Bu durumda *kesek* ile *tezek* sözcükleri birbirlerinin değişenidir denebilir: Kesek “*toprak parçası*” ~ Tezek “*toprak parçası*”.

Türk Lehçeleri	T-li	K-li	Anlam
Türkiye Tür.		Kesek	Kesek
	Tezek (halk)		Kesek
Azerbaycan Tür.	∅	Käsäk	Kesek
Halhal Ağızları (İran)	∅	Kässäk	Kesek

Tizäk ~ Kizäk

Türkçe Sözlük’te *tezek* sözcüğü, *yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır dışkısı* anlamında geçer (TS. 1998: 2212). Bu sözcük Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur (KTLS 1992: 885), Hakas (HTS 2007: 514) Çuvaş, Tuva, Nogay, Kumuk, Karakalpak (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1424) Türkçelerinde de t-li biçimde kullanılır. Ancak Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde bu sözcüğün t-li biçiminin yanında k-li biçimi olan *kizäk* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1424) biçimi de yine *tezek* anlamında kullanılmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1424).

Türk Lehçeleri	T-li	K-li	Anlam
Eski Türkçe	Tezek	∅	Tezek
Eski Uygur Türkçesi	Tezek	∅	Tezek
Orta Tür.	Tezek	∅	Tezek
Tatar Tür.	Tizäk	Kizäk	Tezek
Tür. Gag. Trkm. Kırg. Kaz. Nog. Kum. KKal.	Tezek	∅	Tezek
Azerbaycan Tür.	Tüzäk	∅	Tezek
Özbek Tür.	Tezäk	∅	Tezek
Uygur Tür.	Tezäk	∅	Tezek
Başkurt Tür.	Tiðak	∅	Tezek
Tuva Tür.	De’s	∅	Tezek
Hakas Türkçesi	Tizek	∅	Tezek
Çuvaş	Tiräs	∅	Tezek

⁶ Halhal (İran) ağızlarıyla ilgili örnekler tarafımızdan tespit edilmiştir.

9. Kıpırda- ~ Tıpırla-

Türkçe Sözlük'te kıpırda-, *kımıldamak*, *sürekli ve hafifçe oynamak* anlamında geçer (TS 1998: 1294). Kazak Türkçesinde de *tıpırla-* sözcüğü, *kımıldamak* anlamında kullanılmaktadır (Januzakov 2008: 839). Türkiye Türkçesinde kullanılan *kıpırda-* sözcüğü ile Kazak Türkçesindeki *tıpırla-* sözcüğü, t- ~ k- ses denkliği bağlamında ortak kaynaktan çıkmış olabilir.

10. Kırış- ~ Tırış-

Türkiye Türkçesinde *kırış-* sözcüğü *bir yüzeyin düzgünlüğü bozulmak*, *kırışık oluşmak* anlamında kullanılır (TS 1998: 1298). Kırış- sözcüğü, Kırgız Türkçesinde *tırış-* “büzülmek, kırışmak” (Yudahin 2011: 733), Hakas Türkçesinde *tırıs-* “buruşmak, kırışmak” (Naskalli, Butanov, İsina vb. 2007: 505) biçiminde kullanılmaktadır.

Türk Lehçeleri	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Türkiye Tür.	∅	Kırış-	Kırışmak
Azerbaycan Tür.	∅	Qırış-	Kırışmak
Yakut Tür.	∅	Kırış	Cilt altında ince tabaka
Uygur Tür.	∅	koruş-	Kırışmak
Hakas Tür.	Tırıs-	∅	Kırışmak
Kırgız Tür.	Tırış-	∅	Kırışmak

11. Kırp- ~ Tırp(a)-

Türkiye Türkçesinde *kırp-*, *parçalara ayırmak*, *kesmek*, *kırmak* anlamında kullanılır (TS. 1998: 1302). Yine Türkiye Türkçesi ağızlarından Yalova Kadıçiftliği ağzı ile Tokat'ın Reşidiye ağzında *kıptı* sözcüğü, *makas* (DERS 2009: 2815) anlamında kullanılır. Hakas Türkçesinde de *tırba-*, *kaşımak*, *tırmalamak*, *tırmıklamak* anlamında geçer (HTS 2007: 504). Kırp ~ tırpa- (< tırp-*)

12. Kop ~ Top

T- ~ k- denkliği kapsamında örneklendireceğimiz bir başka ikili top ~ kop ikilidir. Eski Uygur Türkçesinde *top* (Erarslan 2012: 611) ile birlikte *kop* (Erarslan 2012: 582), *köp* (Erarslan 2012: 584) değişenleri *bütün* anlamında kullanılmıştır. Bu ikiliden *top* biçiminin Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Yakut Türkçelerinde yalın veya ek almış biçimiyle kullanıldığı görülüyor (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1438). Batı Türkçesinde *top* kavramının *topyekûn*, *toptan*, *top top* gibi yapılarda *bütün* anlamını koruduğu görülüyor. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *eksiksiz*, *toplam*, *toplu olarak* anlamında kullanılan *topyekûn* kavramı,

Türkçe *top* ile Arapça *yekûn* adlarından oluşmuştur (TS. 1998: 2239). Bu birleşik adın anlamında da anlaşıldığı üzere buradaki *top* sözcüğü, *bütün* anlamı taşımaktadır. Yine ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılan *toptan* “tamamen, hepten” (TS. 1998: 2239) sözcüğünde de *top* sözcüğünün yaşadığını görüyoruz. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarından Niğde ağızında *top* sözcüğü, *hep* anlamında kullanılır (DERS. V 2009: 3963). Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *top top* “çoklu” ikilemesi ile *topa* “yığın” (Orucov, Abdullayev, Rehimzadeh IV 2006: 354) sözcüğünde de *top* sözcüğündeki *bütün* anlamının korunduğu görülüyor.

Türk dilinde *bütün*, *hep* anlamı ifade eden bir başka sözcük de *kop / köp* sözcüğüdür. Bu sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde birçok değişimi bulunur (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 724, 840). Bu sözcük, Batı Türkçesinden Türkiye (TS. 1998: 979) ve Gagauz (Gaydarci; Koltsa, Pokrovskaya vd. 1991: 117) Türkçelerinde k > h- değişimine uğrayarak *hep* biçiminde yaşamaktadır.

Türk Lehçeleri	T-li Biçim		K-li Biçim	
	Biçim	Anlam	Biçim	Anlam
Eski, Orta Türkçe	Top	Hep, bütün	kop, köp	
Eski Oğuz Tür.	Top	Bütün, hem	∅	∅
Türkiye Tür.	Top(yekün)	Bütünüyle	hep	Hep
Gagauz Tür.	∅	∅	hep	Hep
Az.	Top top	Çok	∅	∅
Uyg. Kaz. Kırg.	Top	Hep, bütün	ko/köp	çok, bol
Türkmen	Top	Bir miktar	köp	bütün
Özbek,	Top	Hep, bütün	kup	bütün
Tatar Tür.	∅		küp	çok
Başkurt Tür.	Tup	Hep, bütün	Küp	Çok
KKalpak Tür.	Top	Hep, bütün	∅	∅
Kumuk Tür.	Topla-	Topla-	∅	∅
Nogay Tür.	Top	Hep, bütün	∅	∅
Sarı Uygur Tür.	∅	∅	∅	∅
Tıva Tür.	∅	∅	Köp	Çok
Hakas Tür.	∅	∅	Köp	Çok
Yakut Tür.	Tobō-	Topla-	∅	∅

Tunguz ve Moğol dillerinde de Türkçede *kop ~ top* sözcükleriyle ortak kaynaktan çıktığı düşünülen sözcükler arasında t- (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1437) ve ~ k

(Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 840) denkliği bulunmaktadır. Ancak Kore ve Japon dilinde bu sözcüğün sadece k-li değişeni bulunur (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 840).

Dil	Lehçeler	T-li Biçim	Anlam	K-li Biçim	Anlam
Tunguz Lehçeleri	Negidal	∅	∅	Kepukte	Hep
	Ulça	∅	∅	Küpte	Bütün
	Orok	Tiap	Bütünüyle	Kupukte	Bütün
	Nanai	Tiap	Bütünüyle	Kupukte	Bütün
	Udehe	Tofu.	Bütünüyle	kufula, kufule	Bütün
	Solon	∅	∅	Xokkoži	Bütün
Moğol Lehçeleri	Yazı Moğ.	Tujil	Son, sınır	qou	Hep
	Halha	Tujl	Son, sınır	xovçin;	Hep
	Buryat	Tujl	Son, sınır	Xū	Hep
	Kalmuk	Tül	Son, sınır	Xō	Hep
	Ordos	Tuil	Son, sınır	∅	∅
	Dagur	∅	∅	Xō, xua	Hep

Kök ~ Tök

Türkçe Sözlük’te kök, *bitkileri toprağa bağlayan bölüm, dip, temel* anlamlarında geçer (TS. 1998: 1375). Kök sözcüğü, Orta Türkçede de *kök* “Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kök, insanın kökü, aslı, soyu” biçiminde kaydedilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 734). Bu sözcüğün çağdaş Türk lehçelerinden Gagauz, Azerbaycan, Türkmen, Kırım, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde *kök*, Tuva Türkçesinde *kö’k*, Cuvaş Türkçesinde *кӱк* olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 815).

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde *tökpes*, Şor Türkçesinde *tögeş* ve Tuva Türkçesinde de *töş* sözcüklerinin *kütük* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 815) anlamında kullanılıyor olması, *kök* sözcüğünün t-li biçiminin de bulunduğunu göstermektedir. *Tökpes* ve *tögeş*, *töş* “kütük” sözcükleri ile *kök* “bitkileri toprağa bağlayan bölüm, dip, temel” sözcüğünün anlam bakımından yüzde yüz örtüşmediği ileri sürülebilir. Ancak *tökpes* ve *tögeş* sözcükleriyle ortak kaynaktan çıktığı ileri sürülen Moğol dillerindeki *tögüçek*, *tögcög*, *tügseg* sözcüklerinin *kök* anlamında kullanılması, bu anlam uyumsuzluğunu ortadan kaldırmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1452).

Ayrıca *kütük* ile *kök* kavramlarının yakın anlamlı kavramlar olduğu, ince bir anlam ayrımı⁷ ile birbirlerinden ayrıldığı açıktır.

Araştırmacılar Japon lehçelerinde *kök/sap* anlamında kullanılan *kuki*, *kúki*; *kukì*; Kore lehçelerinde *sap* anlamında kullanılan *kòkürí*, *kòkòrí*, *k:okçi* biçimlerinin Türkçe *kök* sözcüğüyle ortak kaynaktan geldiği düşüncesindedirler (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 815).

Altay Dilleri		K-li	Anlam	T-li	Anlam
Türk Lehçeleri	Orta Türkçe	Kök	Kök	∅	Kök
	Tr. Gag. Az. Tkm. Krm. Kaz. Kkal.	Kök	Kök	∅	Kök
	Tuva Tür.	Kö'k	Kök	∅	Kök
	Cuvaş Tür.	Кӱ'к	Kök	∅	Kök
	Hakas Tür.	Kök		Tökpes	Kütük
	Şor Tür.	∅	∅	Tögeş	Kütük
	Tuva Tür.	Kö'k	Kök	Töş	Kütük
Moğol Lehçeleri	Yazı Moğ.	∅	∅	Tögüçek	Kök
	Halha Moğ.	∅	∅	Tögcög	Kök
	Buryat Moğ.	∅	∅	Tügseg	Kütük
Japon Lehçeleri	Eski Jap.	Kuki	Kök, sap	∅	∅
	Orta Jap.	Kuki	Kök, sap	∅	∅
	Tokyo Jap.	Kukì	Kök, sap	∅	∅
	Kyoto Jap.	Kúkì	Kök, sap	∅	∅
	Kagoşima	Kukì	Kök, sap	∅	∅
Kore Lehçeleri	Orta Jap.	Kòkòrí	Sap	∅	∅
	Çağdaş Jap.	K:okçi	Sap	∅	∅

13. Kurç ~ Tunç

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Başkurt, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay ve Çuvaş Türkçelerinde *qurç* sözcüğü: *keskin*, *sert* anlamında kullanılmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 747). Tarihî kaynaklarda bu sözcüğün t-li ve k-li biçimlerinin ince anlam ayrımı ile yan yana kullanıldığı görülüyor. Divan-ü Lügât-it Türk'te *kurç* sözcüğü, *katı*, *içi dolu* ve *som nesne*, *çelik* (DLT 1999: 380) anlamında geçerken *tuç* sözcüğü *tunç* (DLT 649) anlamında kullanılmıştır. Tarama Sözlüğü'nde bu sözcük t-li olup *tuç*, “tunç”

⁷ Anlam ayrımı, semantik nüans yerine kullanılmıştır.

biçimindedir (TARS. V 2009: 3845). Bu sözcük, çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *tunc*, Uygur ve Türkiye Türkçesinde *tunç* (KTLS 1992: 902-903) olarak geçer. Çağdaş Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesinde de bu sözcük t-li olup ancak Divan-ü Lügât-it Türk ve Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi *tunç* olarak değil de *tuç* “tunç” (GTS 1991: 246) biçiminde söylenmektedir. Türkçe Sözlük’te *tunç* sözcüğünün anlamı: *koyu kıvımlı renkte olan, bakır, çinko ve kalay alaşımı, bronz* (TS) olarak geçer. Ses ve anlam özellikleri dikkate alındığında *tunç* ve *kurç* kavramının ortak kaynaktan çıktığını söylemek mümkündür. Kurç (/kuç*) ~ tuç / tunç.

Türk Lehçeleri	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Ana Türkçe	∅	*Kuç	Tunç
Orta Türkçe	Tuç	Kuç	Tunç
Eski Oğuz Türkçesi	Tuç	Kuç	Tunç
Türkiye Tür.	Tunç	∅	Tunç
Azerbaycan Tür.	Tunç	∅	Tunç
Gagauz Tür.	Tuç	∅	Tunç
Özbek Tür.	∅	Qurç	Keskin, sert (çelik)
Uygur Tür.	Tunç	Quyuç	Keskin, sert (çelik)
Tat. Tür.	∅	Qoriç	Keskin, sert (çelik)
Başkurt Tür.	∅	Qoros	Keskin, sert (çelik)
Kırgız Tür.	∅	Qurç	Keskin, sert (çelik)
Kazak Tür.	∅	Qurış	Keskin, sert (çelik)
Kumuk Tür.	∅	Qurç	Keskin, sert (çelik)
Nogay Tür.	∅	Qurış	Keskin, sert (çelik)
Oyrot Tür.	∅	Qurç	Keskin, sert (çelik)
Çuvaş Tür.	∅	xorźb	Çelik

14. Kuy- ~ Dök-

Eski Türkçe ile Eski Uygur Türkçesinde *qud-* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 731) ve *tök-* (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1373) sözcükleri *dökmek* anlamında kullanılmıştır. Çağdaş Azerbaycan, Türkiye, Türkmen (KTLS 1992: 186) ve Gagauz Türkçelerinde (Gaydarci, Koltsa vd. 1991: 82) bu sözcüğün sadece t-li (> d-li) biçimi kullanılmaktadır. Adı geçen lehçelerin dışındaki bütün çağdaş Türk lehçelerinde bu sözcüğün k-li (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 731) ve t-li (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1375) biçimleri yan yana bulunur. Azerbaycan, Türkiye, Gagauz ve Türkmen Türkçesinde bu sözcüğün k-li biçimi bulunmaz. Yalnız Türkiye (TS. 1998: 1428) ve

Gagauz (Gaydarci, Koltsa vd. 1991: 158) Türkçesinde kullanılan *kuyum* “mücevheri takı, kuyumcu süs eşyası” ve *kuyumcu* “kuyumcu” sözcüklerinin *dökmek* anlamındaki *kuy-* eyleminden yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *koy-* “koymak” ile *kuy-* “dökmek” arasındaki ses benzerliği de dikkat çekicidir. Bu ikiliyi anlam bakımından da ilişkilendirmek mümkündür. Bir su bardağını masanın üzerine *koymak* ile bir bardak suyu masanın üzerine *kuy-* “dökmek” arasında ince bir anlam ayırımı söz konusudur. Dolayısıyla *tök-* (> *dök-*) ile *kuy-* sözcükleri arasındaki bir t- ~ k- denkliğinden söz etmek mümkündür. Yine *tök-*, *kuy-* sözcükleriyle *koy-* sözcüğü de ince anlam ayırımı ile birbirlerinden ayrıldıklarından birer değişen konumundadır denebilir.

Türk Lehçeleri	T-li Biçim	K-li Biçim	Anlam
Eski Türkçe	Tök-	Qud-	Dök-
Eski Uygur Türkçesi	Tök-	Quy-	Dök-
Tür. Trkm. Gag.	Dök-	∅	Dök-
Azerbaycan Tür.	Tök-	∅	Dök-
Özbek Tür.	Tök-	Қoy-	Dök-
Tatar Tür.	Tüg-	Küp	Dök-
Başkurt Tür.	Tüg-	Qoy-	Dök-
Kırgız Tür.	Tök-	Kuy-	Dök-
Kazak Tür.	Tög-	Kuy-	Dök-
KKal, Kum, Nog, Uyg.	Tök-	Quy-	Dök-
Sarı Uygur Tür.	Tök-	Quz-	Dök-
Tıva Tür.	Tök-	Qut-	Dök-
Hakas Tür.	Tök-	Xus-	Dök-
Çuvaş Tür.	Тӱк	Xıv-	Dök-
Yakut Türkçesi	Tox-	Kut-	Dök-

15. Külek ~ Tülek

Azerbaycan (Orucov, Abdullayev, Rehimzadeh II 2006: 775) ve Türkiye Türkçesinde (DS. IV 2009: 3029) *Külek* sözcüğü *yel*, İran Türk ağızlarından Halhal ağızında *firtına* anlamında kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde *külek* biçiminin yanı sıra *tülek* biçimi de vardır. Türk lehçelerinden Şor lehçesinde *tülek*, Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *tülex* ve Türkmen lehçesinde *tüveley* biçimleri *kasırga* anlamında kullanılmaktadır (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1467). Araştırmacılar Moğol dillerinde *ince yağan kar* ve *toz kar* anlamında kullanılan *tujayu*, *tujil-dasu* vb. biçimleri ile Tunguz dillerinde *soğuk* ve *kış* anlamında geçen *tuye*, *tugi*, *tuveri*, *tu-e-li* vb. biçimlerinin Türk

lehçelerindeki *tülek*, *tülex* sözcüğü ile ortak kaynaktan çıktığı düşüncesindedirler (Starostin, Dybo, Mudrak 2003: 1467).

Altay Dilleri		K-li	Anlam	T-li	Anlam
Türkçe	Azerbaycan Tür.	Külek	Yel	Tülex	Kasırga
	Türkiye Tür.	Külek	Yel	∅	∅
	Halhal (İran)	Külek	Fırtına	∅	∅
	Şor Tür.	∅	∅	Tülek	Kasırga
	Türkmen Tür.	∅	∅	Tüveley	Kasırga
Moğolca	Moğol Lehçeleri	∅	∅	tujaıu, tujil-dasu vb.	İnce yağın kar
Tunguzca	Tunguz Lehçeleri	∅	∅	tuıe, tugi, tu-e-li vb.	Soğuk ve kış

İncelememizde Türk lehçelerinde t- ~ k- denkliği bulunan on yedi sözcük saptandı. T- ~ k- denkliği bulunan bu on yedi sözcüğün genel özelliği şöyledir:

1. Dağınık bir şekilde Türk lehçelerinde yaşadığı görülmüştür.
2. Kimi sözcüklerin t-li ve k-li biçimlerinin yalnız bir lehçede yaşadığı görülür. Bu bağlamda *tezek / kizäk* ikilisi örnek verilebilir. Bütün Türk lehçelerinde t-li olan *tezek* sözcüğü Tatar Türkçesinde k-li şekliyle (*kizäk*) kullanılmaktadır.
3. Kimi zaman da bir sözcüğün yalnız bir ağızda t’li veya k’li biçimiyle kullanıldığı görülüyor. Bütün Türk lehçelerinde k’li olan *kendir* sözcüğünün Türkiye ağızlarında *tendir* biçiminde kullanılması bu bağlamda tipik bir örnektir.
4. Top ~ kop örneğinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinde k- ~ t- denkliği bulunan kimi sözcüklerin eski Türk kaynaklarında da t’li, k’li örnekleri bulunur.
5. Türkçede k’li ve t’li değişenleri bulunan kimi sözcüklerin Tunguz, Moğol ve Japon dillerinde de k’li ve t’li biçimleri vardır. Jap. kak(a)- / Tür. kak- ~ Jap tük- / Tür. tak-.
6. Hangi Türk lehçesinin k’li hangisinin t-li biçimi kullandığını kesin bir kurala bağlamak mümkün değildir. Ancak yine de hangi lehçenin ağırlıklı olarak hangi biçimi kullandığıyla ilgili bir sonuca varmak mümkündür. Örnek olarak tespit ettiğimiz t- ~ k- denkliği bulunan on yedi sözcükten Türkiye Türkçesinde on altısının k-li biçimi bulunur. K’li biçimi bulunan bu on altı sözcükten sadece *kuy-sözcüğü*, *kuyumcu* kavramında kalıplaşmış biçiminde yaşar. Geri kalan on beş sözcüğün yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Saptadığımız t- ~ k- denkliği bulunan on yedi sözcükten Türkiye Türkçesinde dokuzunun t-li biçimi bulunmaz. Geri kalan sekiz sözcükten de ikisi Türkiye

Türkçesi ağızlarında geçer. T- / k- denklığı bulunan on yedi sözcükten Türkiye Türkçesinde t’li biçimi bulunan sözcük sayısı altıdır.

Sayı	K-li Biçim	T-li Biçim	Anlam
1	Kaplan	Tavtan	Kaplan
2	Karpuz	Darbuz	Karpuz
3	Kıpırda	Tıpırda -	Kıpırdamak
4	Kırış	Tırış	Kırışmak
5	Kırp-	Tırp(a)-	Kırpmak
6	Kuy-	Tök-	Dökmek
7	Kala-	Tala-	Üst üste topla-
8	Kak-	Tak-	Takmak
9	Kargı-	Targı-	Beddua etmek
10	Kay-	Tay-	Kaymak
11	Kop	Top	Çok
12	Kizäk	Tizäk	Tezek
13	Kesek	Tezek	Kesek
14	Kendir	Tendir	Kendir
15	Kök	Tök	Kök
16	Kurç	Tunç	Tunç
17	Külek	Tülek	Fırtına

Kısaltmalar

Az. Azerbaycan Tür.	Kmlk. Kraçay-Malkar	TARS. Tarama Sözlüğü
Baş. Başkurt Tür.	KTLS. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü	Tat. Tatar Tür.
DS. Derleme Sözlüğü	Kum. Kumuk Tür.	Tıv. Tıva Tür.
E. Eski	Kyo. Kyoto Japoncası	Tof. Tofalar Tür.
Kag. Kagoşima Japoncası	Nog. Nogay Tür.	Tok. Tokyo Japoncası
Kaz. Kazak Tür.	Oyr. Oyrot Tür.	TS. Türkçe Sözlük
Kırg. Kırgız Tür.	Öz. Özbek Tür.	Uyg. Uygur Tür.
Kklp. Karakalpak Tür.		Yak. Yakut Tür.

Sonuç

Eski ve çağdaş Türk lehçelerinde on yedi sözcüğün t-‘li ve k-li biçimleriyle kullanıldığı saptanmıştır. Bu on yedi sözcükten altısının eski Türk kaynaklarında da t-li ve k-li biçimleriyle kullanıldığı görülüyor. Eski ve çağdaş Türk lehçelerinde t-li ve k-li biçimi bulunan örneklerden üçünün de Altay dillerinde t-li ve k-li biçimleri bulunur. Bu durum, bir t- > k- veya k- > t- ünsüz değişmesinden daha çok bir t- ~ k- denkliğinin bulunduğunu gösteriyor. Ancak *karpuz* örneğinde açıkça bir k- > d- ünsüz değişimi gerçekleşmiştir.

K- / t- denkliği, büyük bir olasılıkla t ve k ünsüzlerini içinde barındıran yarı kapantlı (affricate) bir ünsüzün parçalanmasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Kimi zaman kesin ses değerini ortaya koymamış, içinde en azından iki ses değerini barındıran ünsüzler vardır. Bu bağlamda Türkçe arka damak ŋ’si örnek verilebilir. D ünsüzünün içinde henüz ortaya çıkmamış n, k, g, ve y gibi ünsüzler bulunur. Nitekim Eski Türkçede kullanılan arka damak ŋ’lerin kimi Türk lehçelerinde korunduğu, kimi Türk lehçelerinde n’ye, kimisinde y’ye kimisinde g’ye vb. ünsüzlere dönüştüğü görülüyor: doŋuz > domuz / donuz / donguz. Kanaatimizce Ön Türkçede t ve k ünsüzlerini içinde barındıran tk- biçiminde ifade edebileceğimiz yarı kapantlı bir ünsüz söz konusu olmalıdır. Daha sonra tk- ünsüzüyle başlayan sözcükler, kimi lehçelerde k’li-, kimi lehçelerde de t’li biçimleriyle kullanılmaya başlamıştır. Dolayısıyla çağdaş ve Eski Türk lehçelerinde görülün t- ve k- denkliği, Ön Türkçede tk- biçiminde kullanılan yarı kapantlı bir ünsüzün parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır denebilir.

Kaynakça

ARAT, Reşit Rahmeti (1953). *Türk Şivelerinin Tasnifi*, *Türkiyat Mecmuası X* (59-139), İstanbul.

ARİYANPU KAŞANİ, Menuçehr (2005). *فارسی زبان اورپایی و هند های ریشه فرهنگ* (Fars Dilinin Hint-Avrupa Kökenliler Sözlüğü), Cehâd-é Dâneşgâh-î Yay., İsfahan.

BASKAKOV, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, (Çev. İsmail Kaynak, Mecit Doğru), Türk Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

CLAUSON, Sır Gerhard (972). *An Etymological Dictionary Of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara, 2009.

DOERFER, Gerhard (1963-1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden.Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, I, II, III, IV Cilt, Wiesbaden.

EMRE, Ahmet Cevat (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri Fonetik*, TDK. Yayınları, Ankara.

ERARSLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2012.

ERCİLASUN, Ahmet B., Ziyat, Akkoyunlu 2015. *Kâşgarlı Mahmut Dîvânı Lugât'it-Türk*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

JANUZAKOV, T. (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi* (Kazak Dilinin Açıklamalı Sözlüğü), Dayk Yayınlar, Almatı.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991). Kültür Bakanlığı Yay. (Yayına Hazırlayan: A. B. Ercilasun), Ankara.

KOLTSA, E. K.; G. A. Gadjieva (1991). *Gagauz Türkçesi Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı, Ankara.

KYÝASOWA, G.; A. Geldimyradow; H. Durdyýew (2016). *Türkmen Dilinin Düşündirişli Sözlüğü*, Aşabat.

MOÏN, Mohammed (2002). *Ferheng-e Moin* (Moin Sözlüğü), Edenâ Yay. Tahran.

NASKALİ GÜRSOY, Emine; Viktor Butanayev; Almagül İsina; vb. (2007). *Hakas Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

NASKALİ GÜRSOY, Emine; Muvaffak Duranlı (1999). *Altay Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

NOURAI, Ali (2013). *An Etymological Dictionary of Persian , English and other Indo-European Languages*.

ORUCOV, Eliheyder; Behruz Abdullayev; Nergiz Rehimzadeh (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, Baku.

ÖZDEMİR, Hakan (2015), *Nazal Ünlü ve Zamir N'si Üzerine*, Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science / Yıl: 2, Sayı: 4, s. 130-139.

SEREBRENNİKOV, B. A.; N. Z. Gadjieva (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Türkçeye Çev.: Tefvik Hacıyev, Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

STAROSTIN, S. A.; A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*.

Tarama Sözlüğü (2009). Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

TENİŞEV, E.R. (1984). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Fonetika*. Moskva.

TOPARLI, Recep; Hanifi Vural; Recep Karaatlı (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara.

Türkçe Sözlük (1998) Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

YUDAHİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*, Türk Dilo Kurumu Yay. Ankara.

Makale Geliş | Received: 29.08.2018
Makale Kabul | Accepted: 10.09.2018
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.455765

İbrahim ÖZGÜL

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Ağrı, TR
Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences, Ağrı, TR
ORCID: 0000-0001-2345-6789
ibrahimozgul61@mynet.com

Sultan II. Mustafa Döneminde Osmanlı'daki Eşkiyalık Faaliyetleri

Öz

Eşkiyalık, silahla veya çeşitli yöntemlerle zor kullanarak halkın can ve mal güvenliğini tehdit eden, kamu düzenini bozan bazı şahıs ve grupların organize olmaları sonucu asayiş ihlal faaliyetler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tür faaliyetler bazen zaman ve mekan bakımından geniş döneme yayılmış ve devleti uğraştıran olaylar şeklinde cereyan etmiştir. Bu çalışmada döneme ait bilgiler belgeleriyle ortaya konulmuştur. Bu faaliyetlere zaman zaman taşradaki devlet görevlilerinin de eşkiya grupları oluşturarak veya onlarla birleşerek teşebbüs ettikleri de olmuştur. Bu tür faaliyetler daha çok sarp geçitlerin

bulunduğu, güvenlik zafiyetinin olduğu ıssız yerlerde meydana geldiğinden devlet devamlı tedbirler almaya çalışmıştır. Devlet bu tür olayları önlemek için çeşitli tedbirler alırken suçun isbatı ve yargılama usullerini hukuk kuralları doğrultusunda kesin, açık ve objektif delillerin kullanılmasına dikkat ederek araştırma sonucunda cezalandırma yoluna gittiği kullanılan arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hüküm, Kadı, Eşkiya, Şikayet, Soygun,

Banditry Incidents in II. Mustafa Period in Ottoman State

Abstract

Banditry is an illegal activity caused by some organized people and groups who threaten the security of life and property of other people by using force with arms or various methods that disrupt public order. Such activities which caused long-termed and extensive struggles for state have been revealed with documents in this study. This kind of activities were occasionally attempted by the state officials in rural areas either by forming bandit groups or by unifying them. The state tried to take various and perpetual measures because such activities have become more frequent in steep passages, desolate places and insecure areas. While the state took various measures to prevent such incidents, it is evident in the archival documents that trial, judgment and punishment processes were conducted by paying attention to use of definite, clear and objective evidences in accordance with the rules of the law.

Keywords: Judgment, Kadı, Bandit, Complaint, Robbery,

Giriş

II. Mustafa, amcası II. Ahmet’in 7 Şubat 1695 tarihinde vefatı üzerine ve ailenin en büyüğü olması nedeniyle hiçbir zorlukla karşılaşmadan otuz iki yaşında Osmanlı tahtına oturmuştur (Uzunçarşılı, 1973: 558). Hem babası IV. Mehmet’ten hem de iki amcasından daha iyi tahsil görmüş, eski padişahlar gibi dönemin iyi hocalarının elinden ders almış, kabiliyetli, şair, musikişinas ve hattattı (Öztuna, 1983: 75). II. Mustafa tahta çıktığı yıllarda II. Viyana kuşatmasıyla başlayan çok uluslu savaşlar çeşitli cephelerde bütün hızıyla devam etmekteydi. Tahta geçer geçmez devletin kontrolünü sağladıktan sonra ordunun başında sefere çıkma isteğini bildirdi. Sakız Adası’nın Venedikliler’den alınması Osmanlı toplumunda büyük memnuniyetle karşılandı. Birçok cephede birden savaştan Osmanlı Devleti, vergilerin artırılması, kapıkulu ve tımarlı sipahilerin yapılarının bozulması nedeniyle halktan asker toplama yoluna gitmiştir. Bunlar savaş sona erince memleketlerine döndüklerinde savaşlar nedeniyle görev mahallinde bulunmayan idarecilerin yokluğundan da istifade ederek eşkiyalık hareketlerinde bulunup, sosyal ve ekonomik yapının sarsılmasına yol açmışlardır (Özcan, 2006: 275-280).

II. Viyana kuşatması sonrasında 16 yıl süren savaş dönemi, Osmanlı Devleti’ni mali ve idari açıdan büyük buhranlarla karşı karşıya bırakmıştır. Savaşlar sebebiyle gelir gider dengesi bozulmuş, devletin önemli tarım toprakları, maden vs. türü işletmelerinin harp alanları içerisinde kalmasından dolayı bu gelirlerden tamamen mahrum kalmıştır. Devlet, gelirler giderleri karşılamayınca ordunun finansmanı için yeni ve geçici vergiler toplamıştır. Vergilerden muaf olan asker ve ulema da konulan “ımdad-ı seferiyye” vergisini vermekle yükümlü kılınmışlardır. Diğer yandan savaş yıllarında asker kadroların şişmesi ve maaş giderlerinin artması ve yöneticilerinin de cephede olmasının doğurduğu idari boşluk ve ekonomik güçlüklerinin de artmasıyla eşkiyalık faaliyetleri yaygınlaşmıştır (Afyoncu, 2006:115-116).

II. Mustafa, Sakız Adası seferinden sonra uzun hazırlıklar yaparak 1695’de Avusturya seferine çıkarak burada da başarılar kazanmıştır. Padişah 1697 yılında Avusturya seferine 100 bin askerle çıkmıştır. Yapılan savaşlar sonucunda yer yer başarılar kazanmışsa da Zenta bozgunuyla komuta kademesinin önemli kısmı ve askerlerinin bir kısmı şehit olmuştur. Zenta Vakası Osmanlı Devleti’nde barış temayülünü artırmıştır. Avusturya’nın da barışa taraftar olması 1699’da yapılacak olan Karlofça barışına giden yolu açmıştır (Orhunlu, 2006: 695-700). Zenta mağlubiyetinin II. Mustafa üzerinde tesiri büyük olmuştur. Padişah savaşı sürdürmek istiyordu. Barışa olan ihtiyacın da farkındaydı. Fakat böyle bir isteğin Osmanlı Devleti’nin itibarını sarsacağını

ve teklifin kendisinden gelmesinin durumu daha da vahim hale getireceği kanaatindeydi (Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş tarihi, III. 288, Akt. Özcan, 2006: 275-280).

II. Mustafa döneminde zaferler ve bozgunlar yaşanmış, Osmanlı Devleti’ne karşı birleşen Avrupalı güçlerle yapılan Karlofça Antlaşması’yla Osmanlılar ilerleme pozisyonundan savunmaya geçmiş ve toprak kaybetmiştir. Bu gidişatı durdurmak için Avrupa’nın üstünlüğünü sağlayan gelişmeleri takip etme yönünde bir eğilim doğmuş, özellikle ordu düzeni ve silahların yenilenmesi yoluna gidilerek reformlar yapılmıştır. Bunların yeni ve eskinin bir türevi olarak ortaya çıkmaları, daha sonra XIX. Yy’daki yeniliklerin öncüsü olmuşlardır (Shaw, 1994: 304-311).

Karlofça Antlaşması’nın ardından beş yıllık dönemde alınan bu askeri ve mali tedbirler II. Mustafa’ya karşı pek çok kesimin muhalefetine yol açmıştır. Ayrıca Zenta yenilgisinden sonra kendisini babası gibi zevk ve eğlenceye vermesi ve toprak kayıplarının doğurduğu memnuniyetsizlik doğrudan kendisini hedef alarak tarihte Edirne Vakası denilen olayların patlak vermesi sonucu 3 Eylül 1703 tarihinde tahttan indirilerek yerine kardeşi III. Ahmet getirilmiştir (Özcan, 2006: 275-280). II. Mustafa 8 yıl 6 ay 14 günlük saltanatından sonra 29 Aralık 1703 tarihinde ölmüştür (Uzunçarşılı, 1973:558).

XVI. yy’ın ortalarından sonra her alanda dayanılması güç bir darlık yaratan ekonomik sarsıntının devlet ve toplum hayatındaki yıkıcı etkileri; devlet düzeninde aksamalar meydana getirirken akçe değerinin düşmesiyle değişmeyen vergi gelirlerinin hazinenin giderlerini karşılamaması nedeniyle daha çok para bulmak zorunda kalan merkezi yönetim, bir yandan vergileri artırırken diğer yandan mukataaları ihale yoluyla iltizama verdiğiinden bu tür vergilere tabi olan reaya ezilmeye başlamıştır. Hizmete karşılık tutulan paranın artan ihtiyaçlara yetmemesi nedeniyle ücretleri nakit para ile ödenen veya kendilerine dirlik bağlanan memurlar, geçimlerini sağlamak için yine reayanın çeşitli sınıflarına musallat olmuşlardır. Köylü toplumu gerek devlet çarkının işleyişinden, gerek özel iş alanlarında köylünün omuzlarına yüklenen ekonomik yük zirai hayatı zorlaştırdığından “çift bozanlık” denen ekilip biçilen toprakların terk edilerek şehirlere göç edip tembel bir şekilde üretmeden tüketmeye başlamaları nedeniyle her yönden tehlike yol açıyordu (Akdağ, 1995: 93-97).

Çiftbozan kitlelerden oluşan bu leventlerin çıkardıkları kargaşaları düzenli harekete çeviren, sürekli ve sistemli kılan iç olayların başında yöneticilerin kendi iktidar mücadelelerinde bunları kullanmaları olmuştur. Hatta tımarlı sipahiler de zamanla bunları kendi istekleri için kullanmıştır (Akdağ, 2014: 679-688). Taşrada “ehl-i örf” adı verilen

yöneticiler merkezi otoritenin sarsıldığı dönemlerde görev yaptıkları yerlerde halktan kanunsuz olarak “nalbaha”, “selamlık”, “pişkeş”, “aylık” gibi adlar altında vergiler toplamıştır. Devletin bu yöneticileri idamla tehdit etmesine rağmen bu suiistimallerinin önüne geçilememesi halkın yerinden ve yurdundan ayrılmasına sebep olmuştur (Afyoncu, 2003: 137-145).

Devlet; vergi yolsuzlukları, salgınlar¹, kadıların yaptıkları suiistimler, angarya hizmetler, halk ve askeri zümre arasında devamlı çatışma konusu olan, devlet için genel bir huzursuzluğun ötesinde buhranlara sebebiyet veren bu durumların eşkiyalık ve buhranlara dönüşmemesi için gayret göstermiştir (İnalçık, 2012: 181). Bu nedenle devlet halkı korumak, idarecilerin yolsuzluklarını, halka zulmetmelerini ve usulsüz uygulanmalarını önlemek için genel mahiyetteki fermanlar diye adlandırabileceğimiz *adaletnameler* yayınlarak önleyici tedbirleri artırıyordu (İnalçık, 1988: 346-347).

Eşkiyalık, içinde birkaç suçu birden barındırabilen karışık bir fiil olduğundan dolayı herhangi birinin gerçekleşmesi yeterlidir (Bardakoğlu, 1995: 463-466). Genel olarak soygun yapan, halkın canına ve malına kasteden, etrafı haraca bağlayanlar için İslam tarihinde “yol kesen” anlamına gelen “harrabe” veya “kuttau’t-tarik” tabirleri kullanılmıştır. Osmanlılarda ise ikinci tabire rastlanmakla birlikte ayrıca “şaki, eşkıya, eşirra, Celali, harami, haramzade, haydut” gibi tabirler kullanılmıştır. Eşkiyalık Osmanlıların da yer aldığı Akdeniz dünyasında XIV. yy’da tırmanma eğilimi göstermiş ve XVII. yy’da ise büyük bir problem haline gelmiştir. Bu durumun başlıca sebepleri; farklı cephelerdeki savaşların ağır masraflarının halka yansması, Anadolu’da artan nüfus ve bu nüfusun işsiz kalmasıyla eşkıya topluluklarının insan kaynağını oluşturmasıdır. Osmanlı kırsal hayatını organize eden tımar düzeninin bozulması idari, mali ve sosyal düzende büyük tahribat yapmasıyla üretici sınıfın fakirleşmiş olmaları, devlet otoritesinin zayıflamasıyla sefere gitmemek veya seferden firar etmenin yaygın bir hal alması, vergilerini ödemeyen bir kısım aşiretlerin bulunması eşkıya gruplarının oluşmasını sağlamıştır (İlgürel, 1995: 466-469).

Bu faaliyetler devletin işleyişini sekteye uğrattığı gibi vergi toplanmasında pek çok zorlukların da yaşanmasına sebep olmuştur. Yerlerini ve yurtlarını terk eden köylüler devlete birçok problemin kaynağı olmuştur. Bunun yanı sıra vergileri topladığı halde toplayamadığını beyan ederek iki mislini halktan toplayan görevlilerin baskıları sonucu ahali meskun olduğu mahalleri terk etmeye yönelmiştir. Köylüler yetkili mercilere

¹ Salgun veya salma: reyadan istenen olağanüstü nakdi veya aynı vergilerdir Umumiyetle hane başına belli miktarda arpa, buğdaya ve başka yiyecek şeyler toplanmaktan ibarettir.

yaptıkları şikâyetlerde kendilerine uygulanan “eşkîyanın salgun salma, haksız yere tekâlifte bulunma, devir bahanesiyle yaptıkları zulümleri ve baskılarını sıraladıktan sonra; artık bunlara dayanamayacak duruma geldiklerini, eğer bunlara son verilmezse buldukları diyarları terk edecekleri şeklinde hükümeti tehdit ediyorlardı”. Nitekim bu talepler karşılık bulmadıkları yerlerde halkın orayı terk etmesi sonucu birçok sosyal ve ekonomik problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Demirci, 2012: 47-76).

Anadolu’da görülen bu göçler önemli miktarlara ulaşmıştır. Hatta ahalinin bir kısmı Gürcistan’a kadar gitmeyi bile göze almıştı. Köylerini boşaltan halkın önemli bir kısmının erkekleri levent olmuştur. Diğer bir kısmı şehirlere ve kalelere göç ederken sancak değiştirenler de olmuştur. Bunların nerelere gittiklerini tespit etmek için zamanla mukataaları, hasları, vakıfları ve dirlikleri yeniden tanzim etmek yoluna da gidilmiştir (Akdağ, 2014:679-688). Anadolu’da bu grupların çoğalmasi gibi, Balkanlarda da “hayduk” adı altında toplanan bir takım zümreler oluşturmuşlardı. II. Mustafa bu kabil hareketleri önlemek için, *teftişçi* ismi ile valiler tayin ettiği gibi, 1696’ da “saruca” ve “sekban” kaldırıldığını ilan ederek vali ve diğer idarecilerin bundan sonra mezkur unsurları kapılarında bulundurmamaları tembih etmiştir (Orhunlu, 2001: 695-670).

Eşkîyalığın en büyük organize hali olan Celali isyanları yukarıda zikredilen sebeplerin yanı sıra devlet görevlilerinin baskıları ve taşradaki idarecilerin görevlerini ifa ederken haksız “salgun”lar salarak fazla mal ve vergi toplamaları, halkın devlet merkezine haklı şikâyetlerine yol açmıştır. Halk bir yandan idarecilerin bu haksız tutumlarına bir yandan da eşkıya gruplarının saldırıları arasında kaldıklarında ya daha güvenli bir yere göç ediyor ya da eşkıya (Celali) gruplarına katılıyordu. XVII. yy’ın sonlarından itibaren Osmanlı-İran ve Osmanlı-Avusturya savaşlarından firar eden sipahilerin ayaklanmaları Celâlilik hareketine dönüşmüştür. Bundan sonra Celaliler daha güçlü reisler etrafında teşkilatlı bir şekilde toplanmaya başlamışlardır. Liderleri, genellikle azledilmiş veya haksızlığa uğramış hükümet mensupları ile reaya arasında itibarlı şahıslardan oluşuyordu (İlgürel, 1993:252-257). Celali isyanlarına adı verilen Bozoklu (Yozgatlı) Celal adlı bir tımarlı sipahi Yavuz Sultan Selim zamanında şeyhliğini ilan edip, etrafına 20 bin insan toplayarak mehdiliğini ilan etmiştir. Bu şahıs Tokat-Sivas havalisinde hakimiyet kurunca Osmanlı devleti 1519 yılında yapılan savaşta asileri mağlup edilmiş, reisleri olan Celal de öldürülmüştür. Bozoklu Celalin isyanı Osmanlı literatürüne yeni bir isim katmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu’da isyan edenlere Celale nispetle “Celali” denilmiştir. Celaliler için, ayrıca “eşkîya”, “türedi eşkıyası” adları da kullanılmıştır (Afyoncu, 2003: 137-145).

Bu şahısların en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün Celali şefleri resmen padişahın kendilerine verdiği sıfatları taşıyorlardı. İçlerinde ümera sınıfına mensup olanlar bulunmakla beraber sipahi oğlanları, zaimler ve devriye bölükleri birlikte isyan ettiklerinde bunların fiili görevleri maiyet memurluğu idi (Akdağ, 2014: 679-688). Bunlardan görevden azledilen devlet görevlileri haksızlığa uğradıklarını ileri sürerek isyana kalkıştıklarında ehli örf oldukları için halk bunlara kolaylıkla itibar etmekteydi. Eşkîyalığın belli bir ideolojisinin olmadığı bilinmektedir. Aslında Celali isyanlarının amacı devleti yıkmak veya ele geçirmek değildir. Mücadelede kanun dışına çıkmamış yöneticilerle kanun dışına çıkmış yöneticilerin birbirleriyle olan çatışmasında halkın her iki tarafta da yer aldığı olmuştur (Ünal, 2017: 3-10).

Devlet eşkıyalığı bastırmak için son derece faydacı davranarak önce mahalli güçlerce isyanı bastırmakta; o da olmazsa merkezden vezir, serdar tayin edilerek halletmek yoluna giderdi. O da yetersiz kalınca pazarlık sonucu çeşitli mansıplar verip devlete bağlı duruma getiriyordu (Ünal, 2017: 3-10). Bütün bu tedbirlere rağmen Celali isyanlarının kesif bir hal alıp Anadolu’yu adeta bir savaş alanına dönüştürünce ve devlet bütün tedbirlere rağmen isyanı bastırmakta çaresiz kaldığında liderleri affetmek ve bunları genellikle Rumeli’de serhat bölgelerindeki görevlere getiriyordu. Halktan da yerini yurdunu terk edenlere geri dönmelerini teşvik amacıyla birkaç yıl vergi muafiyeti getirmek buldukları yerleri şenlendirmek gibi cazip hale getirerek dönüşlerini teşvik ediyordu (Ünal, 2017: 3-10).

Osmanlı Devleti bu yola baş vurmakla; devletin gücü, toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlamasıyla artmıştır. Avrupalı muhalifler bertaraf edildi, Osmanlı muhalifleri ise evcilleştirildiler (Karen, 2016: 1-2).

Bunun en önemli örneklerinden biri de, "1606 Mayıs'ında, Celali lideri Canboladoğlu, I. Ahmed'e mektup yazarak, padişahın kendisini Halep valisi yapması, yardımcılara da başka mevkiler vermesi karşılığında, emrindeki eşkıya ordularını paralı asker olarak savaşa yollayabileceği önerisinde bulundu. Mektubun kenarında, padişahın kendisinin düştüğü çok çarpıcı bir derkenar bulunmaktadır. I. Ahmed, "Bu kadarı da fazla. Bu kadar çok şey nasıl verilir?" diye yazmıştır... devletin bu eşkıyaları, böyle anlaşmalar, pazarlıklar ve himaye ilişkileri aracılığıyla denetim altına almayı, manipüle etmeyi istemesi ve becerebilmesi başa çıkması, zayıflığının değil gücünün kanıtıdır." (Ünal, 2017: 3-10).

II. Mustafa döneminde meydana gelen ve asayiş bozan hadiseler:

Anadolu’daki Olaylar:

Ferdi bir soygun sonucu Valide Sultanın Kethudalığını yapan Hacı Mehmedin mallarına el koyan şahsın yakalandığı ve bu şahsın zapt ettiği para, altın ve diğer malların mübaşir marifetiyle tespiti yapılarak gönderilmesine dair emirde: Vâlide Sultân kethüdâlığı hizmetinde olan El-Hâc Mehmed Ordu-yı Humâyunum’a arzda bulunarak bundan önce bin yüz yedi senesinde Tekirdağ civarındaki yolda arabaları İvaz adındaki kişi tarafından soyulmuştur. Bu kişinin yanında tuttuğu ve adı zikredilen şahsın malından yüz yirmi kuruş, bir beygir ve sair eşyayı zapt ettiğini ve bu şahsın Çorlu’da yakalanmış olup beraberinde ele geçirilen para ve altının tayin olunan mübaşir marifetiyle gönderilmesi hususunda emir yazılmıştır. Fî Evâil-i Zâ Sene 1107 / 7 Haziran 1696 (BOA.MD 108-1107).

Konya ve Ilgın tarafında peyda olan ve büyük gruplar şeklinde yörede halkın can ve mal güvenliğini sarsan, bölgenin asayişini bozarak günlük hayatı çekilmez hale getiren hareket halindeki eşkıya gruplarının ortadan kaldırılması için Anadolu valisi vezir Mustafa Paşa’nın emrinde bölgede bulunan üst düzey yöneticilerle birlikte kanun üzere işlem yapılarak bunların ortadan kaldırılması ve yine o bölgede geçmekte olan Kıbrıs hazinesi ve vefat eden Rakka valisinin servetinin emniyet içinde Ordu-yı Hümayuna ulaştırılmasında bir ihmalin olmamasına çalışılarak koordineli bir şekilde eşkiyanın takibi ve ortadan kaldırılması için hukuk dahilinde mücadele edilmesiyle ilgili hükümde: Konya ve Ilgın taraflarında bulunan köy ve kasabalarda olan kurada ikişer ve üçer yüz parçalar halinde gezen yol kesen eşkıyası halkın canına ve malına kasteden, vilayet sakinlerinin ihtiyacını gideren sebil malları ve değirmenlerini tahrip ettikleri, halka çirkin davrandıklarından dolayı bu eşkiyanın ortadan kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınması hususunda; acil lazım olan mühimmattın temininde, Anadolu valisi vezir Mustafa Paşa, Karahisar-ı Sahib Sancağı’na mutasarrıf Mevlüd Mehmed, Sultan Öyüğü ve Akşehir sancakları Begi Şatır Mehmed ve askerlerinin adı geçen vezirin emrinde görevlendirilerek eşkiyanın buldukları mahallerde ve etkin oldukları mahallerde ortadan kaldırılması emri verilmiştir. Verilen mücadele halka eziyet edilmeden kanun üzere yapılan iş ve işlemler sonucu şakilerlerin cezalandırılmalarının sağlanmasına önemle vurgu yapılmıştır. Yine o güzergahtan gelmek üzere olan Kıbrıs hazinesi ve Rakka valisi müteveffa Hüseyin Paşa’nın mal ve eşyasını mübaşirleriyle birlikte emin ve salim şekilde Ordu-yı Hümayuna ulaştırılmasını, yol üzerinde bulunan halka her hangi bir angarya yüklenmesinden sakınılması buyrulmuştur. Evâil-i 1107 / Temmuz 1695 (BOA.MD 108-829).

Ordunun sefer hazırlıklarını yaparken sefere çıkmadan önce eşkıyanın olabileceği güzergahların güvenli hale gelmesi için yardımcı kuvvetlerin dahil olmadan önce görevlendirildiklerine dair belgede geçen: Anadolu Beylerbeyi Seyyid Ahmed’in Aydın, Saruhan, Menteşe bölgesindeki piyade ve süvarinin zaman kaybettirilmeden Edirne sahrasına ulaştırılırken gerek bölge de gerekse askerin içinde eşkıyanın barındırılmaması, bir isyana mahal vermeden bunların titizlikle temizlenmesi için görevlendirilmiştir. Bu görevi ifa ederken halka zarar vermeden yürütülmesi için de üç bin kuruş ödeneğin tahsis edildiği ve bunun geciktirilmeden yerinde kullanması, kuvvetlerin zamanında Edirne sahrasında bulundurması ile ilgili emir gösteriyor ki ordunun içinde de art niyetli kişiler bulunmuştur Evâil-i Za. Sene 108 / 26 Mayıs 1697 (BOA.MD 110-28).

Anadoluda bulunana eşkıyanın üç koldan temizlenmesi için Sarayönü sancak beyi Ömer Bey sol koldan, malatya sancak Beyi rişvanoğlu Halil Bey sağ koldan, Anadolu Beylerbeyi Seyyid Ahmet Bey de orta kolda görevlendirilmiştir. Anadolu’nun eşkıyadan temizlenmesi için koordineyi aksatmadan ve halka zarar vermeden eşkıyadan eser kalmayınca kadar faillerin cezalandırılarak asayişin sağlanması hususunda verilen emirde bu dönemde yine eşkıyalık faaliyetlerinin vardığı noktayı ortaya koymaktadır. Evahir Z sene 1108 / 17 Temmuz 1697 (BOA.MD 110-345).

Eşkîyanın sadece yol kesme soygun, cinayet işlemelikleri zamanla da bir bölgede alınması gereken vergilerin toplanması esnasında engel oluşturmak için bazı insanları kullanarak tahsilatı engelledikleri, görevlileri darp ettikleri tespit edilen altı eşkıyanın yakalanarak Amasya kalesine haps edilmeleri istenen hükümde: Sultân dâmet ismetuhânın kethüdâsı Hacı Mehmed arz-ı hâl idüp Valide Sultan Hassı topraklarından Ortapare Hassı malından Çongarlu Cemaati’nin ödemeleri gerekli olan vergilerin tahsili için Voyvoda Seyyid Halil tarafından adam gönderildi. Adı geçen cemaatten Demirci İlyas, Musa Kethüda, Halil Kethüda, Köle Ebubekir ve Minnet Bölükbaşı oğlu Hasan adındaki eşkıyalar kendilerine tâbi bazı kötü insanları toplayarak vergilerin toplanmasına mâni olmuşlardır. Ayrıca adı geçen voyvodayı darp ettikleri, bu şahısların devamlı bu tür faaliyetlerde bulduklarından, acilen bunların durumlarının araştırılarak fesâd u şekâvet üzere olanları Amasya kalesine hapsedilmeleri hususunda hüküm istenmiştir. Gelen cevapta; mahallinde kötü halleri tespit edilen altı eşkıyanın Amasya kalesinde hapis olunması yazılmıştır. Fî Evâsıt-ı Z Sene [1]108 / Temmuz 1697 (BOA.MD 109-13).

Bâzârsuyu civarında altı eşkıyanın halka zulm ettikleri bunlardan ikisinin yakalandığını diğerlerinin de yakalanarak gasp ettikleri mallarının tahsil edilmesi ve suçlarının sübut olması sebebiyle emri şerif gelmedikçe serbest bırakılmamaları hususu

devletin bu olaylara ne ciddiyetle eğildiğini göstermektedir: Bâzârsuyu kadısına gönderilen hükümde: Bâzârsuyu halkı gelip bu kazada oturan Osmân Çavuş oğulları olarak tanınan Maruf Ali Çavuş ve kardeşi Osman, Hüseyin, Süleymân ve Nasluh oğlu Köse Hüseyin adlı eşkiyaların kendilerine iki yüz nefer süvari eşkiyayı katarak fakir halkın evlerini basıp mallarına, iaşelerine ve hayvanlarına saldırarak asayiş bozduklarını bildirmişleridir. Bunların mutlaka ele geçirilip halktan gaspettikleri mallar alındıktan sonra hak ettikleri cezanın verilmesi için yeniçeri ocağında sabıka orta çavuş olan Abdi vasıtasıyla emir gönderilmişti. Adı geçen eşkiyalardan Osman ve oğlu Süleyman yakalandıklarını bildirip, bundan evvel adı geçen ve mübaşir tayin olunanın marifetiyle zorla ele geçirdiklerinin tahsili, adı geçenlerin soruşturmaları bitmeden salıverilmemeleri hususunda hüküm beyan etmişlerdir. Halkın hak ve hukukları tahsil olunduktan sonra da serbest bırakılmayıp gereği gibi tutukluluklarının devamı emir edilmiştir. Evâsıt-ı Zâ Sene 1111/ Mayıs 1700 (BOA.MD 111-1041).

Eşkiyalık olaylarını araştırmak üzere atanan Abdi Çavuş’un görev mahallinde rüşvet aldığı, halkın malını gasp ettiğini ve etrafına topladığı eşkiyalarla birlikte halka zulm ettiğini, asayiş bozduğunun tespit edilmesi üzerine bu durumu çözmek için görevlendirilen Mehmet Çavuş’tan bölgedeki kadılarla koordineli çalışarak bu belayı defetmesini ve malları gaspedilenlerin mallarının iade edildikten sonra İstanbul’a getirilerek cezalandırılması gösteriyor ki: devlet görevlilerinin de zaman zaman buldukları yerlerde defetmeğe gittikleri bu şakilelerle işbirliği yaparak menfaat sağladıkları da bu asayiş olaylarında ehl-i örf’ünde katkıları olduğunu ortaya koymaktadır: Trabzon, Giresun, Bâzârsuyu, Ebulhayır, Akköy, Bayrâmlı, Ulubey, Pençşembe kadılarına ve Trabzon’da yeniçeri zabiti Deveci Salih’e ve zikrolunan kazalardaki yeniçeri serdarlarına gönderilen hükümde:

Bundan evvel eşkiya teftişi için emri şerifimle tayin olunan yeniçeri çavuşlarından Abdi Çavuş zikrolunan kazaların her bir kazadan yüzer ve ikişer yüz kuruş aldığından başka halkın bazılarıyla ihtilaf içinde oldukları, mallarını yağma ve talan ettiğini, bazılarının da at, katır ve kısraklarını gasp ettiği bildirilmiştir. Halkın hak ve hukuku doğrultusunda alacakları tahsil edildikten sonra durumun teferruatlı olarak aydınlatılması için tekrar ocak tarafından mübaşir tayin olunan Mehmed Çavuş Giresun’a vardığında adı geçen Abdi Çavuş emri şerife itaat etmeyip Giresun’da kendisine tâbi kırk elli nefer eşkiya ile kendisini şikâyet edenlere zülüm etmeğe devam etmiştir. Kadıların arz ve birkaç kasaba ahalisinin mübaşeretiyle adı geçenin İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir. Bu işle görevlendirilen Mehmed zîde’nin marifetiyle Abdi Çavuşun hazır bulundurulması ve halkın sabit olan haklarının alındıktan sonra Divan-ı Hümayununda

icap eden cezasının verilmesi için son derece titiz davranılmasını, itaatsizlikte bulunan Abdi Çavuş zikrolunan kazalardan her hangisinde olur ise mutlaka yakalanıp zülmen el koyduğu malların geri verilerek firar ettirilmeden İstanbulda hazır bulundurulmasını ve dergâh-ı mu‘allâm yeniçerilerim ağası olan İbrahim Ağa’ya verilen tasdikli belgeye göre davranılması için emir yazılmıştır. Evâhir-i Zâ Sene [1]112 / Mayıs 1701 (BOA.MD 111-1430).

Devletin üst düzey yöneticilerinin de halkın inançlarını istismar ederek menfaatleri doğrultusunda sömürdüklerine dair Selimiye Cami’nde meydana gelen bir olayla ilgili kayıta: Eski hükümdar Sultan IV. Muhammed Han’ın zamanlarında sarayı atik teberdarlarından miri miran rütbesine ulaşmış ve birkaç sene de Trablus eyaletinde hükümet görevi yürütmekle görevlendirilip bazı yolsuzluklara karışıp hapis ve sürgün cezası alan Benli Hüseyin Paşa uzlete girmişti. Bu yoksulluk ve zor hayattan kurtulmak için etrafında topladığı bazı insanlarla Selimiye Cami’nde sabah namazı sonrasında kendisi ile ittifak kuran eski Niş vekili Musa Ağa ile birlikte minberde fitne uyarmak üzere cemaate hitap ettiler. Ama kimse itibar etmeyip cemaat derhal dağıldı. Kendisine tabi olanlar da pişman oldular. Durum padişaha ihbar edilince orada işe karışanlar teker teker çağrıldı. Benli Hüseyin’in en yakın danışmanı olan Kürd Hüseyin Bozcaada’ya sürgün edildi. Daha sonra artlarından görevliler gönderilip ikisi de Ergene Kalesinde katl edildiler. Kelleleri Bab-ı Humayun’un önünde rezil bir şekilde arz edildi. Ayrıca ona destek veren Arap asıllı bir tanınmaz kişi ile birlikte çok sayıda suçlu da yakalanıp cezalandırıldı. Bir kısmı üç şerefeli camiide cezalandırıldı. Birkaç kişi Tunca Nehri’ne gönderildi, orada ölüm cezası ile cezalandırıldı Rabiulahir 11105 / Kasım-Aralık 1693 (Özcan, 1995: 503-504).

Balkanlar’daki Olaylar

Devlet görevlilerinin halkın da desteğini sağlayarak dağlarda saklanan eşkiyanın bertaraf edilmesi için ortak mücadele yaparak eşkiyanın bir daha bu bölgelerde barınmamasının sağlanmasına değinilmiştir. Dağlarda saklanan eşkiyanın yakalanması için Niğbolu Sancağı’nda olan kaldılara, kethüda erleri ve yeniçeri serdarları ve sair ayan-ı vilayet iş erlerine hüküm gönderilmiştir: Adı geçen sancakta bazı sarp dağlarda haydut eşkiyalarının sığınarak oralarda konuşlandıkları ve asayiş tehdit ettikleri haberi alınmıştır. Bunun üzerine emri şerîfimle tayin olunan bostancı marifetiyle o dağların civarında olan kazalardaki ahalinin de desteğiyle dağlarda saklanan eşkiyanın yakalanması için gereği gibi dikkat eylemeniz hususunda emir yazılmıştır. Evâil-i Z Sene 1106 / Temmuz 1695 (BOA.MD 107-31).

Balkanlarda hareket halindeki eşkıyanın geçtikleri bölgelere zarar verdiklerinden yapılan takip sonucu ve alınan istihbarat neticesinde bölgedeki görevlilerin mesuliyetinde meskun halkın da desteğiyle bu asayiş durumunun önlenmesi istenen emirde: Tunca Nehri’ni aşip Vidin tarafına firar eden eşkıyaların yakalanması için merkezden emir gönderilmiştir. : Vidin tarafından Vidin Paşası ve bostancı ustalarının taarruz eyledikleri otuz nefer haydutun Girâr ve Fakihli adlı köylerin yakınındaki vakıf değirmeni yanından Tunca nehrini geçerek kazanıza firar etmişlerdir. Edirne bostancı başı Mustafa’nın makama durumu arz etmesi üzerine adı geçen bostancı başı’nın görevlendirilerek zikredilen haydutların yakalanmaları için başlarına yetkili kişilerin tayin edildiği işe yarar adamlarla üzerlerine gönderilerek buldukları mahallerdeki adamlarının da yardımı alınarak oluşturulan silahlı birliklerle adı geçen eşkıyanın mutlaka getirilmesi için bunların yakalanarak Edirne’de Divanın huzuruna çıkarılmaları için emir yazılmıştır. Fî Evâhir-i S Sene [1]107 / Ekim 1695. (BOA.MD 107-78).

Tekfur dağına giden yol üzerindeki köprüye bir kısım eşkıyanın musallat olduğu ve bunların çevreye zarar vererek bölgedeki meskun insanlara zarar verdikleri haberinin alınması üzerine Edirne Bostancıbaşı bu durumu araştırmak üzere görevlendirilmiştir. Gönderilen hükümde anılan köprünün çevresindeki bölgede yaşayan insanlara zarar vermeden tafsilatlı bir araştırma sonucu halka zarar veren bu eşkıyanın tespiti ve bunların yakalanarak bir an önce orduya teslimi bildirilmiştir. Fî Evâhir-i L. Sene [1]108/ 17 Mayıs 1697 (BOA.MD 110-18)

Eşkîyanın büyük gruplar halinde soygun, yağma ve talan yaptıkları gibi bazı kasabaları işgal ederek zulümlerinin doruğa çıktığı da olmuştur. İvraca ile Rahova arasında bayrak ve flamalarıyla dolaşan yedi piyâde ve süvârî eşkıyâsı Rahova kasabasını işgal ettikleri yirmi insanı şehit ettikleri, birçok insanı yaraladıkları, bir kısmını esir ettiklerini, halkın mallarına elkoydukları haberi üzerine; Niğde Kadısı ve diğer görevliler sert dille uyarılarak görevlerini gereği gibi yapmadıklarından dolayı iş bu mecraya kadar gelmiştir. Bu kusurlarını kapatmak ve bu belayı def etmek için hepsinin işbirliğiyle hareket ederek bu taifenin ortadan kaldırılması hususunda zaman kaybettirilmeden tedbirlerin alınması, gerekli hassasiyetleri göstermeyen yöneticilerinde sert bir şekilde cezalandırılacağı bildirilmiştir. Fî Evâil-i Za. Sene 1108 / 27 Mayıs 1697 (BOA.MD 110-43). Ayrıca Vidin muhafızı Hasan Paşa, eski Tımaşvar Beyi Hasan Paşa, Bostani ustalarından Ahmed Usta (h, 58, 74, 86, 116) emrindeki yeniçeri, cebeci, topçu, kale muhafızlarıyla birlikte Rahova’daki eşkıyanın ve yörede bulunan diğer eşkıyaların temizlenmesi için görevlendirilmişlerdir.

Niğbolu Mütesellimine gönderilen hükümde de hâlâ o taraflarda bulunan eşkıyanın ortadan kaldırmak üzere bulunan tüm kuvvetlerin üzerine komutan tayin edilerek eşkıyanın bulunduğu bölgelerde temizlenmesiyle görevlendirilmiştir. Bundan sonra o civarda bir ferdin eşkıya tarafından zarar görmesinde Mütesellim ve görevlilerin birlikte sorumlu oldukları, ihmali bulunanların isim durumlarını beyan eden raporlarla birlikte bildirilmesinin emir edilmesi konuya verilen önemi ortaya koymaktadır. Evâsıt-ı Za. Sene 108 / 17 Haziran 1697 (BOA.MD 110-85)

Balkanlarda Filibe civarlarında Karaca adında eşkıyanın yaya ve süvari birliklerle soygun yaptıkları meskun halka zarar verdikleri haberi üzerine yeteri sayıda asker tayin edilerek bölgedeki kadı ve idarecilerin tamamı görevlendirilerek koordineli çalışmaları emir edilmiştir. İşbirliği halinde dar geçitlerin ve boğazların tutularak eşkıyaların yakalanarak hukuk üzere işlem yapılması için Edirne’ye getirilmeleri, yakalananlara işkence eziyet yapılmaması, mücadele esnasında yerli halktan her hangi bir angarya hizmet istenmemesi ve iyi davranılmasının istenmesi, asayişin sağlanmasında hukuka azami derecede riayet edildiğini ortaya koyan emirde: Karaca adlı eşkıyanın seksen süvari ve elli kadar piyade yol kesen eşkıyasıyla birkaç zamandan beri Hasköy, Filibe, Tatarbazârı, Srnakov ve Zihne civârında gezip halka, vilayet sakinlerine zulüm ettikleri, kamu malına zarar verdikleri bildirilmiştir. Bunların ele geçirilmesi için Ordu-yı Hümayundan yeteri kadar asker tayin olunarak mevcut mahalli kuvvetlerle birlikte görevlendirilmişlerdir İş erlerinden görevde olmayanlar Edirne bostancıları ustalarından mübaşir tayin olunan Usta zîde marifetiyle birlikte kazanıda ve diğer mahallerde haber alındığında cümleleriz yardımlaşarak ittifak-halinde üzerlerine varıp kaçacakları derbent ve boğazları da tutarak her ne şekilde olur ise olsun mutlaka ele geçirip Edirne Divanına getirilmeleri ve yapmış oldukları kötülüklerin ortadan kaldırmaya ihtimam göstermeleri buyrulmuştur. Bunlardan özür beyanında bulunanlara işkence edilmesi kati şekilde yasaklanmıştır. Bunların şer ve ziyanlarını halk ve beldeler üzerinde def etmek için bütün görevlilerin gerekli hasasiyaeti göstermeleri, halktan bir ferde haksızlık yapılmamasını ve kendi hallerinde olanlara her hangi bir hak ihlalinden bulunulmaması hususunda hüküm yazılmıştır. Evâil-i Z Sene 1108 / Haziran 1697 (BOA.MD 109-10).

Eşkîyaların belli bölgeleri kontrolleri altına aldıklarını ortaya koyan kayıтта: Çirmen, Tatarpazarı, Filibe, Doniçe, Hasköy, Gümülcine, Kızanlık tarafından Uzuncaovaya varıncaya kadar yollar üzerinde ve bölgede bulunan eşkıyanın temizlenmesi için Edirne Bostancıbaşısı Hüseyin Usta görevlendirilerek bir fert kalmayıncaya kadar bölgedeki kuvvetlerle birlikte üzerlerine gidilmesi ve ayrıca bölgedeki teftişin aralıksız sürdürülmesi bu konudaki sürekliliğe azami riayet edilmesi

bildirilmiştir. Ayrıca Samako, Doniçe, Köstendil, Cuma pazarı, Menlik, Razlık, Norakop kadılarının, ayan-ı vilayet ve iş erlerinin Hüseyin Usta ile birlikte görevlendirilerek bu bölgelerdeki eşkıyanın lojistiğini keserek mahalli kuvvetleri de mücadeleye dahil ettirilerek bu olayların son bulması önemle bildirilmiştir. Evasıt Z. sene 108 / 22 Haziran 1697 (BOA.MD 110- 349, 351, 352)

Vidinden Niğbolu’ya kadar ve Morova ve Tuna nehirlerinin buldukları yerde bulunan eşkıyanın halka zarar verdikleri mallarını gasp ederek zulüm ettikleri haberi alınmıştır. Bunların ortadan kaldırılması için Vidin muhafızı Hasan Paşa ve emrinde Eflak voyvodası beş yüz askeriyle birlikte görevlendirilerek yerli halkında desteğini sağlayıp eşkıyayı kanun üzere hak ettikleri cezaya çarpıtılmaları hususunda hiçbir gecikmeye ve ihmalden bulunmadan mücadele edilmesi, bölgenin tamamen temizlenmesi bildirilmiştir. Bu mücadele esnasında yerli halkın zarar görmemesi konusundaki titiz davranılmasının vurgulanması ise halkın eşkıyadan uzak durması açısından titiz davranılmıştır Evail M. 1109 / 21 Temmuz 1697 (BOA.MD 110-380).

Kendilerini çeşitli görevlerle tanımlayarak halkı haraca bağlamaya çalışan kişilerinde olduğu zamanla olmuştur. Arnavut’un Usturmca kazasında yüz yirmi kişi sekban olarak görevli bulunmamasına rağmen kendilerini sekban olarak tanıtarak halktan zorla bize bin kuruş vereceksin diye köy köy dolaştıkları halka eziyet ettikleri tespit edilmiştir. Kazanın kadısına hüküm gönderilerek Arnavut’da sekbanlığın bulunmadığından dolayı giriştikleri bu görevin yasak olduğunu ve derhal terk etmeleri hususunda uyarılmaları ve halkın ittifakı sağlanarak bunların martolos olarak görevlendirilmeleri bildirilmiştir. Eğer kabul etmeyip aynı hal üzere devam ediyorsa ortadan kaldırılmaları emir edilmiştir Evail M. 1109 / 21 Temmuz 1697 (BOA.MD 110-406).

Bazı bölgelerin uzun zamandan beri eşkıyaların barındıkları buraları eşkya yatağı haline getirdikleri, bu bölgede geçenlerin mallarıyla birlikte mağaralarda alıkoydukları, eşkıyalık olayının cereyan ettiği bölgede devlet görevlerinin bu belayı def etmek hususunda görevlerini yapmadıkları gibi onlara yardımcı oldukları bilgisi üzerine gerek devlet görevlileri gerekse halktan yardımcı olanların dikkatli bir araştırma sonucu soruşturularak suçu sübut olanların sicil kayıtlarıyla birlikte Edirne divanına istenmeleri olayların çok yönlü araştırılarak bunun kökten halledilmesi yoluna gidildiğine dair fermanla: Bundan evvel zuhur eden haydut eşkıyaları Karakâdı oğulları ile eşlerini eşyalarıyla birlikte gasp ettikleri, bunları Filibe kazasına bağlı Dranova adındaki köyün civarında bulunana mağarada hapis etmişlerdir. Adı geçen bostancısı haber alıp

üzerlerine varmak teşebbüsünde iken Veli Şatırın mutasarrıf olduğu zeameti olan köylerinden Filibe kazasına bağlı Pavliçko adındaki karyeden eşkiya Çodar’ın kaynatası Karaca, oğlu, oğulluğu Kalaycı ve adı geçen karyenin papası haber vermeleriyle mahpus ettikleri kişileri eşyalarıyla birlikte beş gün evvel firar ettiklerini yapılan gizli araştırma sonucunda tespit edilmiştir. Bunların on iki seneden beri Dranova, Pavliçko, Boğud, Çukur ve Direcik Yenicesi’nden saklandıklarını, buranın her yönüyle eşkiya yatağı olmaya müsait olduğu, otuz gün burada barındıkları ve iaşelerinin de sağlayan halkın bir kısmı ve subaşı’nın lojistik destek sağladığı haberi alınmıştır. Gelen emirde; eşkiyaya yardımcı olup kollayan gerek halktan gerek subaşı ve diğerleri her kim olursa olun vilâyetin itimat edilen güvenilir kimesnelere gereği gibi soruşturulurak suçu sübut olanların sicil kayıtlarıyla birlikte Edirne Divanına gönderilmeleri, suçu olmayanların her hangi kötü muameleyle karşılaşmamaları hususunda gerekli hassasiyeti gösterilmesi bildirilmiştir. Evâhir-i M Sene [1]109 / Temmuz 1697 (BOA.MD 109-81).

Firecik’de yağma, talan ve katilde bulunan eşkiyanın varlığı alınan istihbarat üzere tespit edilmiştir. Bu açık olan durumun araştırılması ve yöneticilerin ihmalinin olup olmadığının tespiti açısından tafsilatlı rapor istenmesi bu konudaki titizliği gösteren belgede: Firecik civarında bazı eşkiyanın peyda olup kasaba dâhilinde nice kimesnelerin hanelerin basıp nüfuslarını katlettiğini, mallarına el konulduğu haberi alınmıştır. Bu kadar aşikâr olan eşkiyalığın şimdiye değin varlığının bildirilmemesindeki ihmal ve tembellik gösterilmiştir. Şimdi belirtildiği şekilde o civarda eşkiyanın varlığı, faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bir şekilde rapor tanzim edilerek bildirmeniz emredilmiştir. Evâil-i S Sene [1]109 / Ağustos 1697 (BOA.MD 109-85).

Petriç kazasına bağlı bir çiftin yaptığı eşkiyalık ve soygun Müslümanların şahitliğiyle de tespit edilmiştir. Bunlar yapılan tembih ve telkinlerle de vazgeçmeyip aynı hallerini sürdürüyorlarsa yakalanarak Kavala kalesine haps edilmesi ve ferman gelmedikçe de serbest bırakılmamaları, devletin caydırıcılığı sadece inzibati tedbirlerle yapmadığını gösteren hükümde: Kavala paşasına, Petriç kadısına ve Kavâla Kal ‘ası dizdarına hüküm ki: Bereketli kadısı Mevlana Mehmed mektup gönderip Petriç kazasına bağlı Leşeyh adlı karye sakinlerinden sabıka Çolak Ahmed adlı kişinin eşi Sitti hatun eşkiya kıyafeti giyerek eşkiyalık yaptığı, mal gasp ettiği, nüfus katlettiği Bereketli kadısı tarafından bildirilmiştir. Bu husus ayrıca mahallinde tarafsız Müslümanların şahadetiyle de tespit edilmiştir. Bu durum aynı hal üzere devam ediyorsa, konun araştırılıp ortaya çıkarılması için emri şerif doğrultusunda bilirkişi tayin edilerek yapılan araştırma sonucunda yapılan tembih ve telkinlerle de vazgeçmeyip aynı şekilde devam ettiği bilgisi teyit ettirildiğinde, halkın can ve mal güvenliği açısından Kavala kalesine hapsedilerek

ferman gönderilmedikçe serbest bırakılmaması emir olunmuştur. Evâsıt-ı S Sene [1]109 / Eylül 1697 (BOA.MD 109-91).

Halka zulüm eden, iyi davranmayan ve halkı devletten soğutan Kandiya Muhafızı ve eyalet göreviyle görevlendirilen Fındık Mehemed Paşa’nın yapılan araştırmalar sonucu suçları sübuta erdiğinden dolayı cezalandırıldığına dair kayıta: Girit adasında Kandiya Muhafızı olan Vezir Fındık Muhammed Paşa’nın zulüm ve haksızlıklarından rahatsız olan ada yerlileri durumu şikayet edince Rikab kaymakamı Osman Paşa’ya Hanya, Hanya’da olan İsmail Paşa’ya Kandiya muhafızlığı menşuru gönderildi. Muhammed Paşa’nın keyfiyetinin yerinde araştırılıp devlete bildirilmesi için de Kapıcıbaşı Halepli Ahmed Ağa atandı. İsmail Paşa da Kandiya gittiğinde Muhammed Paşa’nın kendilerine zulüm ettiğini ve haksız yollarla altın alıp yolsuzluk yaptığını söyledi. Durum araştırılıp sonucu vezarete bildirilince Sultan’ın emri ile cezalandırıldı. Ölüm fetvası çıkarıldı. Böylece ölüm cezası tatbik edildi Cemaziyelahir 1105 / Ocak-Şubat 1694 (Özcan, 1995: 516-517).

Irak, Suriye ve Diğer Bölgelerdeki Olaylar:

Dört karyede Ekrad eşkıyalarının zulüm ve baskısından dolayı yerlerini ve yurtlarını terk eden ahalinin tarafınızdan yerleştirdikleri Hama ve Humus halklarıyla uyum içinde değillerse kendi köylerine tekrar iskan edilmeleri istenmesi devletin ferdin yerleşme hürriyetine verdiği önemi gösteren hükümde: Rakka beglerbegisine, Halep, Hama, Humus, Antakya, Payâs, Adana, Mar ‘aş, Âyıntab, Ruha, Birecik ve Malatya kadılarına gönderilen hükümde: Valide Sultan Kethüdası gelip müşarü'n-ileyhânın mutasarrıf olduğu hassa karyelerinden Türkmân, Çoma, Musabegli ve Şeyhü'l-hadîd adlı karyelerinin re ‘ayasından bazıları arazilerinde Kürt eşkıyasının zulüm ve baskısından dolayı dağılan ve perişan olan halkın yeniden buldukları mahalde iskân ettirilmeleri hususunda gönderilen emri şerifte; “*Beyler Beyi ve senin Kapucu başı Hasım Mehemed’in Hama ve Humus taraflarına iskân ettirdiğiniz kavimlerle aynı yaşam tarzı ve coğrafi şartlarda bir uyumsuzluk varsa veya buradaki sakinlerle uyum içinde değilseler durumlarına uygun şekilde iskân edilsin*”. Evâsıt-ı Zâ Sene [1]108 Haziran 1697 (BOA.MD 110-97). Bu kayıt Osmanlı Devletinin yerleşme ve seyahat özgürlüğüne gösterdiği özenle birlikte ferdin huzur ve mutluluğunu esas alarak her yeri yaşanır halde bulundurmasına azami titizlik göstermiştir.

Merkeze uzak olan vilayetlerde uzun süren savaşlar sebebiyle siyasi bir mahiyet kazanan ve hükümetin ilgisizliği yüzünden uzun süre devam eden isyanlardan olan, bir yanda Şehrizor taraflarında hüküm sürerken diğer taraftan komşu ülkelerle ilişkilerin

bozulmasına da yol açan ve uzun süre devam ederek devleti uğraştıran isyanlardan biri de Bebe Süleyman İsyanı olmuştur. Bu isyanın bastırılması için devlet Diyarbakır Valisi ve bölgedeki diğer yöneticileri de Bağdat valisinin yardımına gönderildiğine dair fermanlarda: Diyârbekir vâlisi Vezîr Hüseyin Paşanın emrinde bundan evvel silahlandırılmış kapı halkından bir çok asker, Diyârbekir eyâletinin zü’amâ, erbabı tımar, alay beyleri, eyalette bulunan hükümet ve sancak mutasarrıfları, Diyarbakır’ın dört yüz yerli neferi ile birlikte Bağdat’a görevlendirilmiştir. Görev mahalline giderken Musul’a vardığında Bağdat valisi Vezir İsmail Paşa’nın da Bebe Süleyman üzerine bazı asker ile görevlendirildiği, adı geçen eşkıyanın üzerine vardığında hakkında sayısız şikâyetler olduğundan her nasıl olursa olsun yakalanıp getirilmesi için tekrar tekrar emri şerifler yazılmıştır. Ancak halen adı gen eşkıya ile ilgili şikâyetler devam etmekte olduğundan görevlendirilen vüzerâ, Mir-i Miran, ümera ve sair askeri birlikler eşkıyanın üzerine gönderilmesi, ortadan kaldırılması için o civarda Mirâhor-ı sâni Bayrâm da tayin edilerek gönderilmiştir. Emri Şerifte:

Şimdi sen ki vezir-i müşarünileyhsin emri şerifim vardığında bu konu hal edilmemiş ise kata tereddüt ve duraksama göstermeksizin seninle görevlendirilen bütün askerlerle ittifak ve ittihat ile bu kişinin üzerine varıp yakalayarak der-i devlet-medarıma bildiresin ve Şehrizor hududunda bulunmazsa izni şerifim olmadıkça geri Şehrizordan devam ederek her hususta basiret ve hassasiyet üzere hareket eylesin. Allah sizi korusun eğer bu eşkıya bu defa da ele geçirmez veya orada bulunmaz ise cümleniz orada kış ve yaz kalarak onu ortadan kaldırmak için lazım gelen her türlü tedbir alınsın. Buna rağmen bu kötü adam ele geçirmezse o hudut ve sınırın hukuk nizamı doğrultusunda olan ahvâlin her şekilde duyurularak hiç kimsenin gaflet ve tembellik sebebiyle bir emr nâmülâyim uygulanmasında son derece ihtimama göstererek bu kötü insanın ve durumun ortadan kaldırılmasında sınır nizamname hükümlerinin acil zaruri tedbirlerin alınması hususunda emir yazılmıştır. Fî Evâsıt-ı S Sene 1111 / 1699 (BOA.MD 111-309).

İsyanın II. Mustafa döneminde değişik zamanlarda ve değişik yerlerde ortaya çıkmış olup, uzun süre devam ettiği, komşu ülke olan İranla ilişkilerin bozulmasına bile sebep olduğundan çok yönlü bir şekilde tedbirler alınarak bu isyanın tamamen bastırılması ve asilerin ortadan kaldırılması hususunda yapılan uzun mücadele sonucu isyanın bertaraf edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. II. Mustafa bu tür eşkıyalık olaylarının önlenmesi için bir yandan teftiş yapmak üzere valiler tayin etmiştir. Devlet merkezinden uzak eyaletlerdeki Bebe Süleyman gibi isyanlar siyasi mahiyet kazanmıştır. Şehrizor tarafında hüküm süren bu şahıs zorbalıklarda bulunarak İrana ait bazı yerleri işgal etti. 1699’da Bağdat valisi Hasan paşanın komutasında gönderilen kuvvetlere yenilince Hakkariye kaçtı. (Özcan, 2006: 275-280)

Bebe Süleyman İsyanları: II. Mustafa döneminde Basra civarında eşkiyalık faaliyetlerinde bulunan "Mani" ve özellikle ortaya çıktığı süreçte ve sonrasında devleti bir hayli uğraştıracak olan "Bebe Süleyman" isyanları önemlidir. Bu isyanlara defter kayıtlarında ilk defa 1109 Zilkadesi'nin başlarında rastlanılmaktadır. Sultan Mustafa Basra Urban'ından Mani isyanının bastırılması için Acem hududundaki hanlar ve Şah'ın elçisi ile ortak hareket edilmesine dair Bağdad valisine (BOA.MD 110-1828), yine Acem ile işbirliği içinde Bebe Süleyman isyanının bastırılması için de İmadiye hakimine emirler göndermektedir. (BOA.MD 110-1829). Hatt-ı Humayun ile verilen bu iki hükmün ardından özellikle Bebe Süleyman isyanına dair mezkur tarihten başlayarak Van ve (hüküm:1831) Musul (hüküm:1834) valilerine, Eğil (h.1835), Çermik (h. 1836) Tercil (h. 1837) ve Genç (h.1838)Hakkari (1858) hakimlerine ve başka sancak beylerine ve bazı aşiret reislerine (1856 ve 1862. hükümler) hükümler yazılmıştır. Bunca alınan tedbirlere ve asker tevdilerine rağmen İsyan bastırılmamış H. 1111/1700 Şevvalinin sonuna (24 Ocak 1700) gelindiğinde ise ancak Bebe Süleyman'ın iki oğlu yakalanarak kalabent edilmiştir (BOA.MD 111-971).Ardı arkası kesilmeyen bu isyan hareketi İran Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilere yön vermiş, Sadrazam Amca Hüseyin Paşa tarafından İran Şahı'nın imadü'd-devlesi'ne gönderilen bir mektupta ise İran ile Osmanlı arasındaki sulhün devamı istenmiş eşkiyalık yapan Bebe Süleyman ve adamlarının bertaraf edilmesi için Bağdat ve Halep valilerine tebligat yapıldığı görülmüştür. (Name-i Humayun Defteri:5 Hüküm No: 180, sayfa no:510-513; ADVNSNMH.d. 5,180; tarih 1112 S 10. İran ve Osmanlı işbirliğinin en azından II. Mustafa'nın saltanatında Bebe Süleyman isyanını bastırmakta yetersiz kaldığını II. Mustafa döneminde Kerkük'te devlete değil Bebe Süleyman'a bağlılığından otürü beratı elinden alınıp timarı bir başkasına tevcih edilen Hüseyin'in durumunu bildiren Kerkük Miralayı Ali Mir'in arzından anlıyoruz (AE.SMST.III 283-22751).

II. Mustafa döneminde, Urban kabilesinin Basrada dört yıl boyunca sebep asayişsizliği defetmek için alınan geniş tedbirlerle ilgili Nusretnamede ki (Silahtar Mehmed Ağa) kayıta: dört seneden beri Basra etrafına musallat olan Urban kabilesinden Şeyh Mani geçen senenin Zilhiccesinde Basra'yı işgal edip Vali Bazergan Vezir Halil Paşa mahiyetindeki yedi yüzaskeri gemilere koyup nehrin karşı yakasına geçirerek acem tarafında Ebûşehir adındaki mahallede tuttuğunu, beş yüz kapukuluyu hile ile şehirde alıkoyup kılıçtan geçirdiğini Bağdad Beylerbeyi Vezir Ali Paşa tarafından makamı hümayuna bildirdi. Adı geçen eyalette kargaşayı önlemek için Vezir Ali Paşa'nın eyaletinde bulunan hükümet, sancak beyleri, aşiret ve kabile reislerine ser-asker olarak tayin edilmiştir. Ayrıca Rakka beylerbeyisi Kürd Ahmet Paşanın kethüdası ve Musul

beylerbeyi Erkenetli Süleyman Paşa, Şehrizor Beylerbeyisi Hayra Ali Paşa ve dört yüz askeriyle birlikte Diyarbekir beylerbeyi Vezir Topal Hüseyin paşa birlikte tayin edilerek bu kargaşaya son verdirilmiştir. (Topal, 2001: 131-132).

Anadolu’dan Rakka’ya sürülen Kürt ve Türkmen aşiretlerinin burada çıkardıkları isyanın bastırılmasında etkin olan yöneticilerin taltifi ve asilerin te’dibi hakkındaki bir kayıta: beş seneden beri bütün Anadolu’dan Rakka’ya sürülen Kürt ve Türkmen taifesi evvelden halkın malı ve mülkünde bedava yiyip içip davarlarını ekinlerinde otlatıyorlardı. Eşkiyalarıda yol kesip soygun yaptıkları, vilayet valisi ve müfettişlerin yapmış oldukları gizli araştırmalar sonucu tespit edilmiştir. Aşiretlere tabi olanların çoğunluğu padişah’ın fermânına ita’at ve iskanda sabit kalarak ziraatlarını sürdürmekte oldukları, diğerlerinin ise kendilerine isyanı bahane ederek tembellikte bulunarak avare avare dolaşmaktadırlar. Anadolu müfettişi Yusuf Paşa kılıçlı Kürtleri yanına alarak bu “türedi eşkiyasını” bozguna uğrattı. Ganimet ortaya çıktığında “ kılıçlı bizim hizmetkârlarımızdan olup aşağılık varlıklardır, onlar kılıcıyla geçinirler, biz böyle ıssız yerde neden oturmaya iktiza ederiz” diyerek aşiret sâhibi Hacı Mustafa ve Hacı İvaz oğulları on beş bin Kürt ve Türkmen eşkiyası, beş bin kadar evlerinden ayrılanlarla birlikte Rakka Beylerbeyisi Kürd Ahmet Paşa üzerine yürüdüler. Ahmet Paşa Murat suyunun iki mahallinde olan geçitleri muhafaza ederken eşkiyâ yaya geçidinden geçip o mahallin muhâfızlarını bozguna uğrattı. Ahmet Paşa bu haberi aldığı anda ansızın üzerlerine taaruz ederek onları bozguna uğretti. Asi kürt ve Türkmen aşiretleri Rakka’ya yerleştirildi. Ahmet Paşaya’ya Bozok ve Çorum sancakları tevcih edildi. İsyanın bastırılmasında büyük yararlılıklar gösteren Yusuf Paşa da Rakka’ya atandı (Topal, 2001: 267-268).

Daha önce Rakka’ya yerleştirilen bu asi aşiretlerin tekrar eşkiyalık faaliyetlerinde buldukları ve bunların dağıtılarak yerleştirilmeleriyle ilgili kayıta: Rakka iskânından Beydilli cematinden Topal Assâf adlı eşkiya dört yüz ev ile baraka da üç bin kadar eşkiya barındırdığı, bunların Murat nehrini geçip Mumbiç ve o civarlarda yerleştikleri, devlet yöneticilerini tahrik ettiklerini, yanlarına fitne ve fesat kalabalıkları topladıkları haberi alan Rakka Beylerbeyi Vezir Yusuf paşa Raha’ya seksen bayrak kapusu levendiyle üzerlerine varıp önce onları iskana davet etti. Ancak bunların davete icabet etmeyip asiliklerine devam edince, iki saat kadar süren muharebede yüz civarında eşkiyayı ortadan kaldırıldı. Hama ve etrafında bulunan köylerle, kasabaların halkı arasında saklananları Fırat nehrinin diğer tarafında itâ’at altına alarak ikâmete tabii tutturdu. Dağılmış durumda olanları da imkan dahilinde iskan edilmeye çalışıldı. İskan edilemeyenler taife taife dağıldılar. Daha önceden Mumbiç’da iskan ettirilen Kilis Ekrâdı yine Kilise, Avşar,

Cerid ve lekvan cematlerinin bir kısmı ile Maraş civarlarına firâr edenlerin de tekrar Rakka’ya iskan ettirildiler. (Topal, 2001: 350-351).

Devlet yöneticilerinin arasına sokulan fitne sonucu meydana gelen büyük olayların yarattığı asayişsizlikler ve iktidar mücadelelerinin cereyan ettiği bölgelerdeki huzursuzlukların devleti meşgul ettiğine dair kayıta: Önceden beri ocaklık olan Tunus eyaletine mutasarrıf Vatan beyi Ramazan Bey’e bazı fesatlar gelip, “daha önce öldürülen büyük abin Ali Bey’in Oğlu Murad Bey seni ortadan kaldırıp yerine geçmek niyetindedir.” Bunun üzerine Ramazan bey yeğenin gözlerine mil çekilerek deryâda vâki’ Susa adlı kalesine hapis edilmesini emir etti. Lâkin mil çeken şahıs merhametli olduğundan, kaşlarını yakıp yüzünü bir ilaç ile şişirip muhtelif yerlerinden sarı sular akıttı ve gözleri kör oldu gibi etti. Bir gece kendisini korumakla vazifeli görevlinin gafletinden istifa ederek onu öldürüp, kaleden kaçtı. Urban dağına saklanan Murat beyin üzerine Ramazan bey asker gönderdi. Yapılan muharebede Ramazan bey’in askeri Murat beyle anlaşınca Ramazan bey bir yolunu bulup Tunus'a doğru firar ederek sümbeki askerlerine katıldı. Bindığı geminin dümeni ve kaptanı olmadığından Murat bey yetişip onu yaraladı ve karşı koyanları kılıçtan geçirerek Tunusu kendi himayesine aldı. Babasının öcünü almak üzere Cezayir üzerine yürüdü. Merkezden gönderilen kuvvetlerle yapılan uzun müzakere ve mücadele sonucu Murat bey de katledilerek ortadan kaldırıldı (Topal, 2001: 519-520).

Sonuç

Sultan II. Mustafa’nın saltanatı 1683’teki II. Viyana bozgunundan sonra olduğu için Osmanlı ülkesinin birçok farklı noktasında baş gösteren eşkiyalık faaliyetleri açısından oldukça sıkıntılı ve çalkantılı bir dönem olmuştur. Bu dönemde küçük grupların neden olduğu eşkiyalık girişimlerinin yanı sıra daha örgütlü, geniş katılımlı ve daha geniş bölgeleri etki altına alan şekavet hareketleri de yaşanmıştır. Bu olayların bir kısmı da yerel idarecilerin buldukları bölgelerdeki de mevcut kargaşa ortamından istifade ederek onların teşviği ve kimi kanunsuz uygulamaları sonucu ortaya çıkmıştır.

Devlet, bu olayların önlenmesi için aynı anda farklı bölgelerdeki idarecileri görevlendirerek koordinasyon içinde mücadele etme yöntemini benimsemiştir. Özellikle bazı aşiretlerin çıkardıkları olayları bir başka aşireti kullanarak bastırmış veya şekavete sebep olan şeflerini resmi görevlere atayarak sistem içerisinde kalmasını sağlayıp girişilen hareketi etkisizleştirmeye çalışmıştır. Bu vesile ile bu gibi grupları Avrupa devletlerinde görüldüğü üzere imha ederek değil, bunları devlet mekanizması içinde kendisiyle bütünleştirerek gücünü artırmıştır. Diğer taraftan resmi kayıtlarda da

görüldüğü üzere eşkiyalara karşı verilen mücadelede halkın şikâyetleri dinlendikten sonra hakkaniyet üzere bir yargılama yapılarak bir karara varılması olayların önlenmesinde etkili olmuştur.

Kaynakça

AFYONCU, E. (2006). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, C.I*, İstanbul: Yeditepe Yayınları,

AFYONCU, E. (2003). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, C.III*, İstanbul: Yeditepe Yayınları,

AKDAĞ, M. (1995). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, İstanbul: Cem Yayınevi.

AKDAĞ, M. (2014). *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BOA. ADVNSNMH.d. 106, h.31, Fî Evâil-i Z Sene [1]106 / Temmuz 1695

BOA. ADVNSNMH.d. 107, h.78, Fî Evâhir-i S Sene [1]107 / Ekim 1695

BOA. ADVNSNMH.d. 108, h.829, Fî Evâil-i Sene [1]107 / Temmuz 1695

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.31, Fî Evâil-i Z Sene [1]106 / Temmuz 1695

BOA. ADVNSNMH.d. 108, h.1107, Fî Evâil-i Zâ Sene [1]107 / 7 Haziran 1696

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.10, Fî Evâil-i Z Sene [1]108 / Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.13, Fî Evâsıt-ı Z Sene [1]108 / Temmuz 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.81, Evâhir-i M Sene [1]109 / Temmuz 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.85, Evâil-i S Sene [1]109 / Ağustos 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 109, h.91, Evâsıt-ı S Sene [1]109 / Eylül 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.18, Evâhir-i L. Sene [1]108/ 17 Mayıs 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.28, Fî Evâsıt-ı Zâ Sene [1]108/ 26 Mayıs 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h. 43, Fî Evâil-i Za. Sene 1108 / 27Mayıs 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.85, Evâsıt-ı Za. Sene 108 / 17 Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.345, Fî Evâhir Sene [1]108 / 7 Temmuz 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.349, Evâsıt-ı Z. sene 108 / 22 Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.351, Evâsıt-ı Z. sene 108 / 22 Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.352, Evaât-ı Z. sene 108 / 22 Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.380, Evâil-i M. 1109 / 21 Temmuz 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.97, Evâil-i M. 1109 / 21 Temmuz 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 110, h.97, Fî Evâsıt-ı Zâ Sene [1]108 Haziran 1697

BOA. ADVNSNMH.d. 111, h.309, Fî Evâsıt-ı S Sene 1111 / Ağustos 1699

BOA. ADVNSNMH.d. 111, h.1041, Fî Evâsıt-ı Zâ Sene 1111/ Mayıs 1700

BOA. ADVNSNMH.d. 111, h.1430, Fî Evâhir-i Zâ Sene [1]112 / Mayıs 1701

BARDAKOĞLU, Ali (1995) “ Eşkîya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 11, ss. 463-466, İstanbul.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995), *Zübde-i Vekayiat*, (Haz. Özcan, A.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

DEMİR, U. (2006). *Tarih-i Mehmed Giray*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

DEMİRCİ S, Arslan H. (2012), “ Eşkîyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyaleti Örneğinde Devlet Görevlilerinin Eşkîyalık Faaliyetleri Ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750), *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, ss. 47-76.

İLGÜREL, M. (1993). “Celali İsyanları”, *(DİA)*, C. 7, ss. 252-257, İstanbul.

İLGÜREL, M. (1995). “Osmanlılarda Eşkîyalık Hareketleri”, *DİA*, C.11, ss. 466-469, İstanbul,

İNALCIK, H (1988). “*Adaletname*”, *DİA*, C.1, ss. 346-347, İstanbul.

KAREN B. (2016). *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev: Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ORHUNLU, C.(2001). “Mustafa II”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, C.VIII, ss. 695-700.

ÖZCAN, A. (2006). “ Mustafa II”, *DİA*, C. 31, s. 275-280, İstanbul.

ÖZTUNA, Y (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*, C.6, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

SHAW, S. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.I, İstanbul: E Yayınları.

TOPAL, M. (2001). *Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa, Nusratname Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1725)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1973). *Osmanlı Tarihi, C.III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÜNAL, M.A (2017). “Devlet İçi İktidar Mücadelesinin Bir Unsuru Olarak Eşkiyalık ve Ayrılıkçı Hareketler”, *Osmanlıdan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, (Ed. Osman Köse), Samsun 2017, s.3-10

MAVİ ATLAS HAKKINDA

Mavi Atlas. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi (e-ISSN: 2148-5232), kısa adıyla “Mavi Atlas”, elektronik olarak yayımlanan hakemli bir dergidir. Derginin amacı, sosyal/beşerî disiplinler alanındaki tarihî birikimi özümseme, bu minvâlde kuşanılan idrâkı sözü edilen alandaki fiilî meseleleri yeniden düşünmek için işleme ve işletme, böylece de geleceğe doğru akan bir tartışma ortamı ihdâs ederek akademik bir platform oluşturmaktır.

Mavi Atlas, Bahar ve Güz dönemlerinde olmak üzere yılda iki defa yayımlanır. Dergide yayıma kabul edilebilecek eserler esâsen sosyal bilimler alanına dâir olmak zorunda olup iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait “Araştırma Makalesi” türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler, derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayıçteki konuların irdelendiği “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi” ve “Konferans/Seminer Metinleri” ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği “Haberler”den oluşur. Dergide yayıma kabul edilen her iki gruptaki eserler de “Açık Dergi Sistemleri (*Open Journal Systems*)” kurallarına tâbidir.

Mavi Atlas'taki tüm makaleler “iThenticate” ve/veya “Turnitin” programlarınca taranmakta; ilgili süreçlerin tamamlandığı ve basım kararı alan tüm hakemli yazılar “DOI” numarası almaktadır.

Ayrıntılı bilgi için lütfen dergi sitesindeki ilgili listeleri irdeleyin. Her türlü soru ve dergiye yazı göndermek için e-posta adresi: “gu.maviatlas@gmail.com”.

ABOUT MAVİ ATLAS

Mavi Atlas (e-ISSN: 2148-5232) is an open access and a peer reviewed journal published on-line with the support of the Faculty of Letters at Gümüşhane University. The aim of journal is to provide an academic discussion forum streaming toward the future in order to rethink the actual problems of the current age with a deepening on essential problems and solution proposals considered and deliberated intellectually from past to present within the field of social sciences via internalizing historical background.

Mavi Atlas publishes two volumes in a year. Works accepted by the journal is to be in the field of social sciences/humanities, and can be classified in two different groups. The first group includes “Research Articles”. The second group papers includes “Translations”, “Book Reviews”, “Discussions,” “Conversations,” “Seminar Papers,” and “News.” All papers published by *Mavi Atlas* are made freely accessible on-line immediately upon publication, without subscription charges or registration barriers.

All the articles in *Mavi Atlas* are searched in “iThenticate” or “Turnitin” and all refereed articles that have completed related processes and entitled to be published gets “DOI” number.

For more information, please visit related sections of this site. Sending paper and all related questions, please use our e-mail “gu.maviatlas@gmail.com.”

MAVİ ATLAS: YAYIN İLKELERİ

1. *Mavi Atlas*. *Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi* (e-ISSN: 2148-5232), Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez elektronik ortamda yayımlanır.

2. Dergiye gönderilecek eserler esas olarak sosyal bilimler alanına dâir olmak zorundadır ve iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait “Araştırma Makalesi” türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler ise derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayıçteki konuların irdelendiği “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi” ve “Konferans/Seminer Metinleri” ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği “Haberler”den oluşur.

3. Dergiye Türkçe, İngilizce ve Almanca dillerindeki eserler kabul edilir (Bu husus “Madde 2”de belirtilen birinci grup yazılar için geçerli olup aynı maddede sözü edilen ikinci grup yazıların Türkçe olması mecbûrîdir. Ayrıca bahsi geçen maddede yer alan “Çeviri” türündeki eserler, “Yayın Kurulu”nun görüşüne bağlı olarak hem hedef hem de kaynak dilde basılabilir).

4. Dergiye gönderilen tüm eserler öncelikle muhtevâ, yazım kuralları ve diğer yönlerden “Yayın Kurulu” tarafından incelenir.

4.1. Dergiye gönderilecek “Araştırma Makalesi” eserlerinde sırasıyla Türkçe “Öz” ve “Anahtar Kelimeler” ile İngilizce “Abstract” ve “Keywords” bulunmalıdır (Bu husûs, “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi”, “Konferans/Seminer Metinleri” ve “Haber” türündeki eserler için zorunlu olarak geçerli değildir).

4.2. Dergiye gönderilecek “Araştırma Makaleleri” daha önce bir başka dergide yayımlanmamış, yayımlanmak üzere gönderilmemiş ya da yayım için kabul edilmemiş olmalıdır.

4.3. Dergide, “Araştırma Makalesi” türündeki eserler için “kör hakemlik” sistemi uygulanır.

4.4. “Yayın İlkeleri”ne uygun olan “Araştırma Makalesi” türündeki eserler en az iki “Hakem” tarafından değerlendirilir. Böyle bir eserin yayıma kabul edilebilmesi için eserin gönderildiği iki “Hakem”in de olumlu raporu gereklidir. Raporlardan birinin olumlu, diğersinin olumsuz olması durumunda ilgili eser üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden gelecek rapor doğrultusunda eserin kabul veya reddine “Yayın Kurulu” karar verir.

4.5. “Yayın İlkeleri”ne uygun olan “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi”, “Konferans/Seminer Metinleri” ve “Haber” türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağı “Yayın Kurulu”ndan en az iki üyenin raporuna bağlıdır.

4.6. Dergiye gönderilecek “Çeviri” türündeki eserlerin telif haklarıyla ilgili sorunlar daha önceden çeviren(ler) tarafından çözülmüş olmalıdır ve Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bu konuda herhangi bir biçimde taraf değildir.

4.7. Dergiye gönderilen tüm eserlerin, ilgili süreçler tamamlandıktan sonra, olduğu gibi veya kısmen düzeltilerek yayımlanmasına veya aksine “Yayın Kurulu” karar verir ve sonuç, yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen eserler, en geç bir ay içinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.

5. Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin görüşünü yansıtmaz.

6. Yayımlanan eserler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

7. Yayımlanan eserlerin telif hakları, ilgili bir beyân olsun-olmasın, *Mavi Atlas* dergisine devredilmiş kabul edilir. Bu husus aynı zamanda, eser sahiplerinin “Tübitak DergiPark” tarafınca belirlenen “Açık Dergi Sistemleri” kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

8. Dergide yayımlanan eserlerden kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.

MAVİ ATLAS: PUBLICATION PRINCIPLES

1. *Mavi Atlas. Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters* (e-ISSN: 2148-5232) is published online twice a year (*Spring and Fall*).

2. The manuscripts sent to the Journal fundamentally have to be related with the field of social sciences and they are categorized into two main groups. First group includes “Research Papers”. The manuscripts in second group consist of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” suitable for the aim of Journal and “News” about academic events related with the field primarily in Gümüşhane University.

3. Manuscripts in Turkish, English and German are accepted. (This matter is applied for the manuscripts in first group mentioned in “2nd Matter”. Manuscripts in second group in same matter must be Turkish. Besides, manuscripts of “Translation” category in given matter can be published in both target and source language according to the opinions of “Editorial board”).

4. All manuscripts sent to the Journal are examined by “Editorial Board” in terms of primarily content, writing guidelines and other aspects.

4.1. The manuscripts in the categories of “Research Paper” that are sent to the Journal have to get “Abstract” and “Keywords” in Turkish and English respectively (This matter is not applied to manuscripts in the category of Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” and “News” necessarily).

4.2. The manuscripts in the category of “Research Paper” that are sent to the Journal must be original, unpublished and cannot be submitted simultaneously for publication elsewhere.

4.3. Blind referee system is applied to the manuscripts in the categories of “Research Paper”.

4.4. “Research Papers” those are suitable for “Publication Principles” are evaluated by at least two referees. Favourable reports of two referees are necessary so that such manuscripts can be accepted for publication. In case one of the reports is favourable and the other is unfavourable, relevant manuscript is sent to a third referee. “Editorial Board” decides approval or rejection of manuscript in accordance with report from third referee.

4.5. Whether manuscripts in the form of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation”, “Conference and Seminar Papers” and “News” which is complying with “Publication Principles” will be published or not depends on reports of at least two members of “Editorial Board”.

4.6. Copyright problems of “Translation” manuscripts must be resolved by translator(s) and Faculty of Letters of Gümüşhane University is not a party of this matter in some way or another.

4.7. After the process mentioned above is completed, “Editorial Board” decides whether the manuscripts will be published as they are or after partially being edited. Results are sent to author(s). Manuscripts demanded for further revision should be delivered in a month at the latest.

5. Legal liability of manuscripts published in the Journal completely belongs to author(s) and opinions defended do not represent Faculty of Letters of Gümüşhane University.

6. No payments are made to the author(s) for published manuscripts.

7. Copyright of published manuscripts, whether declared or not, is accepted to be transferred to *Mavi Atlas*. This matter also shows that authors accept the rules of *Open Journal Systems*.

8. Citation is allowed provided that reference of journal is given.

MAVİ ATLAS: YAZAR REHBERİ

1. BAŞVURU

Mavi Atlas'a gönderilecek eserler için e-posta adresi: gu.maviatlas@gmail.com.

2. ESER TÜRLERİ

Mavi Atlas'ta yayıma kabul edilebilecek eserler esâsen sosyal/beşerî bilimler alanına dâir olmak zorunda olup iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait "Araştırma Makalesi" türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler ise derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayiçteki konuların irdelendiği "Çeviri", "Kitap Değerlendirme", "Tartışma", "Söyleşi" ve "Konferans/Seminer Metinleri" ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği "Haberler"den oluşur.

3. DİL VE ANLATIM

Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları açısından "Türk Dil Kurumu"nun yürürlükteki "Yazım Kılavuzu"na uygun olması gerekir.

4. SAYFA DÜZENİ

Sayfa Yapısı

- Genel sayfa yapısı "A4" formatında, sağ ve soldan "3 cm," üst ve alt kenarlardan "4 cm" boşluk bırakılarak hazırlanır.

İlk Sayfa

- "Yazar Bilgileri" sağa yaslı şekilde verilmeli ve alt alta gelecek şekilde şu sırayı takip etmelidir: Yazar Ad ve Soyadı, Unvan, Kurum, E-Posta.
- "Başlık" Kelimelerin ilk harfleri büyük, bold stil ve Times New Roman 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır.
- "Öz" ortalama 150 kelimedenden oluşmalı ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalı; biçim, paragraf girintisiz, Times New Roman 10 punto, tek satır aralıklı ve iki yana yaslı olarak hazırlanmalıdır. Özet içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır.
- "Anahtar Kelimeler", "Öz"ün hemen altında yer almalı ve en az üç, en çok beş tane anahtar kelime verilmeli; biçim, paragraf girintisiz, Times New Roman 10 punto, tek satır aralıklı ve iki yana yaslı olarak hazırlanmalıdır.

Ana Metin

- "Metin" MS Word programında Times New Roman 12 punto karakteriyle, paragraf başı ilk satır, 1.25 satır aralıklı, her paragraftan sonra "6 pt" boşluk bırakılacak ve iki yana yaslanmış olarak hazırlanmalıdır (Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir).
- "Blok Alıntılar" Times New Roman 11 punto karakteriyle, paragraf başı girintisiz, tek satır aralıklı, sağ ve soldan "1,2 cm" girintili, her paragraftan önce ve sonra "12 pt" boşluk bırakılacak ve iki yana yaslanmış olarak hazırlanmalıdır.

Şekiller ve Tablolar

- Tablo ve şekil başlıkları, tablo ve şekillerin üzerinde numaralandırılarak "Times New Roman 11 punto" karakteriyle yazılmalıdır. Tablo içi yazım karakteri "Times New Roman 10 punto" olmalıdır. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını aşmadan metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgünce yerleştirilmelidir. Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerekğinde tablo ve şekiller, ekler bölümü oluşturularak kaynaklardan önce gelecek şekilde de metne yerleştirilebilir. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil

ve tabloların hemen altında yer almalı, bunların varsa kaynaklarına metin içi atıf kurallarına uygun olarak yer verilmelidir.

Resimler

- Yayına konulacak resimler, profesyonel nitelikte ve JPEG formatında olmalıdır. Ayrıca şekiller ve tablolar için verilen kurallara uyulmalıdır.

5. KAYNAKÇA HAZIRLAMA VE REFERANS VERME

KİTAP (Çeviriler Dahil)

Tek Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- DEMİR, Ömer (2000). *Bilim Felsefesi*, 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- WEST, David (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CARNAP, Rudolf (1995). *The Unity of Science*, trans. by M. Black, Bristol: Thoemmes Press.

Tek Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Demir 2000: 35

İki Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- KABAAĞAÇ, Sina ve Erdal ALOVA (1999). *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MALLORY, J. P. & D. Q. ADAMS (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press.

İki Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Kabağaç ve Alova 1999: 77
- Mallory & Adams 2006: 115

Çok Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- GÖKDÖĞAN, M. Dosay; TOPDEMİR, Hüseyin Gazi; UNAT, Yavuz ve Remzi DEMİR (2002). *Bilim Tarihi Kılavuzu: Buluşlar ve Yapıtlar*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- KIRK, G. S.; RAVEN, J. E. & M. SCHOFIELD (1983). *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge: Cambridge University Press.

Çok Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Gökdoğan vd. 2002: 126
- Kirk et al. 1983: 235

Tüzelkişi Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tüzelkişi Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Türkçe Sözlük: 115

Eski El Yazması (Kaynakça Hazırlarken)

- LEBİB-İ ÂMİDÎ. *Dîvân-ı Lebîb*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, No: 382.

Eski El Yazması (Referans Verirken)

- Dîvân-ı Lebîb 382: 15b-16a

KİTAP BÖLÜMÜ (Derleme ve Çeviri Kitap içindeki bölümler, Ansiklopedi Maddesi, Basılmış Bildiri vb. dahil)

Kaynakça Hazırlarken

- KUÇURADI, İonna (1999). “Değer, Değerler ve Yazın”, *Sanata Felsefeyle Bakmak*, ss. 92-113, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (2013). “Metafizik’in Dilin Mantıksal Analiziyle Aşılması”, *Viyana Çevresi Üzerine: Felsefede Son Büyük Dönemeç*, derl. & çev. Zeki Özcan, ss. 123-152, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (1966). “The Old and the New Logic”, trans. by I. Levi, *Logical Positivism*, ed. A. J. Ayer, pp. 113-146, New York: The Free Press.
- AKKAŞ, Sema Önal (2004). “Francis Bacon”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, ed. Ahmet Cevizci, ss. 8-17, İstanbul: Etik Yayınları.
- ALKAN, Necmettin (2014). “Osmanlı’da Modernleşme, Modern Siyasal Düşünceler ve Türk Milliyetçiliği”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. F. Gökçek, ss. 712-722, Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Referans Verirken

- Kuçuradi 1999: 34

MAKALE (Çeviri Makaleler, Derleme Kitap içindeki Makaleler vb. dahil)

Kaynakça Hazırlarken

- FRIEDMAN, Michael (2002). “Kant, Kuhn, and the Rationality of Science”, *Philosophy of Science*, 69(2): 171-190.
- CARNAP, Rudolf (1987). “On Protocol Sentences”, *Nous*, trans. by R. Creath & R. Nollan, 21(4): 457-470.
- HEIDEGGER Martin (2010). “Kant’ın Varlık Tezi”, çev. Özgür Aktok, *Heidegger*, ed. Özgür Aktok ve Metin Bal, ss. 76-107, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Referans Verirken

- Friedman 2002: 181

TEZLER

Kaynakça Hazırlarken

- KOVANLIKAYA, Aliye (2002). A Critical Approach to Kant’s Conception of Experience in View of Leibniz’s Ontology, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Referans Verirken

- Kovanlıkaya 2002: 78

ON-LINE KAYNAKLAR

Kaynakça Hazırlarken

- NİSAN, Fatma (2014). “Entelektüel Sorumluluğu Vicdanda Taşımak”, Erişim Tarihi: 04.02.2014, (<http://haber.gumushane.edu.tr/90/yazarlar/entelektuel-sorumlulugu-vicdanda-tasimak-.html>).

Referans Verirken

- Nisan 2014

MAVİ ATLAS: AUTHOR GUIDELINES

1. SUBMISSION

Submit your manuscripts to the e-mail address of *Mavi Atlas*: “gu.maviatlas@gmail.com.”

2. GENRES

The manuscripts sent to the Journal fundamentally have to be related with the field of social sciences/humanities and they are categorized into two main groups. First group includes “Research Papers”. The manuscripts in second group consist of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” suitable for the aim of Journal and “News” about academic events related with the field primarily in Gümüşhane University.

3. LANGUAGE AND EXPRESSION

Papers written in Turkish should be in accordance with “Spelling Dictionary “of “Turkish Language Association”.

4. PAGE LAYOUT

Paper Framework

- General page structure is prepared in A4 format with 3 cm from right and left margin 4 cm from top and bottom margin.

First page

- “Author information” should be aligned to right margin and follow this order one under the other; Name and Surname, Title, Institution, E-Mail.
- “Title” should be written in the centre, the first letter of the words should be written in capital and bold style, Times New Roman 12 type size.
- “Abstract” should consist of an average of 150 words and briefly present the topic. Page format should be as unindent paragraph, Times News Roman 10 type size, one line space and text justified between margins. The abstract should not contain abbreviations or references, chart or figures etc.
- “Key Words” should be under the abstract and include at least 3 and most 5 words. Page format should be as unindent paragraph, Times News Roman 10 type size, one line space and text justified between margins.

Text

- “Text” should be prepared in MS Word programme with Times News Roman 12 type size, first line indented, 1.25 paragraph spacing and 6pt space after each paragraph and it should be justified between margins.
- “Block Quotations” should be prepared with Times News Roman 10 type, unindented paragraph, and one space, 1.2 cm indented from right and left and 12pt space before and after each paragraph and should be justified between margins.

Tables and Figures

- Titles of tables and figures should be written with Times New Roman 11 type size by being numbered above tables and figures. Type size in tables should be Times New Roman 10. Prepared tables and figures should be placed in text properly without exceeding paper size. Every table should have table number and title. When needed, tables and figures can be placed before resources by creating appendix part. Explanatory footnotes or abbreviations should be placed under tables and figures.

Pictures

- Pictures in publication should be professional and in JPEG format. Also rules for tables and figures should be obeyed.

5. REFERENCES

BOOKS (Including Translations)

Books with One Author (Works Cited)

- DEMİR, Ömer (2000). *Bilim Felsefesi*, 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- WEST, David (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CARNAP, Rudolf (1995). *The Unity of Science*, trans. by M. Black, Bristol: Thoemmes Press.

Books with One Author (Parenthetical Note)

- Demir 2000: 35

Books with Two Authors (Works Cited)

- KABAAĞAÇ, Sina ve Erdal ALOVA (1999). *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MALLORY, J. P. & D. Q. ADAMS (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press.

Books with Two Authors (Parenthetical Note)

- Kabağaç ve Alova 1999: 77
- Mallory & Adams 2006: 115

Books with More Than Three Authors (Works Cited)

- GÖKDOĞAN, M. Dosay; TOPDEMİR, Hüseyin Gazi; UNAT, Yavuz ve Remzi DEMİR (2002). *Bilim Tarihi Kılavuzu: Buluşlar ve Yapıtlar*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- KIRK, G. S.; RAVEN, J. E. & M. SCHOFIELD (1983). *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge: Cambridge University Press.

Books with More Than Three Authors (Parenthetical Note)

- Gökdoğan vd. 2002: 126
- Kirk et al. 1983: 235

Books of Legal Entity (Works Cited)

- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Books of Legal Entity (Parenthetical Note)

- Türkçe Sözlük: 115

Codex – Handwritten Manuscripts (Works Cited)

- LEBÎB-İ ÂMİDÎ. *Dîvân-ı Lebîb*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, No: 382.

Codex – Handwritten Manuscripts (Parenthetical Note)

- Dîvân-ı Lebîb 382: 15b-16a

BOOK CHAPTERS etc.

Works Cited

- KUÇURADI, İonna (1999). “Değer, Değerler ve Yazın”, *Sanata Felsefeyle Bakmak*, ss. 92-113, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (2013). “Metafizik’in Dilin Mantıksal Analiziyle Aşılması”, *Viyana Çevresi Üzerine: Felsefede Son Büyük Dönemeç*, derl. & çev. Zeki Özcan, ss. 123-152, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (1966). “The Old and the New Logic”, trans. by I. Levi, *Logical Positivism*, ed. A. J. Ayer, pp. 113-146, New York: The Free Press.
- AKKAŞ, Sema Önal (2004). “Francis Bacon”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, ed. Ahmet Cevizci, ss. 8-17, İstanbul: Etik Yayınları.
- ALKAN, Necmettin (2014). “Osmanlı’da Modernleşme, Modern Siyasal Düşünceler ve Türk Milliyetçiliği”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. F. Gökçek, ss. 712-722, Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Parenthetical Note

- Kuçuradi 1999: 34

ARTICLES (Including Translations etc.)

Works Cited

- FRIEDMAN, Michael (2002). “Kant, Kuhn, and the Rationality of Science”, *Philosophy of Science*, 69(2): 171-190.
- CARNAP, Rudolf (1987). “On Protocol Sentences”, *Nous*, trans. by R. Creath & R. Nollan, 21(4): 457-470.
- HEIDEGGER Martin (2010). “Kant’ın Varlık Tezi”, çev. Özgür Aktok, *Heidegger*, ed. Özgür Aktok ve Metin Bal, ss. 76-107, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Parenthetical Note

- Friedman 2002: 181

THESIS

Works Cited

- KOVANLIKAYA, Aliye (2002). A Critical Approach to Kant’s Conception of Experience in View of Leibniz’s Ontology, (Unpublished PhD Thesis), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Parenthetical Note

- Kovanlıkaya 2002: 78

ON-LINE SOURCES

Works Cited

- NİSAN, Fatma (2014). “Entelektüel Sorumluluğu Vicdanda Taşımak”, Erişim Tarihi: 04.02.2014, (<http://haber.gumushane.edu.tr/90/yazarlar/entelektuel-sorumlulugu-vicdanda-tasimak-.html>).

Parenthetical Note

- Nisan 2014